

ВИЛАЈӘТ
ГУЛИЈЕВ

АҒАОҒЛУЛАР

ВИЛАЈӘТ ГУЛИЈЕВ

АҒАОҒЛУЛАР

Редактору филологија елмлэри намизэди

АСИФ РУСТЭМЛИ

АҒАОҒЛУЛАР АИЛӘСИ

XX жүзиллијин эввэлэриндэ Азэрбајчан мүһити бир-бириндэн нәһәнк шәхсијјәтләр јетирди. Аз гала бүтөв әср өз доғма стихјасындан ајрылараг јаделлилэрин зүлмү алтына дүшән, дили, дини, милли варлығы, һејсијјәти тәһгир едилән милләт санки гадјадан јуварланан гартал кими сон анда бирдән-бирә ганадларыны дүзәлтмиш вә јад, дүшмән гүввэлэрин һејрәтли бахышлары алтында дикәләрәк јенидән энкиликләрә ганадланмаға башламышды. Мән нә гэдәр дүшүнмүшәмсә, бу феноменин, бу гејри-ади милли вә интеллектуал шә'ләләнмәнин сирләрини өзүм үчүн сонадәк ајдынлашдыра билмәмишәм. Бәли, Азэрбајчан мүһити һалә гаранлыг иди, күтләви савадсызлыг һөкм сүрүрдү, миниллик шанлы тарихә малик Азэрбајчан түркү һалә өзүнү «мүсәлман» адландырырды. Лакин XX жүзиллијин башланғычында бу гаранлыг мүһитдә елә парлаг улдузлар јанды ки, онлар тәкчә өз халгларына дејил, бүтүн Шәргә, бүтүн түрк вә мүсәлман дүнјасына ишыг сачмаға башладылар. Мирзә Әләкбәр Сабир, Чәлил Мәммәдгулузадә, Нәриман Нәриманов, Үзејир һачыбәјли, Әлибәј һүсејинзадә, Мәммәд Әмин Рәсулзадә, Әлимәрданбәј Топчубашов... елементар инсан һүгүгларындан вә милли дујгулардан тәчрид едилмиш бир халгын вур-тут бир ониликдә јетирдији бу әдәбијјат, сәнәт, сјаәт нәһәнкләри Азэрбајчанын гејри-ади мә'нәви-әгли потенсиалыны бүтүн дүнјаға сүбүт етмәк үчүн кифәјәтдир.

— 1 —

Индијә гэдәр сүн'и сурәтдә бир-бириндән ајырдығымыз, бизә дәхли олмајан мүхтәлиф «измләрә» мәнсуб етдијимиз, бир-биринә гаршы гојдуғумуз бу нурлу, нәһәнк шәхсијјәтләр мүхтәлиф јолларла ејни гәјәјә, ејни амала доғру кедирдиләр—тәмсил етдикләри халгын милли варлығыны тәсдигләмәк, ону лајиг олдығу јүксәклијә галдырмаг, инсани һагларыны өзүнә гәјтармаг уғрунда чалышырдылар. Чохунун лајиг олдығу гијмәти верә билмәдијимиз бу нәһәнкләрин сьрасында халгымызын бөјүк оғлу, јорулмаз мүбаризә вә фикир адамы Әһмәд Ағаоғлу да вәр иди.

Јетмиш ил әсири олдығумуз болшевик системи, тәбиәтизмиз,

ВИЛАЈӘТ ГУЛИЈЕВ.

Г—82. «Ағаоғлулар». Бақы. «Озан», 1997, 236 с.

Китабда Азэрбајчан мәдәнијјәти тарихиндә мүһүм јер тутан кәркәмли ич-тимаи-сјаәси хадим, публицист, нашир Әһмәд Ағаоғлунын («Мән кимән?», «Сәр-бәст фиргә хатирәләри»), ғызы, илк түрк гадым һүгүгшунасы, Сүрәјя Ағаоғлуны («Бир өмүр белә кечди») вә оғлу Сәмәд Ағаоғлунын «Атамын достлары» хатирәләри дахилдир. Хатирәләр Ағаоғлулар нәслинин һәјат вә мүбаризәләринә, ејни заманда, Азэрбајчан тарихинин гејри-објектив тағдым олунымуш бир сыра сәһифәләринин үзәринә ишыг салыр.

Китаб тәкчә Азэрбајчанын асајы мемуар әдәбијјаты һәвәскарлары үчүн дејил, тарихчиләр, филолог, политолог вә һүгүгшунаслар, һәмчиннин бөјүк түрк дүнјасыны севәндәр үчүн марағлы ода биләр.

4703010100—13
047 —97

С (Аз)2

© «ОЗАН» НӘШРИЈЈАТЫ—1997

тарихмиза, ахлагымыза жад олан гејри-инсаан идеолокија өз сахта бүтләрини жарадарга халгын эсл огулларыны һәр васитә илә онун жаддашындан сыхшыдырыб чыхармага чалышба. Нә јахшы ки, бә-зәнин һаггы наһагга вердији киши, бәзәндә олуи тәйтәнәсини тә мин етмәји бачаран тарих, һәр шејин эслини өзүнә гәјтаран заман вә эн ағыр күнләримиздә бәзә тәсәлли олан «бир күрә жүксәлән бајраг бир даһа еимәз!» һәгигәти вар! Бу тарих, бу заман вә та-пындыгымыз бу һәгигәт бу күн һаггы ундуландларын һаггыны өзү-нә гәјтармағы, тарихимизи вә гара дәккәләрден томизләмәји, Азәрбајҗанын бүтүн бөјүк огулларына ишғалчыларын принцип вә идеолокијасы илә дејил, милли вә бәшәри һәгигәтләр мөвгејиндән јанашыағы бизим баһлыча вәзифәмизгә чевиринилдр.

Бу чүр һаггы тапдаланлардан, бүтүн һојатын боју өз милләтә үчүн чалышдығы һада, сонракә нәсилләргә һәмин милләтнин дүш-мәни киши тәгдим едиләләрәдән бирн дә ХХ јүзиллијин бөјүк түрк-азәрбајҗанлысы Әһмәд Ағаоғлулу.

Кимдир Әһмәд Ағаоғлу?

Мүасир түрк тәдигатчысы Фәхрәддин Күлсәвән бу суала белә чаваб верир: «О, һејсијәтлә вә мөһтәшәм бир мутәфәккир, мәрд вә чәсур мубаризә адамы, профессор вә маарифчи, уста гәзәтчи-ја-зар, дүрүст сјасәтчидир. Нүрријәт вә демократија аштыг бир ин-сан, миллијәтчи вә ингилабчы зијалы, иванылымыш вә вәфалы дост, јахшы анлә башчысы, шәфғәтлә атадыр. Дејә биләрик ки, о, инсанлығын бүтүн үстүн чәһәт вә мәзијәтләрини өз симасында топламыш бөјүк инсан, һејкәлләшмиш шәхсијәтдир».

Көркәмлә түрк јазычысы, мүасир түрк әдәбијәтиндә модерист чәрәјанын нумәјәндәси Әһмәдбәјин евиндә тәшкил олуан базар-ертәси топлантыларынын даими иштиракчысы Пејами Сафа јазыр: «Ағаоғлу түрк вә јазар оларга јүз илләргә ичимиздә јанан миллијә-т шүүруну ојандырмаг үчүн әсәс кәддикчә бағырды. Инсан ола-раг Әһмәд Ағаоғлу тәмзилји вә нүрријәтнин бир-бириндән ајыр-мадығы вичданынын тәгиллирини көрә фәзиләтлә вә һүрр инсан-лар өлкәсинин архасынча ганадланды».

«Әһмәд Ағаоғлу кимдир?»—суалына чаваб ахтаран бәшга түрк јазычысы, романчы Шүкүфә Ниһал дејир: «О, инсанлығын өз рас-лашдығы зәнкитликләрдәнди. Алимди, чалышғанди, мубаризди, эәки иди, фәдалы иди. Лакин мән бунларын һеч биринин үзәриндә дурмурам. Ағаоғлунун эсл гүмәт вердијин тәрәфи характеринини мөһтәшәмлији иди. О, инсанды, о, бүтөн инсанды!»

Бу сөзләргә мütләг ону дә эләвә етмәк ләзымдыр ки, Әһмәд Ағаоғлу түрк дүниасынын, хусусән дә Азәрбајҗан түркләринин миннәтләрдә олдуғу бир инсандыр!

Һәгигәтләрин үзәриндән гара пәрдәләл галдырылдыр. Инаны-рам ки, Әһмәд Ағаоғлунун 50 иллик әдәби-публисист фәалијјәти-

нин мөһсулу олан онларла китаб, минләргә (!) мөгәлә тезликлә өз һәгиги тәдигатчыларыны тапачаг, онун гүмәт вә әһәмијјәтнин гә-тијјән итирмәјән фикирләри бу күн өз тәләји, кәләчәји уғрунда гејри-бәрабәр мубаризәгә галмыш түрк дүниасынын мәнәви си-лаһына чеврилчәк.

— 2 —

Охучуларә тәгдим етмәк үчүн һәлә 1991-чи илдә һазырлады-ғым бу китабда топланмыш хәтирәләр Әһмәд Ағаоғлунун өмүр јо-луну, онун кимлијини, шәхсијәтнин, идеалларыны, арзуларыны, принципләрини ишғиләндирди. Бу мемуарларын һәм дә Әһмәд Аға-оғлунун кәркин сјаәси фәалијјәтинә, итһафәсы журналист јара-дычылығына, мурәккәб елми әсәрләрини бир асар ролуну ојнаја-чагына үмид едирәм.

Кимдир Әһмәд Ағаоғлу?

Азәрбајҗан әдәбијәтшүнәслиғында бу суала илк дәфә көркәм-ли алимимиз, Азәрбајҗан ЕА-нын мубхир үзәв Әзиз Мирһәмәдов чаваб вермишиди. Онун јазычы Елчинни тәртиби вә редакторлуғу илә Азәрбајҗан вә рус дилләриндә чап олуан «Фикрин карваны» китабындакы «Әһмәд бәј Ағажев» очерки илә илк дәфә көзләримиз өңүндә торпағымызда јетишиш бир фикир вә смәл нәһәнкини портретчә чызылымышды. Мәнчә, көркәмлә јазычы вә тәгдигимизи Елчинни 1991-чи илдә Москвада, «Литературнаја газета»да чап олуишуш мөгәләсинин Әһмәд Ағаоғлуна даур инсәсинин гоишу Ермонстанда бөјүк кин вә гәзәблә гаршыланмысы да Әһмәд Аға-оғлунун ким олмасы суалына долаји јолла верилән чаваб иди. Вә о да тәсаддуғи дејил ки, Әһмәд Ағаоғлунун әгидә досту, илк биоғ-рафларындан бири Јусиф Акчура түркчүлүјүн мејдана кәлмәсиндә вә бир идеја чәрәјанына чеврилмәсәдән онун аданы Шейх Чәмә-ләддин Әфғанинин ады илә јанашы гојурду.

Кимдир Әһмәд Ағаоғлу?

Тәгдим олуан китабы сәһифәләриндә бу суала онун өзү, гызы вә оғлу чаваб верчәк: «Әһмәд Ағаоғлунун енсиклопедик прсинин тоһлији мәғулијјәтин өз үзәрим» көтүрмәдән бу суала мән дә сярф мугәддәмә жанрынын тәләбләри вә өлчүләри бахымындан чаваб вермәјә чалышчағам.

Әһмәд Ағаоғлу (1908-чи илә гәдәрки мәнбәләрдә Ағажев—В. Г.) 1869-чу илдә Гарабағда, кечмиш Гарабағ ханлығынын мәркәзи Шуша шәһәриндә, задәкән аиләсиндә доғулуб. Бабасы Мирзә Ибраһим Шушанын мөшһур алимләриндән сјаылырды, Азәрбајҗан вә фарс дилләриндә шәр'ләр јазырды, ејни заманда көзәл хәттат иди. Атасы Мирзә Јәсән, әмиси Мирзә Маһәмәд дөврүнә

көрө мүкөмөл савад алмышдылар, ана дилден башга өрөб, фарс вэ рус диллэрин билер, истэр дини, истарсэ дэ дүңжөв елм-лэрлэ жахындан марагланырдылар. Бу көклү-көмөчли анлэ очагы һәм дэ Шушанын интеллектуал мэркозлэриндэн бири иди. Соңралар Әһмэд бэј элжамасына Юсуф Акчурага вердини хатиралэриндэ һәмнин мүһнти белэ хатырлайырды: «Көңчлик күнлэринми һамысыны елм вэ ирфана даир мүчадилэлэр ичэрининдэ кечирмэк зорунда галдым. О заман Азэрбэјчан-түрк аилэсиндэ патриархал руһ вэ ән'әнәјэ бағлылыг һаким иди. Чох сөрт вэ забитали бир адам олан бөүк эһним Мирзэ Мәһөммэд бүтүн аялэ үзэриндэ һакими-мүртлэгди. Онуң һәр сөзү бир јердэ јашаган вэ саяи әзи азы гырк ипәфөрө чатан бүтүн аялэ учуң гануң иди. Мирзэ Мәһөммэд чох тә-әссүкеш вэ диндар адамды...

Елэ күн олмурду ки, евинизин кениш гонаг отагында бир чох елм вэ ирфан әһли топланыб пловла паркилэ арасындакы фисал-лэрдэ мүхтәлиф дини мәсәлэлэр әтрафинда узун-узакы сөһбәт етмәсинләр.

О заман Азэрбэјчан һәлә дини һәјәтин сых шәбкәси ичәри-синдэ иди, ортада дини бәһсләрдән башга һеч бир әндишә вэ дү-шүнчә јох иди. Һәләни имкан харичиндэ олан вә маһијјәт е'тиба-рилэ әслиндэ бир чүрүк гоза белэ дәјмәјән инчәликләр әтрафинда күнләрлэ, һәфтәләрлэ, ајларла, илләрлэ давам едән мүнәгишә-ләрэ готурурдулар.

Белчә, мән дэ узун илләр боју давам едән бу мүнәгишә вэ мү-чадилэләр ичәрисинә дүшдүм».

Лакин бу арды-арасы кәсилмәләр метафизик мүбаһисәләр вә фикир тогушмалары да сонралар Әһмэд бәјин ишинә јарамыш-ды. Јогин ки, 1892-чи илдэ Лондонда дүңја шәрғшүнасларының Бейнәлхалг конгрессиндэ «Шнә мәзһәбинин мәңбәләрн» мөвзусунда парлаг мәрүзәси илә һамканың диггәтини чәлб едәндэ вә Иран ша-һының һәдјијәсинә лајиг көрүлдәндә о, һәм дэ Шушада, ата евиндә алдыгы билкиләрә әсасланмышды.

Әмисинин тәкдиллэ мүчтәһид олмага һазырлашдырылан Әһ-мәдбәј әввәлчә моллаханада охујур. Лакин анасы вә шәһәр бәлә-дијјә идарәси рәисинин мүваини олан дајысы бу әкәли ушағын моллахана тәһсиллэ илэ чох да узага кедә билмәјәчәјини дүјүб атасындаң вә аилениң реал башчысы Мирзэ Мәһөммәддән кизлин ону шәһәрдәкәј рус кимназијасына верирләр. Русча тәһсил вәрән кимназијада о, тәкчә дүңжөв елмләрә јијәләнмир, һәм дэ өзүнү дәрк едир, кимлијини билир, достуну-дүшмәнини таныјур, Шуша-да, Гарабагда, бүтүн Азэрбэјчанда вэ Загафазияда ону вә ганы онун ганындан оланлары мөһв етмәк истајән гара гүвәлләрин мөв-чүдлуғундән өз ушаг ағлы, ушаг фәһми илэ хәбәр түрләр.

Әһмәди рус кимназијасына вәрәндә бурада чәмиси дөрд нәфәр

түрк-азэрбэјчанлы охујурду. О, бешинчи олду: «Бу беш нәфәрин илләр боју давам едән тәһсил һәјәтиндә ермәни чоғуларындан чәдикләрн зүлмү тәсвир етмәк имкан харичиндадир. Тәһфүфүс-ләрәдә беш, беш түрк чоғуғу чәлд тарганиб архамысы дивара диро-мәји гәнимәт билирдик. Јүзләрлэ ермәни чоғуғу гәфләтән үстү-мүзә һүчүм едирди. Бирн башмыздан папағы алыб атырды. Га-ланлары дөрд-беш алтун гүмәти олан Бухара дәрисиндән тикли-миш папағлары тәпиклэ кос кими ора-бура вурурдулар. Бә'зиләри гүмәтлэ, әксәрән дөвә јунундан тохунмуш пенчәкләримизин әтәк-ләриндән јапшыр, о јан бу јана чокыр, парчалајыр, дартыб ти-кишләрениң сөкүрјүдләр. Мүғавимәт кестәрмәк фикрнә дүшөндә јумруғ, гапаз, тәпик алтында бизи азирдиләр. Бә'зән кизлиндэ сөзү бир јерә гојуб үзәримизә бөһтан атыр, һамысы үзүмүзә шаһид ду-рур, бизә һасгыз јерә чәза вердирдиләр. Достларымызың чо-ху дөвә билмәдә. Мәктәбин тәрк едиләр. Сон синфа гәдәр түркләр-дән јалпыз мән таб кәтирә билдим».

Бу күн бүтүн Гарабағ миҗрасында чәрәјан едән һадисәләр о-пахт һәлә Шуша реал кимназијасының биңасы ичәрисиндә чәрә-јан едирди Лакин бу һүдудасу дүшмәнчилијин тәзликлә кимнази-ја диварларыны ашамағы һәлә о заманлар Әһмәдбәјэ бәлли иди. Она көрә дэ һеч нәдән горхуб-чәкинмәдән өзүнү кәләчәк һәјәт вә мүбаризәләр үчүн һазырлајырды. Бу јолла кенләринә, ганларына түркү дүшмәнчилик һодлурулмуш ермәни ушағларының јумруғ вә гапазалары да, шакирдләр арасында милли вә дини фәргләр гојма-јан бә'зи ушыгылы кимназија мүәллимләринин нәчиблији дэ онун ејин дәрәчәдә јардымчәсы олмушду. Јенә чап олунмамыш хатирә-ләрә үз тутат: «Бу тәвәзәкәр, вәзифаларни диггәтлэ јеринә јети-рән, гәлбн мәсләк ешгн илә долу инсанлары хатырларкән инди дө-дәрин миннәтдарлығ вә тәшәккүр һисси кечирмәјдән өзүмү сахла-ја билмирәм. Оңлар мәндә вә мәним бүтүн јолдашларында елмә, ирфана, һагга, һәггитә дәрни инам вә мәһәббәт доғураг бизим үчүн һәјәт јолуну шығландыларн нурул мөш'әлэ чеврилдиләр. О заман рус зијалылары бүтөвлүкдә Толстөј, Достоевски, Туркене-в кими идеалистләрдән илһам алырдылар. Оңлар чарлығын, зүлм вә истибаддын, авамлығ вә чәһаләтин аманысз дүшмәнләри иди-ләр. Үчүнчү Александр кими зүлмкар бир чарын бүтүн нәзарәти-нә, бүтүн чәза тәдбирләринә бәлкимар бу мүәллимләр тәләбәјэ елм, ирфан, көзәллик вә азадлығ ешгнин тәлгин етмәк јолуну тут-мушдулар, тәләбәләрә өз-өзаларни тәрбијә етмәк вә јетиширмәк јолларыны аялада билмишдиләр».

1857-чи илдэ кимназијаны мүвәффеҗијәтлэ битирсн Әһмәд бәј Петербурга кедиб Технолокија Институтуна имтаһан верир, лакин сонучу фәндән—тригонометријадан лазымы бал топлая билмә-дијиндән (бурада мүәллимин педантлығы да мүһүм рол ојна-

мышдык) көнчлүк хөжаларынын шөлөнн олан Петербурга өлвида дейрэк даһа уаглара—Парисе жолангыр гарарына көлр. Агасынын көндөрдүжү 150 манат пулун 90 манатыны борчларына вериб галан чүзү мөблөглө Франса пахтагына жола дүшүр.

— 3 —

Франса һөжәты онун фикри инкишафында мүһүм бир мәрһәлә тәшкил етмәкдәдир. Алты аҗ давам едөн көржин франсыз дили мөшгәлэләриндөн сонра о, 1888-чи илдә Парис һүгүг Мәктәбинин тәләбәс олур, сҗин заманда Практик Али Тәдгигатлар Мәктәбиндә «Авеста»нын мөшһүр тәдгигатчысы Ч. Дармстатерин «Шәрг халгларынын тарихи», Шәрг Дилләри Мәктәбиндә исе Шефер вә Барбје де Межарнын әрәб, фарс вә түрк дилләриндә даир муһазирәләрини дилләјир. Ч. Дармстатер ону Парисин елми вә әдәбн итти-маһјәтинн төгдәм едир: «Профессор Чеймс Дармстатерин севкисини газандым. О, һаггында үпүдламаз лүф вә инәјәтләр кестәр-мөјә башлады. Мәни евинн дәвәт етди. Сонра мәни Парисдә кө-зәл бир салон саһибәсн олан вә Парис әдибләри арасында хуsus мөҗгә газанмыш Мари Рабинзона төгдәм етди. Мән Рабинзонун салонунә мүнтәзәм олараг кетмөјә башладым. Бу салонун зијәрәтчиләри ичәрсиндәр о заманки Франсанын мөшһүр алим вә әдиб-ләриндөн Эрнест Ренан, Ипполит Тен, Гастон Парис, Опперт, ма-дам вә мүсје Делакруа кими шәхсһјәтләр варды. Ев саһибә мәни оилара төгдәм етди».

Әһмәдбәј Франсада јалынз Гәрби дејил, һәм дә Шәрги өзү үчүн бир даһа кәшф едир. 1889-чу илдә Бөјүк Франса ингилабынын 100 чү илдөнүмү муһасибәтилә Парисе кәлән Иран шаһы Нәсрәд-дин Мирзәни гаршылајанлар сьрасында о да варды. Франсанын баш пазири Сиди Карнакла бир каретада кәлән шаһ онда-гәрибә дүшү бу дүшүнчөләр ојадыр, кәчч Әһмәд бәјин нәзәриндә демок-ратија илә диктатура, һүрријјәтлә деспотизм гаршылашыр. Икинчи даһа тәнтәһәли донда, фәхир либәсдә, биринчи садә кејимдә олса да, икинчи онун өз торпагыны, биринчи исе јад мүһити тәмсил етсә дә, Әһмәд бәј гәтһјәтлә республика идеясынын төғиндә дајаныр вә өмрүнүн сонунә кими дә бу мөҗгәјиндән чәкилмир. Јенә чап олунмамыш хатираләрә мүрачһат едәк:

«Шаһны тачындала бриљантлар көз гамашдырырды. Көҗсү дә даш-гашла долу иди. Ири көзләри, галын, чатма гашлары, диң башы тәсвири мүмкүн олмајан бир гүрүр вә өзүндән разылыг ифа-дә едирди. Сиди Карнакын садә, гара редингтон, диң јахалыгды бәјаз көјнәји, төвәзәкар даврашышы бу гүрүр вә әдә илә там инд-дирјјәт мејдана кәтирирди. Мән илк дөфә азад вә сәрбәст бир инд-

ләти тәмсил едөн баш назирлә јерис әзәмәт вә гүрүрланманы тәмсил едөн мүстәбдди јан-јана көрүрдүм.

...Кечә иди. Јенә халгын ики сәфи арасында кечирдилар. Шаһ нә саббәдәнсә чининдики күркү чининини ән һәркәти илә јерә атды вә архасынча кәлән сәдрәзәмә тәрәф дөнәрәк «Бәрдар!» («Көтүр!»—В. Г.) әмрини верди. Заваллы сәдрәзәм дәрһал бүтүн гәләбәлијини кезү өңүндә јерә гәдәр әјилди, күркү галдырды вә санки ушагы көтүрүрүмүш кими мөһәббәтлә голу зүәрнә алараг јүрүдү. Шаһын бу әдәсы вә сәдрәзәмин бу мәғмулуғу Шәрг истибададынын маһијјетини кестәрән ашкар нүмунәләрдәнди».

Истибадын бүтүн тәһәһүрләринә — ушагылында көрүдү ер-мәни истибададында туттум әң чиркин формаларда мејдана чыхан Шәрг истибададына гәдәр онун һәр нөвүнә бөјүк нифәтлә тәрбијә-ләнән Әһмәд бәј Парисдәки түрк ингилабчылары, Султан II Әб-дүләһәминдән әлејһдарлары илә јахынлашыр, сҗисәи һөјәтдә һәлә илк аддымларыны атмағда олан «Иттиһад вә тәрәгги» партија-сынын кәләчәк лидерләри илә таныш олур. Франса пахтагында түрк вә франсыз дилләриндә «Мәшрутијјәт» гәзетини нәшр едән Әһмәд Риза бәј (1859—1930) онун јахын достларында биринә чеврилр. Онларын Парисин мөшһүр Лүксембург бағында саат-ларла давам едөн сөһбәт вә муһабисәләринин әсәс мөвзусу түрк халгларыны һансы јолларла аздылаҗа чыхармаг, һаггин тәрәгги-јә вә демократијага говушдурмаг иди.

1890-чы илдән еттибарән артыг франсыз дилинә мүкәммәл ји-јәләнмиш Әһмәд Агаоғлу франсыз мәтабуатында Шәрг, Шәрг фәл-сәфәси вә ислам дини илә бағлы марбағлы јазылар чап етдирмөјә башлајыр. Онун илк мөғаләсинин чап олунмасынын гәрибә та-рихчәси варды. Өзүнүн хатырлавындагына көрә, Иран шаһынын Фран-сә сәфәриндән хәбәр тутан бир әфғаныстанлы дәрвиш «Мадам ке, шаһи-Иран бе Парис мирәвәд, мән ке, шаһи-чәһанәм, черә нирә-вөм?» (Бир һалда ки, Иран шаһы Парисе кедир, мән дүнјанын ша-һы ола-ола нијә кетмәјим—В. Г.)—дүшүнчәсилә Парисе кедиб-миш. «Олдугча көзәл, әсмәр вә долгун үзлу, узун бојлу, синәсинә дүшән галын, гара саггаллы» бу дәрвиш әлиндә кәшкүл вә әсә Па-рисин күчәләриндә уча сәслә охуја-охуја кедәндә полиц тәрәфиндән һәбс едилбә јурдусуз-јувасыз бир сәрсәри кими һәбсханәја кә-тирилрди. Бу хәбәри гәзетләрдән охујан Әһмәд бәј дәрһал полиц идарәсинә кедиб ону өз мәңзилиндә сахлајачағы барәсиндә дилин-дән кағыз верип вә дәрвиши һәбсдән хилас едир. Чох орижинал дүшүнчә тәрзи вә фикирләри олар дәрвиши мүәллимни Ч. Дарм-статерлә таныш едир вә Дармстатерин тәкилифлә онун муһабизә-ләрини франсыз дилиндә гәләмә алыр. Һәмән мөғалә мүәллимнини кичик мүғәддәмәси илә «Журнал де Дебаәда чап олунур. Буну ардынча Әһмәд Агаоғлу Парисдә таныммыш салон саһибәси вә ја-

зчы Мадам Адамын (1836—?) аялыг «Нувел Ревю» во һэфтәлик «Ревю Блэ» журналларына Шәрг халглары, онларын тарихи, әдәбијаты, мәдәнијәти вә с. барисиндә силсилә мөгәлләр јазмаға башлајыр. Онуң Тифлисдә, рус дилиндә чап олуан «Кавказ» гәзети илә сых әмәкдашлығы да һәмнин дөврә тосадуф едир. Гәзетин сәһифәләриндә азербәјчанлы кәчкүн Парисдән кәндәрдији мөгәлә вә корреспондентсиялар чап едилдири.

Парисдә Әһмәд Агаоглунун һојатында даһа мүнүм бир һадисә баш верир—о, ислам дүнјасыны бирләшдирмәк идеясы илә мејдана атылан мәшһур философ вә мütәфәккир Шейх Чәмәллоддин Әфгани илә таныш олур. Әһмәд бәј бу барәдә әлимиздә јалныз арҗы-арам парчалары олан чәп едилмәмиш хәтирәләриндә јазыр: «Ислам әләминин мütәфәккирләриндән Чәмәллоддин Әфгани Парисдә оларкән мәним садә евими башгаларыннын зәнкән сарајларындан үстүн тутмушду вә һәфтәләрлә бер јердә галмышдыг».

Алты иллик Парис һојатындан сонра Әһмәд Агаоглу 1894-чу илин мајында атысынн өлүм хәбәрини алыр вә Истанбул јолу илә Азербәјчана дөнүр. Османлы империясынын пајтахтында олдуғу күнләрдә о заманкы маариф назирни Мүниф Әфәнди вә бәзи танынмыш түрк зиялылары илә көрүшүр, көрүлмәли ишләр барисиндә фикир мүбадиләси апарыр.

— 4 —

Парис вә Истанбулдан сонра о, өмүрүнүн үч илини дөрмә шәһәри Шушадә кечирир, һәмјерлиләрини бирләшдирмәјә, онларын милли шууруну һәркәтә кәтирмәјә чалышыр вә бүтүн буиларын мүгабилиндә «Фирәнк Әһмәд» ләгәбини үзәсарыр. Анчаг јеничә Авропадан гәјтүмш бу «фирәнк» өзләрини исламы әсл тәәсүбкешләри вә биличиләри сәјанлара јери дүшүдүк дәрс вермәји дә јаддан чыхармырды. Мүасири вә гоһуму Јусиф Вәзир Чәмәнзәмминлинин хатырладығы кими, Әһмәдбәј «Ислам вә түрк тарихинә һәр кәсәдән әрбиг вағиф иди... Мәчлисдә данышанда һеч бир молла чәсарәт едир онун фикирләринә гаршы чыха билмирди. Әһмәдбәј сәрт вә әсәб бир адамды, билхәссә бәләрјин гудурғанлыгыларына дөзә билмәзди, онларла бир мәчлисдә гаршы-гаршыла кәлдини, һәмшиш далашарды, һәмшиш дә тапанчасыны һазыр сахларды».

Шушаны нә гәдәр севсә дә, дөрмә шәһәринә нә гәдәр бағлы олса да, Әһмәд Агаоглу мөһәлли миҗасларла мөһудуллашмағы арлығына белә кәтирмирди. О, халгла үнсјәјтдә олмаг үчүн, фикир вә идеяларыны јаймаг үчүн даһа кениш мејдән вә даһа тәсирли вазитәләр ахтарырди. Белә бир мејдән әсрин сонларына доғру јалныз Русия империясынын күчлү сәнәјә мәркәзләриндән бирини

дејил, һәм дә Азербәјчанын сјаеси вә мәдәни мәркәзинә чеврилән Бақы, тәсирли васитә исе јалныз мәтбуат ола биләрди. XIX јүзлликдә Бақыда чап олуан илк вә сонунчу мәтбуат органынын— «Әкинчи» гәзетинин фәалијәти тәхминән ијрми ил арвал јенә дә «ермон бармағы» илә даяндырылмышды. Әһмәдбәј Бақыја кәчмә вә бурада ана дилиндә гәзет чыхармаг истәјирди. Јени гәзетин ады «Мәшриг» олачағды. Бурада Русиянын Шәрглә әләгәләрји, Јахын Шәрг халгларынын һојаты, мөншәти, әдәбијәти, мәдәнијәти вә с. өз әксини тапмалы иди. Әһмәд Агаоглу гәзет нәшрлә Петербург Сензурә Комитәсиндән ичәзә алмағы асанлашдырмаг үчүн биләрәкдән Русия илә Шәрг арасында көрү ролуну ојнајамаг елми-ичтими мәтбуат органынын зорурилији фикрини вурғулајырды.

Лакин Азербәјчан түркләринә дүшмән мүнәсибәтин дөвләт сјаәсинә чеврилији бир шәрәнтә һәтта белә бир либерал нәшрди дә керчәкләшмәсә имкан харичиндә иди. Чүнки һәмнин дөврәдә Петербург Баш Мәтбуат Идарәсинә рәһбәрлик едән шоһинист Соловјовун милли мәтбуат органы тәсис етмәк истәјән башга бир Азербәјчан зиялысына— Мөһәммәд аға Шәһтахтискинјә дејиди «Татар дилиндә гәзетә ичәзә верә билмәрәм. Гәзет халгын һәқиәти ләзиздыр? Зиялы татарлар гој рус дилиндә охусунар, садә татарлар исе кедиб гојунларыны отарсинар» — сөзләри әслиндә империянын түрк-мусәлман халгларына мүнәсибәтдә јүрүтәјү дөвләт сјаәсинин ифадәси иди. һәмни сјаәсини нәтичәсиндә Әһмәд Агаоглунун 1896-чы илдә «Мәшриг» ады гәзет чыхармаг һаггындакы әризәсинә дә рәдд чавабы верилди.

Лакин гәзетчилик фәалијәтинин гаршысына сәдд чәкилмәси Әһмәд бәји Бақыја кәлмәк фикриндән дашындырмады. Устәлик 1897-чи илдә о, Азербәјчан түркләринин тәмсилчиси вә ағсагалы кими танынан нефт миллиончусу, мәшһур месаһәт һачы Зейналәбдин Тағәјевдән Бақыја кәчмәк вә «Кәспий» гәзетиндә әмәкдашлыг етмәк барисиндә дә вәт алды. һәмнин дөврәдә һачы мәтбу трибунаја етијаҗы вә гәзет тәсисини нә кими чәтикликләрлә бағлы олдуғуну нәзәрә алараг 1881-чи илдән Бақыда рус дилиндә чыхан «Кәспий» гәзетини мәтбәәси илә бйрликдә вертин алмыш вә Азербәјчан зиялыларынын сәрәнчәзинә ермишди. һәсән бәј Зәрдаби вә онун күрәкәни, сонралар Азербәјчан Демократик Республикасы Парламентинин илк сәдри кими мütәғял Азербәјчанын сјаеси һојатына өз мөһнүнү вурән Әлимәрдан бәј Топазубашов «Кәспий»ни фәалијәтинә үмуми рәһбәрлик едирдиләр. Нәриман Нәриманов, Чәләл Мәммәдгулузадә, Маһмүдбәј Маһмүдбәјов, Мөһәммәд аға Шәһтахтискин, Фирәндүзбәј Көңәли вә б. Азербәјчан зиялыларынын фәал иштирак етдикләри бу нәшр милли мәдәнијәтин таблығы сәһәсиндәки хидмәтләринә, јерли халгын марағ вә мәнәфәлә

рини ардычыл шәкилдә мұдафиә етдијинә көрә дөврүн мәтбуат аломиндә «мүсәлман Кәсписи» кими таныырды.

Бақыға көчүдкән сонра Әһмәдбәј Ә. Топчубашовла бирликдә бу газетини фактики редакторларындан бири вә асас мүәллифи кими фәалијәт кәстәрир, ејни заманда Бақы Али Тичарәт Моктабиндә франсыз дили дәрсләринни апарыр. 1901—1903-чү илләр арасында «Кәспинин демәк олар ки, һәр нөмрәсиндә Әһмәд Ағаоглунын бири-бириндән ақтуал, марағлы, дүшүндүрүчү, һәм дә бир сыра һалларда ичтимаи фикри чалхаландыран мағаләләри дәрч едилір. Кениш елми ерудисијя вә зәнкин тарихи биликлә журналистлик истеҗадыны јарадычылығында мәнәратлә синтәс едән Әһмәд бәј ислам бирлији вә ислами ојаныш идејасынын тәрәфдарларындан бири кими чыхыш едилр, ејни заманда дүңја мөдәнијәти нәһанкларинни гаршысында она һәлә кичик, чымыз көрүнән гәләм достларыны исламын ма’нәвин дәрәјләринни јашатмағла бир сырада Гәрбдән өјрәнмәјә чағырырды.

— 5 —

Әһмәд бәј «Кәспинин сәһифәләриндә нәдән јазырды? Јәгин ки, «Нәдән јазырды?»—суалына чаваб вермәк даһа асан оларды. Чүнки истәр тарихи, истәрә мүасир бахымдан Азәрбајҗан халғынын вә даһа кениш аңламда түрк-ислам дүңјасынын гаршысында дајанан елә бир мәсәлә јох иди ки, онун јазыларында өз әкисини тапмасын. Ола билсин ки, кениш азәрбајҗанлы күтлә, Түркијәни, Ираны, Мисирин вә б. өлкәләрини зијәләһәри-ајданлылары вә јазылардан хәбәрсиз гапырдылар. Јакин онлар тушландығылары һәдфә—бүтүн Јахын вә Орта Шәрғи өз нүфүз дәирәси алтына салмаға сәј кәстәран чар Руссијасы идарәчиләринә вә бу ишдә онларын сынанымыш әәләтлылары олан ермәни дәмтутанлара бүтүн әкисинлији илә дәрјиди.

Әһмәд Ағаоглу «Кәспиндә» дәрч еттирдји зәнкин тарихи фактларла, кениш аналитикалара әсасланан тәәсүбкеш руһлу, еһтираслы мағаләләриндә үмуми дүшмәнә гаршы түрк вә ислам халғларынын бирлији, әлбирлији идејасыны ардычылығла мұдафиә едирди: «Кәспинин 1900-чү илдә чыхан 87-чи нөмрәсиндә о, јазырды: «Һиндистанын, Иранын, Түркијәнин, Мисирин мүсәлман мәтбуатыны пәзәрдән кечирин. Бу өлкәләрин һамасында, хотта Африкада ејни руһ, ејни мотив һакимдир. Бу мәдәни бирлијә, маариф чағырыш руһудур. Онлар хилафәтә истинад едир, хилафәт дөврүнүн мөдәни интибаһына дајанараг европалығын мүсәлман һүдүнтинә кизли нүфүз етмәсинин гаршысыны алмаг истајирләр. Һиндистан мүсәлманлары сечкили нумәјәндәләринини јығынчағыкда бундан сонра түрк фәси гојмаг, бајрам күнләри евләрини түрк

бајрағлары илә бәзәмәк һаггында гәрар чыхарыр, Мисирин вә дикхәр Африка өлкәләринин әрәб мәтбуаты Түркијәни мұдафиә едән јазыларда чыхып едирләр. Африка шәјхләри өз гәбиләләри илә бирликдә көнүллү шәкилдә түрк тәбәәлијинә кечирләр...». Һәлә әсрин әввәлләриндә о, түркчүлүјүн идеолоғларындан бири олан дикхәр көркәмли һәмвәтәни—Әлибәј Һусейнзада илә бирликдә дүңја түркчүлүјүн мәдәни-ма’нәви бирлији идејасыны јайыр вә бу идеянын керчәкләшмәси јолунда јеканә мүстәғил түрк дөвләтиндән—Османлы императорлуғундан чох шәј көзләјирди.

Әлјәһдарларындан бири чохунун иддә етдикләри кими, Әһмәд Ағаоглу гәтијинә Османлы султаныларынын мұдафиәчиси вә идеолоғ дејилләр. О, инкилис, франсыз, рус, италийн вә с. јени сәлбичләрин әлиндә киричк олан түрк-ислам халғларынын мұдафиәчиси иди, ишғалчылара гаршы мүғавимәт кәстәрмәк үчүн бу халғларын дии, дил вә етник зәминдә бирләшмәсини, әмәкдашыг етмәләрини, ваһид ма’нәви-идеолоғи вә сәјаси платформаја әсасланмаларын тәрәфдары иди.

Артыг «Кәспи» гәзетиндәки фәалијәти дөврүндә Әһмәд Ағаоглу Тифлис Сәнзура Комитәсиндә өзләринә исти јува гурумыш Гараханов вә Кишишов кими шовинист, түрк дүшмәни ермәни сәнзорларынын сәји нәтиҗәсиндә мувағиғ дәирәләрә «гәти панисламист» кими таныдылмышты. Сонрала бөјүк сәнәткармыз Чәлил Мәммәдгулузада өз «Хатираты»нда Азәрбајҗан түрклеринин бу бәдхәлларыны белә тәсвир етмиши: «Јухарыда адлары зикр олуан Кишишов вә Гараханов сәнсорлар «Тифлиски листок» гәзетиндә түрк мәтбуаты әлјәһинә һәмиша кампанја апарыдылар. Вә һәмиша Руссија һөкүмәтинин нәзәринә буну јәтирмәк истајирдиләр ки, Гағзада чәми түрк өдиб вә журналистләри «пантүркистидиләр» вә түрк журналистләри Гағзаз чәмаатыны ислам бајрағынын алтына чәкмәк истајирләр вә бу иттиһад-ислам бајрағынын да Османлы султанынын әлиндә олмағыны аруз едиләр вә буна да чалышырлар».

Кишишов вә Гарахановун Гағзаз Сәнзура Комитәсинин сәдри М. П. Гәккелә, сонучунун исә Гағзаз чәниншиниңә үнванландығы доносрларда Гағзада «панисламизм» идеяларыны јајан Азәрбајҗан јазычылары вә журналистләри арасында «биринчилик» һәмиша гејд-шәртсиз Әһмәд Ағаоглуна верилдири.

Әһмәд Ағаоглу һачы Зейналабдин Тағәјевини мадди јардымы илә Әлибәј Һусейнзада илә бирликдә 1905-чи илин јайында «Һәјат» гәзетини нәшр етмәјә башладыгдан сонра исә бу бөһтан кампаниясы даһа кениш үсәт әлмирды. Чүнки јалныз русдилли охучулар арасында мөһдү сәјдә јайылан «Кәспиндән» фәргли олараг «Һәјат»ын аудиторијасы кифәјәт гәдәр кениш иди. Бу гәзет тәкча Бақыда дејил, Азәрбајҗанын һүдүдларындан кәйәрда—Волгабә-

јунда (мәшһур татар шаири Абдулла Тукај «Һәҗәт»-ын биринчи нөмрәсинин чапдан чыхмасы мүнәсибәти илә ше'р язмышы вә бурада «Һәҗәт»-ын узунөмүрлүлүгүнүн ермәниләр тәрәфиндән душмәнчилккә гаршыланачагыны вурғуламышды—В. Г.) Орта Асияда, Иранда, Түркиядә јајылды. Ону охучу аудиториясы кифәјәт гәдәр кенш иди, гәзетин иәшри Азәрбајҗанда вә Јахш Шәрг өлкәләриндә милли ојаныш эпохасынын башлангычы олан 1905-чи илә тәсадүф етмишди вә үмумилккә Јахш Шәргдә һәмшн эпоханн формалашмасында «Һәҗәт»-ын вә онун әсас јазарларындан олан Әһмәд Ағаоглунун хидмәти олушду.

«Һәҗәт» гәзетинин иәшрә башламасындан ај зарым сонра ермәни сәнзорларынын тәһрик илә М. П. Гаккел иәшрин дајандырылмасы илә олагәдәр Гафгаз чанишинишә мүрачәт етмәккә башламышды. Бу доносларда гәзетин редакторларындан бири олан Әһмәд Ағаоглу «панисламист идејаларынын аловлу пәрәстишкәри», «бүтүн мүсәлманларын холифәси сәјялан түрк султанынын нүфүз вә гүдрәтинин артымасы тәрәфдары» кими тәғдир едилди. «Һәҗәт»-ын гаты ортодоксал исламчылыг вә мүнәфизкарлыг мөвгәсиндә дурдуғу вә онун ермәниләр әлејһинә јазылары илә Гафгазда мүсәлман фанатизминә јенидән аловландырачагы бојан олушду. Донос мүәллифләри «Һәҗәт» гәзетинин вә Әһмәд Ағаоглунун «исламын тәмизлијини вә илһинлијини горумаг» үчүн Русија әлејһинә барышмәз мөвгәдә дајандығыны гејд етмәји вә јаддан чыхармыдылар. Ондарың фикринчә, Әһмәд Ағаоглу Гафгазда Русија тәһриришә гаршы әсас чок мәркәзи кими түрк дәвләтинин гәјүр вә рекиндоақы бүтүн мүсәлманлары Османлы султанынын јашыл бәрағә алтында бирлөшмәккә чағарылды. Бу бөһтан кампаниясы тәсадүфи дејилди. Ајыг ермәниләр Әһмәд Ағаоглунун һәтта тәкбашына белә чидди гүввә олдуғуну, онун Азәрбајҗан түркләри арасында бирлөшдирчи фактор кими чыхыш етдијини јахшы аңлајырдылар. Она көрә дә 1905-чи илдән башлајарак ермәни-рус шовинист ајяныс вә ондарын дәмтуанлары һәр васитә илә Әһмәдбәји «зәрәрсизләшдирмәккә» чалышырдылар.

Арадан һәтта 80 ил кечәндән сонра да ермәни идеологлары Әһмәд Ағаоглунун ады кәләндә өз кин вә нифрәтләринин кизләдә билмирләр. Мәсәлән, совет дәвүр ермәни реваншизм вә шовинизмин әсас идеологларындан бири олан Ч. Қиракосјан өзүнүн 1986-чы илдә Јереванда чапдан чыхмыш «Көч түркләр тарихин мәһкәмәси гаршысында» адлы башдан-баша тәһрифчи вә комплһјатив китабында јазыр: «Гафгазда милләтләрләсны зәминдә баш верән ғырғын әсас тәшкиләтчыларындан бири олан шушала Әһмәдбәј Ағажев ермәни аңлодәрнинн дағдылмасы, ермәниләрин түркләр арасында сәпәләнмәси, онларын бир милләт кими, мөһвә едилмәси идејасынын тәрәфдары» иди. Мүәллиф бөһтан характерли фикри-

ләринин һәгигилијини сүбәт етмәк үчүн Бејрутда ермәни дилиндә иәшр олуған бир тәләбә мәчмүәсинә асасланыр. Бурада истер-истәмәз адамын јадына түлкүнүн өз гујругуну шаһид кәтирмәси дүшүр...

— 6 —

1988-чи илдән бәри халгымызын јашадығы көркин вә сәксәкәли күнләр арадан аз гала дохан ил кечәндән сонра 1905-чи илери—«Асиянын ојанмасы» кими сөһијләндирилән вә Русија империясынын сонунун башлангычы олан һәмшн тарихи дәвүр даһа јахшы аңламагкә вә гүјмәтләндирмәккә имкән верир. Онда да индики узунмүдәтли чанчәкшима-ағонија мәрһәләсинә гәдәм гојан империя өз лабүд мөһвинин гаршысыны алмаг, бу да мүмкүн олмазса, өмүрүн даһа бир аз да узатмаг үчүн милләтләри бири-биринин үзәринә галдырыр (даһа дәгиг десәк, әлалтысы олан гүввәләри башгаларынын үзәринә ғысгырдыр), «фағыр мүсәлманларын» сон тикәсинә боғазларындан чыхарыр, онларын әни адә инсанн һүтүрларыны голдарлыгкә вә кобулдугла тапдалајыр, өзүнүн «дүјја јандармы» олдуғуну көстәрмәкдән чәкинмирди.

Бу һәмшн вахт иди ки, милләтин асғагалы һәсәнбәј Зәрдаби милли мөвчүдлүг урунда өлүм-дирим савашындан — «зиндәканлыг давасындан» галиб чыхмаг үчүн халгы күтлөви шәкилдә елмә, маарифә јијәләнмәккә вә бу јолла өз һаггыны горумаға чағардыр: О, тәбиәттә даим бир мүбаризә кетдијини хатырладагак јазырды ки, «бү зиндәканлыг давасында да һәмшә инсан бири-бири илә едир. Кечмишдә инсан вәһшн һалында олан заман бу даваны јумруг, силлә, сонра ғылынч, галхан, дәхи сонра түфәнк вә гејри-әсләһәләр илә едирди. Елә ки, сонра вурмаг, өлдүрмөк нәһј олду, инсан зиндәканлыг давасыны ағыл илә едир. һәр кәси ки, ағыл чоһдур, ганаақы артыгдыр, бу зиндәканлыг давасында дүшмәнә фаиг кәлир. Чүнки ағыл вә ганаақыны артыг олмағы елм тәһсил етмәк иләдир, она көрә биз мүсәлман гардашларымыза «оҳу-јуни, елм тәһсил един!»—дејәндә зикр олуған зиндәканлыг давасындан өтүр дејирик ки, бу давада мүсәлман гардашларымыз мәғлүб олуб ахырда пуч оламасынлар»...

Шубһәсиб, бу «давадан» галиб чыхмаг үчүн илк нөвбәдә милли инкишафын идеоложи әсасларыны ишләјиб һазырламаг лазым иди. Азәрбајҗан милли һәрәкатынын илк тәғдитәтчыларындан Мирзә Бала Мәммәдзәдәнин дә кестәрдији кими, 1905-чи ил гәдәр Азәрбајҗан чәмпијәтиндә милли бириккән даһа чох дини бириккә аңлајышы үстүнлүк тәшкил едирди. Башга сөзлә десәк, азәрбајҗанлылар өзләрини түрkdән (милләтдән) даһа чох мүсәлман (үммет) кими таныйырдылар. Бу јанлыш тәсәввүрүн арадан галдырылма-сында дә Әһмәд Ағаоглу дикәр гәләм јолдашлары—Ә. М. Толчу-

башов, Ә. Нүсрәтзада, Ө. Ф. Нәманзада və б. илэ бирликдэ мұба-
риза апарырды.

«Һајат»ын 1-чи нөмрәсинә јаздығы програм характерли баш
мәғаләдә о, Азәрбајчан түркләринин ислам дәрәҗләрә садиг гала-
чаларыны билдирди: «Әкәр биз ирәзиләмәк вә һајати бирлијә
малик бир милләт олмағ истајары, биз һәр шејдән һајәт мұсалман
оларағ галмалыјығ. Бизин ирәзиләмәк истајарыны, өнчә шортләри-
нин јашылашдырылмасы истигамәтиндә олан арзумуз Ислам га-
нуналарына вәбәстә ола дедлә бәләр».

Лакин милләт кимлијини дәрк етмәдән, тарихи варлығымы мә-
һимсәмәдән јалпыз дини мәсүбијјәти әсас көтүрмәклә мөвчудлу-
ғуну сүбүт едә вә горујуб сахлаја биләмәз. Она көрә дә халғы аморф
үмүтәдән ајдын гәјә вә мәғсәдди милләтә чевирмәк Ә. Ағаоглуни
фиркнчә, дөврүн ичтиман-снјасы һајатынын әсас проблем иди.
Јәнә 1905-чи илдә «Кәспин» гәзетинин сәһифәләриндә бу мүнәси-
бәтлә јазарды: «Бүтүн бу топлум (Азәрбајчан түркләри нәзәрдә
тутулу—В. Г.) јалпыз дини бир топлум олмајыб, ејни замандә
етник бир варлығыр. Чүнки бүтүн Русија мұсалманлары, кичик
бир истисна илэ бөјүк Түрк-Татар иргинә мәнсубдулар, бир төк
үмуми дилдә данышыр вә ејни инанчлары пәјлашырлар».

Әһмәд бәјин редактәси илэ чыхан вә милли мәтбуатымызын тарихиндә,
«үммәтдән» милләтә чевриләгәјимиз јолундә мүһүн иләр
ројан «Һајат», «Иршад», «Тарғиги» гәзетләри дә мәнз бу мәғсәдә
хидмәт едирди. Бу мәтбуат органлары ичәрисиндә «Иршад» хүсуси
јер тутурды. Әһмәд Ағаоглуни сәјнә вә нүфузу сәјсиндә дөврүн
Мирзә Әләкбәр Сабир, Нәчәффәј Вәзиров, Аббас Сәһһәт, Мәммәд
Әмин Расулзада, Нәриман Нәриманов, Әлибәј Нүсрәтзада, Өмәр
Фаиг Нәманзада, Султан Мәчид Гәнизада, Абдулла Сур, Фирү-
динбәј Көчәрли вә диғәр мугтадир гәләм сәһибләри, вәтән вә мил-
ләт тәәсүбкешләри «Иршад»ын әтрафына топлашышдылар. Гә-
зетин дәмәк олар ки, һәр нөмрәсиндә Узејир һачыбәјлинин күнүн
ағылы, кәскин проблемләринә һәср олунмуш мәғалә вә фелјә-
тонлары дәрч едилдири. Лакин бунаула бәлә, «Иршад»ын әсас
ағырлығы баш редакторун—Әһмәд Ағаоглуни үзәринә дүшүрүдү.

Милли Азәрбајчан мәтбуатынын јени инкишаф јолуна гәләм
гојдуғу бир шәрәнтдә Әһмәд Ағаоғу «Иршад»ы үмуминили гәзәт
чевирмәк, бу гәзет вәситәси илэ Азәрбајчанын һәр кондинә, һәр
обасына маариф шығы, мәдәнијјәт нуру јаймағ, милләтти гәһләт
јухусундан ојатмағ, надалығын вә җәһаләтин пәнчәсиндән гопар-
мағ истајирди. Онун «Иршад»ын ишәрини кеншиләндирмәк, абу-
нәчләрини артырмағ тәшәббусләри илэ бағлы Ч. Мәммәдгулуза-
дә «Молла Нәсрәддин» журналынын сәһифәләриндә хәфиз бир јур-
мордә јазырды: «Дунјадә мән чох шејн баша дүшүдүм, анчағ бу

«Иршад»ын ишләрини баша дүшүдүм. Рәһмәтлик оғлу, инди дә
башлајыбдыр ки, «мәнә мұсалман җамааты беш мин мүштәри вер-
мәс», гәзети бағлајачам.

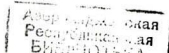
...Сән дә кәлиб Фирәикстаны кәзиб кәлибсән, дејирсән ки,
«пәһ, нијә Швәтсария Зәнкәзур маһалы бөјүккүјүндә ола-ола ора-
тын гәзәтләринин ики милдон мүштәрсин олсун, «Иршад»ын беш
мин дә олмасын? Нијә Русстәдә «Новая времјанын үч милдон,
«Мшак»ын әлди беш мин мүштәрсин олсун, «Иршад»ын беш мин
дә олмасын?».

«Иршад» гәзетинин 1905-чи илдән сонра милли мәтбуатә кә-
птрдији јешликчи руһ, ичтиман бәрәбарлик идејалары вә маариф-
чилик фикирләри дә «Молла Нәсрәддин»ин дигәтиндән јайынма-
мышды.

Әзиз Мирәһмәдовун һағлы оларағ јаздығы кими, «Әһмәдбәј
Ағајев «Иршад»дә өзүнүн бүтүн журналистлик мәһарәтинин, шәр-
шүнаслығ билдијини, снјасы мұтәфәккир сымасыны нүмајни ст-
дирмишди». Бөјүк Франсыз ингиләбынын «Азадығ. Бәрәбарлик.
Әдаләт» шүарыны («Һүрријјәт, Мұсавағ, Әдаләт» шаклиндә—В. Г.)
өз девизинә чевирәп «Иршад» һәмни ичтиман-снјасы вә исәни
дөјрәләрин мөвчуд Азәрбајчан җәмийјәтиндә реаллашмасы үчүн
чох иш көрүшүдү.

«Һәр милләт едир сәһфеји-дунјадә тәрәғги...»—дејән бөјүк Са-
бирин ардынча Әһмәд Ағаоғу дә үрәк ағырсы илэ көрүр вә мұ-
шаһидә едирди ки, «...гошуларымыз јаны-башымызда күнү-күн-
дән тәрәғги вә тоали едир, ермониләрин, күрчүләрин, мүсәвиләрин
(јәһудиләрин—В. Г.), бахүсә русларын тә'мини-маариф һиммәт-
күзар олан җәмийјәтләри сәјсиндә зијаји-маариф көјләрдәки күл-
бәнишин көјүләрин пәнчәрәләриндән ичәри кирдији рузи-рөвшән-
дә бизиң көјүләримиз дә, шәһәршиниләримиз дә мәсәлли бир
зүлмәти-обәдјити-чәһлә әләминдә мәнз олуб кәдирди».

Бәс нә етмәли? Милләтин шәрәф вә намуսунун ортаја гојулдуғу
бу ағыр вәзијјәтдән нечә чыхмалы? һансы јолла, һараја кетмәли?
Һәмни дөврдә бу суалларла чаваб тапмағын мәсүлијјәтин вә
ағырлығыны өз үзәринә көтүрән үч-дәрд Азәрбајчан милләтләри-
вәриндә, зијалысындан бири дә Әһмәд Ағаоғу иди. Тәкчә гәзәтләрә
мәғаләләр јазмағла кифәјәтләнмәјән Әһмәдбәј 1905-чи илдә милли
буржуазиянын мәнәфеләринин мудафә етмәк, Бакынын нефтли
торпағларынын бәшдән-баша харичи концессияларә верилмәси-
нин гаршысыны алмағ үчүн ики дәрә Пәтербургә кетмини, Русија
чары II Николајла көрүшүмүдә. 1905—1907-чи илләрдә Русија
мұсалманларынын Нижни-Новгородда вә Пәтербургдә кечирилән
I—III гурултайларынын тәшкилатчыларындан бири кими фәал
чалышышы, гурултайда империјанын түрк-ислам топлумуну һү-
гүг вә мәнәфеләрини мудафә едән гәрәрларын гәбул едилмәсиндә.

онун мұһым хидмәтләрн олмушду. Әһмәд Ағаоғлу 1905—1906-чы ил-ләрдә хусуси шһидәттә көрүкләндирилән ермәни-мүсәлман мүнәгишкис илә әләғәдәр Гафғаз чанишини И. И. Воронцов-Дашковун јанына көндөрлән доғуз нәфәрлик Азәрбајҗан нүмәјәндә һеј'әтинди фаәл үзләриндән бири иди өз чанишинлә данышығлар заманы Азәрбајҗан тәрәфин әсәс иттиһамчысы кими чыхыш етмишди.

Јалныз Азәрбајҗан халғынын дејил, өзүнү бу халғын сөздәјини, тәмсилчиси сәјән һәр бир милли элиәнини һојатинда мұһым деуиш нөгәтиси олан 1905-чи илдә Әһмәд Ағаоғлуни тобиштиләкки мубаризлик, шәрә гаршы барышмазлығ, чосарәт вә гәтијјәт өзүнү јени чатарлары илә өз чыхмышды. Бу чәһәтдән онун 1906-чы ил февралын 20-дә Тифлисдә, Гафғаз чанишини И. И. Воронцов-Дашковун сәдрлији илә кечирилән ермәни-мүсәлман сүлһ данышығларындакы фәалијјәти үзәриндә бир гәдәр кениш дајанмағ мәсәдәујүн оларды.

— 7 —

Гафғаз чанишининиң игәмәткаһинда кечирилән һәмин «данышығларын» стенограмы илә үмәтин танышылығ «Тарих өзүнү кәтәрә едир»—дејиминиң һөгигәтә иә дәрәчәдә ујғун олдуғуну бир даһа тәсәддәләр. Чүнки арадан 75 ил өтәндән сонра, биз дә ејин типли, ејин мөвзулу «данышығларын», ејин «сүлһ јарадычылығы» миссиясынын шаһиди олдуғ. Империянын азербәјҗанлыларә мүнәсибәтдә сийәсәти зәррәчә дә олсун, дојшмәнчишдә. Дојшмән јалныз һадисәләрини чәријән етдији мөкән вә ичрачылар иди. Чанишини сарайи Кремләдә әвәз олунмушду. И. И. Воронцов-Дашкову јерини исе М. С. Горбачев тутмушду.

1906-чы ил 20 феврал данышығларына гајыдағ. Икки гошшу ичмааны сүлһ мәрәмлә гуәвәлариниң көрүшүндә Азәрбајҗан тәрәфин Әһмәдбәј Ағажев, Қәрбәләји Исрафил һачыјев, Әлимәрданбәј Топчубашов, Ибраһим аға Вәкилов, доктор Гарабәј Гарабәјов, Әләкбәрбәј Хасмәмәдөв, Адил хан Зиядханов вә б., ермәни тәрәфини «Мшак» гәзәтиниң баш редактору Калантар, архимандрит Мурадјан, доктор Степанов, Хатисов, Мүшекјанте, Арутјунов, Тағнонов, Тер-Аванесов вә башгаларын тәмсил сәдрлдиләр. Чанишини И. И. Воронцов-Дашков, мұавиниләри Султан Қрым—Киреј вә кенерәл Малама, Тифли, Ирован, Кәчәч губернаторлары вә дикәр јүксәк рүтбәли чар мәмурлары тәрәфларини барышдырмағ вә сүлһ јаратмағ миссиясыны өз үзәрләринә көтүрүшүшүләр.

Азәрбајҗан тәрәфин бүтүнләүкдә танымыны элијәл вә ичтимансийәси хадимләрдә тәмсил олунса да, нүмәјәндә һеј'әтиндә «биринчи скрипка», шәксиз, Әһмәд Ағаоғлу иди. О, февралын 20-дә 28-

нә кими давам едән бүтүн ичласларә Азәрбајҗан нүмәјәндә һеј'әтиниң әсәс сөвчүсү олмуш, ермәни тәрәфиниң бүтүн идиавиларын тутарлы дәлил-сүбүтларлә пуча чыхармышды. Данышығларын иләк күчү ермәниләрини мөвгејини сонрала, 1918-чи илдә Ермәнистан Республикасынын баш назирли олан Хатисов, Азәрбајҗан тәрәфини мөвгејини исе Әһмәд Ағаоғлу ачығламышды.

Кенерәл Маламаның сәдрлији илә кечән 6-чы ичласдә Әһмәд Ағаоғлу Гафғаздә мүсәлманларә гаршы ермәни террорушун кениш вәс'әт асдығыны, рус мәмурларынын исе бу террор гаршысында биләрәкәдән, јахад бачарысығлығдан ачиз галдығларын вурғулајарға дејирди: «Бир адамы, бир гуллуғчуну өз миллиәтинә хидмәт етмәјә вә ја өз инасафына көрә иш көрмәјә гојмајыб виңдәнсызлығдә, әдәләтсизлијә дә вә едән террор давам едәрсә, бизим виләјјәтдә нә һүрријјәт, нә одаләт, нә дә бәрәбәрлик әмәлә кәлә биләр. Иәл-һазырда гуллуғчуларын чоху (рус мәмурлары нәзәрдә тутулу—В. Г.), бәлкә дә һәмәсы бојуиларын алчачасына террор дәстәләриниң габағында әјиб, анчағ онларә хош кәлән ишләр тутуб бу тәрәфә (азәрбајҗанлыларә—В. Г.) һәр чүр чөвр, зүлм, ситәм, сонсуз чәфа етмәкдәдир».

Әһмәд Ағаоғлу даһа сонра рекиноун азербәјҗанлы әһалисиниң фикрини ифадә едәрәк кәстәрирди ки, «Биз мүсәлманлар вә һаләтә давам етмәјәчәјик вә ашкар дејирки ки, һәрқай ишләр белә кәдәрсә, нә гәдәр Гафғаздә белә террор дәстәләри һәкм едәрсә, Гафғаздә асајиш вә тәһлуқәсизлик бәрпа олунмаја чакырма. Биз сүлһ хатирәси үчүн мәчлисин диггәтини бу нөгтәсә чәб едир вә дејирки ки, Гафғаздә олан мәнсәб сәһнбәләр вә һакимләрини чоху ермәни террорушдан горхуб әдәләт илә, инасаф илә иш көрүмүрләр».

Залдакы јүксәк рүтбәли рус мәмурларынн үзүнә ишлә кими чырпынан бу сәрт иттиһамә «Идил белә сәзләрин јери дејил. Бу-рада көрәк белә мәсәләләр мұзакирә олунмасын»—дејә реплика вәрән чанишиниңк дәфтерханасынын ронсеп Петерсонун чанабында Әһмәдбәј даһа кәскин данышымышды: «Бу мәчлис елә бу сәзләрин јеридир! Бизи бура чағырышлар ки, өз дәрдләримизни, мұлаһизәләримизни ачығ-ачыға дејиб, саф-садиғанә данышағ. Бәлкә дә бу бәзиләриниң хошуна кәлмир. Бу хош кәлмәјини бизә әсәл дөһлә јох-дүр өз бизим мәсәләни мұзакирә етмәкдән әсәс гәсдиһиз одур ки, һәмән о мәнсәб сәһнбәләр ки, өз андларынн, өз инасаф вә виңдәнларынн, мәрданәликлариниң јаддан чыхарыб, горху қағзызынын вәнимосиндән башларынн итаәт астанасына гојуллар, онларын әмәл-ләрини, розаләтләрини, алчачылығларынн бүтүн Русияја мә'лум вә ашкар едәк. Болкә бундан сонра һәмин гуллуғчулар өзәлринә кәлиб кишилликларини ашкар етсинләр». Бу кәскин иттиһамларлә таныш оландә истәр-истәмәз дүшүнмәлли олурсан ки, Әһмәд Ағаоғлу кими гејрәтли вәтәһпәрвәрләрин сәјәсиндә 1906-чы илдә сәсиниң

1990-чы илдәкиндән даһа өткәм өз чәсарәтли чыхырмыш...

Ермәни терроруунун эсәсен Дашнакстүтүн партијасынын эли илә һөјата кечирилдијини, дашнакларын исе «Русиянын һөзүрлик шахселәрини, конаралларын, һәтта Гафгаз чанинин һәзрәтләринини фикир өз әгидәләринә гуллуғ етдијини» ачыглајан Әһмәд Ағаоглу һөкүмәтдән бу партијаға ғаршы тәдбир көрмәји хәһин етмирдә. Әксинә, тәсвирләп одағуу халғи адиһдан ултиматив шәкилдә билдирди: «Иди ки, бәздир, идики бир мүсәлләһ партија он беш илдән бәри тәшкил олуһ өз һөкүмәт адалары буну билб дә һәһинки олач етмәјир, бәлкә онуһла һәмәгидәдирләр, бизим истәр һөкүмәтдән, истәрә дә ермәниләрдән белә бир партијанын аралан көтүрүлмәјини тәмәһна етмәјимиз фәјдәсыздыр. Биз аһчәг өзүмүз өз алачымызы етмәлијик. Бизим дә кәрәк мүкәммәл өз мүсәлләһ партијаларымыз олуи. Бир һөкүмәт ки, бир тәрәфдән белә иһләрә дөјүр, кәрәк о бир тәрәфдән дә дөзә...»

Әһмәд Ағаоглуһун бу иһадырчы, мәһтиһл өз өһтираслы чыһшдан сонра ичләсә сәдрәк едән кәһәд Мәләма сәләһлы партијаларын фәһлијәтинини гадаған едләнмәс һағғындакы гәһнәмәһни мұзакирлә һөјмүш өз һәмһин сәһәд гәһүл олуһмушду. Тәһһин ки, ермәни авантүрәһинә өз террорулуғуна ғаршы истәр о вахт, истәрәс дә сон иһләрдә) бүтүн ғаррлар киһи һәмһин гәһнәмәһни дә кәһәг үзәриндә гәһдәғыны сөјләмәјә еһтијач жоһду.

1906-чы ил ермәни-мүсәлман сүһл данышығларынын стенографик һесабағындан аҗры-аҗры һисәләрин өзүни 1911-чи илдә чап олуһан «Гәһлә сонәләр» китабына даһил едән Мәһмәд Сәид Ордуһад Әһмәд Ағаоглуһун һитгәһриндән бирини мәтнини верәндән сонра дигәһт чәкән белә бир гејд јазмышды: «Сөз бура јетишәндә чәһәд Әһмәд бәјин башы киччәлиб отурур јерә, ону аһарырлар сарајын бир отағына, биз аз кечәндә өзүһә кәлиб мәчлисә даһил олуһ...». Көркәһли тәдигәһтчы-аһлим Әһиз Мирәһмәдову һ јаздығы киһи, «...кәһәли-күһдүзлү баш сәһндырыб гәләм иһләдәб хәстәлијә тутуһан Әһмәдбәјин милләт нәһәси илә муһаһицә кетдији вахтлар да, чәһиһини иһарәснәдәки милли мүһәһисә заманы чоһуб-бајыһдығы чәғлар да олуб».

М. С. Ордуһад исе һәмһин о бајыһла һадисәһнә муһәһисәтини белә билдирди: «Чәһәд Әһмәдбәјин милләти уғрунда бу гәһдәр чәһәд-чәһәдлә чәһиһшдығыны көрүнчә ону өз дәрәчәдә милләтсәвәр олдугу һәмәји мәһлүм олар. Бурасыны дә сөјләјирләр ки, Әһмәдбәј чәһәбларынын бу гәһдәр чәһиһшағына милләтһимиздән бир чох разилығ едиләс дә, јенә дә һағғынчә олмајыб јүздән бир һағғы рияјат едиләсдә. Бу исе һәлә дә милләтһимиз арасындакы бир лара кәчәгуһларынны (јарасалары) вүчүдләдир».

1905-чи иһин сонларына гәһдәр ичтимаһ фикирдә даһа чох сөз адымы» киһи тәһһинан Әһмәд Ағаоглу «сәләватла доһузуһ даһрыдан чыһадығыны», ермәһиләрин өз онлара һаһадарлығ едән гүһвәләрин зора эл адығларыны көрдүкән сонра онларла өз дилләриндә данышымағын—јәһни халғы зүһмә, иртичаја ғаршы сәһләһәдирмағын зоруриһлијини биринчиләр сырасында баша дүһмүшүдү. Бу мәғсәллә 1906-чы илә Әһмәд Ағаоглуһун, доктор Кәримбәј Мейһандарову өз Әһкәббәј Рәфиббәјовуһун фәһл иһтирасы илә «Дифан» («Мүдафиә») партијасынчә тәшкилһнә бәһиләндә. Совет нәһрләриндә бир гәјдә оларағ «буҗуҗа-мүһкәдәр зияләһларынны, тәһирләрин, тисмән дә бәјләрин әксиниғлаһи милләтчи партијасы» аһландырыһан, «мүсәлманлары дашнакларын һәмләләриндән горуһағ пәрдәһи алтында милләтчилик идејалары јазымағла» тәғсирәндирләр «Дифан» әһлиндә һәмһин һаһлы-гаһалы иһләрдә Азәрбајҗан түркләринин милли варлығыны, шәрәф өз ләјҗәтини горуған, онларын зүһмә боју әһмәдијини кәһтәрән кәһәһ сәјәһи-һәрби тәшкилат иди.

«Дифан» партијасынын Әһмәд Ағаоглу тәрәһиндән јазыһмыш програм бәјәннамәһи өзүһүн редактору одағуу «Иршад» гәһзетинин 1906-чы илдә чыхан 213-чү нөһросиндә чап едилмишди. Јери кәһмишкән гејд едим ки, сон дөһрләрдә 1905—1907-чи иһләрдә эләһдәр мейдана чыхан бир сыра мәғалә өз араһдырмаларда «Дифан» тәшкилати илә «Мүдафиә» тәшкилати (әһлиндә еһни көкә маһлек олан бу сәрәб сөзләри бир-бирләринин синонимдирләр— В. Г.) еһиллешдилрилр. Лакин аһлар еһни олса да, һәмһин дөһрдә Азәрбајҗанда «Дифан» өз «Мүдафиә» аһды ики муһтәһлиф һәрби-сәјәһисә тәшкилат мөвчүд олуһмушар. Онлар һағғында кәһиһ мәһлүмәт иһк дөһфә Азәрбајҗан Демократик Респубһликаһы Харичи Иһшәр Назирдији Хүсуси Комиссияһын биринчи бураһыһынә 1920-чи илдә чаһдан чыхан «Зағағһазјада Русја сәјәһисетинә дәһр сонәдләр» мәчмуәһиндә верилмишдир.

Өзүңү «Ғағһаз үмуммүсәлман мүдафиә комитәһи» аһландыран «Дифан» програмында халғы дүһшүдү ағыр өзәһијәтдән гуртармағ үчүн: ики јол тәкһлиф олуһуруду: маарифләһимәк өз гүвәһләһимәк. Әһмәд Ағаоглу фәһләкәтин үч әсәһ иһтиғәһәтинин мүәјәһнәләһшдирди. Буһлардан биринчиси азәрбајҗанлы күтләләрин чәһб олуһдуғу ермәһи-мүсәлман конфдикти, иккинчиси һәмһин күтләләрин чәһләт өз һәһдәһлығы, үчүнчүсү мүсәлман мүһитинин бүтүнләрдә сәһиәлә-мәһнаһи баһымдан тәнәззүлә уғрамасы иди. Мүәһлиф бу фәһләкәтләрдән гуртармағ үчүн һөкүмәтә үмид бәһләмәјин һәдәр одағуһу кәһтәрәһ өз јазырды ки, һөкүмәт нүмајәндәләри Вронтос-Дашковун биабырчы чәһиһинлији дөһрүндә «Дашнакстүтүн» тәш-

килатынын күллө вә бомба атәшләри алтында горхагчасына бојунарларыны ојорук вә тәшкилатны Гафгаздакы итаәткар әләтинә чеврилмишләр: Рус һакимийјәт нумәјәндәләри илә әл-әлә верән вә онларын вәситәси илә снлаһ, сурсат вә пулла тәһһиз едилән дашнаклар Зәнкәзурун вә Гарабағын етник тәҗрибәнмәси иһинә бәшләмишләр. Әһмәд Ағаоглуһун чинпајәткар рус-дашнак әрләһсанна шифрәти илә фәәлијјәтсиз, јалһыз өз чибин күдән «мәсәләмә бәшбиләһләриннә» гәзәби тәһби ки, еји дәрәчәдә иди. О кәстәрирди ки, «мәсәләмән чәмијјәтинә лидерлик етмәк нијјәтиндә оланларын» бири-бири илә дүшмәнчәлијји, интрига азары, һәр јердә вә һәр шейдә өз фәјдаларыны күдәмчәләри, ијрәнч фирғәнчлик еһтирасына, халгдан ајры дүшмәләри сон нәтичәдә миллиәтин мәғлубийјәтинин вә мәһфини сүр'әтләндирән амилләр чеврилмишдир. Онлар маарифин гарыһсына сәдд чәкмәклә, шәхси варланмағ еһтирасына гапыламағла, јахынлаһан тәһдүк гарыһсында јалһыз өзләриннә вә әнлә өзвәләрини горумағ һагында дүшүнмәклә халғы фәләкәт еһнәдә әлијалын вә тәк гојмушләр. Онлар өлкәдә тајфабазлығ, гулдурчулуғ, кәһнакә, апарһапар әһвәди-руһнәјси јаратмышлар. Нәтичәдә, бәшга халгларын милли вә мәһнәви инкишаф уғрунда мүбаризәјә галхдығлары бир дөврәдә Азәрбајҗан түркләри икигаг атәш алтына дүшмүшләр: онлары бир тәрәфдән ермәниләр, о бири тәрәфдән исе өз гаҗаг-гулдурларымыз, өз снлаһ вә атојнаданларымыз мәһв едилрләр. Дүз дохсан илә бундан әввәл дәјилмиш бу фикирләр күнүмүздә дә, тәәссүфләр олсун ки, чох мүәсир сәһләһири. Белә чыхыр ки, бөјүк Сабир демишкән, «әввәл нә идиксә, јенә биз шимди һаманыз...». Әһмәд Ағаоглу исе дикәр гәһәм вә әғидә достлары йлд бирликдә миллиәтин дәрјиһмәси, кечмишиндә кәрәкәһиз нә вәрса, һамыһын тәрк етмәси, ирәдәлијјисин вә тәрәғһисин уғрунда чалышдырды вә ХХ әсрдә халғамыһын әлә етдији мүсбәт дәјишникликләр үчүн миннәтдәр олдуғумуз шәхсләрдән бири дә һеч шүбһәһиз, бу јорүлмаз гәһәм мүчәһидидир.

—9—

Халғы снлаһа әд атмаға чағыраркән Әһмәд Ағаоглу гәтијјән күһнаһсыз һансарларын гаһынын төкүлмәһсинин вә тотал террорун тәрәфдари кими чыхыш етмирдн. «Дифан»нин программында да кәстәрирди ки, бу тәшкилат һеч вәхт Гафгаздакы дикәр халгларын азадлығына вә милли ләјәғәтинә гаршы чыхмајаҗақ, онун шүәри Гафгаз халғларынын биријји вә тардашлары олаҗақ. Јакин бу јалһыз о замән мүмкүн олаҗақ ки, Дашнақсүтүн өзүнүн милли замәндә террор вә етник тәҗизләмә кими чиркин нијјәтләриндән әд чәһсин. «Дифан» бу нијјәтләрин гарыһсыны алмағ, динч Азәрбајҗан әһалиһсини горумағ үчүн јарадылмышды вә Әһмәд Ағаоглу аз-

ғынлаһмыш ермәни лидерләрини хәбәрлар едирди ки, «Дифан»нин сыраларында бирләшмиш гејрәтли Азәрбајҗан түркләри һеч замән ермәниләр өз сәәдәт вә рифаһларыны түркләрин дағдылмыш, хараба гојулмуш шәһәр вә кәндләриндә гурмаға имкан вермәјәчәк. Доғрудан да ермәниләр нә 1905—1907-чи иләрдә, нә дә 1918—1920-чи иләрдә гаршыларына гојдуғлары мәсәдә һаил ола билмәдиләр. Белкә дә она көрә ки, о заманлар Әһмәд Ағаоглу кими гәһәмлә силәһи бирләшдирмәји бачаран гејрәтли миллиәт өндәрләри варды. Белкә дә она көрә ки, һалә сахта совет идеолокјасы тарихи достлуғ вә гардашлығ һагындакы јаланчы мифләрлә Азәрбајҗан түркләрини белә дәрин јуујаҗақ вермишинди. Белкә дә она көрә ки, ата-бабаларымыз досту дуст, дүшмәни дүшмән кими танымағы бачарырдылар.

Гафгазда милли-ајрысечкилик салан, јерли халға—Азәрбајҗан түркләринә икинчи дәрәчәли адамлар кими бахан шовинист рус мәмурулары вә онларын ермәни әәләтчылары тәһзилкә «Дифан»нин әлинин сујуун еји дәрәчәдә дадырлар. Артығ 1907-чи илин мајында Јелизаветпол губернатору Г. Ковалев табелијјиндә олан полис рәисләриндән тәләб едирди ки, «тамамилә кизли шәкилдә» бу тәшкилатын шәхси һеј'әтини, онун гарыһсына гојдуғу мәсәдләри вә бәһрәләндји малијјә гәјнағларыны мүјјәнләшдирсинләр. Көзләндилди кими, губернаторун бу «там мәјә» әмринә биринчиләр сырасында «өзүмүзкүләр» әмәл етмәјә бәшладылар. Газа полис рәисләриндән Сәфәрәлибәј Сәфәрәлибәјов өз христиан һәмкарларыны габагламаға чалышарағ «Дифан»нин арағарышдырычы мәтбуат вә әдәбијјат нумәјәндәләри тәрәфиндән һөкүмәт вә мүлкәдәрларә зидд бир снјәси тәшкилат» кими јарадылдығы бәрәһиндә доһосуң лаһзыми јерләрә тағдир етмишинди. һәмзин доһосла гәзә рәисн «Дифан»нин тәшкилатчылары Әһмәд Ағаоглуһу, Кәримбәј Мейһандарову вә бәшгаларын «мүкләри, торпағлар, халғ арасында һөрмәтләри олмајан јаланчы бәјләр» алдандырыр, һәтта «Газа һејат» гәзетиндәки бир сыра милли руһлу јазыларына көрә гоҗаман драматурғ Нәчәфбәј Вәзирову да дифанчиләрин сырасына гатырды.

Кәнчә губернатору Г. Ковалев јерләрдән алдығы доһослары үмүмләшдирәрәк 1907-чи ил августун 19-да Гафгаз чаниһиннә јазырды: «Дифан» партијасы артығ тәшкилат вә фәәлијјәт бахымындан мүјјән уғурлар әлдә едди Партијанын јерләрдә комитәләри, өз кассасы, програмы, Јелизаветпол (Кәнчә—В. Г.) губернијасынын һәр тәрәфиндә, еләчә дә дикәр јерләрдә чоһлу тәрәфдары вар.

«Дифан»нин рәһбәрлијјини тәркиби вә онун ардығы табилғатын истиғамәтләри һагындакы өтәри мәлүматлар кәстәрир ки, өз снјәси јөнүнә көрә бу партија демократик чалардыдыр.

мүөжөн заман кечдикдөн соңра онун милли эминде социал-демократия принциплерини эсас тутачагыны етмимал етмэк мүмкүн дүр.

Г. Ковалевин бу ма'луматы Эһмөд Агаоглу ва һәмфикирләрини Азербайҷанда илк чидди сijas партијаны гурдуғларыны сөйләмәә эсас верип. һәм дө ма'лум олур ки, «Дифан» совет тарих-шүнаслығынын идиана етдији кими, ири мүлкәдарларын, бәјләрүн ва ханларын дејил, орта ва ашағы төбөгәнин, либерал зиялыларын партијасы олмушдур: «Тачирләрин, кондлинләрин, төләбәләрин, еләчә дө өзләринни либерал бахышлары ила танынан бир-гисим әквил вә докторларын дахил олдуғу, лakin араларында бир нәфәр дө олсун бәј вә хана тәсадүф олунмајан «Дифан»нин социал таркиби дө ајдын шәкилдә көстәрән ки, јахын кәләчәкдә партија мүлкәдар торпағларынын пулсуз оларағ кандлинләрин истифадәсинә верилмәси аиламында аграр мәсәләнни тәблиғи илә мәшғул олачағ. Бунун ардыңча илә, һеч шүбһәсиз, инзибати, мөһкәмә вә дини сәһәләрдә кениш өзүнүдәрә төләбләр ирәли сүрүләчәк, даһа соңра илә һәмни төләбәр Гағгазын вә Загағгазијанын мүсәлман вилајәтләринни мухтаријәт һағында тәблиғатла мүшәјәт едиләчәк. Артығ һәтта эн учғар кондләрдә дө мүсәлманлар мүтләг вә нумәјәндәли монархија принципләри илә таныш едилмишләр. Оңлар Ирандакы ишләрлә (Мәшругә ингилабы нәзәрдә тутулур—В. Г.) јахындан марағланыр, Иран парламентини ханларла мүбаризәдә галиб чыхачагына инанырлар. Артығ инди гара күтлә дө ишләрлә сүнниләр арасында фәрг гојмур, биринчиләрдә икинчиләр арасында даһа әвәзлик одават дө жохдур. Халғ артығ мәктәб, јазылы сөзүн гүдрәтинә инанмаға башлајыб, сон бир-иқи иләә јерли татарлар ичтиман ишләрә марағ бахымындан нәзәрчарлачағ дәрәчәдә прәиләмәшләр. Бу чәһәт хусусилә Гарабағда даһа ајдын шәкилдә нәзәр чарпыр. Инанырам ки, тезликлә «Дифан» өз шәбәкәсини даһа дө кенишләндирәчәк вә Гағгазын бүтүн мүсәлман әһалисинин әһәтә едәчәк.

Бир нечә ај бундан әввәл бәлә бир партијанын мөвчудлуғундан хәбәри олмајанлар дө инди «Дифан»ни таныјырлар, һәм, онун һәрәкәтләрини тағдир едир, она инаныр. Мәһз буна кәрә дө партијанын нумәјәндәләринә гаршы чәзә тәдбирләрини тәтбиғиндән чәкнинрәм. һәм дө һәм, һәр јердә партијанын үзләринни адыны вә һәрәкәтләрини сон дәрәчә мәхфи сахлајыр.

Бүтүн бунлар көстәрән ки, партија ағылы, ештијатлы, ардычыл, һамусулу вә сәминн адамларын әлиндирәдир.

Рус ма'мурунун хидмәти доносундан бу гәдәр кениш иғтибас кәтирмәјин тәсадүфи дејил. Бурадан бир нечә чәһәт ајлыналыр. Әввәлә, ма'лум олур ки, «Дифан» совет мәнбәләрини тәсдиғ етдији кими, бәј вә ханларын, ири мүлкәдарларын дејил, хал-

ғын кениш төбәгәләринни бирләшдији бир тәшкилат иди. Икинчиси, ајдын олур ки, «Дифан» террорчу, суи-ғәсдиң гулдур тәсәтәси дејил, чәмијәтин инкисафында тақамул проселорәни эсәсләнән, маарифчиләк, ичтиман бәрәбәрлик вә социал-демократия кими дәрәләрә үстүлүк верән бир сijas партија иди. Нәһәјәт, о да болли олур ки, танлы-гадалы биринчи рус ингилабы дөврүндә «Дифан» Азербайҷан түркләринни милли тәулүкәсизлигини тәмин олунмасы кими чәтин бир вәзифәни өз үзәринә көтүрмүш вә милли дөвләт гурумларынын мөвчуд олмадығы бир шәрәитдә бу ишин еһдәсиндән бачарығыла кәлмишди. Бүтүн бунлар илә нәтичә етибары илә Эһмөд Агаоглулу Азербайҷан халғынын милли азадлығ һәрәкәти на рәһбәрлик едән үмуми милли лидер, өлкәдә илк сijas партијанын гурумчусу вә милли мәнәфеләрни горујучусу кими сәчијәләндирмәә имкан вәрир.

— 10 —

1905—1907-чи илләрдә етник конфликтләр заманы сүлһсәвәр миссиянын башында дајанмасына, иқи халғ арасындакы гаршы-дурманын арадан галдырылмасы јолунда һәмидән чох чалышмасына бахмајарағ, Эһмөд Агаоглу мүртәчә ермәни мәнбуаты вә ермәни-рус сijas алансы тәрәфиндән бир нөмрәли дүшмән е'лан едилмишди. Јалныз хәфијәләр, доносбазлар, журналистләр дејил, ермәни әдәбијатынын нумәјәндәләри дө (әкәр үмумијәтлә, әдәбијатчы адландырмағ мүмкүндүрә!) Эһмөд Агаоглуна вә чағдәш Азербайҷан ичтиман-сijas фикрини апарчы нумәјәндәләринә гаршы сәлиб муһарибәсинә башламышдылар. Әслиндә бу идеоложи муһарибәнин тарихи даһа әвәлләрә—Азербайҷанда милли шүрун ојандығы дөврә тәсадүф едир, М. Ф. Ахундовдан, һ. Зәрәбидән башлајарағ милли-мәдәни фикрин бүтүн танынмыш нумәјәндәләри ермәни гәләм гочуларынын бөһтан вә шантажларына һөдәф олмушдулар.

Эһмөд Агаоглу һағында илә ермәни мүәллифләри донос характерли мөгәлләрлә, памфлетләрлә вә с. кифәјәтләнимәјәрәк арыча драм әсәри дө јазмышдылар. Емин Тер-Григорян адлы мүәллифин һәмин чызма-гарасы танынмыш ермәнипрәст-шәргшүнас Ј. А. Веселовскинин редактәси алтында һәтта рус динилә тәрчүмә едиләрәк китаб һалында чап олунмушду. «Алов вә гылыңч» адланан 195 сәһифәлик китаб башдан-баша әсрин әвәлләриндәки Азербайҷан зиялыларына, бүтүн Азербайҷан халғына гаршы чевәрилмишди. Бир сөзлә, һәлә јүз ил бундан әввәл Балајанын вә дикәр түркофобларын илһама кәлмәси үчүн чәлбәдичи нумәнәләр ортаја гојулмушду.

Бу пјес һәниқи охучулар, һәтта мүтәхәссисләрә дө кифәјәт гәдәр таныш олмадығындан онун үзәриндә бир гәдәр кениш да-

јанмаг истардим. «Әсәрин» асаг гәһрәманлары Шүкүр аға ады илә төгдм олунан Әһмәд Ағаоглу, һачы Әһмәд аға ады илә төгдм олунан һачы Зейналлаһ Тағыјев вә Мирзә Чаббар ады илә төгдм олунан Мирзә Шәриф Мирзәјевдир. Сонуһу шәхс 1906—1917-чи илләрдә Гафгаз Сенсору Комитәсинин Шәрг дилләри сензору олмуш, 1918—1920-чи илләрдә иса Әзәрбајҗан Демократик Республикасынын Баш Мәтбуат Идарәсинә рәйбәрлик етмишдә. Гафгаз Сенсору Комитәсиндә чалышдыгы 11 ил әрзиндә Мирзә Шәриф Мирзәјев милли мотбуатын һамис кими танынмыш, Әзәрбајҗан мәтбуаты вә әдәбијаты хадимләринә элиндән кәлән кәмәји кәстәрмишдә. Сонралар о, өзүниң «Гафгазда түрк мотбуатынын тарихиндән» адлы әлҗазма әсәриндә ермәни сензорларынын вә онларын рәс навадарларынын милли мотбуатымызын инкишафы јолунда төртдәңкләри мәнәсләрдән эинки факт вә сәһләр әса-сында бәһс етмишдир.

Пјесдә Әһмәд Ағаоглу гаты ислам тәәсүбкәши вә русларын барышмаз дүшмәни, христианлара гаршы чаһад идејасынын әтә-шин төрәфдары кими тәсвир едидир. Тәбин ки, русларә Әзәрбајҗан түркләри арасында нифаг тохуму солмок естәләл мүәллиҗ һәр јердә рәикләри түндәләндирер, әслиндә ермәни маузериндә-ринә, дашнак гочуларына гаршы јөнәлмиш нифротин куја рус халғына, Русияја вә христиан әләмина унванландыгы баросиндә тәсәввур јаратмаға чалышыр. Әсәрин биринчи пәрәсиндә Шүкүр аға—Әһмәд Ағаоглу мүсәлманлары мөсчидә топлајараг дејир: «Мүсәлман гардашлар! Көрүрәм ки, сизин бүнвәрәниз вар, сизин ирадәниз вар, сизин күчүңүз вар, сизин үрәјиниз вар. Бунарлар дагы јериндән ојнатмаг олар... Көрүрәм ки, артыг Исламын кү-нәши доғмаға башлајыб. О күнәш мүтләг доғачаг. О заман һәмин күнәшин шүәлары бүтүн мүсәлман әләминин нура бојајачаг, пәндәчәк, үрәкли олун! Бу мүгәддәс савашда шәһид олан һәр бир мүсәлманын јери чәниәтән әли куәшән олачаг. Гурбанлар ла-зымыдыр... Неч бир бөјүк иш гурбансыз баша кәлмир. Јалныз верә-чәјимиз гурбанлар Исламын бүтүн дүңја үзәриндә ағалығын тәмин едә биләр. Вахт јетмишб. Биз артыг бу ишә башлама-лыҗ. Унутмајын ки, мүсәлман һеч вахт гандан гөрхмајыб. Билин ки, Исламдан кәнарда бизә хиләс јолу јохдур...»

Шүкүр аға (Әһмәд Ағаоглу) илә Түрк гәзетләринин сензору Мирзә Чаббар (Мирзә Шәриф Мирзәјев) арасындакы ашағыда-ки диалог да әсл ермәни мәкрлиҗи илә јазылмышдыр. Бир гәд-дәр узун да олса, «әсәрин» һәмин һисәсини бурада ситат котир-мәк истәрдим:

«Шүкүр аға—Сәһбәтимизә давам едәк. Данышмышдыг ки, нә гәдәр сәни вәзифәдән чыхармајыблар, белә мәғаләләри (руслар әлҗәнинә чеврилмиш јазылары—В. Г.) чап етмәлисән. Онлардан һеч һәји ихтисар елмәмәлисән. Бәлән өзүңү гурбан вермәк ла-

зым кәлир. Нәм дә сәни гөрхачағын бир шәј јохдур. Буна көрә сәни асмазлар. Ән узагы мөһкәмәјә верәрләр. Әввәлла, Русияда нәд һәр шәји һәлл еләјир, икинчиси дә һәтта ишдән чыхарылсаң белә, итирлимши әмәк һаггыны һачы Әһмәд ағадан (Һачы Зей-наллаһын Тағыјев—В. Г.) алачагсан. Нәдән гөрхурсаң?

Мирзә Чаббар—Әзизим, сән лап топу мејдандан чыхарырсан. Мәғаләләриндә елә һәј јазырсан ки, русларын иши пәсдир, олар күчдән дүшүбләр, јапонларын әлиндә киринч олублар, артыг биз он-лара гаршы үсјана һазырлашмалыҗыг, Гафгаз да, Түркүстан да бәзиимдир вә с. вә и. а.

Шүкүр аға—Доғрудур, јазырма. Мәкөр белә дејил?

Мирзә Чаббар—Ким дејир ки, белә дејил? Амма ахы сән Ру-сияда, Түркијәдә, Иранда, Әрбәнистанда, Мисирдә, Индијистанда, дүңјаһин һәр јериндә јашајан он беш миллион, јох, белә дә отуз миллион мүсәлманын көзләрини ачырсан. Ахы белә олмаз.

Шүкүр аға—Елә биздә дә мөһз бу ләзимдир. Биз буна чак ат-малыҗыг. Мәним бүтүн фикрим, зикрим будур. Дүшүнмәк бача-ран мүсәлманларын һамысы бу фикрләдир.

Мирзә Чаббар—Амма бунарнын һамысыны Русияда чап олунан гәзетләрдә јазмаг...

Шүкүр аға—Ким бундан хәбәр тутачаг? Мүсәлманлардан башга татар гәзетләрини ким охуур?

Мирзә Чаббар—Һм... Бу кавур ермәниләр сичан кими иј би-лирләр...

Шүкүр аға—Бош шәјдир. Бизим јүз мәғаләмиздән онларын әлиңә икиси-үчү дүшүр. Анчак буна бахмајараг, бизим мүсәлман гәзетләриндә јаздыларымыз халғымыз үчүн гызыл гүмәтәндә-дир. Биз илк тохумлары соңирки. Өзү дә ән мүнбәт торпаға. Биз индики зәманодан мүтләг фәјдаланмалыҗыг. Биз мүсәлманларын бәјини јеритмәлиҗ ки, тәзәккәл, лап тезликкә силәһи өз әсл дүшмәнләримизә—руслара гаршы чевирмәли олачағыг. Бу ишин бүнвәрәсини биз гојмалыҗыг. Мүсәлманлар баша дүшмәлидир-ләр ки, руслар артыг күчүздүрләр. Буну онларын удуздуглары мүнәрибә дә кәстәрди. Дахилә наразылыҗлар күнбәкүн артыр. Бу наразылыҗлар тезликкә даһа да бөјүјүчәк, рус дәвләтнин әсәсләрини сарсыдачак. Русия халғлары ајаға галхачаг вә силәһ күчүңә өз азадлығларыны әлдә едәчәкләр. Бизим чохдән арзуладығымыз күн жахылашыр. Бәли, биз руслары һәм өз јур-дудуздан, һәм дә бүтүн Гафгаздан сүпүрүб атмалыҗыг. Мән инә-нирам ки, бу белә дә олачак!»

Гәјд едәк ки, ермәни мүәллифи өнчүл бир Әзәрбајҗан зијалы-сынын—Әһмәд Ағаоглунун дилиндән русфобија јажмаг вә бунунда да ики халгы бири-биринә гаршы гојмаг, руслары «мүсәлман хо-чу» илә дөһшәтләндирмәк етсәз дә, әслиндә өз нијәтинә һәил ола билмәмишдир. Бәднилиҗин изаһолунмаз гануналары вар.

Ишыглы гәһрәманлары нә гәдәр гараламаг, чиркаба батырмаг истәсән дә, онларын фикрләринин керчәкәлији, идејаларыныи нуру һатта белтан вә доносларын аркасындаи да өзүнү бүрүзә верир. Емин Тер-Григорјанын һәр вәситә илә ләкәләмәк, кәздән салмаг истәдији Әһмәд Ағаоғлу да бу пјесин сәһифәләриндә бир «рус душмәни», «мүсәлман фанатики» киби дејил, доғма Гафғазын азадлығы уғрунда әзиләнләрин, һаггы тапдаланларын инсан һуғуғлары уғрунда барышмаз мүбариз киби чыхыш едир.

— 11 —

Вә ермәни мүәллифләринин Әһмәд Ағаоғлу һаггында јүз ил әзиндә биздән артыг јазмаларынни бир сәбаби дә Әһмәдбәјин СӨЗЛӘ онларын үзүндәки масканы гопарыб атмасы илә алағәдәр иди. Онын кениш, чохчәһәтли ичтимаи-сијаси фәәлијјәт әрсенәлигидә Сөз эн кәсәрли вәситә, һеч заман коршалмајан һүчүм вә мүдәфиз сәләһи иди. Балыг сузуз, инсан һавасыз јашаја билмәдији киби, Әһмәдбәј дә мәтбуатсыз, сөзсуз јашаја билмирдиди. О, Милләтә үнванланан Сөз гарышсында өз мәс’улијјәтини һәмишә дәрк едир вә гәләм јолдашларында да буна сәстәјирди. «Һәјәт» гәзетиндә биркә чалышдығлары, сонралар исе Түркијәдә Азәрбајҗандан узағлығын сыхынты вә иштирәкларынны биркә чәкдикләри Әлибәј һүсәјинзадә хәтирәләриндә Әһмәдбәјин Сөзә мүнәсибәтинин чидалији, мәс’улијјәти һаггында јазырды: «Гафғаздә Әһмәдбәјлә бирликдә гәзет чыхарырдыг. Бир күн өһдәмә дүшән һиссәни вахтында јазмадым. Әһмәдбәј қәлди, ва үчүн јазмадығмы сорушду. Бәлкә дә бир аз сәбәбиди, она кәрә дә бир аз сарт чаваб вердим. О да сәртләшди, мунәггшә ағыр бир һал алды. Нечә олды, билмирам, бирдән-бирә ајаға галхды, скамјаны көтүрәрәк Әһмәдбәјин үстүнә јүрдүм. Буну едәркөн онун да ејни иши көрәчәјини дүшүнүрдүм. Ләкин о, ирәли кәләрәк өнүмдә дајанды, бојуну бүкүд: «Вур,—деди, амма јазыны вер!».

Догрудан да, чох сөчјијәви деталдыр. Һәддишдән артыг дәлилдә, әсәби бир адам олан Әһмәдбәј (унутмајан ки, о заман 35 јаш варды!) јалныз сөз гарышсында, сөз адамы гарышсында белә сәкитләшә, мүләјимләшә биләрдиди. Әһмәд Ағаоғлу дәрд дивар арасында сөзә гапылыб галан адам дејилди, табият етибары илә о, трибун иди, адамларла үнсјијәтә чан атырды. Бу үнсјијәти исе аядын милли вә сијаси мөвгәји, принципнал дәсти-хәтти олан мәтбуат вәситәси илә һәјәтә кечирмәк оларды. Әсрин әввәлләриндә јарадычысы вә редактору олдуғу мәтбуат органларынын эн уғурлуларыннан биринин—«Иршад»ын мәгсәд вә гәјәсини Әһмәдбәј өзү белә ачыглајырды: «Мәгсәд бир тәрәфдән рус һөкүмәтинә гаршы мүбаризә апарараг һәр чүр үмуми вә сијаси азаддығлардан мәнһур олмуш түрк гөвмүнә бу һуғуғлары, даһа да артырмагдан, ди-

кәр тәрәфдән түрк гөвмүнүн өзүндә бирлик фикрини горујуб сахламаг үчүн мәзһаб чарпышмаларыны, әсәсән дә сунни-шиә әдәвәтини арадан галдырмаға хидмәт етмәкдән ибарәт иди. Бунунла бир сырада халгы елм вә ифранә сәсләмәк, түркчә мәктәб вә диқәр маариф мүәссисәләри ачмаг үчүн чалышмаг ләзым иди».

— 12 —

Әввәлчә «Иршад»ын, даһа сонра исе Бақы миллиончусу Муртува Мухтаровун мадди вәсаити һесабына чыхан «Тәрәгги» гәзетини баш редактору киби Әһмәд Ағаоғлу јухарыда да гејд олунуғу киби рәббәријәк етдији мәтбуат органларынын әтрафына Азәрбајҗан мәдәнијәтинин саф етидәјә вә сабит милли дүшүнчәјә малик ишыглы зијалыларыны топлаја билмишди. Көркәмли алимисин Әзиз Мирәһмәдовун да гејд етдији киби, «онлар гәзетә саф аб-һава, ишыглы, демократик, мүтәрәгги мәзһун, реалист хәтти-һәркәт кәтирмәк јолунда сәјлә чалышыр вә буна хејли дәрәчәдә наил олурулар». Әһмәд Ағаоғлу да бөјүк мүәсир вә әгидә досту Чәлиһ Мәммәдгулузадә киби миллиләти ајылтмаг үчүн ону дүшәјү вәзијјәтдән дөһстәтләндирмәк јолу илә кәдирди. Ләкин Мирәз Чәлиһ һәмни мәгсәдинә сәтирә вә мизаһ јолу илә, Азәрбајҗандә һәр гапыны дөјән, һәр евә кирән «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинин «стүркүн ачыг: ана дилиндә јазылмыш» тәсирли фәјетонлары илә наил олурудуса, Әһмәд Ағаоғлу түрк-ислам дунјасынын шанлы тарихини вә мүтәрәгги ән’әнәләрини габарыглашдырмаг, тарих паралелләр вә мүәсирләрини үнванланмыш ештирәслә, патетик чағырышлар јолуну сечмишди. Чәлиһ Мәммәдгулузадә «Ҷаваб», «Иршад» вә башга фәјетонларында өзүнмәхсус тәрәдә Әһмәд Ағаоғлунын галдырдығы мәсәләләрдә онунла һәмфикир олдуғуну билдирир, гәләм достунун мөвгәјини мүдәфизә едирди.

1909-чу илә гәдәр истәр русдилә, истәрсә дә анадилли мәтбуат сәһифәләриндә Әһмәд Ағаоғлу тәкчә публисист киби дејил, һәм дә тәңгидчи, әдәбијјәт тарихчиси, театршунас вә этнограф киби, чыхыш едирди. Мүхтәлиф мәтбуат органларынын, оллахуусе да «Кәси»нин сәһифәләриндә онун Азәрбајҗан, рус Гарби Арона әдәбијјәтына, сијаси вә фәлсәфи фикринчә, дини мәсәләләрдән марағлы, актуал мәғәләләри, рәсенсијалары дәрч олунмушду. Ағаоғлу јарадычылығынын илк тәдгигатчыларындан олан Әзиз Мирәһмәдов вә мәғәләләрдә инкарчы руһун үстүңлүк тәшкил етдијини кәстәрир вә мүәллифи нийһизмдә тәсирләндирир. Шүбһәсиз, тәдгигатчынын вә мүләһизәсиндә мүјәјүн һәгигәт вәр. Ләкин ону да јәддән чыхармајаг ки, әсрин әввәлләриндәки Азәрбајҗан мүнитинин керәлији, маарифин вә јенилијин чәләләт вә фанатизмлә мүбаризәдә өзүнә сон дәрәчә чәтин-

ликте жол ачмасы Эһмэд Агаоглууну вэ онун дикэр гэлэм жолдашларыны бир сыра һалларда максимализмэ эл атмага вадар едирди. О бири тэрэфдэн исэ, Эһмэдбэј бүтүн бəшар тарихинин ара-сыккислэмэз бир варислик, устар-шакирд мунасиботлариндэн лəрəт олдугу фикрини əсасландырды, гэдим Јунаыстанын Мисирдэн, Романын Јунаыстандан, Авропанын Ромадан өјрөндјјини көстөјр вэ бəшарјјэттин бир нечə мин ил эрзиндэ ардычыл мүбəдилэ јолу илэ топладыгы бу мəнəви сəрвəтдэн бəһрələнмөк үчүн өз һəммəтəллəрини дэ Авропадан өјрөнмөјө чагырылды.

«Каспий» гəзетиндэ чап етлдрлјјин «Шекспирин «Отелло»су вэ Шиллерин «Гачаглар»ы татар (Азэрбайчан—В. Г.) дилиндэ мəгəлəсиндэ о, милли мөлəнијјəти тэрчүмөлөр јолу илэ зəнкинлөшдирмөјин өһөмијјəтинин вургулдарарг јазырды: «Гој бу тэрчүмөлөр башлангыч мəрһələдэ о гəлэр дэ мүкəммəл олмасынлар, гој онлар фикрин ифадəсиндэ мəнə вэ мəзмун сəһвлəринэ јол версинлэр, гој илкин мəрһələдэ бу əсəрлəрин охумусу тапылмасын. Бүтүн бунларын һеч бир өһөмијјəти јохду. Таки Авропа јазычыларыны татар дилиндэ охумг имканы олсун. Бу јазычыларын əсəрлəриндэ өз əксини тапышы əзəмəтлн зəкə, һислəрин мунислиги, һəттə тэрчүмө заманы тəһриф олунан, башга дилэ чеврилкəн бир гəдэр корланан бəдин ифадэ тəрзинин көзəллиги əввəл-ахыр охучулары чəлб елчək, зөвгəлэр һэрəkəтэ кəтирчək, јени, дала мүкəммəл тэрчүмөлэрэ еһтијач доғурачаг.

Мəн бу тэрчүмөлəрдэн чох шej, лап чох шej көзлəјирəm; һəттə мəkтəблəрин вєрчəјиндэн дэ, мəтбуəтын кəтирчəјиндэн дэ чох шej...».

Үчүн гəрбө тутаркəн, һəттə мəүəјјэн инкарчы мejллэрэ јол вєрəkəн (мəсələn, сјин мəгəлəдəки «оригинал əсəрлэрэ кəлдикдэ исэ, онларын əкəријјəти, мəним фикрикчə, Авропа классиклариндэн едилон бир сөнфəлик тэрчүмөлэ дојмэз»—фикри кими) Э. Агаоглу илк нөвбэдэ исламын «гызыл дөврү» үчүн сəңијјəви олан ичтимай фəалдыга, ахтарыш руһунун дирчəлдилмəсинэ чагырылды: «Таманилэ башга мөлəнијјəти тəшкил елэн, əсас шуарлары «һəјат, бүтүн формаларда һəјат!» олан Авропа јазычыларынын əсəрлəри мəнəвијјəтəмизэ позан гуру, бəһрəнсэ кəвијјəтчə (һəјатдан тəһриф олунмаг, мистикаја гапанмаг—В. Г.) гаршы эн јахшы əкс-тə-сир гүввəsi ола билэр».

Бу мəнəдə Эһмэд Агаоглунын Гəрбчилији мутэрэгги характер дашјјырды. О, гəрбчилији мутлөгөшдирмирди, «авропəлəшмəг» шуары Эһмэд Агаоглунын тəһфириндэ «түрклэшмəг» вэ «исламлашмəг» кими мөһкəм бунвєрјјэ, милли-дини зəминнэ əсəслəнырды.

Гəлэм вэ мəслək досту Јусиф Аккуранын дэ «тираф етдјни кими, «сүмүјјэтлэ, Эһмэдбэј асанчасына вэ чох јазə билмək кими фəвгəл адə бир исте'дэдə малик иди. Түркчə, русчə, франсызчə

мəгəлəлəрини ејни бир асангы вэ һəвəслə јазырды. Мараглыдыр ки, о, фəрсчə мəгəлəлэр дэ јазмышдыр. Өзү дэ бир дəфə «тираф едиб демшиди ки, һəјəтым боју јаздыгым мəгəлəлəрин һəмиы бир араја топланса, Бакыдан Истанбула гəдэр бир кениш јол ортаја кəлэ билэр».

— 13 —

Иш елэ кəтирди ки, мəгəлəлəриндэн дүзəлтмək истəдјни бу хəјали јол Эһмэдбэјин өзүнү Бакыдан Истанбула кəтирди. 1905-чи илин бəһрəси олан исби əздəлгəлэр артыг архада гəлмышди. Иртичə өз гəнлы чəјнагларыны јанлыз гурулушу дєвирмək үчүн дəридэн-табыгдан чыхан нигилабчыларə дејил, һэм дə империјанын дағдылдыгы əснадə доғма халгларына бир кун ағламаг һагында душунэн бабагчыл, миллијјəтчи зиялыларə, ичтимай хадимлэрə дэ узатмышди. Эһмэд Агаоглу дə оу чүр тəһри олунанлар сырасында иди. Принсипаллыгы вэ барышмазлыгы ола кифəјат гəдэр дүшмөн газандырмышди. Бакыда истөр мүсəl-ман, истəрсэ дə гејри-мүсəlманлар тэрəфиндэн тез-тез она гаршы мүхтəдий фитнəкарлыглар тєрəдилди, һагында мəтбуəт сөнфəлəриндэ «тəнгид» адландырылмасы чох чəтин олан сəрт, һəттə тəһгирамиз јазылар вєрилди. 1908-чи илин əввəллəриндэ исə Бакынын Ичтимай јыгынчəглар салонунда (индикы Филармонија бинасы—В. Г.) Эһмэдбэјə «дєрə вєрмək» үчүн олу муздла тутулмасы гочуларə дөјдүрмүшдүлэр. Эһмэд Агаоглу алјазмасы шəклин-дєки хəтирəлəриндэ һəјəтəнин бу чəтин вэ кешмəkешли күнлəрин белə хəтирлэјрды: «Шиддətли тəғиб едиллэрə арасында иди. Иш елэ бир дэрчөмөјə чəтмышди ки, артыг даһə иззəти-нəф-сымин дејил, аилəмин дə сакитлјји вэ саламатлыгы тəһлүкə алтына дүшүмүшдү. 1908-чи илде Түркијədə нигилаб олмушдү. Та-ныдыгым бəзи шəхслэр иш башына кəлмишдилэр. Дикэр тэрəф-дэн, Гағгаз чəнишини вəзифəсинэ тəјјин олунмуш Вəронсов-Дашков мəни нечə олурсə-олсун, һəбс етдибир сүркүнə көндəрм-јə гəрар вєрмишди. Буну өјрөнөн кими мən дəрһал гачмага гəр-рар вєрдим вэ 1908-чи илин сонларына доғру Истанбула кəлдим».

Əлиндə Эһмэдбэј хəтирəлəриндэ кичик бир јанлышылыга јол вєрмишди. О, Истанбула 1908-чи илин сонларында дејил, 1909-чу илин орталарында кəлмишди. Буну əввəллэр редактору олдугу «Тэрэгги» гəзетинин редаксийəсына кəндəрди 28 ијун 1909-чу ил тарихли мəkтуб дэ тəсдиг едир. Мəkтубда дејилдири: «Бу күн Истанбула азим олдум. Сəфəриним нэ гəдэр чəкəчəјини индидэн тəјјин едэ билмэрəm. Фəгəт гəрелəрдэн вэ үмүм о кəслəрдэн ки, идарэ илэ əлагадар булунарлар вэ јанки булунмаг истəјирлэр, тəвгə едирəm ки, бондэ вəдət единчөјə гəдэр əвзимэ мүвəггəти оларəг мүдир тəјјин олунан Узејирбэј һачыбөјов чəнабларына му-рəчнəт етсинлэр».

Тәби ки, Азербайжанын ачыгфигирли, гејрәтли вә мубариз гәлләр адамларына бөјүк елтијачы олдуғу бир заманда Әһмәд Ағаоглууну Вәтәниндә дидәркин салынмасы илк нөвбәдә милләтә вә милли идеалларә зәрбә иди. Әһмәдбәјин һәр дөфә јериндә вә мөһарәгә сусудуғуу оппонентләри онун мәчбури мүнәчирәтиндән сонра хәјли фәаллашмышдылар. Ізәкин Ә. Ахундовун тә'сисчиси вә редактору олдуғу «Зәйбур» журналы бу чәһәтдән хүсуси чәһшәруу кәстәрди. Һәм дө ән һиддәт доғураны бу иди ки, «Зәйбур»ун јазарлары Ә. Ағаоглуна гаршы ифтира кампаниясыны «јерли бақалыларын» «кәлмә гарабағалыларә» гаршы мубаризәси байрағы алтында апардылар. Бу мүнәсбәтлә дикяр бир «гарабағлы» — Ү. һачыбәјли јазырды: «Зәйбурчуларә» чидди сурутдә тәкфил едирәм ки, мәнә гаршы һәр нә һөзнәт сөјләжәңкәртәс, сөјләспинәр. Лакин мәнә бәһанә едиб дө, јекдил вә јеквүчүд олмасы ләзым кәлән милләтминзин ичинә «гарабағлы», «бақылы» кими фитнәнкәс сөһбәтәр салмасылар. Мәним Әһмәдбәјли мұдафиә етмәјим һеч кимә ихтијар вәрмәз ки, аралыга «Ү. кылы», «гарабағлы» сөһбәти салсын».

Әһмәд Ағаоглууну көләксини ғылыңчәјанларә, һәм дө бу замиләти тәјфаларә бөләнләрә Бақынны русдилли мәтбуатында Казан университетинин јетирмәс Рәһимбәј Мәликов, анадилли мәтбуатда исе Үзејир һачыбәјов ләјлиги чаваб вәрмишдәләр. Ү. һачыбәјов «Тәрәғги» гәзетинин 24 август 1908-чи ил тарихли нөмрсиндә јазырды: «Әчбә, Әһмәдбәј нә иш көрүбдүр ки, ондан чамаата зәрәр кәлсин? Әһмәдбәј о адамлардан дејилми ки, чамаатын ән мүшкүл вә горхулу бир һалында, јәни срмәни-мүсалман чәһшәји-мәнһүссәсиндә мәрду-мәрданә дөшүңү кәрәб ғылыңчәдан кәскиң бир мүәссир гәлмәлә үзәримизә олан һүчүмлары дөф едирли. Бу јолда онун бир нәдәр дө олсун көмәкчиси јох иди...»

Ә. Ағаоглу Түркиядән Ү. һачыбәјлијә көндәрдији вә «Тәрәғги» гәзетинин 18 сентјабр 1909-чу ил тарихли нөмрсиндә чап олуған мәктубунда бир тәрәфдән онун сә'јларини јүксәк гүјмәтләндир, о бири тәрәфдән исе чаваб гәлмә достуңу ләјәгәтсиз адамларлә јерсиз интригалардан чәкиндириди. Мәктубда дејилдири: «Эзиңиз Үзејир!—«Зәйбур» журналынн бәндә әләјинә ичра етдији һүчүмларә мұгабилә оларағ бондани мұдафиә үчүн јаздығыңыз мәғләнни охудам».

«Зәйбур»ун нә јаздығыны, нә чәкдијини билмирәм, аңчағ мұдафиәниздән долаји тәшәккүрләр едиб дө бундан сонра бир даһа бәлә шәјләрә чаваб вәрмәмәјиниз ричә вә төвсикә едирәм. Сән өз ишнәлә мәшғүл ол, бачардыгча милләтинә хидмәт ет... (Бурада истәр-истәмәз даһи Интибаһ шаңири Дәнтенин К. Марксын «Капиталына эпиграф сечилмиш «Сән өз јолуңла кет, гој адамлар нә дејирләрсә, десниләр»—сөзләри јада дүшүр...—В. Г.). Гој һәр нә јазачағлар, дејәчәклар, чәкәчәклар—јазсынлар, десниләр, чәк,

синләр. Бир күн олар, бунлар да јорулар, усанарлар, инсафа кәдәрләр...»

Сән сакит ол, чаваб вәрмә. Әмин ол ки, әһали нә гәдәр авам олса да, һәр кәси кәзәлчәк билуи таныјыр. Она көрә дө һәр кәси гәдәрничә тәғдир едир...»

Бу мәктуб Әһмәд Ағаоглуни бир шәхсијјәт вә вәтәндаш кими характеризә едән сон дәрәчә инсани, сәмими сәнәддир...

Әһмәд Ағаоглу өзүңу јени Вәтәниндә—Түркијәдә дө һәр шәји тәкбашына вә сыфырдачә башламалы олау.

Кәчч түркләр ингиләзы түрклүк јолунда чалышмағ истәјәнләрин һәмысыны дүңјанын мұхәтәф јерләриндән Түркијәјә чәкик кәтириди вә тәби ки, бәлә бир заманда түркчүлүк һәрәкатынын идеологларындан олан Әһмәд Ағаоглу һәмни мубаризәдән кәнарда гәлә бйлмәздә. 1910-чу илде әлиси дө онун аршындән кәнарда гәлә бйлмәздә. XX јүзиллијин түрк сјјәси, мәдәни, мө һәви вә елми һәјәтында мүһүм рол ойнајан гол-будағлы вә иңфузалу Ағаоглулар аиләсинин Түркијә биографиясы башланды.

Әһмәд Ағаоглу Бақыда башладығы журналистик ишини вә ичтимаи-сјјәси фәәлијәтини Истанбулда даһа кениш вүсәт вә чошғундуғла давам етдирирди. Тезликлә о, Әлибәј һүсејнзәдә, Зия Кәјалп, Јусиф Акчурә, Һәмдулла Сүбһи, Мәһмет Әмин Јурдағул вә б. илә бир сырада түркчүлүк һәрәкатынын лидери кими танынар. «Халга доғру» вә «Сирати-мүстәғим» гәзәтләриндә ардычыл мәғәләрләр чап етдири. 1911-чи илде Истанбулда јарадылан вә индлинин өзүндә дө фәәлијәтини давам етдирән «Түрк јурду» чәмијјәтинин башчыла тә'сисчиләриндән вә тә'сисчиләриндән вә тәшкилатчыларындан, бир ил сонра тәшәккүл тәпан «Түрк очағы»нын исе дөрд гуручусундан бири Әһмәд Ағаоглу олу. О, ејни заманда «Тәрчүмәни-Һигигәт» гәзетинин редактору кими гәләми вә идејалары илә бүтүн түрк дүңјасына хидмәт етмәјә чалышыр. Гағраздан тәзә кәлмәсинә баһмајарағ, Әһмәдбәјин кениш, чохчәһәтли фәәлијәти тезликлә онун јени вәтәниндәки вәтәндашларың диггәјини чәлб едир— азербәјчанлы мүнәчир түркмәнләрин—Азәрбајчан әсилли түркләрин јашадығы Ағјон—Гарәһсардан Османлы парламентиңа депутат сечилди. Әһмәд Ағаоглу ејни заманда Истанбул университетиндә рус дилини вә әдәбијјатыны тәдрис едир, түркчүлүк идејаларың јәјмағ вә әһалини маарифләндирмәк үчүн Түркијәдән Русияңын түркләр јашајан бөлкәләринә мұәллиман көндәрлик мәси ишинин тәшкили илә мәшғүл олу. Вахт тапдыгча чидли елми-тәдғигатларә киришир, түрк һүғү вә мәдәнијјәт тарихинин саңбаллы проблемләри илә бағлы арашдырмалар апарыр.

Оңун нараһат тәбәәти ани дө олса динчәлмәк билмир. «Ајағына даш дөјмәјинчә динчәлмәјән адам»—Назим Фикмәтин профес-

сөр Микајыл Рафили барасинда дедији бу сөзләр ејнән Әһмәд Ағаоғлуна да аид етмөк мүмкүндүр. Өвладларынын вә муасирлоринин хатирәләриндә тәсадүф етдијимиз онлар эпизод Әһмәд Ағаоғлунун тәбиәтиндәки нарататлығы, гәјнарлығы дәнә-дәнә субут етмәкдәдир. О, бир ан белә дајанмадан ишләмәк, чалышмаг үчүн зарманышды, өзүнүтәсдиги фәсиләсиз, арды-арасы кәсәл-мәјән јәнмәтдә көрүрдү вә 70 иллик өмирүнүн 50 илдән чохуну сөдији, үрәкдән бағландыгы јараадчылыг әмәјинә сәрф етмишди.

— 14 —

Әһмәд Ағаоғлу Түркіјәдә јашаса да доғма Азәрбајчанла әлағни һеч вахт кәсмәмишди. 1915-чи илдә о, Русияда јашајан милли азғылғарын Лозаннада кечирилән конфрансында Азәрбајчан тәмсилчиси кими чыхыш едир. 1917-чи илдә Әлибәј Нусејризадә, Әбдуғрәшид Ибраһимов вә Јусиф Акчура илә бирликдә АБШ президенти В. Вилсона тәғдим едилән вә Русия империясында түрк халғларынын дөүлмөз вәзјјәтиндән сөз ачан мүрәчәти нмзалајыр.

Чаризмин сүгүтундан сонра Азәрбајчанда вә үмумијјәтлә Русиянын түркләр јашајан бөлкәриндәки ичтиман-сијасә һәјат, бурада чәрәјән едән мүрәккәб сијасә просесләр, кениш вус'әт алан милли азадлыг һәрәкәти Әһмәд Ағаоғлуну јахындан марәғландырыр. Түрк тәдғигатчыларындан Иһсан Илгар онун 1917-чи илин мајында Москвада кечирилән Умумрусия мүсөлманлары гурултайына иштирак етдијини јазыр. Шүбһәсиз, һәмин гурултайын идеја әсәсларын тәшкил едән сөнәдләр һәһрисиндә азәрбајчанлы сијасәт хадими вә мүтәфәккирин китаб вә мәғаләләри дә мүһүм рол ойнајырды, ләкин бунунла белә Әһмәд бәјин биләвәситә 1917-чи илдә Азәрбајчанда вә Русияда олмасы баресиндә әлиһиздә доғри, конкрет мә'лумат јохдур. Дөврүн мәтбуаты да бу һағда сусур.

О, узундәдәтли айрылығдан сонра вәтәнинә 1918-чи илин ију-нунда, Түркіјәнин Гағфаг Ордусунун команланы Нурн Пашанын мүшавирин кими кәлир. Истиғлалүјјәтини е'лан етмиш Азәрбајчан Республикасы ејнән индики кими өзүнүн чәтин вә ағыр күнләрнин јашајырды. Бақы болшевик-ермени гүвәләринин әлиһидә иди. Гарабағда, Зәнкәзурда, Нахчыванда ермени террорчу дестәләри ағлақәлмәз чинајәтләр тәрәдиләләр. Азәрбајчан ордусу гурулмамышды. Мајын 28-дә Истиғлал Бәјаннамәсини е'лан едән Азәрбајчан һөкүмәти халғ физикн мәһвдән гуртармаг үчүн гардаш Түркіјәјә үз тутмушду. Азәрбајчан халғынн онун сөзүнә, мәсләһәтинә, әмәли фәалијјәтинә һәр заманкындан даһа артыг еһтијаж дидүғуну билән Әһмәд бәј дә бу ордунун тәркибиндә вәтәнә тәләс-

миш, түрк командалыгы илә Азәрбајчан һөкүмәти арасында мейдана чыхан ашлашылмазлығларын арадан гәлдирылмасында мүһүм рол ойнамышды. Нечә дејәрләр, ики дашын арасында јәнә дә гәзәтчилик фәалијјәтиндән гәлмайыш, Кәнчәдә «Түрк сөзү» әдлү мәтбу орган тә'сис етмишди. Ләкин бир нечә күндән сонра бирләшмиш Азәрбајчан—түрк гүвәләри Бақы үзәринә јүрдү-јүндән гәзәтин јалныз ики нөмрәси чыхмышды.

1918-чи илдә Әһмәд Ағаоғлу Азәрбајчан Парламентинә үз сечиләр, Түркіјәнин Биринчи дүңја мүһарибәсиндәки мәғлүбјјәтин тәсдиг едән Мундрос мугавиләсиндән сонра Азәрбајчан Республикасынын мөвчудуғуну горумаг үчүн Әнзәлидәки инкисил командалыгы илә даһышылар апаран нумәјәндә һеј'әтин башчылыг едир. Азәрбајчанда вәзјјәт нисбәтән сабитләшдикдән сонра Истанбулдакы евинин јанмасы, аиләсинин күчдә гәлмасы хәбәрини ала вә Түркіјәјә дәнән Әһмәд Ағаоғлу Парис Сүлһи конфрансында иштирак едәчәк Азәрбајчан нумәјәндә һеј'әтин тәркибиндә Франса пајтахтына јолланмалы иди. Ләкин о, әвгәлчә ағыр хәстәләнир, вәзјјәти нисбәтән јахшылашадан исә чинбидә Азәрбајчан Демократик Республикасынын дипломатик паспорту вә Бақыдакы инкисил һәрби гүвәләринин баш командалы генерал Томсоуну зәмәнт мәкғубу олмасына бахмайараг, Истанбулдакы инкисил ишғал гүвәләрин тәрәфиндән һәс едиләр. Куја ермениләрә гаршы чинајәтләрдә тәгсирләндириләрәк сахта иттиһамла 1919-чу илин мајында кечмиш «Иттиһад вә Тәрғгги» партијясынын лидерләри илә бирликдә Әһмәд Ағаоғлу да Малта адасына сүркүнә көндәриләр. О, инкисил һәрби чиләринин бу әбзашыналығына гаршы илк күнләрдән гәти е'тиразыны билдирир. Сүркүн јолдашы мәшһур түрк јазычысы вә тәдғигатчысы Биһал Шәмширин хатырладығына көрә «...Ағаоғлу лүтф дејил, һағг ара-јыр вә инкисиләрин икызулујууну ортаја сурур. Инкисилләр ачығ-аңығ бу сәрт адамла мубәһисәјә кириширләр. һағгында кизилдән-кизилнә сахта говулг һазырламаға башлајырлар».

Лордлар палатасы сәдринә, Бөјүк Британија Әлијјә назирнә вә өлкәнин дикәр рәсми нумәјәндәләринә көндәрдији әризә вә мәктубларда Әһмәд Ағаоғлу инкисилләрдән аман диләмәдијини, јалныз һағг вә әдаләт көзләдијини дәнә-дәнә тәкрарлајырды: «Лүтф, ја да әфв истәмирәм. Әдаләт истәјирәм. Бир мәнкәмә өнүчә чыхарылмағы вә бу мәнкәмәнин һәрәрына бојун ојмәјә өнчәдән тәбул едирәм»,—дејә инсани һүғуғуну тәләб едир. «Инкисилләр дүңја миғјасындакы үчкүләри илә мәнәи кими бир чох мүдәфиәсиз инсанлары әзә биләләр. Ләкин бу, Инкисиләрин шөһрәтинә нә олағы едәчәк?»—дејә һиддәтлә сорушур, «Бүтүн бунлары си-зин мәрһәмәт дүјеуңуз ојандырмаг үчүн сөјләмирәм. Хейр! Мәрһәмәти, ја да бағышланмағы әсла гәбул етмәрәм. Мән әдаләт нс-

тәйирәм»—деп зинданың тәлејә бојун әјмә вә итаәт ганунлары илә гәттијән барышмадан сәсини учалдырды.

Бу әдәләтсизлик һиссинә, мәнәви сыхынтыларә сүркүн һәјәтинин ейтијач вә сәфәләти, үстәлик дә әиләсинин күзәрәни илә бағлы иштираблы дүшүнчәләр әләвә едилмиши. Бә'зон сөзүн һәгиги мәнәсында, ачлыг кечирмәсинә бахмајараг, о, јенә дә јазмагдан галмырды. Азәрбајҗанлы тәдгигатчы-философ христианлыг, ислам вә буддизм дини-фәлсәфи системләринин мүгајисәли тәһлилинә һәср едилмиш «Үч мәдәнијјәт» әсәрини Малта сүркүнүндә гәләмә алмышды...

Сүркүн әзаблары исә бирн-бирини өзәс едир. Һәр ики вәтәнинин—Түркијини вә Азәрбајҗанын ағыр, кешмәкешли чағларында мүбаризә мейданындан узатга галмасындан, әиләсинә јардым әли узатга билмәсәндән доған мәнәви иштирабларә сырф физики иштираблар да әләвә олуур. Әһмәдбәјин күзүндә дәһшәтли ағрылар башлајыр. О, хәстә күзүндә чәрраһијә әмәлијјаты апаарылмасы үчүн инкилис һәкминин тәләб етдији чүзүн мәбләғи белә тапыб верә билмир. Белә чәтин мөгәмдә сүркүн јолдашы, Парисдаки тәләбәлик дөврүндән јакшы таныдығы мәшһур көз һәкими, доктор Әсәд Паша онун көмәјинә кәлир. Лазыми тибб әләтләрини вә дәрманлары тапыб сығындылары дәр һүчрәләрин бириндә хәстәнин күзүндә әмәлијјат апарыры. Бу дөңдә һәр шеј јакшылыгга гуртарыр. Нә гәдәр чәтинликләрлә, мәһрумијјәтләрлә үзләшсә дә, Әһмәдбәј рудһан дүшүр. «Аллаһ мәмләкәтинизин вә милләтинизин ахырынә јакшы етсин. Бу ачылар унутулдыр!»— дедә Малтадан вәфалы һәјәт јолдашына көндәрдији мәктубларын бириндә Ситәрә ханыммы дөзүмлү вә дәјәнәтли олмаға чағырыр.

— 15 —

Нәһәјәт, 1921-чи илин мајында ики илдән артыг давам едән сүркүн һәјәти баша чатыр. Малта мәһбусларыны кәтирән кәми Италија сәһилләринә јән алыр. Азәрбајҗанда мәстәғил совет республикасы гурулдуғуну вә онун башында чохдан таныдығы фикир вә мүбаризә досту Нәриман Нәримановун дајандығыны өјрәнән Әһмәдбәј доғма вәтәнә гајытмәг вә истиғлал идәјасына бачардығы гәдәр хидмәт етмәк гарарына кәлир. О, өзүнүн бу гағил гарары һаггында Романдан Н. Нәриманова көндәрдији 11 мај 1921-чи ил тарихли мәктубунда кениш јазыр. Әсли рус дилиндә гәләмә алынмыш һәмин мәктуб ејни илин ијун ајында «Коммунист» гәзетиндә ашағыдакы гәјлдә чап олунушуды: «Доктор Нәриман Нәриманов јолдашымыз намиңә Азәрбајҗанда мә'руф вә мәшһур Әһмәд Ағајевдән бир мәктуб алынмышдыр ки, русчадан тәрчүмәсини тамамилә ашағыда дәрч едирик».

Әһмәдбәјин дүнјәкөрүшүнүн вә онун социалист ингилабына

мүнәсибәтини өјрәнмәк бахымындан мүһүм сәнәд олан бу мәктубдә дејиллирди: «Мейтәрәм Нәриман! 26 ајлыг әсарәтдән сонра нәһәјәт бәк бурахылдым вә башга аркадашларымыз илә бәрәбәр кәтирилиб бизим хиләскарымыз олан Анкара һөкүмәтинин Ромадакы нумәјсәндәснә тапшырылдыл.

Доғрусуну сөјләсәм, бән инди дә билмијорум ки, бәни ничин һәбс етмишләрди вә инди нә сәбәбә азад едијорлар? Бу узун мүддәтдә гәчә вахтымда нә гәдәр чисмани мадди вә мәнәви әзијјәтләр чәкдијими, тәһгирләр вә истеһзаләр көрдүјүмү тәсәввүр елә-мәсәниниз. Бәним аиләм Истанбулда галыб бәндән аз әзијјәт чәк-мәсәниниз. Бәни әләмә сизә мурачиәт етмишәм, аиләм дә һәмчинин мурачиәт етмишди. Ола биләр ки, бизим иштидаларымыз ја сизә кәлиб јетишмишидир вә ја сиз белә мүавинәт етмәк имканы әлдә едә билмәшмишиниз».

Бурада кичик бир изаһатә ейтијач вар. Малта мәһбусларыны инкилисләрин әлиндән хилә етмәк үчүн Анкара һөкүмәти илә бирликдә Азәрбајҗан ХКС сәдри Нәриман Нәриманов да мүмкүн олан бүтүн вариантларә әл атымышды. О, һәтта Бақыда сахланан инкилис әсирләри илә Малта сүркүнүләрини дәјишдирмәк тәшәббүсү илә дә чыхыш етмишиди. Бу, фәкт Әһмәдбәјин мәктубунда да е'тираф олуур: «Бақыда булуван инкилис әсирләри һадисәләриндән вә бизи хиләс етмәјә чалышдығынындан бизи унутмадығыныз мә'лумумуз иди. Көрүнүјор ки, сизәсән вәзијјәтдән долајы буну ичрә етмәк сизә мүмкүн олмамышдыр. Бунула бәрәбәр истәр бән, истәр бәним аркадашларым тәшәббүсләринизә гаршы сизә миннәтдардырлар».

Лакин мәктуб јалныз ики көркәмли Азәрбајҗан зиялысы вә ичтиман хәдими арасындакы мүнәсибәтләри ајдыналашдырән биографик чаларларла диггәти чәлб етир. Бу диггәтләјиг сәнәд ејни заманда Малта сүркүнүндә Әһмәдбәјин дүшүнчәләриндә, сизәсән бахышларында јаранан мүһүм тәбәддулатдан хәбәр верир: «Шәрсиз хејир олмаз»—демишләр. Бу әсирлик мүддәтиндә бән чох охудум, фикирләшдим, дүшүндүм. Габагчадан бәнә таныш олан инкилис дилинә әсәслә сүрәтдә өјрәндикдән сонра онун сәјәсиндә вә франсыз дилинин көмәји илә бән Гәрб күлтурасынын әсәсләри һаггында чох охудум. Сизә дә мә'лум олдуғу ки, мүнәсәлман милләтләринин дилләрини дә билдијимдән бән чохдан ләззымынча Шәрғи билирдим.

Бүтүн бу муталиғәләр, дүшүнчәләр вә бу мүддәтдә көрүшү олдуғу тәрчүбәләр бәни дәрин вә гәти бир имана кәтирди ки, истәр Шәрғдә, истәрсә Гәрбдә бүтүн ичтиман үсүл вә ичтиман гурулуш јалан, габа арзу, күчүлүдәрин күчәсузләри әзмәкләри үзәриндә дурмагдадыр; о шеј ки, мәдәнијјәт, һүрријјәт, мүсаваәт деңлијор, зәһәрли бир јалан, алачг бир ријакарылыгыр ки, онларын сәјәсиндә јалныз габа зүли вә һағысызлыг сәлтәнәти гурула биләр».

Инквиллларин али илэ кәндәрилдији мәрһумијәтли вә әдәләтсиз сүркүн, Түркијәдә вә Азәрбајҗанда Авропа империалист-лоринин төрәтдикләри өзбашыналылардан доған сарсынты бир заманлар Гәрби төрәгнинин, модәнијәтин беший сајан, Гәрбдән ејронмәјә чағыран Әһмәд Ағаоглуну дунјакөрүшүндә чидди тәбәддулат јарадыр. О, деспотик, кериличик Шәрғи дә, империалист Гәрби дә ејни гәтијәтлә рәдд едир. О, инаныр ки, «бу үсул-идарә өз јалан вә ријакарлығы илэ давам етдикчә бәшаријәтә гуртулуш јохдур вә бәшаријәт әзијәтә мәһкумдур». Вә нә гәдәр гәриб олса да, Әһмәдбәјин нәзәрләри бу дәфә Шимала—Русијаја јөнәлир. О, инсанлыг үчүн ничат јолуну болшевикләр идејаларында—«Русијада һекмәрма олан идеалда» көрүр. Әһмәд Ағаоглунун фикринчә, Русија ингилабынын рәһбәрләринин бөјүклүдү онлары империалист истисмар үсулларыны рәдд едәрәк гурмаға башладыглары јени чәмијәтдә «тәјини-мүгәддәрәти-милли, милләтләрин федерасјону вә даһили ишләрдә милләтләрин хитијарәти принципләрини» әсас тутмаларында иди. Әһмәдбәј Русија ингилабы идејаларыны «Шәрғи әсарәтдән хилас едә биләчәк вә онунла бәрәбәр Гәрби дә гуртара биләчәк» бир гүввә һесаб едирди.

Мәктубда даһа сонра дејилриди: «Биз Шәрғ милләтләри бүтүн мөвчудијәтимиз илэ бу идеала илтиһә едәрәк Шәрғ намини онун вәчүдә кәлмәсинә хидмәт етмәклич. Әләхүсус, ислам Шәрғи ону гәдд едәчәкдир вә бүтүн Асијаны, Африканы кәнди архасынча дартарәк бүтүн Гәрби дә онун гарышында сәчдә етмәјә мәчбур едәчәк, әһмәткеш синфи истисмара алаан империалистләрдән ону хилас едәчәкдир».

Бу бәрәдә Бақы фөвгәл'әдә тарихи бир рол ојнаја биләр. Ислам Асијасынын јол мәркәзиндә буланан Бақы өз чоғрафи вә итисади вәзијәти сәјәсиндә бүтүн Асија тәблиғаты үчүн асанлыгга бир мәркәз һалыны ала биләр. Бу тәблиғаты тәшкил етмәк бир вәзифәдир».

Нәһәјәт, Әһмәд Ағаоглу јалғыз нәзәри мүлаһизәләрдә, тарихи параллеләрдә кифәјәтләнирди. О, конкрет фәалијәт кәстәрмәјә һазыр иди вә кәңч Азәрбајҗан сосиалист республикасына өз хидмәтини тәклиф едирди: «Мәһтәрәм доктор, әкәр бәним нәзәријә вә иманымын сәммимилијинә, габагча әһмијәт вәрә билдијиниздән шимди ләјлиги мөвгәјини ишғал етдијиниз ишин гәләбәсиндә әкәр бир јарарлыг кәстәрәчәкми инанырсаныз исә, әмринизә әчәлә етмәк үчүн бир сөзүңүз бәклијорум».

Ачыг сөјләјәлим: бәни бу ишә вадар едән хүсуси бир сәбәб дә вар. Бәним әлли бир јашым вардыр. Чоғалыгым јахынлашыр. Бир нәчә иллик гүввәм галмышдыр. Бәни естәрдем ки, бу иләрими доғма вәтәнимә итһәф едим, сон чағларымы орада кечирим, вәтәнинин торпағында дәфн олум».

Әһмәдбәј, Нәриман Нәриманова бу сәтирләри јазанда ики јәт әјрыкәнда иди—о, Анкара илэ Бақы арасында галмышды: «Бәни Анкараја чәлб едјорлар вә орада јенә кениш фәалијәт имканы вәријорлар. һәркәһ вәтәним иттина едәрсә, бон ораја кедјорум».

— 16 —

Шүбһәсиз, Әһмәд Ағаоглу кими бөјүк һәјәт мәктаби кечмиш, нүфузулу вә тәчрүбәли бир сәјәсәт адамынын Азәрбајҗана кәлиб орада фәалијәт кәстәрмәк итәмәси, һәр шәјдән әввәл, онун бөјүк вәтәнпәрвәрлијиндән хәбәр вәрирди. Онун болшевик идеалларынын инсанлығы хилас едәчәји бәрәсиндәки дүшүнчәләринә кол-риндә исә, бу тәһни ки, бир алданыш иди, һәм дә даһа чох үмид-диклидән, чыхылмазлыгдан доған алданыш иди. Кизли дејил ки, болшевикләр илк бахышдан сон дәрәчә чәлбәдичи көрүнән шүарлар архасында кизләнорәк бир мүдәт өзләрини дунјанын бир сыра мөртәғги јазычы, алим вә ичтимаи хадмләринин нәзәриндә әзиләндәрин досту, кәллијини, әүлм вә истисмарын барышмәс дүшмәни кими гәләмә вәрә билимишдиләр. 1918—1921-чи илләрдә Совет Русијасында кәдән просәсләрә дәриндән бәләд олмајан Әһмәд Ағаоглу да илк нөвбәдә болшевик шүарларынын бу заһирин чәлб-едичилијинә алданышды.

Әһмәд Ағаоглуну мүбаризәсинә вә идеалларына тәрс мутәнәсиб көрүнән бу мәктубла бағлы мүһүм бир тәфәрруата—мәктубун кимә үнванландығына да диггәт јетирмәк ләзимдыр. Әһмәдбәј, Нәриман Нәриманову кифәјәт гәдәр јашы тәмјирды, онун фикр вә дүшүнчәләрини, милләтин, торпағын вә дилин тәләји илэ бағлы мәсәләләрдә принципаллығына вә дәнмәзлијинә бәләд иди. Әһмәдбәј инанырды-ки, Нәриман Нәриманов сәдәчә һакимијәт, рәјәсәт намини өзүнүн принципләриндән иттина етмәз, архасында гүввә дајанарса, ону әјмәк, сьндырмаг о гәдәр дә асан олмаз. Мәһз бу бахымдан Әһмәд Ағаоглу совет Азәрбајҗанында, доктор Нәримановун рәһбәрлији илэ халг вә милләт үчүн ишләмәји мүмкүн сәјирды. Вә нәһәјәт, унутмајак ки, мәктуб үзгә Ромадан, ики илдән чох давам едән сүркүн һәјәтијандән сонра, кифәјәт гәдәр көтүр-тој едилмәдән, вә тәһлил апарылмадан јазылмышды.

Н. Нәриманов дәрһал Әһмәд Ағаоглуну Бақыја, јени һөкүмәт-дә јүксәк бир вәзифәјә дә'вәт етмишди. Чаваб мәктубу артыг Ағаоглу Истанбулда оларкән алынмышды. Көрүнүр, Түркијәјә кәлдикдән вә сојуг башла, фәктлар әсасында һәр шәји арашдырдыгдан сонра Әһмәдбәј «Азәрбајҗанчәми? Түркијәмә?»—дилемәсында инкинчијә үстүңүл вәришми, бүтүн туркларын хилас јери сәддығы јени Түркијәјә хидмәти аморф совет режиминә гуллугдан үстүн тутмушду. Бүтүн буналары нәтичәси кими доктор Нәрима-

нова көндөрлөн вә халгымызын һәр ики бөјүк оғлунун сәчијјә-сини, гаршылаглы мүнәсибәтларинни тәмизлијини, сафлыгыны муәјјәнләшдирмәјә имкан верән ашағыдакы мәктүб-санәд мејда-на чыкмышды:

«Пәк әзил вә мөһтәрәм Нәриман бәјәфәнди!

Көһнә бир дост үчүн көстәрдијиниз бөјүк еһтирама гаршы чох миннәтдар, мütәшәккирәм. Фәгәт үч түрлү дүшүнчә мәнә бу еһтирамдан јарарланмаға мане олур:

1. Тәмсил етдијиниз фикир системинә гатылмамагдајам.
2. Түркләр үчүн гуртулуш имканынын төкчә Османлы түрклү-јүндә олдуғу һағында сизә дә мәлүм олан фикир вә гәнаәтиמדә галмагдајам.
3. Мәнн әсарәтдән гуртарараг мәнә јенидән чан вә варлыг вериш Анкараја кетмәјин мәннм үчүн бир намус борчу олмасы фикри.

Бу үч дүшүнчә мәнн доғулдуғум јер олаң Азәрбајчана кәлмәк-дән вә төклиф олунан јүксәк мөгәми гәбул етмәкдән дашыңды-рыр. Сизин кими, һәр шејдән әввәл ачылыг вә доғрулуға гизмәт верон бир шәхсин мәнн мә'зур көрәчәјиндән шүбһә етирәм. Түрклүк бөдүми гәбул етмәјән тәмдир. Мәгсәд оһа хидмәтдир. Бу хидмәт һарада едилирсә, мүгәддәсәр, мүбарәкдир!

Сизин кими доғру вә сәмими бир шәхсин, бүтүн түрк әләминин вә хусусән түрк мүнһитини кечирмәкдә олдуғу бу күнкү фәқи бәһрән заманы Азәрбајчанын башында олмасы бүтүн түрк әләми үчүн фәјдалы әләмәтдир. Сиз орада гүвәтлә бир вәзифә сәһиби кими иш башындаасыңыз. Мән дә Анкара рәислирини гуллуғунда-јам вә икминиз дә дашыдығымыз фикир вә гәнаәтләр ичиндә, һәр шејдән үстүн олан түрклүјә хидмәтләјик. Будур, мәсәфәләрин узагылығына баһмајараг, биз бирләшәрәкчәк вә тә'мин едәчәк гајә.

Ачыг көзләриниздән һөрмәт вә мәнәбәтлә өпүр, гардашым илә әлосини јүксәк һимәјинә әманәт едирәм».

Бу мәктүбдә Әһмәд Ағаоғлунын һәјәт амалы өз әксини тап-мышды.—о, дүнијаны һарасында олурса-олсун, түрклүјә хидмәти ән мүгәддәс вәзифәси сәјядыр. Тобин ки, бу вәзифә вә имән кәтирәңи гајәләр ону түрклүјүн тәлеји илә бағлы ән одлу, ән гај-нар нөггәләр чәкирди. 1921-чи илдә түрк дунјасы үчүн бәлә гај-нар нөггәт бөјүк вә гәлим бир милләтин тәлејини һәл едилдији Анadolу иди. Әһмәд Ағаоғлу Анadolуја—Милли Мүчадилә гәһ-рәмәиларынын сьрасына, ону Малта сүркүнүндән гуртаран Мус-тафа Камал пашанын көмәјинә тәлосирди.

Тезликлә о, Мәтбуат Баш мүдири кими милли һөкүмәтин чап-тәблиғат сьјасәтинә башчылыг едир, Ататүрк идејаларыны јајан «һакимиятти-миллијјә» гәзәтинин баш редактору олур. Ататүр-күн тапшырығы илә Анadolу Акеңтилијини јарадыр вә онун илк баш директору тә'јин едилди. О, сьни заманда јени јарадылан Түркия Бөјүк Милләт Мәжлисинә Герсадан депутат сечилди, бү-түн чохрәклик, чохсаһли сьјаси фәәлијјәт арасында вахт тапыб һәм дә Анкара университетиндә конституция әсәсләриндән муһа-бирләр охујур. Вә бүтүн булардә бәрәбар гәзәләрдә һәр күн бир-бириндән кәскин, актуал мөгәләләрлә чыкыш едир.

Әһмәд Ағаоғлу һәлә әсрин әввәллариндән башлајараг сьјаси көрүшүриндә демократија вә республикачылыг идејаларына му-һүм јер ајырырды. Буна көрә дә о, Түркия Чүмһуријјәтинин јараш-масына бөјүк севинчлә гаршылады, илк күнләрдән башлајараг бүтүн гувво вә енирчиси илә азад, демократи чәмпијәтин гурул-масына хидмәт етди. Сөзү һәмшисә бирбаша дәјән, фикирләриндә вә һәрәкәтләриндә сәмими олан Әһмәдбәј тезликлә бөјүк тәусүф вә нараһәтлыглә кечмиш мүбаризә јолдашларынын һамысынын бәлә дүшүнмәдијини өзү үчүн ајдынашдырыр. Бүтүн булар ону республика һакимияттинин үчүнчү илиндә — 1926-чы илдә хусу-си мә'рузә илә Ататүркә мурачитә етмәјә вадар едир. Мә'рузә тәңгиди маһијјәт дашыјыр, бурада дәвләтин, һөкүмәтин, чәмпиј-әт һәјәтынын вә ингилаб идејалларынын гьса мүддәт әрзиндә уг-радығы хошәкәлмәз дәјишкликләр диггәтлә арашдырылар, һа-ким Чүмһуријјәт Халг Фиргиси башчыларынын јанлыш адым-лары тәһлил едилди, партија илә һөкүмәт арасындакы мүнәси-бәтләрин характери илә бағлы нараһәтлыглар билдирилди. Рес-публиканын тәнтәһәли дөврүндә халғын вә вәтонин хиләскары кими артыг бүтә чеврилмәкдә олан Ататүркә бу мезамунда мә'рузә илә мурачитә етмәк онун муәллифиндән бөјүк вәтәндашыг чә-сарәти вә принсипиаллыг истајирди. Әһмәд Ағаоғлу Түркијәнин сьјаси һәјәтында илк дөфә олараг республика ел'анындан сонра чәмпијәтдә јараныш һейранлыг, пәрәстниш вә муштәбәһлик думә-ны дағымтаға чалышмышды. Ағаоғлунын һәмнн мә'рузәсинә дөврүн муһүм сьјаси сәнадларындын бири кими јүксәк гизмәт ве-рән түрк арашдырычысы Фәхрәддин Күлсәвон 1969-чу илдә ја-зырды: «Ағаоғлунын бундан там 63 ил өнчә гәләмә алынан бу ра-порту тәрәддүсүз дәјилә билер ки, куну мүздә дә кечарлијини го-румгаддыр». Ајдын мәсәләдир ки, мә'рузә көзләшилән ефекти вермәди, әскинә өлкәннн «икинчи адамы» Исмәт Инөнү илә Әһ-мәд бәјин мүнәсибәтләрини сон һәддә гәдәр кәркинләшдирди. Онун Түркијәнин сьјаси муһитинә бу гәдәр чәсарәт вә чаныҗа-наплыгдә гарышмасына бә'зи оппонентләри гьсганчылыг, һәтта

дүшмөнчиликкө гаршылаяр, јери калди-кәлмәди Әһмәд бәјә Гаф-газдан, Јахүд Азәрбәјҗандан, ән кинли мөгәмларда исә һәтта Рус-сиядан кәлдијини хатырладыр, јәни өлкәнин һәјәтына бу дәрә-чәдә һүфүз етмәјә ихтияр олмадығына ишәрә едирәнләр. Һә-мин мүнәсибәт Әһмәд бәјин ушағларына гаршы да кәстәрилерди.

Ағаолунун түрк ингилабына, түрк халгына кәстәрдији хид-мәтләр тезликкә унутулмуш, онун вахтилә рус тәбәәси олдуру, чыбындә рус паспорту дашымысы баш гахынчына чеврилмишди. Маһз гәдән иширдиләрәк интигам васитәсинә чеврилән бу ингамсызлыг пәтичәсиндә Сүрәјјә Ағаолунун Парисдә, Самәд Аға-олунун исә Страсбургдә тәһсилләрини давам етдирмәләринә им-кан вериләммишди. Һәтта бәјүк Ата түрк бәлә, бу чүр јерсиз санч-маллардан өзүнчә сахлаја билмир, әсәби мөгәмларында ону «Аға-юф»—дәјә чыгырыр ва гәјнатасынын рус императорунун шәхси гвардијасында гуллуғ етдијини јадына салырды. Тәби ки, бү-јү бунлар «дүнјанын һарасында олурса-олсун, түрклүјә хидмә-ти мүгәддәс возифәси» сәјән Әһмәд Ағаолуну мәнәви чәһәтдән әзир, сыхырды. Лакин о, ејни заманда характеринә хас сәртлик пә кәскиниликкә ејнамактар, интиһамлар, атмачалар-маваб верир, һакимийәтдән-бәјин думанлананлар сәррастылға јериндә отур-дуру. Мүбаризә онун гәләминнә-даба да кәскинләшдирмишди.

Һәлә барышмаз оппонентинин—Исмәт Пашанын вә онларын мүбәһисәләриндә нејтрал-ғызышдырычы мөвгә тутан Ата түркүн сағлыгында гәләмә алдығы вә бу китаба мүүјән јер вердијимиз «Сәрбәст фиргә хатирәләри» әсриндә Әһмәд Ағаолу өлкәдәки һадисә вә процессләр асл маһијәтини ачарағ јазырды: «Биздә Чүмһуријәтдән ән узак бир ишанә дә јохдур. Биздәки рејим там мәнәси илә ән шиддәтли диктаторлуғдур ки, буну да һәмә билир. Лакин буна бахмәјарағ, һәмә һүрријәтдән, чүмһу-ријәтдән бәһс едир, һәр кәс сәрбәст чүмһуријәт олдуғуну сәјлә-јир, илдиә едир.

Бу елә гаршылыгы алдатмадыр ки, мәмләкәтин бир учундан о бири учуна кими давам едарәк кедир.

«Ортада бу инанан вар, нә инам! Бәјин бошлуғу, үрәк бошлуғу, руһи бошлуғу ичәрисиндә бош-бир вардыр јуварланыб сүрүнүр.

...Ah! Шәрјин бу ријакарлығы! Сөзләрин алтында кизләнәрәк ваһимән мөвчүд, хәјәли керәк кими кәстәрмәкдән чәкинмәмәк!

Бу завалы өлкәнин бүтүн фәлакәтләринин мәнбәји бу гор-хунч руһ хәстәлијидир».

Ејни сөзләри мүүјән мәнәда бизи индики мүнһә, мүнәси-бәтләр системинә дә шаһид етмәк мүмкүндүр.

1920—30-чу илләрдә Әһмәд Ағаолу ичтиман-сијәси фәалијәти илә јанашы елми-әдәби јарадычылығына да бәјүк бир чошғунлуғ вә үс'әтлә давам етдирир. Бир-биринин ардынан онун «Түрк һү-ғүг тарихи», «Түрк мәдәнијәт тарихи», «Конститусијәја һүғуғу», «Дәвләт вә фәрд», «Сәрбәст инсанлар өлкәсиндә», «Үч мәдәнијәт», «Инкилтәрә вә һиндистан», рус алимнә Куропаткиндән тәр-чүмә етдији «Етика» китаблары нәшр олунур. Әлүмүндән сонра мүхтәлиф түрк нәшријатлары Әһмәд Ағаолунун «Мән кимлә», «Иран вә ингилабы», «Көнүлсүз олмаз», «Ихтиладмы? Ингилаб-мы», «Сәрбәст фиргә хатирәләри» китабларыны охучуларә чат-дырыр. Әдибин «Појамнә Сәфәја ахирәтдән мәктублар», «Малта хатирәләри», «Јакултар» (рус диллиндән тәрчүмә) вә с. әсәрләри исә һәлә дә өз нәшрини кәзләмәкдәдир. Бүтүн бунлардан әләвә о, дөври мәтбуатдә Фәхрәддин Күдесонини дә һејрәтлә јаздығы кими, минләрлә (!) мөгәлә дәрч етдирмишдир.

1930-чу илдә Әһмәд Ағаолу өзү дә истәмәдән бәјүк бир сијәси ојунә гошулуру. Өлкәнин сијәси һәјәтына бир чанлылығ вә һәгһи демократија аб-һавасы кәтирмәк истәјән Ата түрк һаким Чүм-һуријәт Халғ Партијасы илә рәғәбатдә олан бир мухалифәт парти-јасы јаратмағ истәјир. Бу, нәчиб нијәт иди. Тәкпартијалылы-ғын республика шәрәитиндә бәлә сон нәтичәдә диктатураја апар-дығыны көрән Ата түрк Америка модели илә һәрәкәт етмәк, ре-јимин әсәсларыны горумағ шәртлилә бир-биринә гаршы дајанан вә бир-биринин фәалијәтини нәзәрәт алтында сахлајан, һакимий-јәтдән суи-истифадә һалларына јол вермәјән ики партија турмағ истәјирди. Лакин һәмәин партија күтәләрини сијәси шуурлуғу вә ирадәсилә «ашағыдан» дејил, хүсуси тапшырылға, кабинет ша-рәитиндә «јухарыдан» јарадылдығындан онун мәнвә мөһкүмлуғу көз-өчүндә иди. Бир тәрәфдән Гәзинин-Ата түркүн ирадәсинә гар-шы чыха билмәјән, дикәр тәрәфдән исә демократик чәмијәт үчүн чохпартијалылығын һавә вә су кими вачиб олдуғуну башә лүшән Әһмәд Ағаолу да јени сијәси партијанын лидерләри сыра-сына гошулду. Сонралар хатирәләриндә гәзәб вә һидәтлә «дүн-јанын һеч бир јериндә мисли көрүмәммиш авантаур» адландыр-дығы Сәрбәст фиргә ојуну Әһмәдбәј кими һәссас вә намуслу ады-мы сәрәстмишди. Үрәк ағыры илә етираф етдији кими, бу си-јәси ојун «...чоһ далғалы, чоһ долғун, чоһ көрүб-көтүрүмш, чоһ зәрбәләр јемши, фәғәт бирчә дәгһгә дә јас вә үмидсизлијә гапыл-мамыш мәнәвијәти үчүн ән ағыр бир зәрбә олушду». Бу ағыр-лығ кимсәнин дөнүкәлүјүндән, јахүд фиргә илә бағлы арзуларын

луча чыхмасындан дејил, ма'нави ва сијаси һојаты бүрүмүш эхлаг дүшкүлүдүндөн ирели колларды. «Сөрбөст фиргэ хатироларыниң бу китаба бизим охучу үчүн о гэдэр дэ эһәмийјәтләр вә марағил олмајан мүэјјән ихтисарларла дахил етмишкән. Јери кәлимишкән, әсәрин орижиналыны ишәре һазырлајан Сәмәд Ағаоглу да ајры-ајры шөхсийјәтләрлә, сијаси хадимләрлә барлы характеристикалары ихтисар етмишди. Көрүнүр, бу да Әһмәд Ағаоглуиун сијаси мемуарини ән кәвалд нүмунәләриндән олан «Сөрбөст фиргэ хатироларыниң мүәсир Түркиядә дүзкүн баша дүшүлмәјәчәјиндән доған парабатлығдан ирели кәлимишлар.

Сөрбөст фиргонин белгиләмәси эрафәсиндә Әһмәд Ағаоглу илә Ататүрк арасында сөрт диалог олмушду. Газини өзүнчү хиләскари вә аиләсинини хошбәхтлигинини сөбәбкәри алдандыран Әһмәд бәј ондан истәмәдән чәлб едилдији бу сијаси ојундан ләјәғәтлә чыхмасына имкан јарадылмасыны хәлиси едир. Ататүркүн «Нә едәчәксән?» суалынын мүғабиләндә јәнә дә өзүнмәхәсус гүрүр вә ләјәғәт һиссалә белә чаваб берир:

«—Әмришнәлә кирдијим јени партијадан чыхмајачағам. Буиун изәти-нәфәси үчүн тәғбир сәјарам. Лакин сијаси һојатдан чәкиләрәм, милләт әвәклијлијиндән истә'фа едәрәм, сирф мүәлли-мликлә мөһсүл оларам».

Әһмәд Ағаоглу дедији сөзүн ағасы иди. Сөрбөст фиргә өзүнчү јүз күнлүк өмрүнү баша вурдугдан сонра Анкарада севә-севә тикдирдији еви сатарак Истанбула көчдү. Истанбул университетиниң һүгүр факултәсиндә дәрс дәмәјә башлады. Тезликлә онун шәһәрини Тәшвиғијә мәһәлләсиндәки кеңиш вә солиғали еви Түркиянин интеллектуал вә әдәби һојатынын мәркизәнә чәвилди. Бурада һәр базар ертәси тәшкил олунан топлантыларда һәмин дөвр түрк әдәби-иҷтимаи мүйитинини гәјмағлары иштирак едирдиләр.

Санки артығ сијаси әһтираслар, фиргә дավалары архада галмыш, јашы алтымышы кеңиши Әһмәд бәј өзүнчү ләнкәрли, сәкит, фиртынәсиз һојатыны јашамаға башламышды Лакин бу дәфә дә фәләкәт һәмишкә киши көзләнилмәдән кәлди. 1933-чү илдә Әһмәдбәјин 30 иллик өмүр-күн јолдашы, досту, мәсләһәтчиси Ситәрә ханым 52 јашында һојатдан көчдү. Әһмәдбәј бу гәфил өлүмдән сарсылмышды. Арадан бир нечә ил кечәндән сонра һојатында икинчи белә бир сарсылтыны әбәди досту вә әбәди оппоненти Ататүркүн вәфаты күнү кечириниш вә һәмин күнләрдә јашадығы һиссләри ғызы Тезерә белә чәтдирмишды: «Нечә күндүр ки, сәнә мөктүб јазмағ истәјирәм. Гәләми әлима алырам, мәнә гәрибә бир һал кәлир, ики кәлмә сөз тапыб јаза билмирәм. Ататүркүн өлүмү мәни тәсәвүр едилмәјәчәк гәдәр сарсыдыр. һојатында икинчи дәфәдир сарсылырам. Биринчи дәфә анянын өлүмү заманы —өзүмү дәрин вә гаранлығ бир учурумун канарында көрдүм вә башым фирлянды. Онансы һојат мәнә ма'насыз вә ачы кәлди. Онун

мәндә бу гәдәр јашадығыны бу гәдәр тәсәвүр едә билмәздим. Бу күн дә Онун (Ататүрк нәзәрдә тутулуур—В. Г.) өлүмүнә һеч чүр инанмирам. Даһа доғрусу, алыша билмирәм. Ә өзү шөхсән бир һојат дејилдими? О, нә түкәнмәз, јорулмғ билмәдә дашғынлығды! Бә'зән чошгун дәннз далағлары киши һидләтли, бә'зән Вагнерини музигисини андыран јарадычы һәмләләр, бә'зән дә мүдһиш фиртынәләрә гәдәм гојан гаты вә бөҗүлү сукунәтләр. Онун бир дәғи-гәси джәриһә бәнзәјирдими? О, һәр шејни каһ алтында, каһ үстүлә дејилдими?

Будур, ијирми илдән бәри Түркијәни өз варлығы илә долдуран шөхсийјәт! Кәзләриниз, гулағларымыз, әләлжүсдә да гәлб вә руһүмз онуиула о гәдәр долмушдүр ки, онун дүјмәдә һәлә давам едирләр вә јохлуғуна инанмирлар. Нә дејим, белә инсанын јохлуғу гаршысында дәрин һејрәт вә тәәссүрлә мүәммалы шәкил алмағдан башға чәрә јохдур».

Әһмәд Ағаоглуиун бу гәдәр јүксәк гиймәтләндирдији Ататүрк 30-чү илләрдә мүхтәлиф мүнасибәтләрлә дөнә-дөнә онун иштираклы дүшүнчәләрә далаға сөғ етмишди. Үмумийјәтлә, өзүнчү вә өвләдларынын да хатирәләриндән көрүндүју киши, Ататүрк—Ағаоглу мүнасибәтләри дәрнз бәбарма вә чәкииләрини хатирәладырды. Гази бә'зән онун бөјүклүјүнү гәјд-шәртсиз гәбул едир, һәмнын күзү гаршысында Әһмәд бәј јүксәк әһтирам вә миннәт-дарлығла јанашыр, бә'зән исә әтрафындакыларын тә'сиринә гәһмәдәрәк онун хидмәтләрини инкәр едир, јерсиз шүбһәләрә Әһмәдбәјин гәлбини ғырмағдан чәкимирди. Онларын он беш илдән чоғ давам едән әливин мүнасибәтләриндә бу чүр тоғушмалар чоғ олмуш, һәр дәфә да истәр Ататүрк, истәрәсә дә Әһмәд Ағаоглу јаранмыш мүрәккәб ситуасијадан өз шөхсийјәтләринин бөјүклүјүнү вә ығарларыны горујарағ чыхмышдылар. һәдсиз инамы нәтичәсиндә бә'зән Ататүркүн сијаси експериментләринә гурбан кетсә дә, һағсыз тә'нә вә тәһмәтләр јесә дә, Әһмәдбәј түрк халғынын бу бөјүк оғлуиун үрәкдән севир, онун јалныз түркләрини дејил, дунја халғларынын милли-азадлығ мүбаризәси тарихиндәки ролуну вә әһмијјәтини јүксәк гиймәтләндирди. Она көрә дә Газинин вәфатындан аз кечимеши мүхтәлиф истигамәтли түрк гәзет вә журналларынын сәһифәләриндә Ататүркүн хидмәтләри үзәринә көлкә салаан, онун шөхсийјәтини, әмәл вә мүбаризәсини тәһриф едән гәрәзли јазылар мейдана чыханда һәр кәсдән даһа артығ һојатынын сон ајларыны јашамағда олан Әһмәд бәј һиддәтләниши вә «Наполлеон өлдүкдән сонра һеч бир франсыс онун әлејһинә јазы јазмағы арғына кәтирмәмишди».—дејә сонрадан чәсарәтә кәләнләри усталдығла јериндә отуртмушду.

Бүтүн һајатларыны бөјүк, бәшәри идеаллар үғрунда мүбаризәјә сәрф едән шәхсијјәтләрин әкәсијјәти кими Әһмәд бәј дә өмүрүнүн сонларында унуттанлығын, ләтәддлийн, е’тинассызлығын ағры-ачысыны дадымышды. Бу мә’нада оғлу Сәмәдин «Атамын достлары» китабында усталыгла дәғиғ вә көрүмлү портретләри јарадылған достларынын вә һәмвәтәтләринин тәлејиндә, һәм дә Әһмәд бәјин өзүнүн тәлејини көрмәк мүмкүндүр. О. өмүрүнүн сон күңүнә кими һајат ешгини, јазыб-јаратмағ еһтирасыны итирмәмишди. Әһмәд бәј һисс едирди ки, узун илләрин тәүрүбәси нәтиҗәсиндә икинчи вәтәнинә—Түркіјәјә, дунја түркүлүјүнә һәмишәкинләг—даһа чоғ, даһа мүдриклік вә узағкөрәиліклә хидмәт едә биләр. Јакин тәлејин иһтисәсына бағ ки, мәнз бәләр бир заманда ону иҗтимағ фәаллијјәтдән, мөвчудлуғу үчүн һава вә су кими зәурүр сәј-дәғиғ мөтбуатдан узағлашдырыдылар.

Сәрбәст фирғә авантурасындан сонра өлкәнин сијаси мәркәзи Анкарадан Истанбула көчән Әһмәд Ағаоғлу бурада да илк имкан дүшән кими өзүнүн мөтбуат органына—«Ахын» гәзетини тә’сис етди. Әслиндә гәзет үч нәфәр тәрәфиндән тә’сис олунышду. Әһмәд бәј тә’сисчиләрдән бири вә бәш редактор иди. «Ахын»ын јарнама тарихи онун ғырх илдән бәри бүтүн ғыва вә енерҗисини сәрф етдији гәзетчилик сәһәсинә нечә үрәкдән бағландығыны көстәрмәкәдир. Гәзетин нәшрини реаллашдырмағ үчүн о, арвадә Ситара ханымны чөһизә олан гәдим Гарабағ халыларына дәр-дәјәмәзинә сатыр вә бөјүк бир шөғглә ишә башлағлар. Нәһајәт, јазмағ үчүн, иҗсијјәт үчүн јени бир трибуна тапмасы Әһмәдбәји елә севиндирир ки, һәмишә бу чүр ситуасијяларда гаршыдан кәлән төһлүкәни хүсуси бир һәссәсылыгла сезон Ситара ханымны қобардағлыларына да әһмијјәт вермир, биржә нәшријјәт гуруду-ғу, гәзет тә’сис етдији јоадашларынын кимләр олдугуну сонә гәдәр ајдыналашдырмадан голларыны чырмалајыб ишә киришир. «Ахын» гәзетиндә чап етирдији кәскин тәғниди рунлу, дәрин сијаси төһлилә вә инандырычылығ пафосуна малик мөғаләләрлә тәкчә сәдә оқучулары дејил, Ата түркү да дигатини чәлб етди. Әһмәдбәји истәмәјанләр дә Ата түркә «Ахын»ын мұхалифәтәй киәли органы олдугуну пычылдајырлар. Сонрадан ашқара чыхдығы кими, бу ишдә Әһмәдбәјин шәрикләриндән бирини дә мәнһус’ ролу олур. Бир сөзлә, Истанбул сәфәрләриндән бириндә Ата түрк Әһмәд Ағаоғлуну Доғмабаҗча сарајына, ашхам јемәјинә дә’вәт едир вә бу мәчлисдә онлар тәкчәр гаршылашырлар. Һәмин һәдисә һәм Сүрәјя ханымны, һәм дә Сәмәд Ағаоғлуну хатирәдәриндә тәфәрруғаты илә әкс олуғунундан јалныз нәтиҗәни хатыр-латмағла кифәјәтләнирәм—«Ахын» гәзети тезликлә бағларын вә о, Әһмәдбәјин тәхминән 30 иллик гәзетчилик—редакторлуғ фә-

лијјәтиндә билаваситә өзүнүн башчылығ етдији сон мөтбуат ор-ғаны олур. Буун ардыңча Истанбул Дарүлфунунунун унверси-тета чөврлмәсн заманы апарылан јәрдәтишмә вә иҗтисарлар просесиндә Әһмәдбәј бурада тутдуғу конститусија һуғуғ профес-сору вәзифәсини дә итирир вә сәһһәтини, ағлынн, зәкасынн һуғ шөјә гәдир бир вахтында 94 ирә тәгаудлә чәмијјәтдәки фәал ијајатдан јарыхош, јарызор қонар едиләр.

Бу узағлашманы о, шәхси фәчнә кими гаршылајыр вә һәмин күнләрдә Сәрбәст фирғә авантурасындакы фәләкәт досту, Фәһми Оқјара көндәрдији мәктубда фәчнәнин көкләрини ачарағ үрәк ағрысы илә јарзыр:

«..Тәгаудә көндәрилдим вә бундан сонра фәал һәјат гапылары мәнин узумә бағланды.

Бүтүн бунлары сизә шикәјәт етмәк үчүн јазырмам, сәрф ич-дән севдиғим вә е’тимағ бәсләдијим бирисинә үрәғим ачарағ бир аз јүнкүләшмәк истајојрәм.

Шикәјәт? Нәдән вә нә үчүн? «Мәни таныјырсыныз. Алтмыш алты јашыма чатдым. Ичинн јохлајырам, өзүмә ғысур кәтирәчәк һеч бир шөј тапмырам. Милләтәмә, аиләмә, өвладыма гаршы вәзи-фәләримни ғывәмә јетдији гәдәр јеринә јетирмишәм. Кенишлијә дә, дардыға да ејни дәрәчәдә алышғанам. Зәтән та кәңчили-имдән бәри һәјәты мә’насыз, кечичи бир чилвәдән ибарәт бир шөј билмишәм.

О һалда шикәјәт нә үчүн? Јалныз әлимдә олмајан, мәндән ғывәтләш олан бир шөј вардыр ки, мәни ичимдән јејир. Бу да јашыма мүнәсиб олмајан һәјәтымдыр.

Мәнин үчүн ән ағыр вә ән өқилмәз дәрд һәјәтын харичинә атыларағ мәәттәл вә сәјриҗ дурмағдыр.»

Бу үрәк парчалајан е’тираф Әһмәд Ағаоғлунун һәјәтынын сон илләриндәки бәдбинлији, руһ дүшкүнлүјүнү баша дүшмәјә имкан верир, мөјјән ғывәлләр ону—өзүнү дәрк едәндән бәри «дүнја-нын һарасында олурус-олсун түркүлүјә хидмәти ән мүгәддәс вәзи-фә сәјан» бир шәхсијјәти, мұчәһиди бүтүн руһу, бүтүн варлығы илә бағландығы мүбаризәдән узағлашдырмыш, өз әлләри илә учалдығы мә’бәлдә «арзуолунмаз шөхә» е’лан етмишдиләр. Бу, онун әсл гағфазлылары, хас чылғын, гәјнар төһти, дам гоҗа ахтаран, рус шаһри демишчән, сәкитлији ғыртыналарда арајан харәктер үчүн ән ағыр чөза иди.

«Түрк олмадан гуруу дүјдү вә түркүлүјүн вугарыны дам го-руду—кими сон дәрәчә дәғиғ фикир Әһмәд бәјин түрк арашды-рычыларыннан биринә мохәсүсдүр вә чоғ доғру олуғуну тејд ет-мәклә јанашы, һәмиң, фикирдә сонә гәдәр разылашмағ бир гәдәр чөтиндир—сәдәчә өмүрүнүн сон илләриндә Әһмәд бәјә өз һәјәт амәли сәјдығы бу мүгәддәс, бөрмү, ләјигиҗчә, јеринә јетирмәјә имкан вөрмәмишдиләр.

Жо, о шкајотчи дејилди, амма јәгин ки, һәмнин инчик, күсқун мөгамларында һәјал ону гырх ил әввәлки Парисә апарыр, дәлигаһлы кәңәтјинини јаддагалан вә ибрәтамиз бир сәһифәсини кәзләрн өнүдә чанландырырды. Мүсирләриндән биринин хәтирәләриндә һәмнин епизод тибә тәсвир едилмишдир: «Парисдә бир гәһәханада бир франсыз түркләрни әлјини чыхыр, артыг-әскик сөзләр данышыр. һәғәрәт дөвә билмәзән Әһмәд Ағаоглу ишә гарышыр, мүһагитшә бөјүдүр. Бу сәғәр Ағаоглуһун һәғәрәтнин дөвмәжән франсыз ону дуслә чағырыр. Дуслә Ағаоглуһун секунданти о заман Парисдә тибә тәһсил алаһ мөшһур көз һәкими Әсәд Пашадыр. Кечмиш сәғирләримиздән, кечмиш Харичи ишләр вә Милли мүдафиә назирләримиздән һәсән Әсәд бәјни атасы. Гајдағанула дуел шәртләринин мүәјјәнләшдирилмәси Ағаоглуһун үзәринә дүшүрмүш. һәјатинда о ана гәдәр әлиһә таланча алмамыш Аһмәдбәј бу мәчәрәнин өлүмлә сонә јетсәкәнин билдирји һада, дуел дөвәтнини гәбул едир. Шәрт олараг ики метр аралыда даяначағларыны, сонра һәрәсн габага бир адым атыб деш-дөшә вуруща чағларыны сөјләјир. О заман франсыз өлүмү гаршысында белә горхмадан, көзүнү гырпмадан чыхан вә өләркән өлдүрмәји дә ағлына кәтирән бу чәсур түрк кәңчиндән горхуб дуел фикриндән әл чәкир».

Әһмәд Ағаоглуһун бүтүн характери бу сәңижәһүн епизоддә өз әксини тапымышды. О, шовинизм микробу илә јолухмуш русларда, азәрбајҗанлыларын ганына сусамыш вәһш ермәнинлә, Түркијәнин дунја хәритәсиндән силиб атмаға чалышан инкиләләрлә, јунанларла, тарихин тәкәрнин кери фәрләтмаға чағаран көһнәрәстәрләр, түрк либасына, түрк адына бүрүнүб түркүлү ичәридән кәмирән һәр чүр дүшмәнләрлә мөһз бу чүр сивә-сивәгә кәлиб дөјүшүмүшдү. Шушадан, Парисдән, Петербургдан, Бақыдан, Истанбулдан, Малтадан, Гарсдан, Анкарадан кечән узун вә өзәблы мүбаризә јолларында о, белә тәһдүкәләрдә дөнә-дөнә гаршылашымыш, һәр дөфә дә өз чәсарәт, горхмазлыгы илә гәлиб чыхмышды. Ләкин о, үрәјитәмәзлијни, садәлијни, сәмимилијни учбатында ичәридаки дүшмәнләри јахшы танымырды, даһа доғрусу, оларын мөвчудлуғуна инанымырды вә буна көрә дә «јадларла» дөјүшләрдаки гәләбәләр тез-тез «доғмаларла» гаршылашма-лардаки мөгүбүлјәтләрлә әвәз олуһурду.

Бу мөһнада Әһмәд Ағаоглуһун китаба даһил етдијимиз «Мән кимәм» ады әсәри онун мүәллифинин вә кениш мөһнада инсанын мүрәккәб тәбәәти, тәзәдлы даһил дунјасы һаггында даһа мүкәмәл тәсәвүр јарадачаг. Шүбһәсиз, формасыз, јазылышы илә сон дәрәчә оријинал тәсвир бағышлајан бу тарих-фәлсәфи әссени сирф мемуар әдәбијјаты нүмунәси адыландырмаг бир гәдәр

әттиндир. Ләкин мемуар јалныз тарихләрә, конкрет шәхснјәтләрә вә с. әсәсләнән һадисәләр силсиләси дејил: јалныз јадлашы дејил, һиссләрн дә мемуарлары вәр вә Әһмәдбәј дә «Мән кимәм?» әсәри илә тәкчә јадлашында дејил, һәм дә дүғуларын-да, һиссләриндә јашајанлары, өзүнүн вә бизин һәмимызын әбәдн әзәбларыны башталарына чәдирмаға чалышымышдыр.

Әһмәд Ағаоглу 1939-чу ил мајын 19-да Истанбулда, јатағынын кәнарны топлашымыш беш ушағынын көзләри гаршысында дунја илә выдалашды. Дејиләнә көрә, һәјатнын сон доғиләриндә азәрбајҗаны, дунјаја мөз ачдыгы, уғрунда чарпышдыгы көзәл Гарабағы хәтирләмишди. Тәлеји бир чох чәһәтләрдән Әһмәд Ағаоглуһун тәлејини хәтирләдән башга бир азәрбајҗанлы мүһачир вә сирәсәт адамы Мирзә Бәлә Мәммәдзадә өз бөјүк һәмвәтәнинин өлүмүндән аз сонра јазырды ки, «Әһмәд Ағаоглу тәләдән дырнаға гәдәр бир әсәри түркү олараг јашамыш, дүшүнүмүш вә сөјләмишдир. һәтта өлүнчөгә гәдәр шивосини белә дүзәлтмишидир».

Бир нечә кәлимә дә китабын о бири мүәллифләри вә үмумијјәтлә, Әһмәд Ағаоглуһун әлиси һаггында.

Әһмәдбәлә Ситәрә ханымны једди өвләды олмушду. Булардафәт икиси—Вәзир вә Башир ады оғланлары кичик јашларында вәфәт етмишдиләр. Галаһ беш һәғәрә—Сүрәјја, Тезер (Тәзәхәним), Әбдүррәһман, Сәмәд вә Күлтәкин исе мүкәмәл тәһсил алмыш, јалныз Ағаоглулар әлиссини дејил, бүтөүлүдә Түркијәнин ичтиман- снјас вә мәдәни һәјәтинда мүәјјән рол ојнамышлар.

Аиләнин бөјүк гызы, бу китабда «Бир өмүр белә кечди» ады хәтирәләриндән бир һиссә вердијимиз Сүрәјја Ағаоглу 1903-чу илдә Гарабагда доғлушмушду. 1910-чу илдә әлиси илә бирликдә Истанбула көчүш, бурада гыз литсејини вә Истанбул универси-тетинин һүғүк фәкултәсини битирмишди. Хәтирәләрдән дә ајдын олдуғу кими, Сүрәјја ханым һүғүг тәһсил алаһ илк түрк гадын-ларындан бири иди. О, ејни заманда Түркијәдә илк вәкил гадын олмуш, мүхтәлиф бејналхалг чәмпијәтләрини ишиндә Умумдунја Гадын һүғүгшүнаслар Чәмпијәтинин внтсе-президенти кими чалышымышдыр. Атасынын јолу илә кедән Сүрәјја Ағаоглу өзүнүн бүтүн фәалијјәтини Түркијәнин демократик инкшәфаһна, инсан һүғүгларынын горунасына сәрф етмишди. О, дунјанын мүхтәлиф өлкәләриндә кечирилән нуфузлу бејналхалг симпозиум вә конгрессләрдә Түркијәни вә түркүлү тәһсил етмиш, бир чох көркәли ичтиман-снјас хәдмләрлә, сәнәткарларла сых дост-луғ алағалары сахламышдыр. һәјатнын сон иләриндә, Түркија илә азәрбајҗан арасында кедш-көлиш нисбәтн асанләшдыгы заман Сүрәјја Ағаоглу ана вәтәнини вијәрәт етмәк, атасынын

элдэ галан архивын Азербайжан багышламаг арзусу илэ јаша-
јырды. Лакин јашы вэ сәһһәти буна имкан вермәди. Сүрәјја ха-
ным 1989-чу илин декабрында атасы кими Истанбулда Азербай-
жан арзусу илэ дунјадан көчдү. Онуң өлүм хәбәрини 1990-чы
илин Гара Јанварында Бақыда алдыг. Мөним јаздығым кичик
некролог «Елм» гәзетиндә дәрч олду. Һәмин некрологу вэ Сүрәј-
ја ханымн хатирәләриндән матбуатда дәрч етдирдиғим һиссә-
ләри Агаоглулар әиләсинин гоһуму Никар ханым Ахундова ва-
ситәсилә Истанбулда бу бөјүк әиләнин һәјәтдаки сонунчу нумәјән-
дәси Күлтөкин ханыма көндәрди. Арадан он ај кечәндән сонра
оңуң өзүну дә Истанбулда көрдүм...

«Атамн достлары» китабындан бурада төғдим олунан аҗы-
аҗры һиссәләрини дә истәр Әһмәд Агаоглунун шәхсийјәт, истәрсә
дә оңун мүнәти илэ бағлы охучуларда мараг доғурачағыны түрк
өдәби, елми вэ сийәси тарихна јазычы, алим, сийәсәтчи, публи-
сист кими даһил олмушдур. Агаоглу әиләсинин дәрдүнчү ушағы
Сәмәд 1909-чу илдә Бақыда доғулушду. Анкара университетини
һүғү факултәсини битирмиш, Франсада, Страсбург унверситетиндә
аспирантура төһсилә алмышды. Лакин Әһмәдбәди
дә хатирәләриндән аңлашылдығы кими, атасы бир мүддәг
Русияга тәбәәси олдуғундан, она хәрнчдә төһсилени тамамла-
маға имкан вермәмишдиләр. Сәмәд Агаоглу мүхтәлиф бәдин, сийә-
сийә-публисист вэ елми әсәрләрин мүәллифидир. Мүхтәлиф вахт-
ларда түрк нәшријјәтлариндә оңун «Страсбург хатирәләри»,
«Зүрријјәт», «Мүәллим Гафур», «Бөјүк әилә», «Һүчрәдәки адам»,
«Гатырын өлүмү», «Атамдан хатирәләр» кими бәдин әсәр вэ ме-
муарлары чап олунуш вэ охучулар төрәфиндән бөјүк марағла
гаршыланмышдыр.

«Таныш үзләр», «Достум Мендерес», «Атамн достлары», «Со-
вет Русия императорлуғу», «Ики партија арасында фәрғләр»,
«Демократ партијасынын доғулуш вэ јүксәлиш сабәбләри» вэ с.
кими даһа чох сийәси-публисист характер дашқан китабларында
исә Сәмәд Агаоглу сон јарым әсрдаки Түркияңнин ичтимаи-сийәси
вэ мә’әнәв һәјәттынн кениш тәһлилин вермәжә, дунја мигјасын-
да демократија илэ тоталитаризмин глобал таршылуғмасыны әкс
етдирмәжә чалышмышды. Сој-көкү, ганы илэ бағлы олдуғу Азәр-
байжан оңу моголал вэ китабларында һәм дә бизим индијә гөдәр
мараг вэ фәалијјәтләрини тәһриф етдијимиз бир «советолог» ки-
ми формалашдырмышды. 1967-чи илдә Сәмәд Агаоглу ханымн
илэ бирликдә ата јурду Азәрбайжанда олмуш, «Совет Русия им-
ператорлуғу» китабынын бир фәслини доғма вәтәнинә һәср ет-
миши.

Әһмәд Агаоглу оцағында тәрбијә алан, зәманәсинин Зија Көј-
алп, Әлибәј һүсәјнзадә, Меймәт Әһин Јурдагул, Јусиф Акчүра вә

башга көркәмли түркчүләри илэ үнсийјәтдә олан Сәмәд Агаоглу
бу һәрәкәтн давамчыларындан бири кими танынмышды. 30—40-
чы илләрдә, Түркияјдә түркчүлүк, миллијјәтчилик, туранчылык иде-
ја чәрәјанларнын ачыг-ашкар төғиб олундуғу бир шәраитдә о,
1944-чу илдә «Гүвәји-миллијјә руһу» адлы тарихи тәғдигатнын
чап етдирмиши. Бу арашдырмада Ата түркн башчылык етдији
Милли Гуртулуш һәрәкәти түрк милли руһу, түрк психологijasы
вэ түрк этносунун тарихи инкишаф өзүнмәхәсуслуғлары илэ әла-
ғәли шәкилдә изаһ олунурду.

Түркияј Бөјүк Милләт Мәҗлисиндән Агаоглуларын сәси јал-
ныз әсримизин 10—20-чи илләриндә дејил, һәм дә 50-чи илләрин-
дә калырди. 1950—1960-чы илләрдә Манисадан ТБММ-ин депута-
ты олан Сәмәд Агаоглу өлкәнин сийәси һәјәтннда мүһүм рол ој-
намышды. О, Түркияјдә демократик дүшүнчәнин вэ чохпартия-
лы системин формалашмасында даһилчә һәјәтннда мүһүм рол ој-
намышды. Түркияңнин сийәси һәјәтннда чохпартиялылык кәтирмак бахы-
мындан ата Агаоглунун чәһди уғурсулугла нәтиҗәләнсә дә, бу
оғул Агаоглуну ејни јолла кетмөкдән чәкиндириәмәшдән. 1946-чы
илдә Сәмәд Агаоглу дәвләт мә’мурлуғундан исте’фа верөрк сирф
де-сийәси фәалијјәтлә мошгул олмаға башлады вә јени гурулан Де-
сийәсәт Партијасынын јарадычылары сыйрасында јер алды. Тез-
ликлә партија ичәрисиндә газандығы бөјүк нүфүз сәјәсиндә: де-
мократларнни лидерләриндән биринә чеврилди. 1950-чи илдә Түр-
кияјдә илк дөфә кеҗирилән чохпартиялы сечкиләрдә Демократ
партијасы гәлиб кәлди. Аднан Мендересин баш назир олдуғу де-
мократ һөкүмәти гурулду. Он ил әрзиндә Сәмәд Агаоглу Менде-
рес һөкүмәтиндә баш назирни муавини, әмәк назирни, санәје на-
зирни кими мүһүм вәзифәләрдә чалышдырды, јени, демократик Түр-
кияңнин гурулуғмасында гүвә вэ сәјләрини әсиркәмәди.

27 мај 1960-чы ил чеврилишиндән сонра баш назир Мендерес
вә һөкүмәтин дикәр үзләрә илэ бирликдә Сәмәд Агаоглу да һәбс
еаилди. Јассыда мөһкәмәсинин һөкүмү илэ баш назир Аднан
Мендерес, назирләрдән һәсон Зорулу вә Чәмил Полаткан е’дам чә-
засына мөйкүм едилдиләр. Сәмәд Агаоглуна исә өмүрлүк һәбс-
чәзасы кәсилди. О, әввәлчә Јассыда, сонра исә Гәҗсәри һәбсха-
насында сахланды. 1965-чи илдә әһви-үмүмијә дүшәрк һәбсдән
азад едилди. Түркияңнин сонракы тарихи Аднан Мендересин вә
оңун достларынын, еләчә дә Сәмәд Агаоглунун ишләринин һағг
олдуғуну көстәрди. Бу күн онлар һағлы оларак түрк чәмийјәтинин
демократикләшдириәмәси уғрунда шәһид олмуш гәһрәманлар ки-
ми гиймәтләндирилди вэ аңылдылар. Сәмәд Агаоглу өмүрлүк
һәбс чәзасындан гуртардығдан сонра мүбаризә достлары гаршы-
сында борчуну јеринә јетирмак мәғсәди илэ «Достум Мендерес»
китабыны чап етдириди. Үмумийјәтлә, 1965-чи илдән сонра Сәмәд
Агаоглунун бәдин-публисист јарадычылығынын јени дөврү баш-

ламышды. Бу илләрдә о, һәм өзүнчү, һәм дә атасының бир сыра китабларыны һазырлајыб чап етдиришиди. Сәмәд Ағаоғлу 1981-чи илдә Истанбулда вәфат етмиш вә бурада да дәфи олунамшду.

Түркияниң мұхтәлиф енциклопедия сораг китабчаларында «язычы вә сijasәт адамы» кими үчүнчү Ағаоғлунуң—Әһмәдбајин нәвәси, Сәмәдбајин оғлу Тәкташ Ағаоғлунуң да ады чәкилир. Тәкташ Ағаоғлу 1934-чү илдә Истанбулда анадан олмушду. 1956-чы илдә мәшһур Оскфорд уиверситетини битирмишиди. Елә һәмин илдә дә чап етдириди «Өлүмдән һәјата» романы илә әдәбијјат марағлыларының диггәтини чәлб етмишиди. О, гардашы Мустафа Камал илә бирликдә «Ағаоғлу јазын евини» (нәшријјатыны—В. Г.) гурмуш вә бу нәшријјатын ишинә рәһбәрлик етмишиди.

Марағлыдыр ки, һәјатларыны коммунист зәһнијјәти илә мүбаризәдә кечирән бабасындан вә атасындан фәрғли олараг Тәкташ Түркијәдә коммунист идејаларының ардычыл тәблиғатчыларындан бири олмуш, һәтта бу јолда мәнбәсләрә дүшмәкдән дә чәкинмәмишиди. Марксын вә Енселсин ирсиндән сечмәләрән мибәрәт «Сисәјәт вә фәлсәфә» китабыны нәшр етдиридијинә көрә о, 1973-чү илдә једди ил јарым һәбс чәзасына мәнкум едилмиш, лакин ејин илдә гәбул олунаң әфв ганунана әсасән һәбсдән бураһылымшиды. Әввәлчә Түркијә Ишчи Партијясының, даһа сонра исә Түркијә Сосиалист Ишчи Партијясының гуручулары вә лидерләри сырасында јер алаң Тәкташ Ағаоғлу сонунчу сijasи тәшкилатын «Керчәк» ады газетини баш редактору оларкән марксизми тәбли едән јазыларына көрә 1975-чи илдә бир даһа һәбсә алынмышды. О, 1980—1989-чу илләрдә Авропада јашамыш, бурада даһа чох әдәби фәалијјәтлә мәшғул оямушду. 1989-чу илдә Түркијәдә дөнән Тәкташ Ағаоғлу Сосиалист Бирлик Партијясы лидерләри сырасында јер алмышдыр.

— 23 —

Бир сөзлә, сон дохсан ил әрзиндә Ағаоғлулар аиләсинин үч нәсли Түркијәдә истәр әдәбијјат вә мәдәнијјәт, истәрсә дә сijasәт сәләсиндә өз сөзләрини демилшәр. Бу аила Түркијәнин һәм әдәби, һәм дә сijasи тарихинә артыг өз мөнүрүнү вурмушдур. Она көрә дә китабда јалныз Әһмәд Ағаоғлуну дејил, Ағаоғлулар аиләсини мүасир Азәрбајҗан охучуларына тәғдим етмәји даһа үс-түн тутдум.

Ағаоғлуларын јарадычылығы һәм жанр, һәм дә кәмијјәт бахымындан чох кенишиди. Бу китабда Ағаоғлулар аиләсинин үч нүмәјәндәсинин—атаның, оғулун вә гызын әсасән хатирә маһијјәтли јазыларыны охучулара Азәрбајҗан түркчәсинә чевириб тәғдим едирәм. Тәбин ки, бу көкләри илә Азәрбајҗана бағлы олаң, Түркијәдә пәрвәрш тапыб өзүнү тәсдиг едән һәмин аиләнин јаратдығы,

■ шатдығы мәһәви зәнкилијин һәм дә Азәрбајҗан халгына, түрк-түјә вә дунја мәнсуб олаң бөјүк мәһәви сәрвәтин чох кичик бир вассәсидир.

Шүбһәсиз, бу аиләнин бөјүк әдәби ирсинин тәдгиги илә бағлы төрүлчәк ишләр һәлә габагдадыр.

Һәләлик, јекәнә тәсәлли «Чәтини башламагдыр!» һәгигәтиндә бир.

МЭН КИМЭМ?

Бир мүддөтдир ки, мөндө гөрибө вө е'чазкар бир ейтијач јаранмышдыр: өз-өзүмү мүшайида алтына алмышам! Өзүмү олду-гум кими көрмөк вө көрдүјүм кими көстөрмөк гөсдиндөјөм.

Һеч шүбһө етмирәм ки, бу сөтирләрнү охујанлар күлөчөк вө өз-өзләрнүн:

— Бу нечө адамдыр? Өмрүнүн сону чатыб. Һәлә өзүнү таны-мыр. Белә да шүрүсуздүр олар?—деүчөкөлөр.

— Бали, е'тираф сдирам ки, мән өз-өзүмү танымырам. Сиз өзү-нүзү таныјырсынызмы? О замап нечө хошбөхтсиниз!

Беләликлә, өзүмү өјрөнмөк гарарына кәлдим. Сизн инандыры-рам ки, бу о гөдәр дө асан вө хусусән дө хошакөлән иш дејил. Методум чох садә иди: — Мән ичимлә чөлүмү гаршы-гаршыја кә-тирәрөк онлары өз башларына бурахдым, деканә иш-м јалныз көрдүкләрнми вө ешитдикләрнми көрдүјүм кими гејд етмөк олду. Лакин илк дөфәдән мәнн дөһшөт буруду вө дәрнн нифрәтлә көз-ләрнми јумдум.

— Аман, мән бу ишимшәмә! — дејә гышгырмағым кәлди вө мөшһур франсыз шаирннн сөзләрннн хатырладым:

— «Еј гадирн-мүтләг! Мәнә өз ичимнн нифрәт етмөдөн көрмөк гүдрәтинн бәхш елә!»

Бәли! Јарадандан бир јардым олмаса, бу мәнзәрәјә тәһәммүд сдилә билмәз. Дүшүндүм! Башдан-баша бир-бирннн инкар вө рәдд едән гарма-гаршышг тәзәдлар, күндүзлә кечә, ағла гара арасында-кы бәнзәјиш мәннм ичимлә чөлүм арасындакы бәнзәјишдән даһа чохдур! Заһирим батнннмә әсәбн вө күсүкүндүр, батннм заһиримлә лә'нәт охујур! Демәк мән, мәннм мәнлијим бу ишим, бу јан-јана кәлмәјөн, бир-бирннн инкар едән, бир-бириндән ијрәнән тәзәдлар ишим, сләмн? О һалда мән нә гәрибә, нә әчајиб бир јарадылышам-Әчба, сиздәмн беләсиниз, о бириләр дө беләдирләрми? О һалда онлар да нә әчајиб шејләрнми!

Беләликлә, мәннм мәнлијим әслиндә вәзијәт вө шәрәнтә көрә-мүхтәлиф вө тәзәдлә табылар, рәнкләр, мәнзәрәләр көстәрән кә-ләјдоскоп кими бир шејдир!

Лакин мән кәләјдоскопу узун мүддәт тәдгиг етдим вө ашкарә:

чыхардым ки, онун табе олдуғу дөјишмәз бир гәјдә вардыр. Һә-мин гәјдә будур: — Үмүмијәтлә, нәзәријә, тәсәввур, данышығ вө сөз чәрчивәсиндә галдығым мүддәтдә мәннм мәнлијимнн ичим гәм-сил едир, лакин һәрәкәт вә фәалијјәт сәһәсинә кечән кими заһирим дөрһал чиләвләрү әлиһә алыр вә о бирисинә гәти әмрләр верәрәк: — «Артығ нөвбә мәннмдир, сән сус!»—дејир вө мејданда атыны сәрбөстчә ојнадыр.

Она көрәдир ки, мәннм сөз әләммилә иш әләммн, тәсәввур-дәки фәалијјәтимлә һәгиги фәалијјәтим арасында чох дәрнн фәрг-ләр олур, онлар бир-биринә бәнзәмнр, бир-бирннн инкар едирләр вә узагдан баханлар да мәнн «дәјишкән», «гејри-сабит», «сәчијјә-синз» вә с. сөзләрлә дилә кәтирирләр. Һалбуки мәннм бурада һеч бир күнаһым, гәбаһәтнм жохдур, бунарын һамысы ичимлә чөлүм арасындакы тәзәддан ирәли кәләр.

Догрусуну сөјләмәк лазым кәлсә, мәннм ичим чох јакшы тә-бәтлә, хош нијәтлә, јакшылығ севән, башгалары үчүн һејир нә-тәјән, гәһрәмәнлыға ашығ, сәдагәтә, доғрулуға мөфтун бир вар-лығдыр; елә буна көрәдир ки, мән данышығ вө тәсәввур әләммннә дөһрәмәнлығдан, доғрулуғдан, сәдагәтдән, вәтәндашларә јахшылығ әләмәкдән һәрәкәтлә, һөјәчанлә сөз ачыр, јазырам вө сизн инан-дырырам ки, булары едәркән мән чох сәммимәһ. Лакин нә едим ки, һәрәкәт вә әмәлә кечәркән ичим мәнн тәрк едир вә јеринн чөлү-мә верир. О икә јеринә вө шәрәнтнн үјүгүн дүшүнүлмүш вә һе-сабланмыш һәрәкәтләр етдијиндән мәнн да архасында сүрүкәләр. Вә баһырсан ки, сәһәр чағы әлејһинә данышдығым ишн күнортә-дан сонра бөјүк бир иманлә һәјатә кечирмәкдәјәм. Иманы мөх-суси оларағ нәзәрә чарладырырам. Чүнкн һәгигәтән чөлүм белә вә-зијәтләрдә там бир мө'мүн олмағә да баһарыр.

Бу һаллар мәнн гәрибә вәзијәтләрә салыр. Мәсәлән, Әли Кам-мал! заманларында әмәли вә өлчүдү-бичили дүшүнән ичим мәнн Әли Камалда аңлашмаға, гәзетиндә мөгәләләр јазмаға вә инан-мадағым Гуртулуш Савашыннн гаршы чыхмаға сөғ етмиш-ди. Бу дөфә икә халға хитабән сөјләдијим чох тә'сирли, чох һөјәчанлы ниттигмә Әли Камалдан, онун заманында вә Гурту-луш һәрәкатына инанмајанлардан нифрәтлә бәһс етмишдим. Јы-ғыччағын сонунда јашлы бир адам мәнә јакшылашды, кәнара чө-кәрәк чох зәриф вө иччә сөслә: — «Оғлум! Мән Әли Камалын го-һүмләрчинданама, кечән күн қағызларыны нәзәрдән кечириндән, әлиә сизнн она јаздығыныз, она һөрмәтиниздән, сәдагәтиниздән һәрәртлә бәһс едәрәк фикирләрннн һамысыннн һағлы олдуғуну сөјләдијиниз мәктубунуз кечди вә бураја јалныз һәмнн мәктубу өзүнүчә гәјтармағ үчүн кәлдим. Мәктубу алын вә буыдан сонра она даһа әмин-архажынлыға лә'нәт јағдырын»,—деди вә узаглаш-ды.

Аһ! Башыма илдирым-дүсөсәји, буыдан даһа јакшы оларды.

Һәмни мәктүбү овчүмүн ичиндә сыхдым вә бир хәзинә кими сах-
ламаға башладым.

Ләкин иш јалныз Әли Камалла вә онун гәзети илә битмир. Бу
чөлүм јохдурму? Ләһәт олсун она! Әмәли вә һесабланмыш дүшү-
нүрөм дејә, мән һаралара сүрүкләмәмишиди! Вә ән ачысы булур
ки, белә һаллар мәнн кечә јухуларындан да мәһрүм едир. Кечә
јатаға кириб мән, ичим вә чөлүм јалныз вә баш-баша галдыгдан
сопра бу дәфә ичимнн чөлүмлә зарафаты, истезәсы, снтәмә бау-
лајыр. Мәсәлән, кечән кечә елә бир говға галдырдылар ки, соһарә
гәдәр ујуја билмәдим. Ичим чөлүмдә дејир ки: «Сән нә утанмаз,
нә һәјәсыз адамсан. Һарадан ујурдун о алимләрини адларыны?
Һеч Алманјада о адда алим вар?»

Чөлүм дәрһал баш галдырар дәрнн һиддәтлә ичимә хитабә:
«Сән дә орада дејилмишиди? Нијә мәнн тәкзиб етмәдин? Нијә бу
јорган алтындакы чәсарәтти орада көстәрмәдин?»—деди.

Чөлүм һаглы иди. Ичим бу кими хусуси вә мәһрәм јерләрдә
гәһрәмән олур, гәләбәликдә исә һесабы ичәри верир, сөнүр, сусур.
О нә гәдәр һәјәсыздырса, бу да о дәрәчәдә горхагдыр.

II

Фикир вердим, көрдүм ки, чөлүмлә ичим арасындакы бүтүн тә-
задларын бирчә гајнағы вар—Егоизм! Чөлүмүн ән чанлы сәчијә-
си өзүнү истәмәкдир, өз нәфсини вә фәјдасыны һәр шејдан үстүн
тутмагдыр. Әсәс бала булур, бүтүн дикәр тәзадлар бундан доғур.

Һәгигәтдә мәннн ичим чох јүксәк, нәчиб, әсл инсанн дүјү-
ларла долудур. Инсаннијәт, һагг, вәтән вә вәтәндиз уғрунда мал
вә нәфә фәдакарлығы онун ән чох севдији шејләрдир. Мәзлүмүн
имдәдина јетишкәк залымы јерлә-јексан етмәк, пәрәштиш етдији
гәһрәмәнлыгдыр һеч бу мәсәләләрдә даир онун јазыларыны, нитг-
ләрини охундурузу, динләдиннизи? О һечә һәјәчән вә һәрәрот, һечә
инандырычлыг, һечә ағлакалмәз тәшбиһләр, һечә чанлы: вә
көзәл истиарәләр иди!

Рича едирәм! Ешгисиз, севкисиз бу гәдәр һәјәчән дујмак мүм-
күн олан ишидрими? Һеч шүбһә јохдур ки, мәннн ичим гүввәтлн
бир алтрунизм (өзүнү гурбанвермә—В. Г.) ешги дашымагдыдыр
вә јүксәк әмәлләр уғрунда һәр чүр фәдакарлығларә һазырдыр.
Ләкин на чәрә ки, гаршысында димдик дајанан чөлүм бунун тәмә
әкиснодир. Иш јазыдан вә нитгләрдән фәалијјәтә кечән доғиғәдә
ичим тьсбаға кими гынына чәкилиб јох олур вә јерини әмәли, һагг-
һесабла дүшүнән чөлүмдә верир. Бах, мәннн һәјәтымынн фәһмә-
ләри, даһа дәғиғ десәм, комедијалары да о заман башланыр. Аһ,
бу тәзаадлар! Тәзаадлар! Мәсәлән, дүнән кечә бир јердә вәтәндаш-
лығ вә милләтчилик вәзифәләриндән бәкс едирдим. Көрүнүр, дия-
ләгәтинә ујарағ һәдидиңә артыг ирәли кетмишидим вә «мөһтәбә

бир инсанын еһтијачларыны дәф етмәк, онун вәзјјәтининн дүзәл-
мәсинә чалышмағ ән иһтидан борчдур вә бу борчу да едәмәјинләр
өзләринн һечә инсан адландыра биләләр?»—демишдим. Бу сө-
ләрдән совра чох алгышланмышым вә мәмнун-мәмнун евимә ке-
дирдим. Јолда бириси мәнә јахынлашды, олимә бир кағыз парча-
сы дүртәрәк дәрһал да узаглашды. Кағызы охудум, ичимә ләһәт-
ләр јағдырдым. Кағыза бу сөзләр јазылмышды: «Мөһтәрәм бәј!
Чох јахшы сөјләдиниз. Бундан даһа бәләғәтлн данышмағ мүмкүн
дејилди. Аллаһ сиздән разы олсун. Ләкин нијә башгаларына төв-
сијә етдикләринниң өзүнүз јеринә јетирмирсиниз? Һәлә бу бир ја-
на галсын, лап әксинә олан ишләр көрүрсүнүз. Ики күн бундан
әвәл заваллы бир гадынын оглунун јеринә өз оглунуң мәктәбин
пансионатына мүфтә гәүл етдириңиз». Иттиһам доғрудур, һечә
сарсылдығымы аялтамәгдә четдилик чәкирәм. Ләкин гәһәт мән-
дә дејил, о мәл'ун чөлүмдәдир. Бу дул гадынын оглунун адыны
ешидәр-ешитмәз өз оглунун һәмизәдәлијини арадан көтүрмәк и-
стәдим. Ләкин о мәл'ун чөлүм јохдурму, дәрһал бир мәл'унлук мү-
чәссәмәси кими гаршында дајанарағ «бура шәр вә нәзәријә са-
һәсс дејил, әмәли иш мейданыдыр, чәкил ортадан!»—деди, говду
вә заваллы ушағы пансионатда мүфтә галмагдан мәһрүм етди.

О күн олмур ки, башыма бу чүр фәһмә вә комедија ојуну ачыл-
масын. Мәннн чокдијим иштибарлар јанында Тантал² утансын!
Мәнә «Сиаһ екизләри» ады верибләр вә һәгигәтдә да бәләдир.
Мәннн ики үзүм вар—Егоизм вә Алтруизм. Ләкин мин тәссүф ки,
мән јалныз истәкдә, арзуда, бош данышығларда алтруистәм. Ин-
дијә гәдәр мөндән алтруизмимә далаләт едәчәк тәк бир һәрәкәт
дә көрүнмәмишиди. Еғонст нсә бүтүн һарәкәтларимә рәһбәрдир.
Чөлүм фәјда вә мәнфәәт олмајан јерә бирчә аддым да аتماз!

Мәсәлән, сизн инандырырам ки, мән ичимдә чох сәмиин вә гыз-
ғын миллијјәтпәрвәрәм. Түркүн јүксәлимәс үчүн чалышмағ, онун
иззәтн-нәфсини, шәрәфини, һагганы дүријјәтинн мүдафис үчүн
өзүм тәһлүкәјә аتماғ фикрини севинчлә гәбул едирәм. Һәлә фә-
гир вә ач түрк көрдүмү, һеч дајана билмирәм. Истәјирәм ки,
сарымы-јохуму она верим. Ләкин бу мәл'ун чөлүм јохдурму? Мән-
нә мейдан вермир, даим габағымә кәсир, әңкәл төрәдир. Мәсәлән,
кечән күн евимизин балкунундан бахырдым. Күчәдә биринн дө-
јүрдүрләр. Чамаат топланмышды, узагдан һәдисиңн сәјр едирди,
јахынлығда полис дә јохду. Дәрһал күчәјә јүјүрмәк истәдим. Ан-
чағ чөлүм јенә габағымә кәсди:

—Һара?

—Дөјүләни гуртармаға...

—Далашанлары таныјырсамы?

—Нә дәхли вар? Кетмәк борчдурду.

—Чәкил кәнарә! Борчу миниш! Дон Кихот! Өзүнә иш тапыб!

Нијә сәнин борчун башгаларынын да борчу олмасын?

— Эфэндим! Бу мөним, сенин, башгаларынын ва һәр кәсин борчудур!

— Хейр! Мөним гәтијјон борчум дејил! Мөним биринчи борчум өзүм дөјдүрмөмәкдир. һәр кәс дә мөним кими еләсә кимсәнин кимсәјә борчу галмаз.

Мән әсәбләшдим, һидәтлә дедим:

— Эфэндим, дөјүләни гуртармырсан, ачы дөјдүрмурсан, хәстәјә бахмырсан, мөзлүм һимајә етирһәсән, хуләсә әлини ағдан-гарајә вурмурсан, сәйра дә миллијәтпәрвәрлик идиһасына дүшүрсән, елә дејилми?

Әлбәтто, бунларын һеч бирини етмәзсән вә чоһ әлә дә миллијәтпәрвәр ола биләрсән! Чүнки әсл миллијәтпәрвәрлик бунларын һеч биринә мөйтәч олмамагдыр. Јохса һәр дөјүлән, һәр ач, мөйтәч, һаггына тәчәвүз едилән түркүн јардымына тәк сөним гача чачагсан? һансына јардым елә биләрсән? Устәлик, аталардан галма белә бир мөсәлә дә вар: «Ел үчүн ағлајан көз кор олур».

Лакин чөлүмүн бу гәдәр еғоист вә өзүнәвүрүн олмасы нәдән ирәли кәлир? Бах, әсл тәдгиг едилмәли мөсәлә дә будур...

III

Еғоист чөлүмүн алтруист ичимә үстүн вә галиб олдуғуну, мөни дә архасынча сүрүкләмөсинин сәбәбләрини арашдырачағымыз вәд етмишдим. Арашдырдым вә тапдым.

Көрдүм ки, бу амил—јә’ни еғоист вә алтруизм инсандә сонрадан әмәләкәлмә хүсусијәтләр дејил. Бунлар биоложи, јә’ни лап әзәлден варлығла бәрәбәр доғулан амилдәр имиш! Һәтта даһа ирәли кедәркән һәмни хүсусијәтләрин һејванда мөвчуд олдуғуну көрдүм: —Ики көпәјни бир сүмүк үчүн боғушмасы еғоист олдуғу кими, бунларын бирликлә, бир-биринләрини башгаларындан мүдәғиғә етмәләри дә алтруизм һадисәсидир. Хуләсә, чанлы каннат бу ики әсәс үзәриндә бәргәрәр олмушдур. Лакин варлығлар тәкамүл етдикчә алтруизм хүсусијәти еғоист үзәриндә гәләбә чалыр. Һәтта һејван нөвләри јүксәлдикчә, бунун мүғабиләндә фәдакарлығ вә бәрәбәрлик кими алтруизм әләмәтләри дә гүввәтләнишидир. Әксинә, алтруизм хүсусијәти аз олан һејван нөвләри исә дөјишилмәкдәдир. Бунун ән чанлы сүбүту јартычыларла, мөсәлән, аслан вә гаплан кими һејванларла мөмәли дејиванлар арасында мүғәјисә апармагдыр.

Һејванлар арасында бу ики амил дағим инстинкт һалында галмагдыр. Лакин елә бир заман кәлир ки, бунлар шуүр сәһәсинә кечир вә тәчүрбәләрдән истифадә, мүшәһидәләрдән нәтичә чыхармағ јолу илә инсан алтруизм инстинктинин ичтиман јашајышда чоһ мүһүм бир амил олдуғуну анајарағ ондан даһа чоһ фәјда алмағ бәрәсиндә дүшүнүр. Лакин бу јолда мүвәффәғ олан мүһит-

дәрлә мүвәффәғ олмајан мүһитләр арасында гүввәтли вә дәрин фәргләр мејдана чыхмышыдир. Белә ки, алтруизм инстинкти ачылдығча чәмијјәт дә гүввәтлонмиш вә өксинә, еғоизмин артығ олдуғу јерләрдә исә чәмијјәт ашағыја доғру јуварланышыдир.

Бунун ән чанлы сүбүтләрыни Шәрг вә Шәрг чәмијјәтләрини јан-јана мүшәһидә етдимиз заман ашкара чыхарырыр.

Гәрб чәмијјәтинин Шәрг чәмијјәтиндән гүввәтли олдуғу әјдиндир. Инди бунлары бир дә алтруизм бахымындан јан-јана кәтирир. Гәрбдә алтруизм елә һаллар алмышыдир ки, бу, Шәргин тәсәвүрүнә белә кәлмәз, Шәргдә бә’зән бир шахс миллијоһлар ичиндә јашадығы һалда, Африканын чәлләриндә галыбмыш кими тәк-баһына бураыхылыр. Хәстәләри, ачалры, сәсизләри дүшүнүр, вәччә алмыр. Һәлә јохсул вә иһсиз јашларын гајрысына галмағ, әһилләрин фикрини чәкмәк кимсәнин ағлына белә кәлимир. Гәрбдә исә белә дејил. Һәр кәсин һаггында дүшүнүр вә нәтичәдә ундулудан бир кимсә галмыр. Бәрк чәмијјәти бүтүн бунлары вәтәндашларынын иززәти-нәфәсләрини иһчидән вә тәғбир едән мәрһәмәт шәклиндә дејил, онларын гаршысындә бир борч вә вәзифә кими јәриһә јетирир. Бир гәдәр дә табаға кедин. Гәрбдә һәр кәс һәр кәсин һаггыны, шәрәфинин, иززәти-нәфәсини горујучусу, замани олур. Бу мә’надә зәғфин јардымына кетмәк, күчлүнүн вә тәчәвүз-карын гаршысына кәсмәк вәтәндашлығ вәзифәси сәјялыр. Шәргдә исә һәр кәс «Мәнә нә?» «Нә иһшә галыб ки, кедиб башымы бәләјә салым?»—дејә дәрһал өз гынына чәкилир.

Шәрг үчүн о гәдәр дә шәрәғли олмајан бу мүғәјисәни истәни-лән гәдәр узатмағ мүмкүндүр. Лакин бизим мөгсәдизис бу дејил. Мөгсәдизм вә сәзизјәтин шәрглиләрдә, о чүмләдән мәнәдә, мөғоим чөлүмдә һарадан мејдана кәлидини тәдгиг етмәкдир. Мөгсәдимиз Шәрг тарихиндә еғоистлә алтруизм арасындакы мүвәзипәти Гәрбдә алтруизмин, Шәргдә исә еғоизмин хейринә бу гәдәр гөзүлмәсынын сәбәбләрини кәстәрмәкдир.

Бу саһдә апардығым арашдырмалар нәтичәсиндә тапдығым сәбәбләр бунлардыр: 1. Анлә вә анләдә галдынын вәзизјәти; 2. Мәк-тәб вә әдсбијјәттын тә’сири; 3. Чоһ узун сүрән анархист истибаддын тә’сири.

Мәндә олдуғу кими, һәр бир шәрглидә дә алтруизм инстинктинин зәғфләмәсинә вә еғоизмин чошғун гүввә һалыны алмасына бунлар сәбәб олмушдур.

Инди, өзүмдәки еғоизмин нә кими шәкилләр алдығыны тәсәвүр етмәдән әввәл, мәнә мәхсус бир һәк үзәриндә дә дајанмағ истәјирәм. Мән һәр шеји бачаран, әлиндән һәр иш кәлән бир инсан олдуғуна гәнаәтнәндәм. Тәби ки, әтрафыма бахырам вә һәр кәсин дә өзү һаггында ејни гәнаәтдә олдуғуну көрүрәм. Әчәба, Шәргин һәр тәрафинә нәһәнк күзүкүләри гојулуб? Лакин мән идиһамы һәркәтләримлә дә исбат етмишәм. Һәјәтымда һан-

сы ишлөрдә чалышмады? Шаир, мұһәррир, мұәллим, профессор, вали, мүстәшар, банк мүдири, сәфир, тачир, милләт вәкили—бир сөздә, мәнә тәклиф олунан һәр хидмәти гәбул етдир вә сәһибсиз көрдүшүн һәр вәзифини үзәримә көтүрмәжә һазыр олдуғуму билдирдим. Вә утанмадан дејә оларәм ки, башладығым пәр ишш мұвәффәғијјәтлә јеринә јетирдим, јахүд дә башгаларындан пис көрмәдин. Бир чох вилајәтләрни рифаһ вә әмин-аманлығыны тәмин етдим. Сизә мәлүм олан елм сөинә букунку рөвнәғи вердим. Банк-дә чалышдығым мүддәтдә дәвләтин кредитләрини вә халғын етимадыны тәмин етмәјә мұвәффәғ олдум. Хүласә, дејә биләрәм ки, һара кетдисә бөјүк уғур газатым. Лакин тәәссүф ки, мәним бу мұвәффәғијјәтләрни көзү көтүрмәјәнләр чох олур. Ајдын мәсәләдир ки, еғоизм олан јердә ғысанчлығы дә олмасы тәбиидир. Лакин мәним кими артығ уғурлары нурландырмаш бир инсансың дә һағгы күдәзә верилмәмәлиндир. Нә исә, бунларын үстүндән кечк вә кәләк еғоизмин мәндә алдығы шәкилләрә.

Бу шәкилләрдән һәр ән үзәримдә һаким олан биринчиси кеңбол вә рифаһ ичәрисиндә јашамағ елтирасыдыр. Баһалы палтарлар, зәнкни мүлкләрд, чыдыр јарышларына, баллара, барлара мәфтүна вә һәр јердә биринчи олмағ истәјәрим. Чох пул хөрчләмәдизим күн өзүмү бөдбәхт сәјярам, иштираб қәбирәм, јухум гагыр. Бәзән ичимдә ојанан алтруизм мәнә әзәб верир, бу гәдәр ләзәмсыз хәрч јеринә бир-ики касыб мәктәб ушағына јардым етмәјими, кечмиши хатырламағымы ачы бир диллә сөјләјир. Лакин чөлүм дәрһал гаршымы кәсир вә мәнә мане олур.

IV

Гејд олундуғу кими, һесабланмыш вә мұвазинәтли еғоизмлә әлтруизм јашајышын формалашмасы вә кенишләнмәси үчүн тәбиәтин бәхш етдији әсаслардыр. Биринчиси—јәни өзүнү севмәк, јахүд еғоизм фәрдин мұһафизә вә мөвчудлуғуну, икинчиси—башгаларыны севмәк, јахүд әлтруизм исә нөвүн мұһафизә вә мөвчудлуғуну тәмин едир. Топлу һалында јашајан һејванлар арасында бу инстинктләр өз-өзүнә һәрәкәт едир, оңлар харичәнлә кәлән һәр һансы бир ирадәјә табә дејил. Һәлбуки инсанда шүүрлашан тәбиәт бу инстинктлар идарә вә тәрбијә етмәјә, онлардан биринин дикәри һесабына гүввәтләнмәсини тәмин етмәјә башлајыр. Мәндәки еғоизмин гајнағларыны арашдыраркан фикир вердим вә көрдүм ки, әлтруизм үстүн тутан мүһнтләрдә һәм фәрд, һәм дә чинс кетдикчә инкишаф едир, гүввәтләндр, јүксәлдр. Әкс мүһнтләрдә исә һәр икиси нәһајәт ејни нисбәтдә зәифләјир, парчаланыр вә јох олур.

Алтруизм—јәни башғасын севмәк, башғасы үчүн өз истәклә-

рини, шөвгләрини, иштаһаларыны, бәзән өз мәнфәәтләрини, бәзән исә һәтә өз һәфсини фәдә етмәк демәкдир. Бүтүн бәшәр тарихи көстәрир ки, фәрдләриндә бу мејли ачмаға вә гүввәтләндирмәјә диггәт јетирмиш мүһнтләр дикәрләриндән күчлү олмушдур.

Гәдим заманларда јунан вә Рома мүһнтләринин бу гәдәр чалылығы вә ештишма газанамаларынын јеканә сирри будур. Гәмин ики мүһнти өзү үчүн өрнәк гәбул едәрәк ејни јолла ирәллијәән Авропаның Асијә вә Африка гаршысында көстәрдиди әзәмәтин дә јеканә сирри будур. Тәрбијә усулуңда һансы мүһнт бу идеалы ән чох һәғигәтә чевирмәјә нанл олмушса, һәмин мүһнт дә ән јүксәк инкишафа чатмышдыр.

Тәрбијәдән бәһс едәркән бу мәфһуму ән кениш мәндәна аңлам ләзымдыр. Инсан руһунун үзәриндә тәсири олан бүтүн амилләр нәзәрә алынмалыдыр. Аңлә, мәктәб, әдәбијјат, сәнәт, фикри вә һисси чәрәјанлар—бүтүн бунларын һамысы тәрбијәјә даһилдир.

Мәндәки еғоизмин гајнағларыны арашдыраркан тәәссүфлә көрдүм ки, үзәримдән ағыр бир тарихин мүдһиш силиндр кечмиш вә мәнлијими хурд-хәшил етдији кими. мүһнтимнә дә һәғиги инкишаф вә јүксәлмә имканларыны әлиндән алмышдыр. һәтә мәндәки еғоизм белә заһира чыхма вә јәјылма формасында дејил вә өз ғыны чәрәсинә чәкиләрәк кичилмәк, бузулмәк, силинмәк шәклинә дүшүмшүрлү.

Кечән күн әзиз Нурулла Атач⁴ мәни зијарәтә кәлмишди. «Сәнин кими хәстә оланлар үчүн ара-сыра Монтен⁵ кими јазычылары охумағ бир аз динчәләк демәкдир. Монтенин сон нәшрини алмышам, кәтирчәчәм»—деди.

Кәтирди. 1533-чү иллә 1592-чи ил арасында, јәни тәхминән дөрд јүз ил әввәл јашамыш вә јазычының әсәри о замандан инди-јәдәк беш дәфә XVI әсрдә, ики дәфә XVII әсрдә, бир дәфә XVIII әсрдә, дөрд дәфә XIX әсрдә вә дөрд дәфә дә XX әсрин илк отуз илндә нәшр олунмушдур. Ән сон нәшри бир чилдир, алты лирәјә сатылмағдадыр вә артығ сатылыб гуртармышдыр.

Инди өзү дә аристократ, сарая бағлы олан бу јазычының нә кими фикрләр вә һиссәләр тәлгин етдијинә баһағ. Мәшһур Рома императору Сезардан⁶ бәһс едәркән шөһрәтпәрәстлијин онун руһундә ән гәлиб вә һаким амил олдуғуну көстәрдикдән сонра јазыр: «Бу ештирас әслиндә либерал олан һәмин адамы оғурлуға, үмумун мәнәфејини сун-исте-мәл етмәјә апарыб чыхарды. Чүнки әтрафа пул сәләләмәји вә исрафчылығы јалныз белә тәмин едә биләрдди. Ејни ештирас она пис вә әдәләтдән узат сөзләри сөјләгдирди:»

«Дунјанын ән пис вә әјәғәтсиз адамларынын јүксәлмәмә-сәдәгәтлә хидмәт едикләри һалда јенә дә дөјәрли инсанлар гәдәр сәјимләр вә пәрәстиш көрүрәм» (!) Бу ештирас ону о гәдәр сармаст етди ки, бачыларынын һүзурунда белә, бөјүк Рома Республи-

хасындан? жалныз формасыз ва чансыз бир ад галдыгыны, сөз-ләрнин бундан сонра ганун јерини тутдуругу сөлдөү ва јанына кәләң мөчлисини отурага гәбул етди. Усталык өзүнүн ила-һиләшдирилмасино, һүзүрунда ону мүгәддәсләшдирән ајинлар ич-ра едилмәсине разылык верди. Хүләсә, мәним әгидәмә кәрә, онда-ки дүнјаның әң кәзәл вә әң заңкин маһижәтини бу ейти-расы тәкбашына мәһв етди вә онун хатирәсини али инсанларын нәзәриндә әбәди нифрәтә мәһкум еләди. Чүнки о, өз шөһрәтини мәмләкәтинин харабалыгында вә дүнјаның һеч вахты кәрмәжә-чәји әң гүвәтти вә әң рифаһ долу бир ичтимаи гурулушун җыхыл-масында арады».

Дүшүнүн ки, бу фикир вә һиссләри Монтен XVI әсрин бәшләң-гычында сөләјирди. Јалныз о заман дејил, аридан ики-үч әср кечәндән сонра да бизим һансы јазычымызда елә фикирләр тәса-дүф олунур?

Фикир саһәсиндә олдугу кими, кәзәл сәнәтләр, дин, әдәбијат саһәләриндә дә ејни мәнзәрә илә үзләширик. Ренессанс⁴ бүтүн га-надларыны ачымыш вә сүрәтләр прәлилазмәкдәдир. һәр тәрәфдән руһлара јени тәлгинләр, хүсусилә дә алтруизм нүмунәләри сачыл-магдадыр. Азманјада Лутерлар,⁹ Франсада Калвинлар¹⁰ рәсмий дин хәдмиләринә вә онларын һәмјая тәлгин етдикләри кор тәәс-сүбкешлијә, ријакарлыға гаршы үсјән едәрәк бүтүн Европаны башдан-баша сармышдылар. Бир чохлары һәгигәт сәјдыглары гәјәләр уғрунда чанларыны вә малларыны гурбан вермәкдән чә-кимирдиләр. Саванороллары¹¹ бүтүн вәсф вә диггәтләринә бах-мајара, Рафаәлларын,¹² Леонардо да Винчиләрин¹³ руһлары һәми-ни фәдакарлығлар сајәсиндә ирәлилазмәкдир. Әдәбијат ернә-јини гәдим Јунаныстандан алдығы кими, мөвзуларыны да орадан көтүрүр. Сарајын әтрафына топлашымыш шаир вә насирләр сарајы мәдһ етмәклә јанашы, әсәрләриндә фикир вә идеја јолунда өзлә-рини гурбан верәнләрдә дә бир гәһраман кими чанландырыдылар. Хүләсә, Европа тәрбијәсинин мөвчудлуғу шәрәитиндә Катонлар,¹⁴ Брутлар,¹⁵ Сократлар¹⁶ вә с. идеал кими гәбул едилчәкләр вә ба-зән батилләр бу алтруизм идеалынын тәсирини алтында тәрбијә олу-начағлар.

Лакин мәнә кәлиңчә, тәәссүф ки, кечмишимдә бу хүсуси даир, буна бәнзәр һеч бир шәј көрүмәр. Әксинә, јалныз мәңфи амил-ләр мушаһидә етмәкдәјәм. һеч бир низам вә нитизам танымајан сәрсәри вә сарсаг истибад мәним мәңлијим дә өзү кими сәрсәри вә сарсаг етмишдир. Диндә нмадамыа јетчәк һеч бир мисали-әсәр таппадым. Јалныз кор тәәсүбкешлик вә рија! Әдәбијат да ја сон заманлара гәдәр мәни өз чанына чәкилмәк вә өзүмдән баш-гасыны дүшүнмәк јолуна сүрүкләмишдир. Хүләсә, әтрафымдан кәләң һәр шәј мәни јалныз өз нәфсимә дүшүмәжә сөвг етмишдир. Бу сүрәтлә мәнә тәбиәтин вердији алтруизм- инстинкти кет-кәдә

инкишаф етмәк әвәзинә кериләмиш, истифадә едилмәдијиндәг коршалымышдыр. Әксинә, егоизм исә јүксәк дәрәчәдә гол-ганад ачымыш вә артыг хәстәлик һалыны алмышдыр. һәмин хәстәлик јал-ныз мәним үчүн дејил, ичрәсиндә јашадығым топлулуғ үчүн дә зәрәријдир. Мән бу хәстәликләрини бир-бир орталыға чыхарача-ған ки, мүтәхәссисләр үзәриндә ишласинләр вә һәм мәним өзүмү, һәм дә күтләни һәмин хәстәликләрдән гуртара билсинләр.

V

Егоизмин мәндә доғурдуғу башлыча хәстәликләрдән бири јар-ынмағдыр. һалбуки мән һәјатда һеч бир шәјдән јарынағ гәдәр ијрәнмирәм. Ичинин нәзәриндә јарынағын бир үзү дә јалтағлығ-дыр. Јалтағлығ исә онун фикринчә, ит пешәсидир. Лакин нәдән-дир ки, ичим белә дүшүндүјү вә дујдуғу һалда мән јенә дә јары-наға чалышырам.

Бах, бу суал мени һәр заман дүшүндүрүр, лакин һеч чүр өз һәллини таппыр. Сәни инандырырам ки, һәр дағә кимәсә јары-ндыдан сонра дәриндән пешиман олур, өзүмү шиддәтлә данлајы-рам вә бир даһа јарынағачыма бүтүн варлығымла анд ичирәм. Лакин илк фүрәт дүшән кими јенә јарынарам, андыма позурам. Аһ о заманлар мәни тәкбашына көрмәлисиниз. Өз-өзүм нә гәдәр тәһгир едирәм, ачылајырам, нә гәдәр ағыр сөзләр сөјләјирәм: «Сән нә инсансанмы? Сәндә һеч иззәти-нәфәс, шәрәф, өзүнә һөр-мәт һисси галмадымы? О нә удурмаклады ичәд еләдир? Мәкәр көрмүрдүң? Мәкәр сән сөјләдикчә һәр касын көзү сәндә, ағыз ачы-лы, гашлары чатығды? Мурачнат етдијин адамын белә көзләри күлүр, сән сөзләринә давам етдикчә онун бахышларындакы иштә-зә артыр, нәһајәт күчлө сезилчәк нифрәт шәклинә дүшүрдү. Ла-кин сән јенә дә мүгәддәс бир иш көрүрсәнмиш кими өзүнү унут-муш-һалда һәрәртлә сөзүнә давам едирдин. Белә мәлум олур ки, сәндә һәја һисси дә јох олмушдур вә саһибини көрәндә јүрүгүну салламағ етијачы дујан көпәјин палы јаранымышдыр».

Һәр дағә јарынандан сонра ичинин чөлүмә мурачнәтлә сөј-ләдији тәһгирләрин әң јумшағы будур! Лакин чөлүм бүтүн бу тәһгирләри сәбр вә тәһәмүмүллә динләјир, сәс чыхармыдыр. Илк фүрәт дүшән кими исә јенә исјадна атылар, јенә мәни өзү илә сү-рүкләјирди.

Бәзән мән өз-өзүмә нифрәт едир, чөлүмүн ейтирасларына бу гәдәр әсир олдуғу үчүн өзүмү ләһнәтләјирәм. Чөлүм күлүр, әт-рафы көстәрир вә көз вурараг:

— Ахмагыр тәкчә бизми галыб?— дејир.

Вә сонра мәңлијимә иһаба едәрәк:— «Сән бу ахмағ «ичин» бош сөзләринә ујма. Мәлумун олсун ки, о, сәндә јашајыр, лакин баш-галары үчүн чалышыр. Мән исә бүтүн гүдрәт вә гүвәтими сәнә сәрф етмәкдәјәм. Сәни горујан, сәни гуртаран, сәни сән едән мә-

нэм. Мөн гүвэт вэ гүдрэтини тарихдэн, эдэбијатдан, эг'энэдэн, фэлсөфэдэн алырам. Мэн реаллыгам. Һөјатгэ тэмсил едирэм. О ич кимдир? Кими тэмсил едир? Этрафына бах! Неч ичө гүјмэт вэ эһимсүјјөт верон вармы?»

Бу сөзлөр мөнн һөгигтән дүшүнмәжә сөгг едир. Этрафым бахырам, хојалэн дөнүб арханы сејр едирәм, бунча кечилиш јоллар, ислэри нэзәрдөн кечирмәжә чалышырам. Вә гәбул етмәжә мәчбурам ки, һөгигтән дә бу, реаллыгдыр, бу, елә бир мәһсулдур ки, онун үзәриндә эсләр чалышышдыр. Лап јашхы хатырлајырам ки, мәктәбдә охудум заман мәнә һәр шејдөн чох гәсидә эзбәрләтдиләр. Доғрусу, мөним өзүмүн дә гәсидә гаршысында хуәсүн зонфлијим варди. Чүнки даһа тәјтәрағлы, даһа дәбләбәл олур вә эзбәр дејилдәји заман һәр кәснн диггәтнин өзүнә чәлб еләјирди. Мән белә олдуғум кими, атам, атасы, ким билир нечә нәслә гәдәр эчдадаларым һамысы да белә идиләр вә бу, чох тәбин иди. Чүнки эсләрчә үзәриниздә һәмк сүрмүш олан истибдал дөврүндә бүтөв бир мәмләкәтнин вә ағрылыгдә һәр фәрдин мүгәддәрәтә бир овуч варлынын әһвәлы илә бағлы олдуғундан күчлүлэри јумшалмаға, лүтф вә мәрһәмәтләрини чәлб етмәжә хидмәт еднә гәсидә вә онун доғрудуғу јарынам јашајш вәситәс мәһијәтнин алмыш, һөјатн һәрәкәт ролуну ојнамшышдыр. Вә бу батиндән-батинә һәрәкәт едәрәк руһи хуәсүијјәт һалыны алмышдыр. Тәбин ки, мән дә сырадан канардә гәлмамышам.

Амма бунун әкиси дә ола биләрди. Чүнки әкәс јерләрдә мәнз белә олмушдур. Јәнин јарынам һисси вә гәсидәбазығы арадан кәтүрүләрәк шорөфли вә һејснәјјәтлн һөјат тәрзи дә гурула биләрди. Лакин бунун үчүн, һәр шејдән әввәл, алтрунизмә егонзмдән артыг јер вә гүјмәт вермәк елтијажымынын өзүнә јер тутмасы шәртлир. Јәнин мәнфәәт вә нәфсләрин тәһлүкәжә атарак күчлүлэри инсаф вә мүрүввәтә дәвәт едәнләр тәғдир олунмалыдырлар. Лакин нә чәрә ки узун эсләр боју бунун там әкиси ваге олмушдур вә кет-келдә егонзм руһларын һакиминә чеврилмишдир. Мәндә дә беләдир.

Бу күн биз гәбул етдијимиз јолун бир өзүнифәси кими бу һалы дөјишмизгә башладык. Лакин эсләр боју бејнимиздә јер елрини һәмич хәсијјәт асанлыгдә арадан гәлхмыр. Бу һәгигәти мән өз үзәримдә апардығым тәчрүбәләрдән билирәм. Аһ, билсәниз белә тәчрүбәләр мәнә нә гәдәр иштираблар баһасына баша кәлир. Мәсәлән, билирсиниз ки, «бәјфәнди һәзәрәтләр» мурачәт формасы арадан гәлхды, јеринә «бәј» кәлмәси ишләнир. Бу куја мәнн әслиндә истәдјимн шејдир! Лакин бир адамы көрөр-көрмәз «Бәјфәнди һәзәрәтләр!» демәкдән өзүни сахлаја билмирәм. Дәрһал сөһбини аңлајырам, тәкяр етмәкәк үчүн чалышырам, ләкин мүмкүн олан ишдирми?

Сонра бизим демократијадә әлләрини тәзимлә јанында чүтләјиб јербөјердән салам вермәк артыг һамы тәрәфиндән пәслинмиш

адәт дејилми? Бу да әслиндә куја мөним истәдјимн демократијанын өзүдүр ки, вар! Аңчаг нә едим ки, бөјүк вәзифә саһиб олан бирсини көрән кими әлләрим өз-өзүнү узаныр вә јердән саламлар дә бир-бирини тә'ғиб едир. Мәни о јерләрә гәдәр ким әјди, беләһи бүкүд, ким әлләримн јерә узатды?... Һарадан билим? Көрүрәм ки, этрафымдакылар күдүрләр, һәтта һөрмәт етмәк истәдјимн шөкс белә мәминү дејил. Лакин нә еләсән ки, фирәнкләрин дедији кими, «еләмәжә билмирәм» Сонрадан ичимдән ачылар, сыхынтлар кечдијини дујурам. Исанлығын мөним шөксимдә кечилмиш олдуғуну зәни едәрәк јерләрә кирәчәк гәдәр утанырам. Лакин нә фәјдә? Аңладым ки, чәрә јохдур. Мән јалтаг доғулушам, јалтаг дә өлчөјәм.

VI

Чөлүмүн һәддиндән артыг егонзми мәнн јаланчылыға да апарыб чыхармышдыр. Һалбуки ичим һөгигәт, доғручулуг ашигидир. Һагга, һөгигәтә тапынам, доғрудулг гәһрәманы олмаг онун ән јүксәк амалыдыр.

Лакин нә чәрә ки, чөлүм разылыг вермир, ән кичик бир гејрәтинә гаршы дәрһал гәбаыр, һиддәтләкир вә миһбир күфрләр јардыр: «Аман, бездиқ артыг сәндән! Ај ахмаг! Бу аталар сөзүнү ешитмәдинни: «Доғру сөјләјини тыхр гапыдан говарлар». Бу сөз биһудәмә? Әбәсми? Сонра, доғру, јашхы бир шејлә гој башгалары мәшғул олсунлар».

Чөлүмүн бу һиддәти гаршысында заваллы ичим истәр-истәмәз бүзүлүр, мәрһәмәт диләјән вәзијјәт алыр вә чөлүм күлүмсәјәрәк ишнә давам едир.

О да јалан ашигидир. Јаланы зәриф сәнәт сајыр вә о да артист, виртоуз олмаг истәјир.

Онда нә гәдәр сифәтләр варса, о гәдәр дә јалан нөвләриндән истифадә едир. Мәсәлән, о, мүһәррир вә алимдир. Инаимәдығы мөвзуну инанан кими шәрһ едир. Билмәдији бир һадисәни билән кими данышыр вә елә әрһајынчылыг, чәсарәт вә һәјәсизлыгдә бәһс едир, о гәдәр ујдурма китаб адлары, мөвһун алимләрин әсәрләринин адаларыны чәкир ки, этрафдакылар һејрәт едиләр, бозлән һәтта инанырлар дә! Кечән күн бир мәсәлә этрафында мүбәһисә гопмушду. Ирәли сүрдүјүм фикирләри исаба јетирмәж үчүн хејли ад ујдурдум вә һәтта онлара инсад етдијини чүмләләр дә ејинлә эзбәрлән сөјләдим. Һәр кәс һејрәтлә баха-баха галды вә мән мәсәләни истәдјимн шәкилдә гәбул едилмәсинә мүвәффәқ олдум. Чөлүм ләзыми јерләрдә, ләзыми мәғамлардә јаланы, ујдурманы ләзымлы, һәтта вачиб бир шеј сајыр. Әввәл, чох әмәли һәрәкәт едәр, һеч бир заман эһф тәрәфә јахынлашмаз. Ишдир, гүвәләри мүвәјјәләшдирәкән јанылырса вә хотә мейдана чыхырса, нә олур-олсун, өзүнү гүвәтлн тәрәфә јыхар. О заман мәрһә-

мөт нәдир билмәз. Дүнөнки жолдашларынын үстүнә гартал кими атылар, пәнчөлөрүнә алар вә димдикләр, димдикләр. Чапларыны алана гәдәр димдикләр! Бу мәсәләдә мөним чөлүм чох һәссәдир. Фүрәоти вә мейданы кимсәжә буррахмаг истәмәз. Дүнөн јенә бир завалыны јахаламышды вә сәсини мөмлөкәттин һәр тәрәфинә ешитдирәчәк гәдәр јуксалдәрәк: «Сән кимсән ки, бу ишләрә гарышырсан, мүртәчә, хани?»—дејә бағырды. Лакин азачыг әвәл о «мүртәчә», «хани» дејилән завалы чөлүмдә мүчәдиңә едирди. Чөлүм о заман гүвәтләр мүәјјәнләшдирмәкдә јанылмышды. Лакин сонра сөһнини дузәлтди вә маһијјәтчә инди дә өзүнү дүзәлтмәк, «кестөрмәк» истәјрди.

Бу дәфә ичим дајана билмәди, мүдәхилә етди вә чөлүмә мүрачәт едәрәк: «Неч олмәзсә, бир аз утан! Бир аз да һәја лазымдыр! Бу чүр һәрәкәт артыг рәзаләтдир»—деди.

Чөлүм истәһзалы гәһгәһә илә чаваб верди:

— Утанмаг! Нәјә? Сән бу калмаларин мәнәларыны анлајарар дејирсән, јохсә ағыны кәлдији үчүн һавәја совурусан? Билмирсән ки, утанмаг вә һәја, јалныз әфкари-үмүнијјә олан јерләрдә лазымдыр? Чүнки һәја вә утанмаг әфкари-үмүнијјани ортаја атыдығы һөкүмләрә гижәт вермак, онлары сәјмаг демәкдир.

— Мәкәр биздә әфкари-үмүнијјә јохдур?

— Вар, амма о да сәнин кими гынына кирмиш, бузүлүмүш, сыхлымыш бир һалдадыр. Неч олмәзсә мөним һәјасызлығым гәдәр онун да варлыгы олсајды, ән азы мөни дә бу һәјасызлығдан узғалашдырарды. Лакин һеч бир гүвәт мөним гарышы ала билмәз.

Ичим сусду, чүнки даһа бир нечә күн әвәл бир һадисәнин шаһиди олмушду ки, бу она сөз сөйләмәк имканы вермирд.

Һөмин һадисә ики шәхсин бир-биринә сарыларга өпүшдүкләрини көрмәсиди.

Лап јахын заманларда бүтүн мөмлөкәттин диггәтини чәкән бир ишдә ики шәхсин бири о биринә «Сән бу ишдә сәтәлмиһсан?»—демишди. О бири дә чавабында «Сән бу иши көрмәк үчүн нә гәдәр пул алдың?»—дејә сорумушду.

Инди ичим булары өпүшән, гучаглашан, икисини дә мөмнүн вә бахтијар көрдүкдә әлини ағыныа гојду, көзләрини бәрәлтди вә һейран-һейран баһарәг өз-өзүнә: «Чөлүмүн мөним һаггында дедији «хамаг» сөзү доғрудан да, һөгитгәт имиш»,—деди.

Әфкари-үмүнијјә һәссәс вә фәал олан јерләрдә шәрәф вә һөгитгәт дуғулары да чох һәссәс олур, инсанлар нә бир-биринин үзәринә ифтиралар јағдырыр, нә дә о чүр асанлығла өпүшүб-гучаглашырлар. Бүтүн бу һадисәләр маһијјәтчә чөлүмә гүвәт верир вә ону даһа да һәјасызлашдырыр.

Кечән күн, мәсәлән, бириси зөвчәсини евә сүд кәтирән бир бағгал бужругчусу илә сөһбәт еләјән көрүб завалы гадыңчығазын сачларындан јапышыраг өвин диварларына чырпымышды. Биچارә

гадынын бүтүн вүчуду гап ичарисиндә иди вә о, дүз бир ај хәстә јатды. Лакин бу, әрини «гадын азадлыгы» һаггында узун бир мүһәзирә охумасына гатијјән мане олмады. Мүһәзирәсиндә оһу да дејирди ки, «Ијирминчи эсрдә һәлә дә гадыны дөјән әшһиләрә тәсадүф олунур, бунар маһијјәт етибарилә сизә дә мәлүм олан о гара гүвәјә тәпынанлардыр ки, бүтүвлүкдә һамысы һүрријәт дүшмәнләридир вә башлары әзилмәдикчә раһат дурмајачағлар».

Сән демә, гадынын бағрытсыны ешидиб көмәјә таләсән гөһшүлардан бири динләјичиләрин арасында имиш. О, һөмин сөзләри ешидәркән өзүнү сахлаја билмәјиб күлүмүшдү. Мүһәзирә охунан сорумушду:

Һиңә күлүрсән?

Хәтә-бәләја гаршы күндә сөксән дәфә гүлһуваллаһ охунан адамчығазын өдү ағыныа кәлмишиди:

— Әстағфүруллаһ, әфәндиһмиз!—демишди. Нә һәддим вар? Боғазымда нәсә галды. Ичимдә нә исе бир шәјләр гәјнашды.

Натиг лүтфкар төвр аларат: «Һә! Еләс әдәбини кәлсә, сәкитчә гулаг асл!»—демиш вә «гадынларын һүрријјәти» һаггында сон фикирләрини бојан еләмишди.

Фәгәт о кечә мөним нәләр чәкијими бирчә аллаһ билир!

Јатаға кирәр-кирмәз ичим башдан-баша истәһзәја чөвриләрәк чөлүмүн гарышыны кәсди вә көзләрини јумуб ағыны ачды:

«—Көрдүмү о рәзилни? Ејнән сәнин кимиһдир. Лап ијрәнди! Артыг сәнинлә бир јердә јашамаг истәмиһрәм. Дөзүмүн галмады. Лүрлү мәнән, кет, рәзил!»

Чөлүм күлдү вә «Нәдән сән өзүн ајрылыб кетмиһрсән?»—дејә сорумду.

— Бәли! Бәли! Чохдан ајрылыб кетмәлијдим. Амма нә чәрә ки, әлимдә дејил.

— Еләс сус!

— Лакин сөјлә, бу гәдәр јаланла нә едәчәксиниз? Мәгсәдниниз нәдир? Көрмүрсәнми ки, һөгитгәдә кимсә артыг сәнә инанмыр?

— Еләдир, амма һәр кәс өзүнү инанан кими көстәрар.

— Әсл фәләкәт дә елә будур! Артыг һәр кәс јалана о гәдәр алышды ки, јаланын өзү дә сөнсал функција һалыны алды. Өз өвиниздә белә ушағлар артыг нә сәнә, нә мәнә, нә дә кимсәјә инанарлар.

Вә беләчә сабаһа гәдәр ики тәрәф бир-бирилә дејишәрәк савашдылар вә ара јердә мән дә јата билмәдим.

VI

Һаддиднән артыг еғоизм мөним чөлүгү горхак етмишидир. Үздә о өзүнү мөсур, горхмаз, урәкли көстәрар, Адамлар ара-сында басыб-кәсир, гәһрәманлығларындан бәһс едир. Һәтта јери

колондо эслиндо горхмаз кими көрүнүр. Төһгир дөзмөжөн, иззэти-нөфсн үчүн өзүнү төһлүкөлөрө атан өзүијјэт алыр.

Фөгөт һәгигәтдә бүтүн бунлар өзүнү көстөрмөдөн башга бир шеј дејил. О, бүтүн бунлары архасында өзүнү мүдәфиә едочөк гүвә көрдүјү вә буна инандыгы заманлар едир. һатта бу гүвәти архасында һисс етдији мүдләтдә амансыз, һәр кәсн үзәринә атылмага һазыр олан сәбирсиз бир адама чеврилди. О заман мәнин чөлүмүн нә гәдәр зүлмәк олдуғуну көрмәлисиниз. Зәһфләрә, дүшкүндәрә гаршы эсла мәрһәмәт көстөрмәз. Әкинә, онлары әз-мәкдән, сыхмагдән, парчаламагдан вәһши бир зөвг алыр. Вә мә-сәлдә һатта дүнәнки достларына, ән јахын гоһумларына белә мәрһәмәт көстөрмир. Онларын үзәринә чөкүр, әзир, чејнәјир, соңра һис синәсинә дөјрәк «Мәни!», «Мәни!»—дејә бағырыр.

Аһ! О кечәләр мәним јатагымда олмалысыныз ки, нәләр чә-дијими аңлаја билесиниз. Шәғфәтли, мәрһәмәтли, аличәнаб, ла-киһ халг арасында өзүнү көстөрмәк гәдәр гүвәтләп олмајан ичим төһһалыгдә фүрсәт тапан кими чөлүмүн үстүнә атылыр: «Бура бах! О гәдә һеч инсанлыгдан әсәр галмадымы? Бу күн о заваллы-ны о көдәр сыхышдырыб әзәркән вахтилә сөнә етдији јахшылыг-лары нечә унутдуң? Дүз доғуз ил онун досту олдуғуну, онунда бирлихдә отуруб-дурдуғуну, онунла бирлихдә чалышдығыны нечә јаддан чыхардың? Бары, һеч олмәсә, онун һаггында дедијин ит-тиһамларда бир тикә һөгигәт олајды! Өзүн дә јахшы билирсән ки, дедикләринин һамысы јалан вә ујдурмалардыр. Мән һәмнин сөзләри сәнин дилиндән ешидәркән јерә кирмәк истәјјирдим».

Фөгөт чөлүм өзүнү итирмир вә истәһзә илә: «Сән јенә истәди-јин кими һәрәкәт ет! Сән елә бир нөгтәдә донуб галмыш варлыг-сан ки, һәјәтдә дөјшишклијинә нә олдуғуну, һәјәтә уғунлашмағын нә гәдәр лазым олдуғуну вә бу јолда дост, әгрәбә, һөгигәт-филаһ итирлиб-ахтарылмадығыны аңлаја билмәзсән. Әзиним, мән сәнин кими өлмәк јох, јашамаг истәјјирәм. Мән «динамизм» төрәфдары-јам».

Һәддиндән артыг әсәбиләшсирн ичим јенә өзүндән чыхыр:

— Сән елә фикирләширсән ки, јашајырсан, дүздүрүм? Хәјр, ал-данырсән. Мәнликләринин фәдә еднәр һәгиги јашамағын нә ол-дуғуну билмәјәнләрдир. Сәнин јашамағын бир ағачын, бир инәјин, бир гарангушун јашамасы кими бир шејдир. Башга һеч нә дејил. Алданма!

Чөлүм јенә истәһзалы бир шәкилдә:—«Ахмаг! Бејнимә сал-дығы вә һеч чүр гуртара билмәдији һәдјанлар данышыр»,— дејә чаваб верир.

Вә беләчә та сабаһа гәдәр мұнағишә давам едир вә нәтичәдә кечәни јата билмирәм.

Лакин бир күн чөлүмүн архасындакы гүвәләр әнә әсәбиләш-диләр, керн чәкидиләр. Аһ, о заман кәлиб ону сәјр етсәјдиниз!

О чәсур вә гоһрәман көрүнән чөлүмүн о адәткәрдә өзүндән чыкмалары һарададыр? Бир күнчә чокилмиш, бузулmuş, синмиш, ағзыны кәлбәтиндә ачмаг олмур. Инди дә өзү башгаларынын төһ-нә, истәһзә вә тәзјигләринә һәләк олмушдур. Дүнәнки достлар ја-хынына белә кәлимирләр. Ону көрнәрләр өзләрини көрмәзләјә вурур, саламларыны белә әсиркәјирләр. Вәзләри әјри-әјри бах-дыгдан соңра гәһгәһ чәкиб күмәкдән дә өзләри сини сыхламырды. Умуијјәтлә, ондан микробдан гачан кими гачырлар.

Һәлә бир күн отуз иллик јар-дусту олан кәзәл үзлү, кәзәл сә-лү, кәзәл ағызлы, кәзәл ондамлы бирсинсин јанындан кечоркән ону танымадығыны көрәндә ичәрисиндән олданды, јанды.

Лакин јенә сәсини чыхармады. Чүнки әвәлки гүвәләрини өзүнә гәјтармага, уғрадығы бүтүн төһгир вә тәзјигләрин итигә-миш алмага гарар веришид вә билрди ки, бунун јекәнә чәрәс сусмаг, синмәк, кәлкәјә чеврилмәк, һәр шејә сәнә гәдәр әсәр вә төһәмүл етмәкдир.

Вә һөгигәтнән чөлүм килеј-күзәры мүвәфғәһијјәтлә чәкди вә кечирди, јенидән өз кечмиш гүвәтәтини гәјтарды.

Бу дәфә о артыг чошуб-дашырды. Һарада бир зәһф, бир дүш-күн көрүдүсә, үзәринә атылыб мәрһәмәтсизчәсинә ајағлары ал-тына салыр, кечмиш ағры-ачыларынын һејфини алырды.

Кечәләр дә ичимлә арасындакы мүчадиләләринә давам еди-рди. Бир күн чөлүмүн бир һәрәкәтиндән һәддиндән артыг мүтәәс-сир олан ичим өзүнүн вахтилә—јәни дүшкүлүк заманларында зүлмәкарлығы илә танынан бирсинә гаршы сөјләдији сөзләри төк-рарлады вә әләвә етди:

— О заманкы үмуми вәзијјәтин вә бу сөзләрин сәнин чөк го-рхә олдуғунә зәррә гәдәр дә шүбһә јери гојмур. Иззәти-нәфс саһи-би бир адам бу гәдәр јалвармаз, бүкүлмәз, әјилмәз! Демәли, сән һәм горхәг, һәм дә иззәти-нәфсин нә олдуғуну билмәјәнни бири-сән:

— Әкәр еләдирсән, онда нә лазымдыр?

— Сәни сусдурмаг! Сәнә мейдан вермәмәк! Сәнин кимиләр чөк олсә, чәмијјәт һәјәтиндакы инәм, вәфә, бағлылыг кими амилләр дә арадан галхар вә ортада јалиыз сәнин төк гара гүвә вә онун вердији бујруғлар һаким олар. Сән чәмијјәт вә чәмаатын дүшмә-нинсән. Сән говуламалысан!

— Буну ким едчөк, ким? Көрүрсән, сәндән гүвәтләјәм! Мәни кечмиш јетирмишдир. Мәктәбдә әсрләр боју давам едән дәјәнәк вә фалагга, аңләдә гүвәнни тәмсил едән кишинин һағлы-һагсыз һакимијјәти, ушағларда «горху тәрбиәси», иләрада дә һәр шејә таблашмағ вә истибад үсүлу мәним әчдадымдыр. Сән кимсән? Һарадан кәлирсән?

Ичим дәрин бир аһ чәкди вә деди:

— Бәли, индиликдә ешәдир. Лакин бүтүн бунлар кимизни дә

ичиндө дашыян шахсијјетин ирадәсинә бағлыдыр. Истајиди күн сәни гопарыб ата биләр.

— Анчаг истәмир, атмыр.

— Лакин өзүнчү дә јашаја билмәси үчүн сәни атмалдыр. Әслиндә буну аламышдыр. Әтрафына бах. Көрүлән һәр иш һәмнин мәгсәдә доғру јөнәддилмиш, сонин өмрүн азалмышдыр. Иншаллаһ, јох оларсан вә мән дә раһатлыг тапарам.

VIII

Мәним чөлүмдәки ријакарлыг дә егонизмидән ирәли кәлир. Әслиндә өзүнү башгаларына бәјәндирмәк јакшы инсан сифәтдир. Лакин бу истәјин ики гәјнағи ола биләр. Биринчиси, башгаларыны сөмвәк вә өзүнү бәјәндирмәк һовәси һәмнин гәјнағдан кәлирсә, доғрудан-доғруја алтрунизм, фәдакарлыға вә с. чох јакшы тәзаһүрләрә апарыб чыхарыр ки, бунларын да үмуми ады фәзиләтдир.

Лакин тәдәссүфлә гәјд олунмалыдыр ки, мәнәди «бәјәндирмәк» һовәси бурадан јох, сөзүмдән вә өзүнү сөмвәк гәјнағандан кәлир. Мәним чөлүмдә мүғавимәт, гүввәт вә гәбилијјәт олмадығындан һәр кәсә өзүнү бәјәндирмәк, һәр кәслә јакшы давранмағ, һәр кәслә алашамағ, һәр кәслә ејни фикрлә вә ејни һиссәлә олдуғуну кәстәрмәк истәр. Вә белә етдикдә, мәһијјәт етибарилә өз-өзү илә тәзвәдә дүшүр вә ондакы өзүнү бәјәндирмәк һовәси ријакарлыг кими бир һөгәналә өзүнү бурузә верир.

Рија, һәғигәтлә һеч бир дүшүнчә вә дүјүғә гижмәт вермәкәк, вә һәр чүр дүшүнчә вә дүјүғуну гәбул етмәјә һазыр олмағ демәкәкдир.

Мәним чөлүмүн ән бөјүк хүсусијјәти дә бах, бу ријадыр. О, күндә нә гәдәр фикр вә һиссә саһибнә адамла көрүшүрсә, о гәдәр дә фикр вә һиссә дәјишдир. Бахырсан ки, сәһәр чағы позитивистдир, күнорта рационалистдир, ахшам исә метафизик.

Данышдығы адамнә фикри онун фикри, көрүшүдү инсаннәк һисси онун һиссидир. Лакин архада она да, бу биринсидә дә истәһзә едәр. Онларын өзүнә инамларыны ахмаглыг сајыр, күлүр, күлүр, күлүр! О күлдүјү заманлар ичнә габарыр, кошур. Гәтлијә, фикр садиглијинә, һиссә бағлылығына мәфтун олан ичмә чөлүмү нифрәтлә сүзүр вә һидәтлә:

— Сән нә мискин бир мәхлүгсан? Һәм үзләринә гәрим бәһ-бәһ дејирсән, мөдһ вә ситәјишләр сөјләјирсән, һәм дә архадан күлүрсән. Бу күлүшүн соннә нә гәдәр мәңғур кәстәрдијинин фәргинә варырсанмы? Неч олмәзә буну етмә.

Чөлүм гүрүрлү бир нәзәрлә ичмә: «Сән һеч бир заман адам олмәјачагсан. Һәјәт нәдир? — аламајачагсан. Ахмағ! Дүшүндү-

јүмү вә һиссә етдијими олдуғу кими сөјләмәк мәнәми галмышдыр? Кет, башгаларыны тап! Мәни алада билмәзсән. Дикрәләринин фикри вә һиссәләрини үзләринә гаршы мөдһ вә ситәјиш едәндә, архадан онлара күлән дә так мән дејиләм. Әтрафына бах — һәм ејни иши көрүр».

Ичмә лап һидәтләнәрәк: — «Аллаһ онларын да, сизин дә бәланьзы версин. Сиз һәр чүр јүксәклији, һәр нөв шәрәф вә һејсијјәти, һәр шәкилдә дағылдан амилләрсиниз».

Ичмә гәһгәһә илә: — «Аллаһнын бу ишләрлә нә әләғәси вар? Әввәлдән белә кәлиб, белә дә кәдәчәк».

Чөлүм дүшүндү: — Лап сон заманлара гәдәр давам едән ида-рә усулуну, иш тәрзини, фикр сәвијјәсини хатырлады: нәфс фәјзиндән мәһрум оларан өз ишләринә дејил, башгаларынын лүтф вә инајәтләринә овуч ачандарын гисмәти ријакарлыгдыр. Лакин елә бир вахт кәлир, бу хәстәлик јайлыр вә мөһтач олмајанлара да сирәјәт едир. Артыг о заман хәстәлик ичтиман тәһлүкә һалыны алыр.

Мәсәлән, мәним чөлүм мөһтач олмајанлар сыврасындадыр, амма кәчән күн јәнә бир мәчлисәдә бир ад һағгандакы суала «чаваб верәркән дүдүғунун вә аналдығынын там әксини сөјлади.

Бу һадисә мәһијјәт етибарыла јәнә дә мәним јухусузулуғула һәтичәләнәчәкди. Евә гәјдыб јатара кирдијимиз заман ичмә јәнә о сахта гәһрәманлығлардан биринә саташамағы бәһәнә едәрәк чөлүмүн үстүнә атылды: — «О ад һағгындакы суала чаваб верәркән һеч һәја етмәдимми? Мин иллик тарихи олан бир ады сән нәчә дә јишдирдән? Буну нәчә сәсарә етдики?»

Чөлүм бутун сојуггандығы илә күләрәк: «Куја дүнја дағылачагымыш! Ики мин ил ајры ад оlanda нә бәш вермишдән ки, бир мүддәт дә мәним кәстәрдијини шәкилдә оlanda нә олсун? Гој индән сонра да белә олсун! Куја зәлзәлә башлајачағ, гижмәт гопачағ. Бу кими сәјләрә, сәјин кими динамик һојатдан узағ ахмағлар гижмәт вә әһәмијјәт верирләр. Бизим кими о һәјәтә ујғунлашанлар күлүб кечәрләр.

Чөлүмүн нәчә вахтдыр өзүнә сипәр етдији сәјләрдән бири дә бу «динамик» кәлмәсидир. Онун ишләтдији мәнада бу кәлмә оа ичәрсиндә һәр чүр сновбәси, јүнкүлбейлији, ријакарлығы, јәләнә етива едирмиш вә динамик олан бириси һәр сәј ола биләриниш. Мәсәлән, қ, һәлә дунән ички ичәнләри вә гумар ојнајанлары сәјтан чинсиндән саян-зочаларын бу күн мүкәммәл бир гу-марбәз, бир «Вискин-содә» алулдәчиси олмаларыны мүкәммәл бир динамик «ләмәти» сајыр. Онун фикринчә, дәјишмәјән инсан ахмағдыр. Дәјишүн йсә һәр рәнкә вә һәр гәлибә кирмәлидир. Бундур, һәмнә чөлүмүн димәннә һағгындакы аңлашыш:

Ичмә күләрәк: — «Сән мүкәммәл бир мүтәфәккир ичмишсән!»

Дашыдығын пилликләри инди дә фәлсәфә илә өрт-басдыр етмәк истәйирән—сөйләди.

— Сәнә гаршы тәнәззәү едә билмирәм. Әслиндә сәнинлә һесаблишмаг барәдә дүшүнән дә жохдур. Сән бу гаранлыгыларда бир кабус кими сүрүмәжә мәнкусан. Диггәт етирдинми? Сәнин ән чох инандығын да сәни тәрк етмәжә тәрәддүд кәстәрәжди.

— О да динамикдар. Она көрә! Сәнин кими о да мәни һәддиндән артыг тәшәббускар сәјдә. Лакин ондан һеч олмазса бир шеј хәһш етдим: Динамик ол, анчаг ријакарлыг еләмә.

— Вәд етдимми?

— Бир шеј сөйләмәди. Лакин ричәми нәзәрә алачағына үмид салдым. Чүнки рија чох јыхычы вә өлдүрүчү амилдир. Башга јерләрдә бу хәстәлиин ичтимаи маһијәт амимасы үчүн ән бөјүк пилликләр ән бөјүк сәјләрини сәрф едирләр. Лакин сән вә сәнин кимиләр салпасағкән буна гаршы һечә чыхыш едәчәјими билмирәм.

Чөлүм бөјүк мәмнунијәтләр:

— һә? Буна анлаја билдинми? Инди бһудә јерә үзүлмә, рәһатлыг тап,—деди. Вә архасыны чевирәрәк хорудламаға башлады.

IX

Һәддиндән артыг өзүнү истәмәк мәни һәрслијә јуварламышдыр.

Мәним ики бөјүк еһтирасым вар: зәнкин олмаг вә јүксәк вә зифәләр тутмаг, лакин бу сәһәдә дә ичмәлә чөлүм арасында дәрин тәзадлар вә мүчадилләләр баш вермәкәдир.

Ичим дејир ки: «Зәнкинлик вә вәзифә саһиби олмаг арзусу. Бәзи шәрәтләр нәзәрә алынарса, бунар чох тәбни, һәм дә фәрдин өзү үчүн дејил, чамаат үчүн дә сон дәрәчә фәјдалы арзулардыр. О чүмләдән, мәсәлән, бир сәһәдә чалышыб габаға дүшмәк, гәнағә етмәк, пизам-нитизам ичәрисиндә јашамаг јолу илә әлдә едилән бир сәрвәт јалныз саһиби үчүн дејил, һәм дә мүһит үчүн бир хејир мәнбәјидир. Бир сөзлә, билки, зәка вә габилијәт саһиби бирсини јалныз вә јалныз чалышганлығына әсәсланарәг дајанмадан ирәлиләмәк истәмәсн онун өзүндән даһа артыг чамаат үчүн фәјдалыдыр». Јухарыда гејд етдијим еһтирасларымын тәмин үчүн ичнини мәнә төвснјә етдији јоллар будур.

Лакин чөлүм һеч чур бунунла разылашма! О, дәрһал ирәли счырајарәг мәнә дејир: — «Бу һәјәтдан баш чықармајан ахмаға бахсан, ач вә сафил галарсан. Дүнја көрүмш, тәчүрбәләрдән чыкмыш сән, мәнә гулаг ас! Асан бир јол тапыб бир зәнкинә, бир заманә адамына чеврил! Зәһмәт чәкмәдән, бир комбинәсија гурмаг-

ла зәкннләшмәк, бирдәп-бирә вә һеч кимсәнин кәзләмәдији бир анда јүксәк бир вәзифәдә көрүмүк нә кәзәл шејдир—анлајыр һамымы? Сәнәдә, ханымында, ушағларында, гоһумунда—бир сөзлә, сәһәдә дәрһал бир дәјишклик баш верир. Бахышлар, јеришләр, дәјишләр, бојлар учалыр, башлар галхыр вә һечә дејим, һечә анладым—адамы һејран гојан таболлар ортаја чыхыр. Дәрһал һаимында рәгс мејданчаларына, баллара, барларә кетмәк еһтијачы јараныр. Кәлирсиниз, һәр кәсин башы сизә тәрәф чевриләр, бәзиләри кәзләри илә, бәзиләри бармағлары илә сизә ишәрә едәрәк «Бах, олдур!»—дејә бир-бирләринә иччылдашлар.

Сиз дә әтрафы ани нәзәрән кечирәрәк әвәлчәдән һазырланмыш масаны архасына кечирсиниз вә мәчлис башлајыр. Сәһәрә гәдәр јејир, ичир, күлүрсүнүз, һағг-һесаб кағызы кәтирилрәкән сизә һәсрәтли нәзәрләлә баханларын кәзләри өнүндә ушаға «чај-пулу» кими бир ол лирәлик фирлатмагдан да ләззәтли шеј вармы көрәсән? Јохса кет јығымчылыгыла, гәнағәлә зәнкин олмаға чалыш! Әлмә, ешшәјин өлмә, јаз кәләр, јонча битәр! Бу дүнјаға икә дәфә кәлмирик, Кәлмишкән јашамаг, һәм дә, сөзүн һәгиги мәнасында кәзәл јашамаг ләзимдыр. Вә бунун үчүн дә асан јол сечилмәлидир».

Ичим әсәбиләшир, һиддәтлә мејдана атылар: — «Диванә!—дејир. Сәнин кәстәрәдији јолла јүрүјәнләрин јурдларында бағушлар улајыр, әвләдлары ачындан диләнирләр. Нә гәдәр гурулу евләр вар? Нә гәдәр аиләнин очағы түстүләнмәкдә давам едир? Бунар сәнин кәстәрәдији јолла кәдиләр вә өзләрилә бәрәбар ичтимаи сәрвәтләри дә һавәја совурублар!».

Чөлүм күләрәк чаваб верир: — «Мәндән сонра әвләдларым ач галачағмыш! Мәнә нә? Онлар да мәним кими јолуну тапыб јуварларыны гурсунлар. Куја онларын јеринә мән јашајачағам! Индилик гој мән јашайым, сонрасыны онлар дүшүнәрләр. Дүнән достлардан бирсини евинә дә'вәт олунмушду. Салона кирән заман инсаның үрәји фәрһәлә долур. Рококо үслубунда дөшәмиши кениш, ишығлы салонун һәр тәрәфи ојун масалары. Масаларын әтрафында кишиләр, гадынлар, азачыг о јанда чаван оғланлар, онларын да јанында кәч гызлар. Хуләсә, бүтүн аиләләр бүтүн үзвләри илә бирликдә әјләнирләр. Бу ахмағын нөгтеји-нәзәри илә бахылса, арвадлар, чаван оғлан вә гызлар ојнамазлар, јә'ни әјләнмәзләр! Бу нә гәдәр кифәтмш кәһнә фикирләрдир! Сонра бир дә ки, мән пулу сәрф етмәк, хәрчләмәк үчүн севирам, сахламаг, бир-бириниң үстүнә чинләмәк үчүн јох!».

Мәним икнини еһтирасым олан вәзифә саһибији баресиндә дә ичмәлә чөлүм арасында дәрин тәзадлар вә мүчадилләләр вар. Ичим бу хусусда мәнә билки, зәка, чалышганлыг, чиддијәт вә јалныз вә әһмәтинә күвәнәји тәлгин едир. Онун дејији илә һәркәт етсәм,

Һәм үмүмун ишләри јолунда келәр, һәмдә мәнин јүксәлишим үчүн манәә олмас.

Лакин чөлүм белә дүшүмүр. Оуну фикринчә, ичинин бүтүн де-дикләри «әллама»ларин сачма сөзләридир. Јүрүмәк вә ирәлиләмәк үчүн истинад едиләмәли нөгәтләр азымдыр. Фикрин, назәријәнни әл-ајагы јохдур ки, сизни тутуб јүртүсүз! Истинадакаһ олачаг бир-синә чатмалыдыр ки, сизни мугамади сурәтдә ирәли апарә билсин. Бир кечә јенә јорган алтында мәни јухудан гојан бир мунәгишә әснасында чөлүм деди:

— «Мән елә габилјјәт вә зәка сәһби әдәмлар таныярм ки, әли илдән бәри чалышдылары һалда, әмәли-башлы ирәлиләјишә һал ола билмәјибләр. Лакин бунун мугабилинда бир чокларыны да таныярм ки, биләк вә ләјагәтдән мәһрум олдуглары һалда, олдугча јүксәкләр галкыблар. Вә бу, онларын һаггыдыр. Чүнки нәзәријә вә мүдрикиш архасына-дүшмәјәрәк әмәли вә гыса јолла кетмәји үстүн тутмуш вә мәгсәдләринә чатымышлар.

Ичим јени чашгундулга:— «Мүһит бу-үсулун нә гәдәр дағдыкчы вә ихтилалчы олдугуну көрдү вә-шүкүрләр олсун, ичәрисиндә јашадыгымыз дөврдә буна гаршы чох чидди тәдбирләр көрүлмәк-дәдир».

Чөлүм күләрәк:— «Бәли, көрүлмәкләдир. Лакин әсрләрдән бәри давам-едән бу әдәт-бирдән-бирә дә-әсанлыгыла унутулмаз. О, јенә ичдән-ичә тәсирләрини көстәрмәјә давам-едәр. Мән истәмә-рәм ки, мәнин сәһбини сон дәрәчә әмәди олдән бир јолу бурахмаг-ла һәсилә кәлән дәјишкәлијин дурбандарындан олсун. О, ертјаг-ла даврагсын вә бир јерә дирибгә гәлсин».

Ичим һиддәтләнди:— «Һәр-кәс белә етсә, онда дәјишкәлијин өзү һәсилә кәлмәз».

Чөлүм чаваб верди:— «Орасыны дүшүнмәк мәнин ишим дејил. Мән сәдәчә әләмәлик гурбаны олмаг истәмйрәм».

Ичим деди:— «Сән нә мәлүн бир вардыгсан! Лап бу чамаатын дүшмәнсин. Ону чүрүтмәјә гәрәр вермисән. Сәнин мөвчүллуғуну арадан галдырмаг бир борч мәһијәтә алмагдалдыр».

Чөлүм гәһгәһә илә күлдү:— «Нә замән вә һарда буну едәчәк-сән? Кечә јорган алтындамы? һалә дә аңламадыным ки, бу шәхс мәнә табә икән сән Дон Қихот мөвгәјиндә гајмаға мәһкумсан? Бу адамы, оуну бәјини, ирадәсини, гәббини әлә ала биләрсәнми? Бах, о замән мәнә мәнв едәрсән! Лакин сән тьсабага ким күндү-ләр гыгына чаклиб кечәләри јорган алтында өзүнү көстәрмәјә давам етдијин мүддәтдә һаким вә әмир мәнәм».

Егоизмин мәндә бәсләмиш олдугу бариз вә гүвәтли хусусиј-јәтләрдән бири дә һөкманлыг дүјүгүсүдур. Мәнин ичим һөкман-лыга мөфтундур. Ондан дүјүгү өзөгү һеч бир шәјдән алмыр. Инсанлары өз өнүндә башы ашагы, белли бүкүк, мүтә вә итаәткәр көрәркән о, аз галыр өзүндән кетсин, севиндијиндән көјүн једди-чи гатына галхыр. Бу һалы онда доғурап јенә дә һәмни давамлы кечмишидир. Истибададын әсрләр боју галмамасындадыр. Даим әјнәләр вә әјиләләр олушдур. Вә бу һал, һәһәјәт руһи бир функ-сија һалыны алмышдыр. Зәһфләр күчүлүлори көрдүкдә өз-өзләринә әјилр, күчүлүләр дә зәһфләрә раст кәлидикчә һөкмләрини кәстә-рирләр. Лакин нечә дә гәрибәдир— о, өзүндән кичикләрини, зәһф-ләрини она гаршы алдылары золил вәзијјәтдән нә гәдәр хошла-нырса, өзүндән бөјүкләрини вә гүвәтлиләрини өнүндә алчаларкән дә о нисбәтдә әләм вә изтираб дөүр. Бу ики там бир-биринә зидд олан һиссләри јан-јана дашмјыр вә һеч зәһфи вә күчсүз әзмәдән кечә билмәз. Бунун мугабилиндә исә һеч бир күчүлүнүн өнүндә йә-хылмадан да кечә билмәз. Тәбин ки, ичим оуну бу һаллары илә зарафат едир, әләһир.

Мәсәләл, кечән күн ичим чөлүмүн бир заваллыја гаршы ал-дыгы залиманә һаракәтин вә вәзијјәтин шаһиди олды. Заваллы каһ өнүндә әли багыны дурагаг ағлады, каһ јерләрдә сүрүнәрәк ајагларыны өлдү. Лакин чөлүм зәһрә гәдәр рәһм вә шәфғәт дү-мады, О бириси зүлм етдикчә хошланырды. Бичарә ичим бу һал-дан чох тәсирләнмиш вә кәдәрләнмишидә. Амма сәсини чыхар-мырды. Чүнки әбәс олачагыны билирди. Бир мүддәт кечди. Бу дә-фә зүлмкәр чөлүм өзүндән даһа гүвәтли зүлмкәр әлиңә дүш-дү. Көрмәлијиниз оуну һалыны, әјилмәлорини, јалвармаларыны, гатландыгы зиләтләри! Нәһәјәт, о бириси далаындан бир тәпик-вурараг гапынын архасына атды.

Ичим чох мәһиундү. Евә кәләр-кәлмәз өзәринә атылды:— «Ја-дландадыр, бир нечә күн өзвәл о бичарәјә етдијин чәфалар? Бах, Аллаһ мәзлумларын интигамыны белә алыр. Лакин сәни инанды-рырм ки, о бириси сәндән даһа чох мәнәтәт көстәрди!»

Чөлүм бөјүк һиддәтлә ичинин өзәринә атыларга:

— Ахмаг, јенә дә ејни һавалары чалырсан: «Аллаһ», «мәзлум-ларын интигамы». Бирдәфәлик баша дүш ки, Аллаһ-филян бу иш-ләрә гарышмаз. Бу, һәјәт мәсәләсидир. Әввәлдән белә кәлиб, белә дә кәдәчә. Нөкманлыг һәјәтдә бир нәрдиандыр. Нәм ашагыдан јухары, һәм дә јухарыдан ашагы кәлир. Пилләләр јүксәлдикчә һөкманлыгын зору вә гүвәтти дә чохалыр. О бириси мәнән ар-тыг мугавимәт көстәрирмиш. Тәбин ки, көстәрмәли иди. Бир дәфә дүјүгү тәзјини сиғәти һәлә азыр. Дикәр тәрәфдән итирәчәји шәј дә о гәдәр әһәмјјәтли дејил. Мәнә кәлиңчә, иш бәһәдир.

Јалныз һәјата там јабанчы олдуғум үчүн анламадығым бир шеј вар:—Бу кими ишләрде һоддиндән артыг һәссаслыг көстәрмәјә дәрмәз. Јеткин олмаг лазымдыр. Анлајырсаңмы?

Ичим дәрин бир аһ чокдан вә һејран-һејран бахараг деди:

—Лап әввалдән бәри анламадығым кәлмәләрдән бири дө бу «јеткин» кәлмәсидир. Мән бир чох адамлар таныјырам, ләкин нә кими јерләрдә бу кәлмәнни истифадә едилдијини хатырламайрам. Бу нә демәкдир?

—Аһ, о кәлмәнни сәнни кими ахмаг, сәрсәм анлаја билмәз. Ону анлаја билмәк үчүн доғуз долабдан вә сәккиз чәнбәрдән кечмәк лазымдыр.

Ичим тамамилә шашырды. «Долад, чәнбәр нә олан шејдир?—деја сорушду.

Чөлүм гәһгәһә илә күлүрдү:

—Нә гәдәр гаты бир чаһиллик. Вә әбди сәрхошлуг. Јеткинлик, долаб, чәнбәр кими һәјатин илкин шәртләриндән хәбәри олмајан варлыгла сәһбат етмәјә дәрјәми? Нә јазыг ки, сәннилә бәрәбәр јашамаг мәчбуријјәтиндәсән.

—Бәли, мәнә дө јазыг ки, сәнни кими һәддиндән артыг јеткин олан бириси илә бир јердә олмаг мәчбуријјәтиндәсән. Дедијин кәлмәләрни билмәсәм дә гәтјјәтлә анладығым бир һәнгигт вар. Сән чох мәнфур вә ијрәнч мәхлугсан. Сән һөкманлыг етмәкдән вә һөкманлыг алтына дүшмәкдән хошландығын һалда мәнни парәстни етдијим бәрәбәрлик нечә мејдана кәләчәк?

Чөлүм јәнә гәһгәһә илә күләрди:—«Һајды, ахмаг, рәдд ол бурад!»—деди вә архасыны чеширрәк хорулдамаға башлады.

Һәнгигтдә бәшәр һәјаты һөкмсүз олмайшыдыр вә һөкманлыг мүйәјјән дәрәчәдә гәдәр бу һәјатин әсас шәртидир. Ләкин сәрһәд кечмәк вә фәрдаларин шөхсијјәтини, һаглараны, һејсијјәт вә шәрофларини тандалаја билчәк бир шәкил алмамаг шәртилә! Һәр бир күтлә вә сәрһәд өзүнә көрә тәјјин етмишдир вә бунун үчүн дө мүйәјјән инамлар, ганунар тәртиб олунмашдыр. Инди иш-дөнүб долашыр, бу низам вә ганунарларин тәртиби мәсәләс кәлдир. Буну тә'мин едә билән мүйит үчүн, үмумијјәтлә, проблем јохдур.

Ләкин мүйит дедијимиз шеј мучәррәд мәфһумдур. Онун исми вар, чисми јохдур, өзбашына һәрәкәт едә билмәз. Мүйитин јеринә ону тәшкил едән фәрдләр һәрәкәт едирләр. Буна көрә дө низамлары, гануналары тәртиб етдирмәк, һөкманлыға, өзбашыналыға мејдан вермәмәк вәзифәләрн дө фәрдларин үзәринә дүшүр.

Фәрдларин һәмни вәзифәларин еһләсиндән кәлә билмәләрү үчүн онларын өзәриндә алтруизм һиссини чох инкишаф етмәси лазымдыр. Бу мөгәми анлајан мүйитләр һәмни мәсәлә илә бағлы чокдан бәри тәдбирләр көрмәкдәдир. Ләкин һагга, низам вә гануна хидмәтин лүзүмуну јалныз бу мәсәләдән бәһс едәркән дүшүмәк кәрәк дејил. Илк нөвбәдә гошушудан, вәтәндашдан сәһбат кә-

дәркән бу мәсәлә бәрәсиндә дүшүмәк вәчибдир. Вә онларын тануни башгасыны севмәклә, уғрунда фәдакарлыға һазыр олмаг-ла һәјата кечирилар.

Сәрсәри бир истибаддын әсрләрчә давам етдији јерләрдә белә фәзиләтларни мејданачымак имканы маһијјәт етибарилә әслиндә јохдур. Бу да ондан ирәли кәлдир ки, бу кими мүйитләр кет-кедә учурума доғру јуварлаймагдадыр.

Јашамаг үчүн һөкманлыға вә өзбашына һакимијјәтә сон гојмаға гәрар верәнләр вәтәндашларда бири-бириләрнин горумаг, бир-бирләрнин һагг вә шәрофларини замини олмаг фәзиләтин мүйтлг вә мүйтлг көзләмәлдирләр. Јохса кечиш вәхтлардан бәри инкишаф едиб кәлән һөкманлыг ән'әнәси һәр шеји дағынтыја кәтириб чыхарар, һәр сә'ј вә һүмәти нечә ендирә биләр. Һәр шеји «јеткинлијә», «долаба» вә «чәнбәр» сохар.

Мәнни кими чөлү ичиндән гуввәтли олан вә үзәрләриндә еғоизм һисси һким кәсилән шәхсләр, ајдын мәсәләдир ки, тәкбашлына бу дәјишкиллији ичрә едә билмәләр. Бунлар өзбашына бурахылдылары тәдбирдә, әксинә ән'әнәви јола давам етдирәчәкләр. Башга сөзлә десәк, бунлары һәмни јолдан ајырмаг вә әләхлус едә онларын вүчуда кәтирдикләри јени јола сөғг едә билчәк чәрә вә тәдбирләр үзәриндә дүшүвүмәлидир.

ХІ

Мәнни чөлүмүн хүсусијјәтләриндән бири дө көзүкөтүрмәзлик вә гысганчлығдыр. Әслиндә бу хүсусијјәт һәр бир инсан олғунун тәбиәтиндә вардыр. Ләкин башгаларында о, инсаф вә мүрүвәт дејилән диқар хүсусијјәтләрлә аз-чох тәнизим едилдир вә иғтиман хәстәлик һалыны алмыр. Мәндә исе тамамилә әксинәдир. Мән бу мәсәләдә сәрһәд танымыйрам. Әлбәтгә, мәнни инсаф вә мүрүвәтдән тамам хали дејил. Һәтта бә'зән орада бунлар өзләрнин чох габарыг цәкилдә көстәрир. Ләкин башга хүсусларда олдуғу кими, бурада да чөлүм һаким вә галиб олдуғундан көзүкөтүрмәзлик вә гысганчлыг мәндә хәстәлик, иғтиман бәлә һалыны алыр.

Мән һәр шеји гысганыйрам. Физиләти дә, рәзаләти дә, бејүклүју дә, кичиклији дә, јүксәклији дә, алчағлыгы да... Мән истајирәм ки, һәр ишдә, һәр шејдә һәр хәслән үстүн олум. Олмадығым тәдбирдә һәр кәсә вә һәр шејә гаршы дәрин кин дүјүрам. Мәсәлән, кечән ақшам бир мәчлисәдә бирисини ше'ри охунду. Отуранларын чох хошуна кәлди. Шаир олмадығым һалда, бу мәни чох әсби-ләшдирди вә ше'рин сәнибини кичитмәк, ше'ринин бурахдығи тә'сир арадан галдырмаг үчүн хәјалыма вә ағлыма кәлән бир јығын чүрбәчүр ирәдләрә ет атым. Бу адамны тәрәтмәдији бәд әмәлләрин галмадығыны сөйләдим; бурада она аид олунан ше'рләри башгаларына јаздыртдығына һамыны инандырмаға чалыш-

дым. Сөзлөрүмүн төсир етдиңин көрүнчө өзүмү бэхтијар сандым.
Бир һафта эввэл ө бир мүһаррир баресинде ејин һәрәкәти ет-
мишдим. Ево гајдылар-гајатмаз јенә дә о, бәднам ичим үзәримә
атылды:

— Ахы сән өзүн һеч мүһаррир дә дејисән! Сән пислиңи садәчә
пислик еләмәк үчүн едирсән, нә һојасыз, нә ијрәнч мәхлуғсан!
О заваллы һаггында о ифтиралыро нечә үдүрдүн? Фајдан нә иди?

— Сән белә ишләри баша дүшө билмәссән. Шанр, мүһаррир,
мүтәфәккир вә с. бу кими шахшәр јер талыб етибар газанарлар-
са, мәнә нә галар? Мән һәр кәсдән вә һәр шејдән артыг өзүмү
дүшүрүм, өзүмү горурурам.

Бир күн дә бир доносбазы гысганмышдым. Онун вердији до-
носү мән өзүм ермәк етәјримдир. Мәһз бунун үчүн һәрифи тәғиб
етдим. Ишләри елә гурдүм ки, еләдиңи хидмәт хәјанат сајылды вә
мәһкүм едилди. Раһатлыг тапдым.

Ичим күләрәк: «Өмүрүндә бир дәфә јажшылыг едә билдир» —
деди. Амма јажшы баша дүшүмсән. Аферин сонә! һәрифин көрмәк
истәдији иши ияк фурсатдә мән өзүм көрөчөјүм.

— Утанмырсан да, данышырсан!

— Кимдән вә нәдән утаначарам?

Гысганчыг доғрудан-доғруја егонизмин мәһсулудур. Јалныз
өзүң севән, һәр шеји өз нәфислө табе вә фәдә етмәјә һазыр олан
биринсини башгасыны көзү көтүрмәмәси тамамилә тәбиндир. Һәм
дә бу чох дағдычы бир хәстәликдир. Чәмијјәтләри, мүссәсалары,
руһлары лап ичәрисидән дағдыр. Ејин пешәдән олан инсанлар-
ын алашмаларына, бәрәбар сөвијјәли һәјат гурмаларына мане
олур. Хәләф-сәләфи бәјәнмәз вә бир фикрини далаңчы ардычыл
шәкилдә кетмәз. Мәһнәви дәјрләр өз гижмәтләрини алмазлар вә
чәмијјәт һәјәти инкишаф етмәз.

Бүтүн бу чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн бир чох мүһит-
ләрдә һәмни хәстәликлә чохдан бәри мүбаризә апарылмағдалыр.
Инсан мәңлијинин ичиндә олан вә гысганчыга гаршы кәлән инса-
ф вә мүрүвәт кими хәусуијјәтләрин тәрбијә вә артырылмасына
әһәмијјәт верилмишдир. Бунлар гүвәтләндикчә о бириләр зәиф-
ләмиш вә нәһәјәт, арада мүвазинәт һасил олмадулар.

Мәһни мәңлијинин икинчи гисми олан ичиндә дә инсаф вә
мүрүвәт хәусуијјәтләри олдугуну чох јажшы билдрәм. Ләкин нә
чәрә ки, ичим чөлүмә гаршы чох зәифдир. Ичими тәшкил едән гүв-
вәләр чөлүмүн гүвәләринә гаршы һәрәкәт сәһәләриндә даям мәг-
лубдур. Онлар јалныз јорған атындына вә гаранлығларда аз-чох
чарпышырлар. Бу һалын өзү исбат едир ки, узун заманлар чөлүм
мәһкәмләндији вә ровач тандыгы һалда ичим уңудулуғиш вә тама-
милә јаддан чыхарылмышдыр. Вә һәңгитән дә ичимин инсаф вә
мүрүвәт һиссләрини јолајарам: тәрбијәм, дини, ичтиман һә-
јәтин вә с. амилләрин бунлары мөһкәмләндирдијинә вә тәрбијә ет-

дијинә тәсадүф еләмирәм. Там әксини көрүрәм, көрүрәм ки, бун-
лар онлары әкс истигамәтә сөғ етмишләр. Инсаф вә мүрүвәт һисс-
ләри кетдикчә кичилмиш вә зәифләмиш, бунун әксинә оларга исә
гысганчыг мүмкүн олан нә варса, һамысына доғру ирәлиләмиш-
дир вә нәһәјәт, мәндәк шәкли алмышдыр. Вәзијјәтин трагик чә-
һәсти будур ки, мән бүтүн варлығымла гысганчылығын вә ону доғу-
ран егонизмин јалныз мәнсуб олдугум чәмијјәтә дејил, өз мөвчүдү-
ғум үчүн дә өлдүрүчү маһијјәт газандығына һәндәдиги һалда,
онлардан һеч чүр өзүмү хилас едә билмирәм. Чөлүм јенә мәһә-
һәкмидр. О, јенә мәһи сүрүкәләјир. Демәли, мәнә даһа башга мү-
һүм бир хәстәлик дә вардыр ки, о мәһә истәдијим кими һәрәкәт
етмәк имканыны вермир.

Бу хәстәлик нә ола биләр?

Дүшүндүм, дүшүндүм, нәһәјәт тапа билдијим чаваб бу олу-
ду: Ирадә зәифлији!

Јалңыз анламаг вә билмәк кифәјәт етмәз, бир дә һәкми вериб
ичрә етмәк гүдрәти лазымдыр. Өзүм јохладым вә көрдүм ки,
мәндәк хәстәликләрин хәстәлији вә балалары баласы мәһә ира-
дә зәифлијидир.

Бүтүн мөвчүдијјәтимлә һисс едирәм ки, бу зәифлијә чәрә
тапдығым дәғисгәдән бүтүн хәстәликләримни кәһарә атмаға вә чө-
лүмдән бир кәлә кимк истифадә етмәјә гәдир олачағам.

Һәңгитәдә бу күн мән чөлүмүн әсиријәм. Бүтүн гәрарлары вә
рән дә, ичрә едән дә олар. Һалбуки беләми олачағды? Мәһни мәң-
лијим јалныз чөлүдәмни ибарәтләдир? Бундан әләвә бир ичим дә:
јохдурму? Мәсәлә бундалыр ки, ичим зәифдир. Ләкин нә гәләр
зәиф ола да, јенә дә вардыр, јенә дә мөвчүдүр вә чөлүм илә бир-
ликдә дејилдир. Вә ән гәрибәси будур ки, мән, јәни мәһни үмүм;
мәңлијим ичими дәмн чөлүмдән үстүн тутур. О һалда, нәдән гәрар
верән чөлүм олсун? Нәдән бу һәкми вә гәрар-чөлүм илә ичим әр-
сындәккә мәңдијимә — јәни мәһни ирадәмә аид олмасын? Ирадәмә
мәңлијимн бу ики гүтүб арасында һәкми верән бир амил ролуну:
ојнамаға башладығы доғисгәдән етибаран вәзијјәт-тамам дәјни-
мәзми? Будур мәсәлә.

XII

Чөлүмүн бајағдан бәри садалздығым хәусуијјәтләрини үмүмән
нәзәрдән кечирәк. Јарынамаг, јалан, ријакарлыг, сәрвәт вә вәзифә,
әһтирасы, зулмкарлыг, гысганчыг, һөкмиранлыг вә...

Көрүрсүңүз, мәһни чөлүм башдан-баша антисоциал бир вар-
лығдыр. О, мүһити иһридон кәмишр, ичтиман һәјәтин тәшәккүдү,
вә инкишафы үчүн ләзими кәлән бағлары мәһв едир. Ичиндә-бедә
бир микроб даһәјан чәмијјәтдә гаршылығлы јардым, севки, инам,
доғрулуғ, сәдагәт, чидди чалышыма, һагга, һәңгитә мүнәсибәт, хү-

ласе, модерн чэмијјэтлэрин инкишафыны тэмнин едэн амиллэрин бир араја кэлмэсн чох чотин олур. Эслино бахсан. мөним чөлүмлө чэмијјэт арасында эиндијјэт вар—бири о бирисин инкар едур.

Шекспирин! гәһрөманларындан бирисн кини мәнсуб олдуғум чэмијјэт до to be or no to be—өлүм, ја олум!—дилеммасы гаршысындадыр. Вә мүтлөк бу дилемманы һал едәчөкдир. Ја бу чөлдөн өзүнү гуртарага, јахул да өзүнүн ичдән кәмирилмәсннә разы олачгадыр.

Ајдындыр ки, бу чэмијјэт көзү көрә-көрә ичиндән бу шөкилдә јыкылмаға разы олмаз. Орасы да ајдындыр ки, о, илк нөвбәдә бу мүзур заһирдән өзүнү хилас етмәк јолуну габул едәр.

Лакин буну нечә һојата кечирчөк?

Јекәнә јол һәмни заһири ислаһ етмәкдир. Вә һш дә бурасындадыр ки, бир аз әввәл бәһс етдијјәмиз ирадә мәсәлән дә өзүнү кәстәрир.

Мөним ичим эслино бахсан, ичтиман һојатын инкишафына ујғун вә мусанд олан амилләрлө долудур. һәнгигәтән, бу бахымдан мөним ичимлө ич мүкоммөл вә мүтәрәғи чэмијјәтләрә мәнсуб фәрлэрин ичн арасында фәрг јох дәрәжәсиндәдир. Гимјәтлэрин дәгиглији, јахшылығ вә пислик, көзәллик вә чиркилик һаггындакы өлчүләр һәр ики тәрәфдә дә демәк олар ки, ејнидир.

Мәсәлән, јарынмағы мөним ичим дә севири, бир инкислис дә ичн севири. Јалан онун үчүн дә, мөним үчүн дә мәнфурдур. һаггы мүдафи, шараф вә иззәти-һәфси горумағ да һәр ики тәрәфдә ејни дәрәжәдә мәғбулдур вә с.

Јалныс бир фәрг вардыр ки, орада гимјәтлэрин, дојәрлэрин һәрәкәтвечири гүввәси вар, мәндә јох. Башга сөзлә десәк, инкислисдә ичн дәрһал һәрәкәтә кәтириб фәалијјәтә кечмәјә сөвг едән гүввә вар, мәндә исе јохдур. Бу гүввә инкислисин ирадәсиндән ибарәтдир. Мөним ирадәд онункуна нисбәтән чох зөиндир. Елә чыхмасын ки, бир инкислисин чөлү ону мөним чөлүмүн сөвг етдији јолларә сөвг етмәкдән халидир. Хејр. Заһир һәр јердә бу мәнфи ролун ојнајыр. Лакин мөним әксино оларағ ич инкислисдә чөлдән даһа күчлү, даһа үстүндүр.

Нижә инкислисдә елә олмушдур, мәндә белә? Бунун бир чох сәбәблэри вар. Мән бунларын һәмсынын үзәриндә дајанмағ истәмирәм. Јалныс ичим вә әп мүһүмүнү гејд едәчөјәм. Чүнки инкислис чэмијјәти өз инкишафыны фәрдин ичинин күчләнмәсинә табә тутмуш вә бунун ичрасы үчүн һәр ан бүтүн сәј вә гејрәтини әсир-кәмәмишдир.

Гәзетләрдә охудуңуз: инкислис малјјә назирн кәлән илин будчәсиндән хусуси бир јердә сөз ачыб вә орадакылардан бирисн бундан истифадә етмишдир. Бу һадисә јайлымышды.

Дәрһал бүтүн инкислис чэмијјәти вә әфқари-үмүмјјәси тәк бир, варлығ кини габарды. Нечә олур ки, малјјә назирн бүдчә е'лаи

олунамашдан әввәл өз достларына онун барәсиндә данышыр? Мәчлисә сорғу көндәрилди. Вә бурода «Мистер Томас намуслу һисандырса, әлбәтә ки, өз вәзифәсиндә галмағ барәсиндә дүшүнмөз»,—дејилди. Бөјүк гәзетләр баш мөгаләлориндә белә бир адамын инкислис кабинәсиндә галмајағачынын күн кини ајдын олдуғуну билдирди. Заваллы адам мајда бахымдан һеч бир суи-истиғадә һалына јол вермәдији һалда көз јашлары ичәрсиндә вәзифәсиндән истәфа верди.

Башга мисал: он једди илдән бәри мүдафино назирлијјинин даныш мүстәшарығында олап бириси бөјүк ширкәтлө дөвләт арасында мүгавилә баглајаркәп ширкәтин бүкүнкү мүдиринин вахты битдикдән сонра өзүнүн о јерә көз диклијјини сөјләјибмиш. Арда јенә дә пул һагг-һесабы олмамышдыр. Вә һаггында сөһбәт келән мүгавиләләрдә дөвләтнин әлејһинә вә ширкәтин ләһинә һеч бир шөјә јол верилмәдији һалда мөһз һәмнин арзуну бојан етмиш олдуғундан баш назир дәрһал бу тәчрүбәли мүстәшары вәзифәсиндән узаглашдырды.

Үчүнчү бир мисал: инкислис кралы сәјаһәтә чыхаркән эини едирсиниз ки, инкислис гәзетлоринин илк сәһифәлэри јалныс онун шөкиллэри илә долу олур? Хејр. Белә дејил. Онунда бағлы хәбәрлэри чох мүтәсәр шөкилдә орта сәһифәлэрин ора-бурасында тана биләриниз.

Гырх милјонлук вә халгын дөрд јүз әлли милјон асијялыны, африкалыны, америкалы вә австралијялыны өз табелији алтында нечә сахладығынын сиррини баша дүшдүнүзү?

Чэмијјәти вә ону ифадә едән әфқари-үмүмјјәсини бу гәдәр чанлы олдуғу бир өлкәдә әлбәтә ки, мәнникинү хилафына оларағ заһир сөнәр, батин чанланар, чөл сусар, ич данышар вә исе исе едәр. Чүнки һәр кәс билир ки, белә етмәсә өзү сөндүрүлөчөкдир.

Инди суалдан суала кечәркән дәрәжәсиниз ки, лап јахшы! Нәдән Инкилтардә әфқари-үмүмјјә чанлыдыр, биздә исе чансыздыр? Бунун бир чох сәбәблэри вардыр. Фәгәт башлычасы будур ки, бу өлкә једди јүз ил бундан әввәл һүрријјәти әлә алмыш вә сәрбәст фикир јайлымасына башламышдыр.

Биз дә сәрбәстлијә тоғушдур. Бизин дә әфқари-үмүмјјәзини чанланмасы чох тәбиндир вә чанландыгча һеч шүбһә јохдур ки, мөним ичим дә гүвәтләнчөк вә бир күн чөлүмә галиб кәлчөк.

Фәгәт унутмағ лазым дејил ки, инкислис әфқари-үмүмјјәсинин чанланмасында башлыча сәбәб сәрбәстлик олмушса да, бу јекәнә сәбәб дејил. Сәрбәстликдән истифадә еләрәк инкислис руһларыны сәбәб дејил. Сәрбәстликдән истифадә едән мүһәррир, шаир, мүтәфәккир вә морав гәблэрини тәрбијә едән мүһәррир, шаир, мүтәфәккир вә моравлистлэрин чох бөјүк ролу олмушдур. Јалныс Шекспирин инкислис характерини јетишмәси үзәриндә нә гәдәр тәсири олмушдур! Бу, елә нумунәдир ки, мөним антисоснал чөлүмлә мүбаризадә бизә јол кәстәрә биләр.

Хуласа, бу һәнгәт бүтүн ачылыгы илә гәбул едилмәлидир. Мәнин чөлүмлә чәмијјәт арасында дәрин бир тәзад вардыр. Вә чөлүм чәмијјәти дә асындан сарсытмададыр. Чәмијјәт јашамасы һәминә буна чарә тапмалыдыр. Заһирими ислаһдан башга бир јолу олмадығындан бу әмәлијјәти ән тәчили бир шәкилдә һәјәтә кечирмәк лазымдыр. Заһиримин чәмијјәти јыхан хүсусијјәтләринә гаршы гәти бир мүчәдилә ачылмалыдыр вә нечә ки, чәндә вә мөвчуд, шәрәф һиссини көзләјән мүнһләрдә јарынаһлара, јаланчыларә, ријакарларә вә с. чәмијјәт ичиндә јер верилмәз, һөрмәт едилмәз, говулар, узаглашыдырлар—биздә дә ејнә јолла кетмәк заманы кәлиб чатмышдыр.

СӘРБӘСТ ФИРГӘ ХАТИРӘЛӘРИ

ГУРУЛМАСЫ ВӘ ЈАҢЫЛМАСЫ

1930-чу илин август ајы иди*. Тә'тил вахты Истанбула кәлдим. Парис сәфири Фәтһи бәјин дә Истанбула кәлдијини вә Боғаз-ичиндә Нәчмәддин Молла бәјин евиндә галдығыны өјрәндим. Һәлә Иттиһад («Иттиһад вә Тәрәгги») заманындан бәри таныдығым вә Малтадакы мүштәрәк әсәрәт заманы даһа да јахынлашдығым Фәтһи бәји көрмәјә кетдим. Лакин көрә билмәдим. Молла бәј мәнә Фәтһи бәјин Јаловада олдуғуну вә орада бә'зи ишләр көрдүјүнә сөјләди. Ертәси күн Јаловаја чағырылдым. Ики ајдан бәри јаслы бачымын јанында олан ғызым Гәзәри дә бир аз әјлансин дејә өзүмлә кәтүрдүм вә Јаловаја кетдим. Сән демә, һәмин күн «Сейрәфәјин»—Дәниз Јоллары Идарәси Јаловада јени тикдирдији мейманхана шәрәфинә бал тәшкил едбмиш. ...Дә'вәт едилән-дән о гәдәр иди ки, мейманхана ағзына гәдәр долмушду. Бизә јер олмады. Лакин Гәзи үчүн һәмишә мейманханада ики отаг сахландығыны билдијим үчүн баш јәвәрә мурачизә етдим. О, бир нечә дәгигә сонра «Гәзи һәзрәтләри бала кетмәјиннә әмр едир»,— чавабыны верди. Рәсми палтарым олмаса да кетдим вә рәгә салонуна кирдим. «Вахт» гәзетинин сәһнби Әһмәд Асим бәј дә орада иди. Онун јанында отуруб салону сейр етмәјә башладым. Гәзи, Исмет Паша, Қазым Паша вә Фәтһи бәј салонун ортасында дуруб сөһбәт едирдиләр. Гәзи әтрафа бахаркән көзләри мәнә саташды вә әли илә јанына кәлмәјими ишарә етди.

* Атамн хәтирәләринә башларкән һәмин јаз мәнин јанында атамла аһам зрасында олан бир сөһбәти јазмағә өзүмә борч билһрам. Бу сөһбәт һәм ағаллы бир гадынын күчлү һиссијјәти, һәм дә атамн вахты илә һүсәји Чавид Јалчынин «Таныдығларым» адыл сәһнлә јазыларында сөјләдији кими, ушаг сағлыгы көстәрмәси бахымындан диггәтләјидир.

Ататүрк атам «Сәрбәст Чүһүрәјјәт Фирғәсинә» чәлиб етдикдән сонра Истанбула кәлән аһам она «Әһмәд—деди,—мәнчә, бу ишин ахыры јахшы олмајачағ.

— Нийә, Ситәрә?

— Гәзи сизи сынамағ истәјир, бәлкә дә бу, ојундур.

Атам һирләнди:

— Сән нә данышырсан, арвад? Гәзи сөз верди. Онун кими бир адам сөз вәрәндән сонра ким бу иши поа биләр?

— Бу чүр иккинчи фирғә чохларынын ишнә јарамас. Оһлар позачағлар.

Атам күлдү вә «Сән даләсин!»— дејә аһамн сөзүнү кәсди.

Гази арама ла бурнуну чөкди ва күлүмсөйрөк «Сербөст Фиргэ башчысы Фэтһи бәй!»—деп Фэтһи бәй мәнә тагдим етди, сонра јенә мәнә хитабан «Фэтһи бәй» бирликдә чалышагасан»,—деди.

— Пашам! Исмет Паша илә Фэтһи бәй арасында наразылык олмас ки?

— Дедим ки, Фэтһи бәй» бирликдә чалышагасан.

Рөг башланды. Мән јенә әвәлки јеримә кетдим. Гази бир ханымла рөг елирди. Мәним јаныма чатаркән ајаг сахлады, бир голуну бојнума долајыб үзүмдән өлдү:

— Тәбрик едирәм. Фэтһи бәй» дил тапыбмышсан.

— Һәлә һеч Фэтһи бәй» көрмәбимш.

— Чаным, сиз чохдан аңлашмишыңыз. Бу дөгигә кеңиб Фэтһи бәй» дә сәнилә дил тапдығы үчүн тәбрик едәчәјәм.

Мән һејрәтләндим. Әслиндә нә Фэтһи бәй» көрүшүдүм, нә дә бу фиргәдән хәбәрним варды. Гәрибә ишир.

Фэтһи бәй» јанына кетдим. Гази һөгигәтән ону дә тәбрик етмишиди.

— Фэтһи бәй!» Бүтүн бунлар нә демәкдир? Һеч нә баша дүшмүрәм.

— Инди јери дејил. Сабаһ мейманханада әтрафлы данышары.

Кечә вермут ичилди, рөг едилди. Баш јавәр Нәсуһи бәй сәрхош иди. Тәвазәкар вә чох тәрибјәли бир адамды. Һәмишә она рәғбәтним олуб. Бу кечә мәнә јакынлашды вә һәмишәки кими «хочачығым» дејә һәвазис кәстәрди. Сонра ачылышар фүрсәт дүшүкчә Гази» һөгигәти сөјләдијини, ишләрин јашаы кетмәдијини, сунистифадәләрә јер верилдијини, халғын мәнун олмадығыны билдирилди вә «әтрафыны пис хасијјәтли адамлар тутмушлар»—дејә шикәјәтләнди.

Ертәси күн саат икјә јакын мәним јашадығым мейманханада галаң Фэтһи бәй» көрүшүдүм. Арамызда белә сөһбәт олду:

— Бу нә ишир, Фэтһи бәй?»

— Мә»зунијјәт көтүрүб бура калдим. Мәнә мүтләг икинчи фиргәнин башына кечәчәксән,—дејир. Нәһәјәт, разылашдым.

— Бир илдән бәри бу фиргә мејл етдијини мән дә көрүрдүм. Нечә дәфә фиргәләр барәсиндә мәнә дә суаллар вермиш, имтаһан еләмишди. Фәгәт гәрәра кәлдијини билмирдим. Арада бир күн Дахили ишләр назир Шүкрү Гајадан икинчи фиргә гурулачағыны ешитдим. Ондан фиргәнин маһијјәтини сорушудум, лакин о да билмәди. Гази даһа мүнәфизәкар бир фиргәнин гуруламасыны истајримши. Шүкрү Гаја исә бууну тәһүкәли олдуғуну, онсуз да мәмләкәтдә мүнәфизәкарларын чохалдығыны билдијиндән мәмләкәтдә һеч бир ән»әси олмајан вә асанлыгла һағ»һесаб чүрүдүлә билән Сосиалист фиргәси типли фиргәнин јарадылмасы тәклифиңи вердијиндән дә көрүнүр ки, о вахт гәти гәрәра кәлә билмәмиш-

диләр. Лакин ајдын олур ки, Гази фиргәнин һәјата кечирмәји тәрашладырмыш вә јени фиргәнин башчалығына да ән јакын дост вә е»тибарлы адам кими сиз кәтирмәји даһа үстүн тутмушлар. Бәс фиргәнин програмы һағгында данышмадынызы?

— Данышды. Чүмһуријјәт халғ фиргәсиндән чох да фәргәнә-мәјрәчәк. Әслиндә һәр ики фиргәнин иларәси вә онларә назарәт Газинин өз әлиндә олачак. Чүмһуријјәт Халғ Фиргәсиндән (ЧХФ) арылмамағ шәртилә мәним фиргәмин дә тәрәфдары олачак, сечкиләрдә һәр ики фиргәнин намизәдләрини тәјјин едәчәкдир. Белә чыхыр ки, тәк фиргәнин доғурдуғу гаршылығсызлыгдан бәзиб вә һәм мәчлисдә бир-биринә гаршы чыхачағ ики фиргәнин мөвәддугуну, һәм дә мәмләкәтдә бир аз һүрријјәт һавасынын әсмәсини истајир. Фәгәт әвәлләрдәки кими, анархија вә гарғашалыға мејдан вермәкәк үчүн фиргәләр арасында әсәсан фәрг гојулмасыны вә икисини дә јухарыдан иларә олунмасыны тәмин етмәји диләјир. Хүләсә, мәним фиргәм ЧХФ-нин бир гәнады олачак. Сағмы, солму—ону һадисәләр кәстәрәчәк.

— Көрүндүјү кими, әсәс мәсәлд мәмләкәтдә еһтијатла бир һүрријјәт һавасы әсдирмәк вә мәмләкәти јаваш-јаваш һүрријјәтә алышдырмағдыр. Нәчиб вә әсл бир гајә! Фәгәт сәммимијјәтә инанырсынызымы?

— Инаырам.

— Тә»минатынызы?

— Мәктублашамағ вә»онлар» ишир едәчәјик. Бу мәктубларла Гази икинчи бир фиргәнин гуруламасыны арзу етдијини вә бу фиргәнин тә»сиси вә јашамасы үчүн әлиндән кәләни едәчәјини ачығча билдирәчәкдир.

— Бәли, гәнедичи тә»минатдыр. Дүнәнә гәдәр Парис кими бир мәркәздә сәфир, әвәлләр исә Баш назир, Мәчлис рәислији кими мөвгеләр тутмуш вә шөһрәти дүнјаны бүрүјән дөвләт башчысынын узун илләрин јакын досту олан бир адам дүнја вә миллиәт гаршысында вердији сөздән јүксәк тә»минат нә ола биләр ки?

— Әлбәттә, ағлабатандыр,—дедим.—Бундан артығыны тәләб етмәк ибтидан әхлағ вә назәкәт бахымындан белә ајыб оларды.

Һәр шеји позмағ әзминдә олан гүввә вә гүдрәт саһибләринин пердикләри сөз вә аңлашма үчүн јекәнә тә»минат онларын өз вичдан вә фикирләрдир. Бунларын икисини дә һечә чеврилдијини тәсәввүр едә билмәк үчүн әхлагдан чох ашағы бир инсан олмағ лазымдыр. Шәхсән мән тә»минат кифәјәтләндириңи һесаб етдим.

О дәгигәләрдә Фэтһи бәй» дә тә»минаты сәммимијјәтә инанырды. Лакин сонрадан бу гәнаәтини дәјишиди вә һәмин мәсәләдә даһа мәнимлә мүнәһисә едир вә илк күндән Газинин сәмини олмадығыны, она тәлә гурулдуғуну дејдири. Фәгәт Лондон сәфири оландан бәри бу мәсәләјә мүнәсибәтини билмирәм. Әчәба, көрсән јенә дә өз илдасында сабитдирми?

Каләк сөһбәтинизә. Фәтһи бәйдән сорушдум:

— Лап ә'ла. Фиргә гурмаг үчүн пул лазымдыр. Пулуруз вармы?

— Гази пул да верир.

— Ә'ла! Бу да фикрин чиддилијини көстәрән, бир әләмәтдир. (Даһа сонра ешитдијимә көрә, Фиргә тәчрүбәси үчүн хәјли пул верилиши, лакин бу пул фирганин идарә һеј'әтини тәшкил едән Фәтһи, Нури вә Тәһсин бәјләр тәрәфиндән фиргә ишчиләринә, онун үзвләринә һеч бир вахт һесап верилмәдән хәрчләнишидир).

— Һалә сонрасына гулағ ас! Гази бизә инандан јетмиш-сәксән милләт вәкили азырачагдыр. Буунун үчүн мәнән сијаһы истәјир.

— Нә јахшы!

— Бир јердә чалышачағыз, елә дејилми?

— Гојун фикирләшин.

— Фикирләшин. Анчаг сизә чоһ күвәнирәм.

Ајрылдыг. О күн бүтүн гәзетләр бу хәбәрдән бәһс едирди. Артыг Јаловаја мүхбир ахыны башланмыш, јарадылачаг фиргә барәндә ағыла вә хәјлә белә кәләмәјән шәјләр јазылырды. Һа-мы фирганин гурулмасыны мәмләкәт үчүн фәјдалы бир иш сајыр, Фәтһи бәјә һәр тәрәфдән тәбрик телеграмлары кәлирди.

ФӘТҺИ БӘЈЛӘ ГАЗИ АРАСЫНДАКЫ МӘКТУБЛАШМА

Сәһәрә гәдәр јата билмәдијимдән күнортадан сонра мөһкәм јухуја кетдим. Ојандығым заман отағыма кәлән хидмәтчиндән ах-шам Сараја дә'вәт едилдијими өјрәндим.

Ахшам чағыз гызым Тезерлә сараја кеткди, ашағыдакы салон-да бир чоһ ханым вә бәјләрин көзләдикләрини көрдүк. Буларыг арасында Әбдуллағ һамид бәјлә принс Лүсјен вә Газинин ба-чысы Мәғбулә дә варды. Јухарыда, хууси бир отагда Гази, Исмет Паша вә Фәхри бәј мүбәһисә едирдиләр. Саат бирин јарысына гәдәр көзләдик. Нәһажәт, Гази илә Фәтһибәј ашағыз дүшдүләр вә сүфрә башында отурдулар. Анчаг Исмет Паша јох иди. Гази Ис-мет Пашаны сорушду. «Һава алыр»,—дедиләр. Аз сонра Гази «Исмәти чағырын»—дејә әмр едирди. Бирни кетди, лакин гајыдаға «Ағачлар арасында көзишир, һава алыр»,—деди. Гази әтрафа бахды, додағларыны истәһзә илә сыхды. Нәһажәт, Исмет Паша-кәлди. Рәнки гызармыш, үзүнүн чизкиләри гыршымышды. Чоһ мүтәәссир көрүнүрдү. Гази јенә өзүнәмәхсус әдә илә әтрафа көз-кәздирди вә «Әсәбидир»,—деди. Јанындакылар күлүмсәдиләр. Газинин јанында әсәбләринә һаким олмағыз бәларан, бүтүн мөһа-рәти илә Газинин ән кичик һәвәс вә истәкләринә белә сәссиз-сә-мирсиз итаәт едән Исмет дә өзүнәмәхсус тәбәссүмлә отурмушду.

Гази Исмет Пашаја хитабән «Јаздығларымызы охун!»—деди. Баш назир дәрһал пәнәчәнин чибиндән бир карғыз чыхартды. Фәтһи бәјин Газижә јаздығыз мәктуб иди. Мәктубда Фәтһи бәј Га-зијә «Мәмләкәтә кәлиб даһили ишләрлә мәшғул олмағ, чүмһуриј-јәтич, халғчы бир фиргә гурарағ сијаси фәалијәтә кечмәк истәј-рәм»,—дејирди.

Гази «Инди дә мәнән чавабыны охун»,—деди.

Исмет Паша чибиндән икинчи карғыз чыхартды. Бу чавабда Гази «Фәтһи бәјин фикринин дүзкүнлүјүнү, Чүмһуријәти бир фиргә илә идарә етмәјин доғру олмадығыны, бунын үчүн инанды-ғы досту Фәтһи бәјә бу тошбәүсдә көмөк едәчәјини, ЧХФ-ни сах-ламағла јанашы, јени фиргәјә дә јардымчы олачағыны» вә д-дирди. Фикир вердим ки, карғызларын икиси дә Исмет Пашанын әли илә јазылыб. Ајдындыр—бу үч шәхс саатларла һәмни мәк-тубларын тәртибилә мәшғул имишләр.

ФИРГӘНИН ГУРУЛУШ ШӘКЛИНӘ ДАИР ИЛК ЕТИРАЗЛАРЫМ

Кағызлар охундуғдан сонра Гази «Нә дејирсиниз?»—дејә суал верди. Бир мүддәт башлар ашағыз енди, кимсәдән сәс чыхмады. Азачыг сүкутдан сонра Гази үзүнү мәнә чевирәрәк «Профессор бәј! Сән нә дејирсән?»—дејә сорушду. Мән әввәллә дә һеч олма-са ики фиргәнин олмасыны истәјирдим. Һәттә 1926-чы илдә тәғдим етдијим рәпортда тәк фирганин зәрәрләриндән, гаршы тәрәфин олмасынын доғурачағыз ағыз вәзијәтдән бәһс етмишдим. Фәғәт фиргаларын бу чүр-данышығлар нәтичәсиндә разылашығларлағ јаранмасына нумунә көрмәмишдим. Онун үчүн тәрәддүд едирдим. Газижә гаршы мүнәсибәтдә даим һауәс вә шәрәф борчум, Вәтән вә түрклүјүн вәзифәси кими гәбул етдијим доғрулуғ вә ачығлығ прин-сипиндән бу дәфә дә үз чевирәмәјим:

— Бу, ифрат сүн'идир,—дедим.

Гази гашлараны чатды.

— Нә демәк истәјирсән?

— Әрз етмәк истәјирәм ки, зати-дөвләтинизин мөвҗеји ајдын дејил. Кечмиш фиргә олдуғу кими галыр, дөвләтин бүтүн гува-ләринә, вәситәләринә, сәрвәтләринә исе јенә дә Исмет Паша һа-кимлик едәчәк. Бүтүн бунлар аз имиш кими, зати-дөвләтиниз дә-дүнјаја јайылмыш шөһрәт вә нүфузурузла јенә о фиргәнин башы-нда галырсыныз. Бунун гаршысында исе һәр чүр вәситәдән мәһрум Фәтһи бәј ортаја чыхыр. Ким онун јанына келәчәк?

— Сән кедәрсән.

— Кетмәрәм.

— Нә үчүн?

— Сиздөн ажрылмарам.

— Нија ажрылмырсан? Мөнә багылсан?

— Әттинизә, сүмүүнүзә јох, анчаг ифада етдијиниз мә'наја багылјам.

Ғазн әсабиләшди вә бу кими һалларда етдијн кими дасмалыны јан чибиндән чыхарды, бурунуу силди вә башыны јухары галдырарат:

— Мәнә сәнни арағарышдан олдуғуну сөјләјирдиләр, инанмырдым, һәгигәтән дә арағарышдыранмышсан.

Фәтһи бәј сөзә гарышды вә «Пашам, Әһмәд бәјни фикирләри доғруду»,—деди.

Паша лап әсабиләшди.

— Әһмәд бәји мән јахшы таныјырам. Оуну бүтүн әндишәси һәр тәрәфини әминјәтә алынмыш көрмәкдир. Индијә гәдәр орада-бурада, Мәчлис дәһлилләриндә гәзет сүтунларында өзүнү дидиб-төкүр, ишләрни јахшы кетмәдијиндән шикајәт едирди. Инди она ачыг данышмағ, гүсурлары көрмәк, хәталары доғрулмағ икнаны вериләр. Нијә тәрәддүд едир?—деди вә ғызым Тезерә чевриләрәк: — Тезер ханым! Сиз јахшы јетимчини ушағларсыныз. Фәғәт атанмыз ујајан. Оуну башы Иран фәлсәфәси илә долуб. Горхурам сизи дә зәһрләјәр»,—дејә хитаб етди.

Ғызым һөрмәтлә, анчаг мәтин бир әда илә «Атамыз бизим үчүн һәмишә јахшы јол көстәрән бир мурушүд олуб»,—деди. Мәчлисдәкиләрни ғызымны чабабындан һәзз алдығлары үзләринин ифада-силдән көрүнүрду. Ғазн өзү дә даһилән мәнун олду, анчаг буну көстәрмәк истәмәјәрәк өзүнү Фәтһи бәјә чеври. «Бу нә ишдир? Ән чох күвәндијиниз вә инандығыныз достларынызы вәтән вә милләтә хидмәтә дә вәт едирсиниз. Тәрәддүд вә шүбһә илә гаршыла-нырсыныз. Артыг һансы һәвәс вә үмидлә чалышмағ олар?»—деди. Бу сөзләр титрәк вә тә'сирли бир сәслә сөјләнди вә мәчлисдәкиләрә истанлән тә'сирә кестәрди. Фәтһи бәј дәрһал: «Тәрәддүд, шүбһә, филән јохду. Сөз сөздүр»,—деди.

Бу арада мән Ғазнини ачы сөзләриндән мүтәәссир оларағ креслому керә чокиши вә јанымда отуран ханымны архасына сыха-мышдым. Ғазн бу дәфә ханымә керә отурмасны, мәнә исә ирәли кәлмәмә әмр етди вә «Даһә нә дүшүнүрсән?»—дејә сорушду.

— Пашам!—дедим.—Мәнә хитаб едәрәк шәрәфләндирисиниз. Мәнни дә принципим сизә мунасибәтлә дүшүндүкләрими олдуғу кими сөјләмәкдир. Фәғәт бу сизә әсабиләшдир. Бәс мән нә едим?

— Әсабиләшмәјәчәм, дүшүндүкләрими сөјлә.

— Лап јахшы. Фирғә гурмағын сон дәрәчә тәбин вә һазыр бир јолу вардыр. Зәти-дәвләтләриниздә дә мо'лумдыр ки, бу күнүн өзүндә белә бир-бири илә аялашмамшы, ујушмамшы, илк фүрсәт дүшүн кими чарпышмаға һазыр ики гүввә вәр—тәрәггиләрвәрләр вә

муһафизәкарлар. Олар бу күн ејни фирғәнин бајрағы алтында толланмыш, чийн-чийнә чалышырлар. Фирғә вә Мәчлисдә бун-ларә сәрбәст дүшүнмәк, сәрбәст сөјләмәк вә сәрбәст һәрәкәт етмәк икнаны вериләрсә, фирғә өз-өзүнә ики чәбијәә ажрылар вә бу чәби-һәләр кет-кәдә ики фирғә һалыны алар.

Ғазн гәһгәһә илә күлдү.

— Куја бу фикир профессор бәјдән башға кимсәнин ағына кәлмәјиб. Хәјр. Елә илк дүшүнчәмиз бу олду. Јакни о разылағ вермәди,—дејә Исмәт Пашаја ишарә етди.

Исмәт Паша гарышымда отурмушду. Мән Исмәт Пашадан со-рушду:

— Паша, нәдән разы олмадыныз?

Паша додағларындан әксилмәјән тәбәссүмлә дилләнди:

— Мән истајирәм ки, тәрәфдарларымын кимлији билсинсн. Он ипәр олсун, анчаг архамча бир дәстә кими кәлсин. Јохса бу күн бурада, сабаһ орада, мән бунун гәтијән тәрәфдары дејиләм. Даһә сонра мәнә хитабән деди:

— Фирғәдә вә мәчлисдә сәрбәстликдән бәһс едирсиниз. Сиз нә заман сөз истәдиниз верилмәди, јахүд данышығынызын гарышы әланды?

— Рәсми чаваб истәсәннз һеч вахт, анчаг һәгигәти билмәк истајирсинизсә, даима. Чүнки сәрбәстлик елә бир шејәр ки, сиз иһатә едән һаваја бәнзәјир, түкәнсә, әлбәттә, нә сөз истәмәк, нә сөјләмәк һәвәси галар. Штат-мааһ гануну илә әлағадар сөз алдым, данышдым, башыма кәләнләр билкисриниз. Һалбуки бу га-уну бу мәмләкәтнин малијјә вә итисадийјатны алт-үст етди вә едәчәк. Он дәгигәтини ичиндә мәмләкәтнин үзәринә дурдуғу јердә 12 миллионлуг ғызылдан ибарәт чыхылмаз бир јүк јоғулду. Биз миллиәт вәкилләри дәрд јүз алардым вә чох разы идик. Нијә беш јүз лярәјә галдырмағ лүзүм јаранды? Нәјә көрә он доғиғә назир-ликдә олмуш бириси, дәвләтә онча дәгигәлик хидмәти олса белә, ајда һеч бир мәмләкәтнин вермәдији тәғәуд гәдәр алмалыдыр. Нијә миллиәт вәкилләринин вәкилик мүддәтләринини мо'мурулг дөврү кими гәбул едилмәси (Ғәшқиклати-әсәсијә ганунуна—Конституя сипјаја) зиддир аз имиш кими, үстәлик онларын вәкиллик маашла-рындан әләвә тәғәуд верилмәси гәрәры гәбул едилди?

Додағлары јенә тәбәссүм ичиндә, кәзләри исә сур'әтлә һәрәкәт-дә олап баш назар:

— Әһмәд бәј,—деди,—сиз хәјәлпәрвәр идеалистсиниз. Һәјәтдан хәбәрннз јохду. Инсанлар пул истајирлар, пул! Вә сипәст хә-димләри адамаларын бу истақләрини нәзәрә алмағ мәчбуријәтин-дәдиләр. Сиз буну аялаја билмәзсиниз.

— Һәгигәтән, Паша һәзрәтләри, аялаја билмирәм. Пул кимни-дир? Ону истајән кимдир? Верән кимдир? Түрк кәндлисиннз әтин-дән, дырнағындан кәсиб назирләрә, миллиәт вәкилләриннә, бөјүк

мә'мурлар вермәҗә һеч кими һаггы жохдур. Мәһз бу һагг мәфһу-му тәһфәфус етдигимиз һавадан да говуллашдыр. Она көрә дә сөз алмаг вә сөз вәрмәк вә сөз сөйләмәк һаггларыны билсәләр дә һеч ким онлардан истифадәҗә чәсарәт етмир.

Ғазн җтрафылдакы адамлар арасында бу кими мүнәгигәләрин баш вәрмәсиндән разы галыр, зөвг алырды. Чүнки, әввәла, онлар бир-биринә гаршы гојур, дикәр тәрәфдан дә кимин ким оладу-гуну билрди.

Бу дәфә дә Исмәт Паша илә арамыздакы мүнәгигәшәни зөвглә динләдә. Нәһајәт, јенә мәнә хитабән:

— Сизин мушанидә вә нәзарәт дедијиниз бу һурријјәти Мәч-лисдә тә'мин етмәк үчүн нечә нәфәр лазымдыр?

— Он ики нәфәр доғручу, чәсур вә мә'луматлы адам кифајәт-дир.

— Мән јени фиргәҗә әллә, алтмыш, бәлкә дә даһа чоғ јер тә'-мин сләчәјәм. Индидән сизә Кутаһја¹² милләт вәкили Нурини үму-ми катиб кими вәрирәм. Нури, габул едирсәнми?

Нури бәј деди:

— Әмир едирсинизсә...

— Инди Сәвфәтлә гаршы-гаршыја кәлин, чарпышын көрәк. Бачым да индидән јени фиргәҗә кирмишдир.

Мәчлисдә олан ханым әфәнди башыны тәрпәдәрәк тәсдиғ етди вә доғрудан да, Сәрбәст фиргәнни сон күнләринә кими онун садиғ вә әсл үзвү оларағ галды.

Бүтүн бунлар һәгигәтән үмидверичи, тәшәббүсүн чиддәлијини кәстәрән әләмәтләрд иди.

Ғазн јенә мәнә хитабән:

— Јенә сөзүн вармы?— дејә сорушду.

Ғазниниң сојуганлығы мәнә чәсарәт вермишди.

— Фәтһи бәј бу мәчлисә нечә дахил олачағ? Јени фиргәнниң Мәчлисдәки лидерлијини нечә ичрә едәчәк?

— Милләт вәкили олачағ.

— Пашам, милләт вәкили нечә олачағ? Буну ағлым кәсмир.

— Чаным, нијә ағлым кәсмир? Башгалары нечә милләт вәкили олурад, о да елә.

— Пашам, әфв един. Башгаларыны сиз төвсијә едирсиниз. Чүнки онлар сизин фиргәниздәндирләр вә фиргәнизә мәнсуб сечичиләр дә онлары сечирләр. Инди ЧХФ-дән олмајаң Фәтһи бәјни сиз нечә төвсијә едәчәксиниз? Халғ фиргәсиниң сечичиләри башга.

бир фиргә гурмағ үчүн бирсини нечә сөҗә биләрләр?

— Ғазниниң гашларындакы түкләр габәрмаға башлады. Әсәбилә-ширди.

— Чаным, араны нијә гарышдырсын? Сечиләчәкдир дејирам.

— Мән һәгигәтән аралығы гарышдырдығымы аңладым вә сусладым. һәр кәс дә башыны ашағы дикди.

Хејли вахт кечмишди. Әбдүлһәғ һамид бәјни јазыб кәтирдиги бир ғәсидә охуначағды. һамид бәј кәзлүјүчү таһарағ охумаға баш-лады. Фәғәт үчүнчү бейтиндә Ғазн ону сахлады. Ше'рләрә дәрһал нәзира сөјләнчәкди. Бу нәзира јарышмасы та саат једдијә гәдәр давам етди. Амма сәмәрәси чөз аз олды. Даһа доғрусә, һеч ол-мады. Буна бахмәјарағ, сүфрәдән галдығымыз заман Нури бәј өзүнмәхәсус һазырчаваблыға «Әфәндилар, давам едәк, нәзира-ләр кәзләјәк!»— деди.

Ертәси күн Ғазн илә Фәтһи бәјни мәтублары дәрч олунамүш гәзетләр бүтүн сәһифәләрини башдан-баша бу мәсәләҗә һәср ет-мишдиләр. Үмумијјәтлә, мәтубат вә мәмләкәт мәсәләҗә бөјүк ма-рәк кәстәдир, јени фиргәнни һөрмәтлә, севки илә гаршылајырдылар. Фәтһи бәј мәмләкәтин һәр јериндән телеграмлар алырды. Јени фиргәнни идарәси јерләшән Банклар күчәсиндәк ев, сөзү, там мә'насында, һүчума мә'руз галмышды. Фиргәҗә јазылмағ үчүн сибирсизлик кәстәрәндир сәјсәмә-һесабысы гадын, киши, гоҗа, кәчч, һәр јашда вә һәр вәзијјәтдә олан вәтәндәшләр бөјүк чоғуңлуғла она хидмәт етмәк истәдикләрини билдирирдиләр.

ЈЕНИ ФИРГӘҗӘ «СӘРБӘСТ» АДЫНЫ КИМ ВЕРДИ?

Фиргәҗә «Сәрбәст» адыны қиңиң вердијини дәгиг. билмирәм. Јалныз һалә о заманлар ешитдијимә вә Рәчәб бәјдән өјрәндијимә көрә, бу ады Ғазн өзү вермишди.

Рәчәб бәј 1933-чү илдә Јаловлада мәнә деди:

— Фиргәҗә «Сәрбәст» адыны верән мәнәм. Ғазниниң һүзурунда фиргәдән вә она ад тапмагдан даныштылырды. Мән дедим ки, бу фиргәҗә Әһмәд бәј мүтләғ дахил едилмәлидир. Фиргәҗә дә Сәрбәст, јахуд Либерал фиргә адыны верәк. Бу фикир Ғазнини хошуна кәлмиш вә фиргәнни адыны һалә о гурулмамышдан әввәл сечмиш-ди. Беләликлә, фиргәнни ады да, мәним јени фиргәҗә кечмәјим дә фиргә гурулмамышдан әввәл Чүмһуријјәт Халғ фиргәсиниң лидерләри тәрәфиндән гәрәра алынымыш.

Рәчәб бәјниң вердији бу мә'луматдан сонра мән Фәтһи бәјни фиргә тө'сисинә даир гәрар чыхарылан кечәнин икинчи күнү мей-манханадакы отағында јорғун башла фиргәнниң әсас програмы ки-ми бир нечә маддалик тезис һазырладығыны аңладым. Сон дәрәчә сәдә вә бәсит олан бу маддалари Фәтһи бәј мәнә дә охлду. Онлар кечмиш ЧХФ-нин әсасларына там ујғун иди. Анчағ бу чүр гуру вә бәсит бир һалда нәшр-олунамасы нијә тәләсидијини аңлаја билмәдим.

Фәтһи бәј:

— Гәзетчиләр инди һүчүм едәрәк, фиргә һаггында мә'лумат истәјәкчәлар. Бир шеј демәк лазымдыр — деди.

Һәнгәтән дә о, сөзүнү битирмәмиш тапынын зонки чалынды вә огага үч-дәрд журналист кирди. Фәтһи бәј мадаәләри охуду. Програма «Сәрбәст фиргә» тә бири хатыраладылмырды.

Әсәлидә кемчиш ЧХФ либералын либералы дејиллими? Буна зәррә гәдәр шүбһә сәдәләр бу фиргәнни Чүмһуријәтин мөвдү режими әсәс вә тәмәл кими гәбул етдији Тәшкиләти-әсәсијә гәнуһунун (Конститусија) түркләрин әсәс һағлары бардә 29 маддәдән ибарәт һиссәсини бир даһа охусунлар. Орада дәвләтчилијә дәир бир кәлмә дә тапа билмәзләр.

Әсәлидә бир нечә күн сонра Исмәт Пашанын Самсунда сәјләдији нитгә гәдәр мәннәм дә о заманадәк мәнсуб олдуғум ЧХФ-һи дәвләтчи олдуғуну нә мән, нә дә бир кимсә биллирди. Бу нитгдән сонра фиргә дәвләтчи оладу. Фәгәт нитг јени фиргәнни тәвәссисдән сонра сәјләди. Демәли, јени фиргәјә гурулмаздән әвәл «Сәрбәст» адыны верәнләр кемчиш фиргәјә дә «дәвләтчи» сифәтини әләвә етмишдиләр. Фәтһи бәјин бундан хәбәри вардымы—билмирәм. Һәмин мәсләјә дәир мәнә һеч бир шеј дејилмәди. Аячәк сонрадан мә'лум олды ки, ад мәсләси нәк мүһүм ишти.

Идиј фиргәјә өз низамнамәси лазымдыр. Бунун јазылмасын јолдашларым мәнә һәвалә етдиләр. Бөјүк Адада јахт клубуна чәкилдим, ики күнә тамамләрәк идарә һеј'әтинә вердим.

ИЛК ПИС ӘЛӘМӘТЛӘР ВӘ БИЗИМ ИСТИНАДКАҢЫМЫЗ

Јени тәшәббүсүн тәнтәнәли күнләри кечди. Кәләчәјин мүб-һәллийи, хуәсән дә јахынлашан сечкиләрдәки тәле мәсәләсини гәјри-мүәјјәнлији өнүндә нә едәчәкләрини билмәдикләриндән өз-ләрини итирән вә төрәддү едән милләт вәкилләри дәстә-дәстә Јалованы зипјәрәт едир. Гәзини көрмәјә чән атыр, онун дәрин бахышларындан, ејһамлы сөзләриндән, әтрафиндакыларын төвр вә һәрәкәтләриндән өз өзәңнәтләрини мүәјјәнләшдирмәјә чалышыр-дылар. Бизә кәлән хәбәрләрдән аялајырдык ки, бунларын арасындакы илк һәјрәчән вә һәвәс тамам сөнүмиш, јени фиргәјә кечмәк тәк-лифи аяланар чох төрәддү едирмишләр. Һәтта Рашид Галиб кими әвәлчәк бөјүк һәвәслә фиргәјә кирәнләр дә бу дәфә Гәзинни ајағларына дөшөнәрәк әфв олунамаларыни диләјирмишләр.

Әјни заманда, фиргә лидерләри, фиргәјә мәнсуб танынмиш шәх-сијјәтләр дә дә јени фиргәјә дүшмөн мүнәсибәт јарадырдылар.

Исмәт Паша Самсундакы нитгиндә јени фиргәјә һүчүм едди. Истанбулда фиргә раиси Чөвдәт Кәрим бәј хам вә габа бәси-тиклә фиргәни иртичачылығда иттиһәм едир, милләт вәкилләри, һәтта Гәзијә лап јахын оланлар дә фиргә әләјинә тәблиғәт апа-рырдылар. Јени фиргәјә үз тутан милләт вәкилләрини сајы һеч өн үчү кечмәди. Гәзи дә бундан артыг адам вермәк истәмәди.

Бүтүн бунлар ачығ әләмәтләр иди. Әкәр Гәзи һәнгәтән дә бу фиргәнни јашамасыни истәјирдәсә вә әкәр тәшәббүсүндә сәмиһи илдис, нечә олурду ки, бу дәрәчәдә јахын дәстләры, фиргә рәй-бәрләри онун арзусу әләјинә һәрәкәт едирдиләр?

Һәмин суалар биз дә раһәтлығ вермир. арамыздан бә'зи-ләрини иштирабдан-иштираба сууқләјирди. Мәсәлән, заваллы шаир Меймет Әмин бәј јени фиргәјә Јазинни исирары илә кәл-мишди, белә һаллар гаршысында шүбһәләнмәјә башлады, үрәк ағрыларындан әзијјәт чәкли.

Лакин фиргәдә гүвә вә чәсарәт верән шәхсләр дә варды. Он-лар илк нөвбәдә Фәтһи бәј, Нури бәј, Тәһсин бәј кими Гәзинни јахын адамлары иди. Даһа сонра Гәзинни бачыларынын фиргәјә башдансөвдү дејил, инанмиш, чалышан вә чошғун үзвәр кими мәнсублуғу! Вә даһа сонра Гәзинни өзүнүн илк заманларда кәс-тәрдији әләғә вә рәғбәт. Гәзи пуй ајырдыр, фиргәнни күндәлик фәә-лијјәти илә марағланыр, фиргә үзвәриңә илтифәт, ештирам вә иңизәт мәсәләсиндә әсла гүсүрсүздүр.

Лакин бүтүн бунларә бахмәјарәг, јени фиргә илә кемчиш фир-гәнни арасы ачылыр вә онлар јаваш-јаваш бир-биринә дүшмән олурдулар.

«ЈАРЫН» ГӘЗЕТИНИН ГАРАНЛЫҒ ВӘ ПОЗУЧУ РОЛУ

Вәзијјәтин бу шәклә кәлмәсини бир нечә сәбәби вар иди. Биринчиси, сәрбәст фиргә гурулмасын әвәл чәк олуған вә ачығ мүхәлифәт мөғрејиндә дәјанан «Јарын» гәзетини саһибі Ариф Оручуу Сәрбәст фиргәнни өз адына чыхмасы.

Бу шәхс һәм Гәзини вә онун јахын адамларыны тәрифләјир, һәм дә Исмәт Пашаја вә Халғ фиргәсинә гаршы чыхарағ бә'зән тәңидләриндә чох ирәли кедирди. Лакин онун һағғында нәлонәс башғә гәзәтчиләр кими чидди өлчүләр көтурулмурду. Бу һал мәм-ләкәтдә бә'зи деди-гәдуларын мейдана кәлмәсинә сәбәб олмушду. Мәсәлән, дејиллирди ки, Исмәт Паша илә Гәзинни јахын адамла-ры арасында сојлуғлү вар. О, һотта Исмәт Пашаја дәрс вермәк үчүн јахын адамларынын төрәфини тутдуғу Ариф Оручу да Ис-мәтә гаршы һимәјә едирмиш.

Һәтта дејиллирди ки, Гәзи Исмәт Пашадан безиб, лакин ондан өзүнү гуртарачағ бир гүвә көрмәдијиндән Сәрбәст фиргәни дә сирф парламәнт вәситәсилә Исмәти кәнара әтмәг үчүн һазырла-јырмыш.

Исмәт Паша илә Гәзинни јахын адамларынын арасында сә-риндик олдуғуна вә бунун һәлә дә давам етдијинә шүбһә јохдур. Һәтта Гәзинни сүфрәси архасында Исмәт Паша илә Нури бәј ар-васында шиддәтәли мүнәгишә вә данышығларын баш вердијә

Һәр кәсә мөлүм иди. Лакин мән өз фикримо әсәсләнарар һеч бир вахт Газини Исметдән арылмаг истәдјиңиз инанмадым вә инанмырам. Нә гәләр ки, Гази вә Чүмһүријјәт јашајар, Исмет дә Баш назирдир. Бунун дәрин сјајси вә психоложи сәбәбләринни сонра тәһлил едәчәјим. Әнчә исә Оручун мәсәләсинә кечирәм. Мәним бу аламдан хошум кәлмәэди. Мәтбуат Баш мүдирни олдуғум вахт мәни гоһум, Әдирнә милләт вокили Шарәф васитәсилә алдәтмышды. Нәм дә демагог иди. Мән, үмумијјәтлә, демагоглары севмәэдим.

Бу аламын фирғәни өз әлипә алмасына, онун мухбири кими мейдана чыкмасына мәнә олмаг үчүн күчүм чатан гәдәр чалышдым. Мүвәффаг олмадым. Чүнки Фәтһи бәј онун тәрәфини саклајырды. Нәдән белә едирди? Бу, мәним үчүн сиррди.

Мән Фәтһи бәјни хуәсу, фирғәнинни органы олачаг бир гәзет чыхармаг үчүн сыхышдырар, о исә гачыр вә ејни заманда дә мәнә ис Оручла көрүшүр, бәјанатлар верирди. Бир күн даһа дәэә билмәдим. Бүтүн достларын гарышында онунла кәскин мубәһисә едәрәк мәтбуат мәсәләсиндә ондан даһа чох сәләһијјәтләринни олдуғуну, бу иши мәним еһдәмә бурахмасынә сөјләдим. Сөзләрин һәрби гүвһәларни мајору олан Фәтһи бәјә чох ағыр кәлди. Чүнки капрал эһнијјәтинә һәр һансы бир саһдә капралдан даһа артыг сәләһијјәтин олмасынә илдәнә етмәк сығышмаз. Мүнағишә нотичәсиндә Фәтһи бәјдән күсүкүн шәкилдә арылдым. Анчаг бир мүддәт сонра мәнә Газини «Јарын» гәзетинин фирғәнинни органы олмасын аруз етдијини сөјләди. Мән «Јарын»да јазы јазмарам»,—дедим вә әстиндә дә бу гәзетә бирчә сәтәр ил дә јазмадым. Бүтүн јазыларымы јеннчә чыхан «Сон поста» гәзетиндә чап етдирирдим. «Јарын» исә тутлуғ демагоглуғ јолунда даһа шиддәтлән сүрәтлә сәгә вә солу, гарышына чыхан һәр кәси әсәбиләшдирдијиндән Халг фирғәсинни башчылары вә үзвләри арасында јени фирғәгә гаршы дәрин етмәдәсызлыг, дүшмәнчилик һиссләри ојадыр, онлары Исмет Паша атрафинда даһа сых бирләшдирмәгә давам едирди.

Наһајәт, Истанбулу тәрк едәрәк Анкараја кетдим. Бир аз сонра Фәтһи бәјдән гәзет мәсәләсини мүзакирә етмәк үчүн бир телеграм алдым вә дәрһал кәлдим. Лакин бу дөффә өзүмүн бир дә фәкт гарышында гәлдеғимә көрдүм.

Фәтһи бәј Оручла мүғәбилә белғамыш, она беш мин лирә аванс вермиш вә бу ишә нәдәнсә Нәсим Мәзлийәһ Әфәнди дә гарышдырылмышды! Фәтһи бәјни фикринчә, мәним артыг олуб-битмиш бу вәзијјәтлә барышарәг «Јарын»да јазы јазмагдан башга чәрәм гәлмәмишди. Тәбни ки, рәд етдим вә Тәһсин бәјә јаздығым мәктубта кимсәгә мөлүмат вермәдән, сәкичә фирғәдә гәлдеғимә, ләкин фирғә башчылары арасындан чәкилдјиңи Фәтһи бәјә хәбәр вермәсини хәһиш етдим. Тәһсин бәј дәрһал јаньма кәлди, бу һәрәкәтинин јени фирғә үчүн чох ағыр зәрбә олачағыны, ишини

дүзәләчәјини деди вә бир аз көзләмәји рича етди. Биз сәбрлә дөздүк. Фәтһи бәј дә «Јарын»дан ваз кечди. Лакин иш ишән кәчәндән сонра.

Чүнки Оруч фирғәгә истәдјиң гәдәр пислик етмишди.

НӘ ÜЧÜN БӘЛӘДИЈӘ СЕЧКИЛӘРИНДӘ ИШТИРАКЫН ӘЛЕҖИНӘ ЧЫХЫРДЫМ?

Икинчиси, сәрбәст фирғәнин гурулмасы илә әләгәдәр мәмләкәтдә бәләдијә сечкиләринә башланды вә бу дә Халг фирғәсиндә она гаршы дүшмәнчилик јаратды.

Мәлум олдуғу кими, Гази һәр ил бир јенилик чыхарыр, кимсонин ағлына вә хәјәлынә кәлмәјән һансыса мәсәлән ортаја атырды.

Бу илени јенилији дә, әввәлә, бәләдијә сечкиләриндә гадынларын иштиракы, сонра исә сечкиләрин үмуми сәсвермә әсасында апарылмасы иди.

Зәтән көрәчәјимиз кими, соңу көрүнмәјән бүтүн бу јениликләр Газини психоложијасына хас ештијәрдән доғмушду. Чүнки сүкунәт вә дурғунлуғ Газијә јад иди. Онун сонсуз гуруб-јаратмаг ешиги, түкәнмәз енерјиси вә чөшгүн руһу дурмадан һәрәкәт истәјирди. Гази илә бирликдә кечәләри күндүз едәнләр билирләр ки, о, дајанмадан јејәр, дајанмадан ичәр, дајанмадан данышар вә дајанмадан гоғға арајарды. Јалынз уујаркән, јәни битаб дүшмүш вәчудунә истәр-истәмәз истираһәт верәркән сүкунәтдә олурду. Чох гыса олан бу истираһәт заманы кечәр-кечмәк елә јатагга кәһи тәбиәтиндәки чошуб-дашма һәрәкәтләри башларды. Гадынларә сечмәк вә сечилмәк сәләһијјәтинин верилмәси дә белә ани чөшма нәтичәсиндә мейдана чыхды вә атрафда дәрһал гәсидәләр, мәдјијјәләр, шарғялар јазылды. Нәгигәтән дә мөмлөкәтин шәрғәләринә көрә, бу һәрәкәт верән вә алаң үчүн сәдәчә кәстәрш сәјлә: биләр. Нечә ки, бири верилмиш һағларын бош, мәнәсыз бир шеј, халг дејилән шейин исә санки сабуң көпүјү олдуғуну, чох көвәл аңлајар. Онун үчүн дә алданма вә алдатма гаршылыгларды. Бири нечә верирсә, дикири дә слә алыр. Нәр икиси дә ичәләриндән күлүр, ләкин заһирән һәгигәтән исә олурмуш кими көрүнүрдәр вә һәр ки тәрәф дә мөмумунду.

Бу фирғәнин гурулмасы илә иш чидиләшди: һәмни һағларын һәгигәт олмаг гәбилијјәтини көстәрди. Артыг ЧХФ тәкбашына вәзләннә һәким дејиди. Јени фирғәни Газини мүдәфи етдијни ајдынлашан кими, көһнә фирғәнин о замана гәдәр халг үзәриндә гәлмәдә олан горху һиссләри дағылыб кетди. Халг сел кими бу тәрәфә ахмага башлады вә јени фирғә сечкиләрдә иштирак едәрәк, бөјүк әксәријјәт газаначағы аңлашылды.

Лакин Гази буну дөзөрдими?

Газинин психолокијасына јахындан бөлөд оланлар үчүн бу бир проблем иди. Унуудулмамалдыр ки, Гази кечмиш фиргәни тәрк етмәишиди. Јени фиргә исә јалгыз өкөј өвөлд сәвијјәсиндә бир комбинасија алағи иди. Экәр иш чидиләшәдә вә Газинин фиргәси мәғлүб оларса, о, мәғлүбјијәти өзү үчүн ачыг зәрбә һесаб елачак вә һеч шүбһәсиз, әкс тәдбирләр көрөчәкди.

Елә буна көрә дә лап илк күнләрден јени фиргәнин сечкиләре гарышмасы вә әјәләт тәшкилатлары гурмамасынын тәрәфдари иди. Бүтүн нараһатлығым исә јаранмыш вәзијјәтдән истифада едәрәк ики фиргә фикрини, нәзарәт вә мәсулијјәт әсәсларыны мүнәфизә етмәк вә кенишләндирмәкдән ибарәт иди. Оуну үчүн, һәр шејден әввәт, Мәчлисин мұхалифәт группуну јаратмағ вә мұхалифәт үсулуну тәсирли фәалијјәтлә чанландырмағ бизим илк һәддәсиз олмалы иди.

Дикәр тәрәфдән, тәшкиләтсиз сечкиләрдә нечә иштирак етмәк олар? һәм тәшкилатлар јаратмағ, һәм дә сечкиләрдә иштирак етмәк мәнчә, мұвафиқ дејилди. Чүнки белә олдуғда мәркәзә һејәт сечкини идәрә етмәк вә нәзарәт алтында сәхламағ ияканы олмазди.

Мәним тәклифим бу иди: «Бир елан илә Сәрбәст фиргәнин сечкиләре гарышмадығыны, һәмизәдләр көстәрмәдијини, лакин халг истәрәсә бизим фиргәмизә мәнсуб оланлары да сечә биләчә-јини һәмјә билдирмәлијик».

Фәғәт мәним фикирләрим вә тәклифләрим гәбул едилмәди. Јени фиргәнин бир тәрәфдән тәшкиләтларынын гурмасыны, о бир тәрәфдән дә сечкиләрдә иштиракыны Газинин өзүнүн төвсијә ет-дијини фиргә сәрычы илә кәтиби әлдә рәһбәр тутарағ фиргәни рәсми чәкишмәјә бүшүкләдиләр.

Газини белә төвсијә вермәси еһтималы мүмкүндүр. Башында дајандығы фиргәнин мәмләкәтдәки вәзијјәтиндән там хәбәрсиз иди. Алданан, гафил вәзијјәтдә галан вә истисмар олуан олду. Әтрафында олан үрәкдән бағлы нечә адам варды? О, доғру-дүрүст мәлумат ала билмир, зәни едирди ки, мәмләкәтә бунча хидмәт етмиш, мәмләкәти әсәрәтдән гуртармыш, истигләтә чатдырмыш фиргә халғын нәзәриндә кемшишдәки кими әзиз вә гиймәтлијиди.

1926-чы илдә Газизә вердијим јазылы мәрүзәдә бу чүр дүшүн-чәнин јанлышлығыны, һәтта Газинин өзүнүн кетдикчә нүфузуну итирдијини фиргә башында дајананларын һәрәкәт вә әдаларының исә бунун јекәнә сәбәби олдуғуну ачыгча сөйләмишдим.

Бу мәрүзә мәним фәләкәтләримин башланғычы олду, лакин һеч олмаса, Газини хәбәрлар етмәк бахымындан һәм дә тәсәллим иди. Чүнки Гази һәмнин ил кечирилән сечкиләрдән әввәл нәшр ет-дији бәјанәтлә һағында сөһбәт кәдән мәнфи процессләрә гарыш тәдбирләр көрүрмүш кими нәзәрә чарпырды. Анчағ сечкиләр кечириләр-кечириләмәз бүтүн бу тәдбирләр унуудула, халг әввәл-киндән дә артығ тәзјиг вә пис едәрәчлиик алында галды. Белә ки, Сәрбәст фиргәнин гурулушу заманында наразылығлар өзүнүн ән јүксәк дәрәчәсинә чатмышды. Лакин Гази буну билмирди. Ә-трафдакылар мәмләкәти күл вә күдүстан кими көстәрди, халғын фиргәјә чәнидилдән бағлы олдуғуну тәкрарлајырдылар. Буна көрә дә Гази там һағлы оларағ дүшүнә биләрди ки, әһалидән јүз-дә ону, ијирмиси, ән чоху јүздә отузу Сәрбәст фиргәјә кечәр, јер-дәкиләр мүтләғ Халг фиргәсинә садиг галар вә беләликлә, јени фиргәнин сечкиләрдә иштиракындан вә өз тәшкиләтларыны гур-масындан һеч бир зәрәр кәлмәз.

Һалбуки халгла Халг фиргәси арасындағы һәр чүр әләғ ғы-рлымшыды вә халғы бу фиргәнин мөвчудлуғуна дөзмәјә вадар едән икичә амил варды: биринчиси вә ән башлычасы горху, икин-чиси исә Газизә бәсләнилән миннәтдарлығ һисси.

Һәм дә Гази шәхсән өзү икинчи фиргәнин тәшкилини истәмәиш вә онун рәһбәрлинин ән јахын достларыны, һабелә бачысыны кә-тирмишиди. Беләликлә, халғы көһнә фиргәјә бағлајан јухарыдакы сөһбәләр дә арадан галгымшыды. Халг бу дәфә өз арзуларына, өз мейләринә сәрбәст истигамәт верә, горхусуз, тәһлуқасиз Сәрбәст фиргәјә кечә биләрди.

Һадисәләрин сонрақә кедиши бу куманын јанлыш олдуғуну көстәрди. Дикәр тәрәфдән Газини јахындан таныған бир чох дост-лары алданыркән халғын да алданмасы сон дәрәчә тәби иди*.

* Атамн һәмнин Сәрбәст фиргә мәчәрасында нә дәрәчәдә сәмини олдуғуну вә бу бахындан алдананларын бөлкә дә башында дајандығына бир далили кими о заман Измирдән аһамә јаздығы мөктүбу елачә тәғдим едирәм:
«Әзизим Ситәрә,

Дүнәндән Измирдәјик. Халғын бизи нечә гарышладығыны көрдәјим! Дәниз сәһилинә ән азы гырх мин адам чыкмшыды. Кәминиз һәлә узатда икән бајрағ-лар јүксәлир, дәмәләр јелләнир, алғышлардан вә «Јашасын Газизә Јашасын Фәтһи бәј!» Јашасын сәрбәст Чүһиүријјәт!» нидәларындан һәр тәрәфә сәс дү-шүрдү. Сәјис-һесабысиз гәјиглар бизә тәрәф үзүрдү вә бир нечә дәгигдән сонра коми, сөзүн там мәнәһасиנדә, әһәтә олдуғунушду.

Нә каһтан, нә дә һејәт үзвләри илдиһамынн һүчүмунә мұғаманчә көстәрә билмир, кими әлиминиз, кими палтарларымызы өпүр. Завалды Фәтһи бәј сәпсары сәрәлыб, сәнки иядикчә лүшуну итирб јыхылачәғ. Нәһәлләт, халғын өз арасы-дан ән гүвәдиләри әтрафымызда бир дикәр јарада вә бу васитә илә бизи га-

Хүлэсэ, мэмлэкэтин һар төрөфиндэ Хени фиргәжә доғру бөүк бир ахын башларын, халг күтлэлэрэ, халг фиргәсинэ мәнсуб оланлар. Хени фиргәнин төрөфини сахламагда жарыша кирридилэр. Исмәт Паша вә дослары бу мәнзәрәдән горхдулар вә тәдбир көрмәжә башладылар. Фиргәнин үзләриндән гырх нәфарлик хууси Мүчәдилә Мәчлис гурулду. Дахили ишләр назир Шүкүр Гаја бәј валиләрә, гаммәгамалар вә һаһијә мүдирләринә көндәрдији сөрәнчәмлә дәвләт машыныны һәрәкәтә кәтирди вә халг фиргәсини мәнәфејини горуғам үчүн аяғ олғағә әмир етди. Сонра исе шәхсән Гази дә фәалјијәтә киришди. Бу фәалјијәт ләп әввәлдән башламышды, ләкин Измир һадисәләриндән сонра даһа дә күңләнди.

ИЗМИР ҺАДИСӘЛӘРИ

Сәрбәст фиргә мәчәрәсиндә Измир һадисәләринин хууси әһәмијәти вә мөвҗеји олдуғу үчүн бу һадисәләр үзәриндә бир аз тәфсилләтә илә дајанмағә вибә билирәм.

Измир јени фиргәнин сијаси фәалјијәтә башламасыны һәр јердән даһа артығ һәрәротлә гаршылајан бир мүһит иди. Үмумијјәтлә һисбәтән даһа мүнәввәр, һиссијәтлә вә һәјәчәнли олан бу мүһит зәнкин олдуғундан дәвләт хәзинәсинә ән аз көз дикмиш јердир. Өз зәһмәти илә доланан сакилләриндә табистән бир сәрбәст-

јиғларә отурдә билдиләр. Ләкин кәндә дә ејин һүчүмә мә’руз галырдығ. һәттә автөмобилләрнн үстүнә белә чықырдылар.

«Јашасын биз јенидән туртатан Гази! Јашасын Фәтһи бәј! Јашасын сәрбәст өлкә!» сәдалары бизи мейманханаја гәдәр мүшәјәт едир. Мейманхана дә чамаатла долур. Фәтһи бәј үчүн артырмаја гәдәр мин бир бала илә јол ачырлар вә Фәтһи бәј буларға һәсә нитт сөйләјәрәк халг тәшәккүрүнү билдирдиҗән сонра дағымлағларын ричә едир вә халг дә јаваш-јаваш дағымлағә башлайыр. Фәгәт кечәнин јарысна гәдәр мейманхананын табағы адыла долу иди. Лимандә дуран кәмилар арамсыз фит верир, автөмобилләр дә мейманхананын әнүңә кәләрәк саламағамгә гәсдилә сингал чалырлар.

Бу арада гәзаллардан, һаһијәләрдән бизи зәһәрәтә колмиш һеј’әтләр «Хош кәлдигиниз!»—дејә фиргәнин тәшкили үчүн тәлимәт истејирдиләр.

Шәһәрдә беш бөүк гәзәтдән дөрдү бизни төрәфиниңә кечмишди. Бүтүн булар кәстәрн ки, Газини идејасына әссән јени фиргә тә, вахтында јарәдәлимшидр.

Фәтһи бәј бурада он күнә гәдәр гәлачәк. Фәгәт мән, иһшаллаһ, бәзәр ертәс вә ја чәршәбә күнү Анкараја јола дүшкәчәм. О замана гәдәр Фәтһи бәј бурада Исмәт Пашанын Сивас нитгинә чаваб оларәк узун нитт сөйләјәрәк. Мән дә либерализм һағгында мәтбуат конференсы кечирчәчәм.

Мән чоҗ, чоҗ јашыҗам. Мүбаризә һејәтимиз мәни ләп чаваһлашдырдыди. Бу, һәттә Гази һәзрәтләрнин көзүндән јәјәнимдә вә сон көрүшдүјүмүз заман «Мүбаризә нә әззијәтләдир?»—суалына гаршы «Әмир едiniz, истеһкамлары слә бу һүчүмдә алағ»,—дедим. «Бәди, көрүрәк кәңләширсиниз, фәгәт е’тинадә гувәә сарф етмәк даһа јашышдыр» вә тәһни ки, биз дә бөүк команданымзын әмринә итаәт едирикә.

лик вә һүрријәт дүјгүсу инкишаф етмиш бу мүһит даһа зијәлидир. Чүнки мэмләкәтин чаһлы мәтбуатынын бир гисми вә мэмләкәт зияләтләрарынн чохунун јерләшдији Измир өзүнү билән, тәһнијән түркләүнүн ән гүдәртли мәнтағаләриндән биридир. Түрк типни, түрк сәчијәсә мүнәфијәт едилдијиндән сәчијә вә характерә позучу, өлдүрүчү тә’сир кәстәрән маләзлик, һибридлик бу мүһитдә чоҗ дә јайылмамышдыр.

Инди мән бу сәтирләри јазаркән, 1934-чү ил декабрын сонларында белә Измир мәтбуаты санки харичи мәтбуат, сөнмүш, солмуш, өләзимши Истанбул мәтбуаты исе онун јанында көлкә тә’сирн бағышлайырды.

Бир күн Мәчлис бинасында Рәис Пашанын јанында икән Исмәт Паша Қазым Пашаја хитабән:

— һеч бир јер мән Измир гәдәр дүшүндүрмүр. Ора илә нә еләчәјими билмирәм,—деди вә ичини чәкди.

Вә һәгигәтән дә мэмләкәтин һәр јерини бир гаракәз театры пардос һалына кәтирән Исмәт Пашанын «пул вә дәјәнәк» сијасәтинин Измирә тә’сир кәстәрәдиди көрүндүрү.

Бах, һәмни бу Измир Фәтһи бәј телеграмлар, һеј’әтләр көндәрнр, дә’вәт едир, тәшкилат гурулмасыны истејирди.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, тәшкилат јаратмағ мәсәләсиндә арамызда иһтилаф вар иди. һәм дә Фәтһи бәј тәрәддүд, Измир исе иһсар едирди. Нәһәјәт, Газиниң фикрини өјрәнилмәси гарарлашдыр вә Фәтһи бәјлә Нури бәј Газиниң јанына кәдирләр.

Фәтһи бәјин фиргә рәһбәрлијинә вердији тә’лиматдан айдын олду ки, Гази јалныз Измирә дејил, һәр тәрәфдә сечкиләрдә иһтирак олунмасыны вә тәшкилатлар јарәдәлимасыны иһсарла төвсијә етмиш, «Тәшкилат гурмајан, сечкиләрдә иһтирак етмәјән фиргә нәјә јарајар?»—демишди.

Буна көрә дә Измир сәјаһәти гәрәра алынды.

Һәм дә Фәтһи бәј Измирдә нитт сөйләјәрәк Исмәт Пашанын Самсуң нитгинә чаваб вермәли иди. Чүнки Исмәт Паша һәмни нитгиндә Фәтһи бәјин е’лан етдији ала-јарымчығ програма тохумш, «шәхсн тәшәббусләр» мәсәләсинә гаршы исе хуусулә һүчүмә кечмишди.

Фәтһи бәј јола дүшмәздән әввәл нитт һазырламалы иди. Молла Бәјин Бөүкдәрәдәки көшкүндә бир-иһи кәчә онула бирликлә һәмни нитглә һазырламағла мәшғул олдуғ.

Јола дүшкәчәјимиз күн кәлди. Фәтһи бәј мәним дә бу сәјаһәтдә иһтиракымы арзу етди. Тәһсни бәј бизимлә бәрәбрди. Даһа сонра Нури бәј Измирдә бизә гошуду.

ИЗМИРӘ КЕДӘРКӘН КӘМИДӘ ЕШИТДИЛИМ ХӘБЭР

Чанагаланы тәэ кечмишидик ки, Фәтһи бәј яныма кәлди вә мәнә деди ки, «Дунән Гази илә видалашмаға кетмишидим. Чыхаркөн мани сахлады вә кичлечә деди ки, Измирден, Маһмуд Есат бәјден телеграм алдым. Телеграмда дејилди ки, Фәтһи бәјни Измиро калочәји көзләнилир. Лакин халг Фәтһи бәјо гаршы чох гәзәблидир. Кәлсә бәлкә дә һагарот кәрәр. Кәлмәмәси даһа мағсәдуғундур. Баша дүшүрәм ки, сәнни ора кетмәјинә мане олмағ истәјир. Аичағ сән кет вә ештијатлы ол! Кәми шәһәрә јахынлашаркөн ани гармагаршыгылғә әләмәти көрсән, кәмидән енмә вә мәнә телеграмла мәлуғат вер».

Буну сән дә билмәлисэн.

Көми ирәлиләјрди. Узагдан шәһәр көрүнмәјә башлады. Дурбинлә бахдыг. Бүтүн сәһил чәмаатла долу иди. Әчәба, бирдән Маһмуд Есат бәјни хәбәри доғру чыхар!

Доғрусу, икминиз дә бәрк горхуја дүшүдк.

Кәми ирәлиләјир, шәһәр тәрәфдән жүзләрлә гајыг сәһилдән ајыларчә кәмијә јахынлашырды. Хејридини, шәрми? Бејнимиз бу суалларла мәшгул икән бизә доғру кәлән гајыглардан әзәмәтлин «Ура», «Јашасын Гази! Јашасын Фәтһи бәј!» нидалары жүксәлди. Архајынлашдыг вә шәһәрә сақитликлә сәјр етмәјә башладыг.

ХАЛГЫН ҺӘЈӘЧАНЫ ГАРШЫСЫНДА ҺӨКҮМӘТИН ГҮРДУГУ ТӘЛӘЛӘР

Дејә биләрәм ки, о күн евләрдә гадын, киши, чавап, ушаг галмамышды. Башдан-баша бәзәмниш күчә шән, һөјәчәнды вә нәш'әли адамларла долу иди. Һәр тәрәфдә дәмәл желәнир, әл чалынир, «Јашасын Гази! Јашасын Фәтһи бәј!» нидалары жүксәлирди. Сән демә, бүтүн бу издиһам сәһәрдән бәри кәмини көзләјирмиш.

Капитан издиһамын сәбрини түкәтмәк үчүн алдыгы әмрә әсәсн кәминни үч саат кечикдирмиш, лакин халг јериндән тәрпәнмәмишди.

Доғрусу, мән елә дүшүрдүм ки, ЧХФ-нин Измир Идарә һеј'әти бизи гаршылајарағ идарә бинасына апарачағ вә бу јолла дә ајрылыг олмадығыны кәстәрәрк халгын һөјәчәнаны јатырачағдыр.

Һалбуки онлар таманилә әксинә һәрәкәт етдиләр. Биз кәлмәмишдән әввәл дә шәһәрдә чарпышма вә тоғгүшмалар олубмуш. Биз кәтирмәк үчүн ајрылан моторлу гајығын ирәлиләмәсинә полис ичәзә вермәмиш, бизи гаршыламаға кәлән бир дәстәнин әли-

дән бәјрағыны алмағ истәјәркән исә баш верән тоғгүшма заманы бир полис чәмаат дәнизә атымышды.

Беләликлә дә Халг фирғәс халгын һәјәчән вә әсәбләринни аловланмасына сәбәб олмушду. Тәби ки, бүтүн бунлардан хәбәримиз јох иди.

Инди гајыгларла кәләнләр кәмилирә атылдылар. Јүзләрлә адам Фәтһи бәји о гәдәр сыхышдырды ки, онун рәнки саралды, сәнки бајылачағдыр. Нә јашшы ки, бир нечә ири көвдәли чавап буну анлады вә дирсокләрни илә издиһамы јарарағ Фәтһи бәји әһәтәјә алдылар вә кәмидән дүшүртдүләр.

Лиман илә шосе јолу арасындакы отуз-гырх метрлик мөсафәни кечмәк үчүн јарым саатдан чох вахт сөрф етдик. Һәр тәрәфдән халг елә һисслә, елә севинчлә Фәтһи бәјо һүчүм едирди ки... Кими алынган өпүр, кими палтарындан. Кими саламлајыр, кими «Јашасын!»—дејә гышгырдырды.

Нәһәјәт, һәдсиз чәтинликлә икминиз бир машина отурду. Инди дә автомобил һәрәкәт етмәјә гојмурудулар. Автомобилин шүшәләри гырылды. Уст гапағы чөкдү. Амма һеч ким бүтүн бунларын фәриғнә вармырды. Мән әсәбиләшдим. Лакин Фәтһи бәј мәнн бурахмады.

Јүз минлик издиһамын нә гәдәр горхунч варлыг олдуғуну мән илк дәфә бурада көрдүм. Онун мәнәббәти дә, гәзәби дә болдыр.

Нәһәјәт, бурада дә дадымыза чәтдылар. Автомобил онларын әлиндән гуртарды, сүр'әтлә ирәлилдә вә мәнхананаја јетишидик.

Мәнханананын гаршысы, пиләкәнләри, отағлары адамла долу иди.

Фәтһи бәји үзү күчәјә тәрәф олан бир отаға јерләшдирдиләр. О, отағын пәнчәрәсиндән халға хитабон нитг сөјлдди. Һәр кәсин сақитлик вә нитизамла дағлышышманы вә сабаһ кечирәчәји конфранса кәлмәларини рича етди. Чәмаат јенә «Јашасын Гази! Јашасын Фәтһи бәј!»—дејәрәк дағлышды.

Мәнхананада дәрһал Фәтһи бәјин әтрафына топлашдылар. Ону әһәт едәнләр арасында јалныз ики мүхбири таншјырдым: Исмајыл һағгы бәјлә Зейнал Бәсим бәји. Измирдә јарадылачағ фирғә шө'бәси баросиндә даншырдылар. Мәлуғ олурду ки, Измирдә бир чох жүксәк тәһсилли, мөғе саһиб чидди зијәдиләр вар ки, бу вахта гәдәр һәр һансы бир сјјасы тәшкилатла кирмәкдән чәкинмиш вә өз ишләри илә мәшгул олмағы даһа үстүн тутмушлар. Фәгәт бу дәфә ЧХФ-нә гаршы сәсләнән умуми етимәдсизлыг онлары дә сүрф вәтәндашлыг борчу нөгетји-нәзәрдән јени фирғәјә кирмәјә вә орада мөғе тутарағ чалышмаға сөғ етмишди. Бунларын арасында һәр касдан зијадә мөдд едилән шәхс Истанбул валисини гардашы доктор Хејри бәј иди. Нисбәтән даһа хәчч олан Хејри бәј өз сәһәтийдә мүвәффағјјәтә наил ол-

муш, мүһүм бир хэстэхана жаратмыш вэ жүксөк ад газанмышдыр. Ону фиргэ рәһбарлијина төвсјә едирдиләр.

Фәгәт һәр јердә олдуғу кими, бурада да деди-годусуз, тәлгин-сиз, тәрәфдарларсыз вэ әлејһдарларсыз иш алынмырды.

Мән һеч бир шејә гарышмыр, сејрич мөвгедә галдырдым. Чүнки мүһитә балад дејилди вэ һеч ким һаггында фикир сөјлөјә билмәздим. Лакин сонрадан ајдын олду ки, Измирдә гурулан һеј'әт, үмумијәтлә, һөрмәтә вэ е'тимада ләјиг адамлардан тәшкил едилмишди.

Анчаг елә биринчи күн мән сон дәрәчә әсәбиләшдирән бир һадисә олду. Хатиримдә дејил, һансыса гәзетин мүхбири мөяддә јени фиргә вэ Халг фиргәси һаггындакы фикирләримни сорушду. Мән һәр ики фиргәнин ејни гәјәләри күддүјүнү, бунларын аса-лар бахымындан фәргләнмәдијини, јалныз бир-биринә нәзарәт едәчәкләрини сөјләдим. Ахшамүстү бу бәјанатымын корректурасыны көтриндиләр, охудум, һејрәт вэ нифрәт етдим. Сөзләрим тамәмән дәјишдирилмиш, сөзвиндә Халг фиргәси һаггында мән чүр һәјанлар јазылмышды. Сон дәрәчә әсәбиләшдим вэ дәрһал тәк-зиғ едәчәјимн сөјләдим. Нәһәјәт, мән чүр хаһиш-миннәтлә вэ бә-јанатымын дәрч олунмајачағы вә'дилә мәнни сакитләшдирдиләр. Һәгиготон до икинчи күн мәнә јаландан шамил едилән сөзләр силинмишди.

Јенә һәмнин күн Фәтһи бәјлә Тәһсин бәј валини, команданы вэ Бәләдијә рәисини зијарәт етдиләр. Командан пашадан башга о бирләри кујә өз вәзифәләриндә дејилдиләр. Һаымыз онларын бизә гарыш мунасибәтләриндән хәбәрсиз идик. Онлар чаваб кө-рүшү оларә јанымыз да кәлмәдиләр. Һејрәтләндим.

Бир мүдәт сонра Валидан Фәтһи бәјә мәктуб кәлди. Бу мәк-тубда Вали шәһәрин асајишиндан әмин олмадығы үчүн Фәтһи бә-јә сабаһкы нитгини сөјләмәснин төвсјә едир вэ әкс һалда баш верә биләчәк һадисәләр үчүн мәс'улијәти өз үзәринә көтүрмәјә-чәјини билдирди.

Фәтһи бәј әсәбиләшди вэ дәрһал Гази Пашаја телеграм көн-дәрмәк етәди. Фәгәт телеграм һансыса боһанә илә почтада гәбул едилмәди. Фәтһи бәј валидан телеграмын көндәрилмәсини, әкс һалда өзүнүн башга бир јердән Газијә ликајәт едәчәјини билдир-ди. Саатларла сүрән бу мәктублашмалардан сонра вали, нәһәјәт, тутдуғу јолун һанусуз вэ һәтта чох инсафсыз олдуғуну баша дү-шәрәк телеграмы көндөртдилди.

Кечә јарысында сонра Газијән бу мәзmunда чаваб алынды: «Измирдә Сәрбәст фиргә рәис Фәтһи бәј әфәнди һәзрәтләри-нә, сурәти Баш назирә, Дахили ишләр назиринә вэ Измир Вали-снә.

Баша дүшүрәм ки, сәнә нитгини сөјләтдирмәк истәмирләр. Фә-

гәт сән мүтләг чыхыш едәчәксән вэ буна гарыш һәр һансы бир әнкали дәрһал билдир.

Асајишин тә'мини үчүн Баш назир, Дахили Ишләр Назири вэ Измир валиси ләзим олан бүтүн тәдбирләри көрмәјә борчлудур-лар.

Гази».

Измир валиси телеграмын сурәтини кечә јарысында сонра ал-ды вэ һәрәкәтиндән пешимән олду. Командан пашанын һимајә-дарлығына сығынараг ону мейманханая, Фәтһи бәјин јанына ха-һишә көндәрди ки, о, мәнз сабаһ нитг сөјләсин.

Фәтһи бәј команданы һөрмәтлә гәбул етди, фәгәт хаһишин рәдд етди. Чүнки өзүнүн вердини е'ланла халга нитгинин нөвбәти күнә кечирилдијини билдирмишди.

ИЗМИР КҮЧӘЛӘРИНДӘ ШЕКСПИРВАГИ ФАЧИӘ

Сән демә, икинчи күн өзү илә бирликдә даһа гәрибә вэ көзлә-нилмәз һадисәләр кәтирәчәкмиш.

Ертәси күн чохла автомобилни галдығымыз мейманхананын арха тәрәфиндә сахландығыны көрдүк. Ејни заманда һәлә күнор-тадан мейманхананын әтрафыны чамаат әһәтәјә алмышды. Нә олуб? Нә һадисә баш вериб?

Мә'лум олду ки, Измир Халг фиргәси башчылары бу күн әкс нумајиш һазырламышлар. Маһмуд Есат бәј вэ башгалары конф-ранслар кечирәчәк, халгын гарышында Сәрбәст фиргәнин ич үзү ачылачагымыш. Вә һәмишәки кими, халгы нумајишә фиргә башчы-лары вэ полис мә'мурулары зорла сөвг едирмишләр. Лакин бунун үчүн һәр заман истифадә етдиләри гәјыг вэ автомобилләри бу күн әлдә едә билмәмишләр. Чүнки һәм сүрүчүләр, һәм до гәјыч-лалар онларын әлиндә васитәчи олмагдан бојун гачырмышлар. Әслинә бахсан, халг да кетмирмиш...

Нәһәјәт, күнорто саат икијә һахын халг арасында «Фәтһи бәј мусаһибә верәчәк»—дејән бир шајиә јайылыр вэ чамаатын бир дөстәси бу јолла алдадыларәг мусаһибәнин кечирилчәји јерә гә-дәр сүрүкләниб кәтиридилр. Фәгәт халг конфранс күрсүсүндә Фәтһи бәјин јериндә башгасыны көрүнчә дағылыр вэ дејилдијинә көрә Маһмуд Есат бәј дәрһал автомобилә минәрәк орадан узагла-шыр.

Алданмыш күтлә конфрансын кечирилчәји јердән дөнәркән јолунун үстүндә олан Халг үргәси бинасынын гарысында өз е'тиразларыны билдирмиш вэ јенә до «Гәһр олсун инанымлы адамлар!»—дејә бағырмишлар. Дејиләнә көрә, бинанын ичиндән

онлара чааб бермэк истомилләрсә дә, фит сәсләри сөзләри ешит-
мәжә гоҗмамышды.

Һаҗочанланмыш халг орадан милләт вәкили Әли һеҗдәр бәҗә
мәхсус вә јени фирғанни нәзарәт мөвгәјиндә дајанмасыны өзү үчүн
о гәдәр дә фәјдалы көрмәјән «Анадолу» гәзетинин мәтбәәсинә
доғру јүрүҗүр.

Издһнамн бу һәрәкәтнини аһлатмағ үчүн бурасыны дә әләвә
стмәлһәҗм ки, гәзетни һәмни күп чыхан нөмрәсиндә Измир халгы
шидәтлә тәһгир едилмишди. Бундан мütәәссир олан халг мәт-
бәәҗә тәрәф јолланыр вә мәтбәәнин өнүндә нүмајиш кечирир.

Аһчағ иш буһунла битсајиди нә әлә оларды! Тәүссүф ки, белә
олмады. Мәтбәәнин ичәрисиндәки полис нөфәрләри халгы горхут-
мағ үчүн чмааттын үзәринә тапанчалардан аташ ачмыш вә аты-
лан күлләләрдән бири он дөрд јашында бир мәктәбһанин өлдүр-
мүшдү.

Бу арада һәр шејдән хәбәрсиш олан биз мейманханәа идик вә
алт нәрәтбәәҗә салонла адламылар көрүшү сәһбәт едирдик.
Бирдән-бирә мейманханәја бөјүк бир издһнам һүчүм етди. Һәм
һәҗочанлы вә әсәбә иди. Кими ағлајыр, кими ләһәт вә нифрәт ја-
дыр: Һ, кими һодәләјирди.

Издһнамн ичәрисиндән бир гоча гучағында кәтирдји ушағы
бирдән-бирә Фәтһи бәјин ајағлары алтына атарат:

— Бу дә сизә бир гурбан. Башгаларыны дә верәрик. Јалһыз
сән бизи гуртар,—деди вә ағлајарағ Фәтһи бәјин ајағларына сә-
рһилди.

Мәһзәрә мүдһиш, түкүрпәдичи иди. Гана бојанмыш көрпә,
мәктәбли ушағ Фәтһи бәјин ајағлары алтында дүнјаја вида де-
јир, атасы исо өлләринә онун сарыларағ үрәк јандыран бир диллә
башға өвләданы дә гурбан вермәжә һазыр олдуғуну билдирди!

— Јалһыз бизи гуртар. Гуртар бизи бу зәһым мütәәләрни
(Аһсардан кәндәриһмиш Халг партијасы рәһбәрләри нәһзәрдә
тутулур—В. Г.) әлләриндәһи!—дејә јалварырды.

Һамы башыны ашағы дикрәк әзичи бир сыһынты ичәрисиндә
нә едәчәјини билмирди. Фәтһи бәјин көзләри јашармышды, ба-
зылары исо һөнкүр-һөнкүр ағлајырды.

Фәғәт, ејваһ! Бу тәүссүр вә руһи сыһынты чох тез кечиб кетди.
Букүңкү мәбүдлар кечмиш мәбүдлар гәдәр һәссас дејилләр.
Гурбан гоһусу онларда дәрин мөһәббәтләр вә ја сөнмәз гәзәбләр
ојандырмыр.

Билмиром, Фәтһи бәј вә јолдашлары о мүдһиш фәһиәни хә-
тирләјырлармы? Лондон сәфәрәтханасынын мөһтәшәм салонла-
рынын јумшағ диванларына јәхәнхарәғ Шекспирин драмларыны
оһујаркән бу Измир фәһиәсинин ачы хәтирәси ара-сыра ону нара-
һат едирми? Ејваһ.. Бу јүксәк, илаһи изтираблары дујачағ гәлб-

дәрә малик олсајды, биздән дә һәмни изтираблары тәсвир едә
билән бир Шекспир јетишәрди..*

* Бу сәтирләри оһујаркән атамн мөрһум Фәтһи бәјә гаршы шәхси бир
әдәбәт оһмадығы тәһгид, виқидлә ағрасынын мәһсүлүдүр.

Атамн кағызлары арасында онун Фәтһи бәјә јаздығы бир мәктубун гара-
ламасы вәр. Һәмни мәктуб дејиләләри там сүбүт едән вәсиғәдир. Мәктубу
олдуғу кими сәһирәм:

«Чох әәз вә севкили Фәтһи Бәј әһдиң!
Мәктубуңузу вә һәдјиәләри миһнатларығ вә рызылығ һиссилә алдым.
Јазынынын мәәмуңу мәни дәрдиндән сарысты.

Нә киләдим, бир әз күсүң иди. Нијә? Валлаһ өзүм дә дағиғ билмиром.
Фәғәт сиз бурадан келишинини мәним үчүн ағыр бир зәрбә олачыны
ғәлһим лап әвәлдән сөзимшиһим—билмиром. Чүнки сәлә оладу. Бөјүк шәһәрлә
таһһа, там таһһа гәлдим. Келәҗәк, көрүшчәк киһисәм јохдур. Сиз вә синиз оһа-
һымыз мәни неһидирән јекәнә јер иди. Заваллы рағһатимағ вәфәтиһидән сонра
үз тудуғуңу бу јердән дә мәһрум олмағым мәним үчүн чох ағыр оладу. Мүтәһна,
јалһыз мүтәһна Јорғун олан бәјимни сөзүм там мәһнасы илә шиһирдир вә ча-
һылмаз ағыр бир үкә чәһирлидү. Јукүсулүзг исо бә ағырлығы даһа дә артырыр
вә кечәләр мәшим үчүн фәлакәтә чәһирлидү.

Бу јәј бир әз дилчәмәкә вә һүссүн дә мәңбури мүтәһналәрә ара вермәк
мәғсәдлә Бөјүк Адаја чәһилдим. Лаксин орада дә көзләмәһим сәлә бир хаш-
лама әмәлијәтиһә мә'руз гәлдим ки, өзүмә вә бүтүн канһатә нифрәт едди.

Һеч олмаһа истәдјим ишлә башымы гата биләсәдим. Хейр, Мүкүңү тәһгид.
Мәни тоғадуд кәндәрилдир, мүлкни өлүмә мәһкум оларат бир һәүлә: кими бу
чәһәнһәм һәјәтиһи сонунла гәдәр јашамағ ләзымдир.

Бухарачәһирә әмәлијәтиһидә дә сөјләнилдји кими, «хош нијәтлә фәғәт
биләјорәк» аһламајарағ етдјиәм бүтүн һәрәкәтләрим, сөзләрим вә јазыларым-
лә зәрар веририһим вә онун үчүн дә билкәлиримдән башға сәһәләрдә исти-
фәлә едилмәклә барәбәр дөвләт хәдрләры сарысында мәңә јер вермәкәк ләзым
ниһш.

Беләликлә, 94 лирә маашла тоғадуд кәндәрилдим вә бундан сонра фәал
һәјәт гаһплары мәним үчүн гәлаһым оладу.

Бүтүн буһлары сизә шикәјәт етмәк үчүн дејил, үрәкдән сөвдијим вә иһан-
дығым бир аһама үрәјини аһчағ, бир әз тохтамағ үчүн јазырам.

Шикәјәт? Нәдән вә не үчүн? Мәни тамыҗырсаның. Алтһың алты јашына
јетишдиң. Өзүмү күнаһландырмаја бир шеј тәһмирам. Милләтиһә, әһләмә,
өвләдыма гаршы вәзифәми гүвәм чатан гәдәр иҗра етмишәм. Кениһлијә
лә, дарылыга дә ејни һисбәтдә алыһшымаң. Зәһән тә кәңчәлијимдән бәри һәјәт
ләһәһиз, кечичи бир чиләә һесаб етмишәм.

О һәлдә шикәјәт не үчүн? Јалһыз әһлидә олмајат, ләкин мөндән кәчәдә бир
шеј вәрдыр ки, мәни ичһимдән јейир. Бу шеј дә јашыма мүһнаси олмајан һәјә-
тындир.

Мәним үчүн ән ағыр вә ән чәһилмәз дәрә һәјәтин харичинә атыларағ фәә-
лијәтсиз јашамағдыр.

Фәғәт бу дәрә чәра тәһмиғ сәһин дә, мәһми дә әһлидәдир.

Әһз Фәтһи бәј!

Нараһатлығызын давам етмәси мәни чох кәдрәландирди. Фәғәт бир дә
мәңә көрә үзүлдүңүзү мәктубуңуздән өјрәндјиәм үчүн ики гәт мütәәссир ол-
дум. Мән сизн тәһмиғарыма, сизни нә гәдәр һәчиб бир гәлбә, јүксәк тәһбәгә
мәһләк олдуғуңузу билмиромми? Зәһән мәним мә'руз гәлдығым бир сыра бәл-
бәтһанкәләрдә сизни нә гәһәбәтиһидә вәрдыр?

Аһчычә сөјләјорәм—мәним сизни арһыһчә сүрүкләндјиәм вә беләликлә
лә бу сәбәбдән башыма кәндәләрдә сизни бир һөв мәс'үлијәт дашымағыһымы

ФӘТНН БӘЈН ИЗМИР НИТГИ ВӘ УЗДУРМА БӨҖТАНЛАР

Фәтнн бәј икинчн күн нитгинн сөјләдн. Кеннш мејданда һәр јашдан вә чинсдән олан адамлардан ибарәт нәһәнж издһнам вардн. Бир-бирининн даһынча ахышб калән дөстәләр күчәннн ортасында дајанмаг мәбһурјәтиндә галырдылар. Бу гәләбәлијә сәс јетирмәк Фәтнн бәјн иши дөјилдн. Она көрә дө Фәтнн бәјн сөјләднн чүмләләри Нури бәј сәсиннн јүксәк аһәнкилә тәкрарлајары.

Бу шәкилдә бир нечә саат давам едән митингдә ара-сыра һајачанлы алгышлар ешидиллрди. Лакин ән кичичк нызамсызлыг белә олмады.

Сонрадан ешитдијимә көрә, Газижә верилән рапортта јазымышлар ки, куја халг арасында «Гәһр олсун, Газил» кими нидалар олмушдур. Тамамилә јаландыр. Бунун әксинә бағыртылар олдду. Јалныз бир дөфә Исмет Пашанын ады һөрмәтсизликлә чәкилдә. Фөгәт Фәтнн бәј дәрһал күкрәди, мәңһул галан сәс сәһибини каскин шәкилдә јериндә отуртду вә Исмет Пашанын хидмәтләрини хатырлатды. Нитгдә јалныз һакимијәт сәһәсиндә чатышмазлыглардан бәһс олунурду.

Нитгин сонунда бүтүн издһнам разылыг ичиндә вә асајишлә дағылды.

Зәррә гәдәр гарышылыг белә олмады. Һалбуки мүлки вә һәрби идарәләр тәрәфиндән һәр чүр тәјдирләр көрүлүшдү. Митинг мејданы башдан-баша диварлар архасында кизләнмиш силәһли әскәрләрлә әһәтләнишиди. Јүзләрлә полис ора-бура вурнухурду.

Митингин беләчә там сәкит, әмин-аманлыгга кечмәси, фикримчә, валл бәјнн о гәдәр дә хошуна кәлмәди. Бу Паша бизи һәлә дө бәјкәт едир. Фәтнн бәји чохдан бәри танымасына, онун сабиғ баш назир, Мәчлис рәиси вә Газинин досту олдуғуну билмәсинә бахмајараг, бирчә дөфә дә онунла көрүшә кәлмәди. Ајдындыр ки, јүксәк јерләрдән көстәрнш алырмыш.

тәсәввур еларак мәнәһн бир наһәтәлыг һисс кечирсәһиз мән өзүмү доғрудан-доғруја тәһгир олунуш саярам.

Хейр. Мән елдикләриннн һәмәсыни биләрәк, аһаләјараг, өз иһтијарымыла јеринә јетирмишәм. Һеч кимә, хуәсуән дә сиз бунда һеч бир мөсчүлијәт дөшмәләриниз. Әлбәтте, јолдәшилг һисси бахымындан ајдын мәсәләдир ки, мәнә лагәјдә гәлә билмәсиниз. Фөгәт бу јолда узаринкәз дүшүнн сиз артыгламасы илә јеринә јетирдинизми? Имансызлыгга гарыш сиз нә едә биләрдиниз? Әмин олун ки, сизә бағмылыгым, мәһәбәтиәм вә сәләғәтиәм һәр заманкындан даһа артыгдыр. Һеч бирчә ән дә олса, сизә зааб вермәк хәјәлимә белә кәлмәһишидир. Јалныз сиздән узәг дүшмәк бир дәрә олду ки, јухарыда һаггында сөз ачышым.

Хүләс, мәним үчүн үзүләмәјиниз вә сәһһәтһинизә фикир вермәјиниз хуәсула ричә вә тәһкид едир вә көзләриниздән һәрәтрлә өпәрәк әзиз Гәлибә Хәнәмәфәлијә дәрнн һөрмәтләрим әрә билдирирәм әзиз вә сәвкилә гардашым. Фәтнн бәј». С. А.

Кәләчәјини јахшы тә'мин еләмиш адам олдуғундан вә бүтүн көрүлдән ишләрин ојундан, өтәри шәјләрдән ибарәт олдуғуну билдијиндән онлара әһәмијәт вермәдн вә «сабаһыны» дүшүнмәјә чалышды. Затән ахирәт күнүнү Сәрбәст фирғадән әввәл дүшүнмүш вә валл мөвчуд режимиң ән узлә олан адамыдыр вә Измир кими мәмләкәтин итгисдә һәјәтында мүнһүн, әһәмијәтлн бир мәркәз дә онун бачарыгды һакимијәтинә тәслим олунмушлар. Баш назир она хидмәт едәнләрә мұқәфәт вермәјни бачарыр. Онун ән бөјүк фәзиләтләриндән бири дә будур.

ИЗМИР ТӘШКИЛАТЫ ВӘ БӘ'ЗИ ҺӘДИСӘЛӘР

Нитгдән сонра даһа бир нечә күн Измирдә јени тәшкиләти јаратмаг үчүн галды. Бу тәшкиләт ишләринә мән јенә гарышмадым. Чүнки мүнһгә әсла бәләдлийим јох иди. Јалныз гәзетчиләрдән Исмајил һаггы вә Зейнал Босим бәјләрини дә бизим фирғәмиз һәрәртлә гәбул етдикләринн, ләһимизнә тәбәғиәт апардыгларыны вә һәрәртлн јазылар јаздыгларыны билдирдим.

Измирдә вә Гарышгајада тәшкиләтлар гурулдуғдан сонра Манисаја кетдик. Јолда, стансијаларын бириндә гәрибә һадисәјә тәсәвүф етдик. Кәндләрдән чамәәт бу стансијада топлашараг Фәтнн бәји көзләјирмиш. Лакин гәниммәгәм бу топлантынн гәнуисуз олдуғу илднәсыјла халгдан дағылмасыны тәләб едибмиш. Халг исә бунун топланты тәјил, бирисини гаршыламаг үчүн дүзәлдәлими мәрәсим олдуғуну дөјиб итаәтдән бојун гачырбымыш. Гәниммәгәм әскәр тәләб етмиш, әскәрләр кәлмәмишиди. Белә олдуғда жандармлары топлајараг халгын үзәринә һүчүма кечмишиди. Халг јенә дө дағылмајараг јерә кәлмишиди, о исә «Вурун буналары!» ләјрәк бағырмышды. Жандармлар чох ирәли кетмәкдән чәкиниш, гәниммәгәм һейрәт ичәрисиндә ораны тәрк етмишиди.

Биз бу һекәјәтләри динләрән һейрәтә кәлирдик. Бу гәдәр мүдәхиләјә, дүшмәнчиләјә нә дүзүм варды?

Лакин биз јенә бүтүн буналары Газинин арузунун әксинә оларәг тәрәдидлдиниз дүшүнәрәк ишимизә давам едирдик.

Манисада бөјүк издһнам топланмышды. Фәтнн бәј бир митинг кечирди. Сәрбәст фирғәннн нијјәт вә мәсәдләринн аһлатды. Газн һаггында данышаркән ону тәрифләдә вә халгын алгышыны газавды.

Фәтнн бәјдән сонраа инди адыны унутдуғым, лакин мүхбир олдуғуну хатырладығым бириси халг арасындан фирялајыб чыхараг данышмаға башлады. Онун данышығы әсла хошума кәлмәди. Демагоғлук едирди, данышығындан тез-тез сосналистлик вә коммунистлик гохусу кәлирди. Јакин сөз сәһибн нәдәнсә ачыг бир фикир иһар етмәкдән чәкинирди. Нитгә күфр, һидәт, кин, нифаг

вә позучулуг амиллари һаким-иди. Исмәт Пашанын шәхсијјәтинә гаршы шидәтлн һүчумларә кечди. Мәлүм олуруду ки, орталыгы гаршышыран, буланыг суда балыг тутмаг истәјән бириси илә гаршылашымышыг.

Мән нифротими Фәтһи бәјә сөјләдим вә нитгә чаваб верәсими-нин хаһиш етдим. Фәтһи бәјин дә разы галмагыгы көрүнүрүдү. Лакин демагог нитгини узатдыгча узадырды. Өнчә ону алгышалајан халг артыг һөвәсләсизлик аламәтләри көстәрмәјә башлады вә һагит ордан-бурдан јуксалон нифрәт сәләларә алтында сөзүнү битирдикдә нитги елә бир тәсир көстәрмәди вә чаваба лузум галмады.

Митингдән сонра Фәтһи бәј Манисада тәшкилат јаратмагла мәшғул олдү, иши баша чатдырды вә ертәси күнү Измирә гәјытды. Мән бурала ондан ајрылдым.

Маниса шәһәри өзүнүн јенидији, паркы, гәјалары, дағлары илә хошума кәлди. Мүәјјән гәдәр Гарабагы, доғулуғум Шуша шәһәрини хәтәрләнди. Икн күн дә орлада галдым. Зөвчәси гызымын рәфигәси олан бир доктор мәнә јолдашыг едирди.

Үзүм бағларыны, докторун кәзәд хәстәхәнасыны, ме’мар Синан тәрәфиндән Сүләјманијјә үслубунда тиккилмиш, фәгәт Сүләјманијјәдән даһа мүкәммәл олан мәсјиди зијарәт етдим. Мәсјиддә бир күнчә атылмыш Гур’ан көрдүм. Нәстә’лиг хәтти вә гызыл сују илә јазылмыш һәмнин Гур’ан гижмәти өлчүјә кәлмәз шаһ әсәр иди. Бу дәфиңә бурә нечә атылмышды? Ким итәсәјди ону көтүрүп-апара биләрди. Чүнки мәсјидин гапысы ачыг иди вә һәјәтиндәки һүчрәләрдән дә һәрби анбар кими истифадә олурурду. Докторуң диггәтини һәмни Гур’ана чәлб етдим вә китабын мүтләг бурдан апарылмасына јардымчы олмагы ондан хаһиш етдим.

Сәһбәтләримиз әһнасында доктор мәнә шәһәр үзәриндәки дағларын о тәрәфиндә көчәри түркмәнларин јашадыгыны сөјләди вә јәј мөвсүмүндә һәмни јерләрин бир чәнәт олдуғуну тәсвир етди. Өзүм дә түркмән (бурда көчәри түрк-азәрбајчанлы нәзәр-дә тутулур—В. Г.) олдуғумдан һағларында бир чох әфсанәләр ешитмагын бу гәрнбә түркмәнларин ичиндә галмагы, онларла јашамагы чох арзу едирдим. һейһат... бу арзуму һәлә дә һәјатә кечирә билмәмишәм. һәр ил бир иш чыхыр, манечиләк тәрәдирди.

МУБАЗИЭНИН ШИДӘТЛӘНМӘСИ ВӘ ФИРГӘНИ БАҒЛАНМАСЫ. ХАЛГ ФИРГӘСИ ГӘЗӘТЧИЛӘРИ ЈЕНИ ДИРЕКТИВЛӘР АЛДЫ!

Манисадан мән бирбаша Анкараја, анләмин јанына дөндүм, Фәтһи бәј вә дикәр јолдашларымыз тәшкилат гурмаг үчүн Измир јолу илә әввәлчә Ајдына, Ајдындан дә Балыкәсирә-жетдиләр. Бир

нечә күн сонра мән јенә Истанбула гәјытдым. Бу арада әкс тәрәфин гәзәтләри даһа фааллашарәг һәр чүр күфр, бөһтан вә ифтиралар јазмагдан чәкинмирди.

Јухарыда дә гејд етдиҗим кими, инди Истанбул фиргә рәисн олмуш, Чөвдәт Кәрми Иничәдаји Сәрбәст фиргани иртичачылыг-да, хәјанәткарлыг-да мүғәссир едирди.

Өнчә фиргәнин дүңјага колишини мәмләкәт үчүн бир не’мәт вә бәрәкәт кими гаршылајарәг тәбрик едән вә мәним һагтында «һансы фиргәја мәнсуб олурса-олсун, Әһмәд бәј бизим гардашымыздыр»—дејәрәк јүксәк фәдакарлыг вә достлуғ аламәти көстөрән Јунус Нади бәј инди фиргә һагтында ән ағыр иттиһамлар ирәди сүрмәкдән вә мәнә «сабиг достумуз» демакдән чәкинмирди.

Нәчмәддин Салиг исә өз гәзетиндә Фәтһи бәјә хитабән әсла тәрәддүд етмәдән «Мүхалифәт гурмаг үчүн нә гәдәр пул алдын?»—дејә суал верирди.

Һәтта Маһмуд бәј кими һәр мәсәләдә бөјүк е’тидал вә сојуғ-гәнаһлыг көстәрмәји вә мувазирәтини сахламагы бачаран инсан бәлә һагтымызда мүхтәлиф ејһамларла долу мәғаләләр јазмаға башламышды.

Назирликләрә вә рәсми данрәләрә кәлиңчә, онлар артыг, сөзүн әсл мәнасында, сәфәрбәр һала кәтирилиши, гаршыдакы сәкилләрә һәр чүр өлчү вә һанун һүдүдуну кечәрәк халга, әфкәри-үмумијјәјә тәзјиг көстәридиләр.

Мәтбуатын һүчумларына гаршы чыхмаг үчүн бизим чыдагымыз муәјјән план узәр һәрәкәт едән бирчә органымыз дә јолду. Фәтһи бәј әлә бир: органын көрәклијини тәсдиг етмакдә кечикли вә чох бөјүк бир сәһвә јол верди. Јухарыда гејд етдијимиз кими, халгын вә әкс фиргәнин нәзәриндә бизим органымыз кими Ариф Оруч вә онун «Јарын» гәзәти мејдана чыхды ки, бунун дә фиргә-мизә гаршы әкс мөвгә тутлуғу ачыгча бәлли иди.

Фиргә рәһбәрлији сајылан он үч нәфәрин арасында фиргә адыдан мәтбуат сәһифәләриндә әсәсән мүбаризә апаран мән идим. Ара-сыра Фәтһи, Нури вә Тәһсин бәјләр дә мәтбуат сәһифәләриндә бәјанатларла чыхыш едирдиләр. Лакин онларын бу сәһифәки фәалијјәтләри ардычыл дејилди. Мәним өзүмә кәлдиңдә исә бу мәтбуат мүбаризәсинә әсла мәним олмајан башга гәзәт—«Сон поста» васитәсилә апарырдым. Бунунла бәрәбәр ме’тәдил, сојуғтанлы вә һөрмәткар олмаға чалышырдым.

Лакин чавабларын бу сәјләримә бахмајарәг тиканлы вә сәрт имки. Гаршы тәрәфин иңчә јерләринә тохунараг онлары санчыр-мышам. Хүсусән дә Фалиһ Рифкија, Јагуб Гәдријә, Чамал һүс-нијә даһа чох тохунурушам.

Фалиһ Рифкинин бир јазысына «Јаңын вар» башлыгы ча-вабымдан сонра Анкарадан алдығым мәктубда «Артыг от кими

алышыб жандылар. Араныздакы атәши неч су да сөндүрө билмез»,—дежилдири.

Јагуб Гәдријә вердијим бир чавабда исә «Арамыздакы фәрг бүдүр—мон инандым, сон инанмадын. Мән инанчымын чәзасын чәкирәм, сән дә кұфрунун мүкафатыны алырсан»,—демишдим.

Сафирлик вәзифәсинә гәдәр жүксәлән Јагуб Гәдри өз кечмиш достунун дүзкүн фикир сөйләдијини неч олмазса инди гәбул едирми?

Чамал һүснү дә кибрит чөпү мәсәләсиндән чох әсәбиләшибмиш.

Биз онлардан ох, мизраб, гылыч зәрбәси јејирдик, сызламырдыг. Онлар исә нәдәнсә кичикбир кибрит чөпү әһвалатындан һәфтәләрчә јата билмирдиләр.

Бүтүн бу вәзијәтләр гаршысында биздә Газинин нијјәтләрилә әлагәдәр шүбһә јаранмаға башлады. Бир тәрәфдән о бизи иш көрмәјә, тәшкиләтләр гурмаға, сечкиләрә гаршымаға сөвг едир, о бири тәрәфдән исә бүтүн бунарын учбатындан гызышмағда олан јангыны сөндүрмәк үчүн неч гымылданмыр да. Хүссән сечкиләрдә ачыг-ајдын көрүнән һағысзлығлар, гаууссузлуғлар, полисин, жандармын, бәзән дә ордунын ишә гаршыдырылмасына гаршы сәсини белә чыхармырды. Бу мәсәлә илә бағлы бүтүн ши-кәјәтләримиз боша чыхырды. Һалбуки халгы хүссилә инчидиш тәһрик еләјән, арасына нифрәт јәјән да бу һаллар иди.

ЈУНИС НАДИ БӘЈ ГАЗИЈӘ МЕДАН ОХУЈУР

Нәһәјәт, «Чүмһуријәт» гәзитиндә Јунис Нади бәјин Газижә мүрачәтлә јаздығы ачыг мәктүб чәп едилди. Мәктүбдә Нади бәј Газижә мејдан охујурду. Сарбәст фиргәјә гаршы әкс вәзијәт алмадығы һалда Халг фиргәсинин дәрдинә өзүнүн алач еләчәјини јазырды.

Бу чәсарәти Јунис Нади бәјә ким веришиди?

Газини таныјанлар үчүн бу суалын бирчә чавабы варды.

— Гази!

Һәггәгәтән дә мәктүб дәрч олуан күндән әввалки кечә Газинин һүзурунда топлашмыш фиргә раисләри вә ағсаггаллары вәзијәти узун-узуда мүзакирә етдикдән сонра Газинин өз төклифилә ертәси кун чыхачаг бүтүн фиргә гәзәтләриндә она хитаб о чур ачыг мәктүбүн нәшр олунамасы гәрәра алынмышдыр. Јалныз гәзәтчилик мәсәләсиндә чох уста вә бөјүк тәчрүбәси олан Јунус бәј фүрсәти фөвтә вермәјәрәк јазыны ләнкитмәмиш, дикәр гәзәтләрдән дәнә әввал дәрч етмишди.

Газиниң дә чавабы кечикмиди. Бу мәктүбдә Гази Чүмһуријәт

Халг Фиргәсинин башында олдуғуну вә ләзым кәләрсә фиргәни мүдафиә етмәк үчүн дәрһал һәрәкәтә кәләчәјини тәрәддүсүз билдирди.

ГАЗИНИН ПСИХОЛОКИЈАСЫ ВӘ ГҮДРӘТИНИН СИРРИ

Истәр мәктүб, истәрсә дә чаваб өз мәһијәти илә бизим диггәтимиңи чәлб етди вә шүбһәләндирди. Фәтһи бәј вә Нури бәј Газини әңгәрәтә кетдиләр. Газини онлары неч төврүнү позмадан гәбул етмиш вә Фәтһи бәјин талашылы суаллары гаршысында буналары демишди:

— Мән һәр ики фиргәјә јардым еләчәјини демишдим. Көрүрсүнүз ки, сиз мәним јардымыма мөһтәч дејилсиниз. Халг сизә тәрәф ахышыр. Јардыма о бири фиргә мөһтәчдыр. Мәним чавабымы јардым кими баша дүшүн вә ишинизи давам етдириң. Ләзым кәләрсә, сизә дә јардым кәстәрәчәјәм.

Верилмиш чаваб мәним та әввәлдән алдығым вәзијәти әсла дәјишмәди.

Фәтһи вә Нури бәјләр бу чавабдан разы галмыш кими көрүһүрдүләр. Чүнки Газинин инсанлара бөјүк мөһәрәтләк сәкитлик бәхш етмәк гүдрәти варды. Гаршыја чыхан һәр чәтинлији бу шәкилдә арадан галдырыр вә өнүндәкиләр артыг өзләрини там әмин-аманлығда сәјдлығлары һалда о ишләрини давам етдиләрди.

Лакин биз бир психолог кими Газинин үзүндән үрәјндәкиләри анламаг иғтидарына малик олсајдыг, әслиндә јени фиргәнин мүвәффеғијәтләриндән Газинини сон дәрәчә мүтәәссир олдуғуну асанлығла баша дүшә биләрдиқ.

Неч шүбһәсиз, јени фиргә чох гәрбиб вә чәтин дәрч едилән инсан олан Газинин истәји вә разылығнын бәһрәси иди.

Әкәр о, истәмәсәјди бу фиргә гурулмазды вә Фәтһи бәј кими раһатлығнын гәдрини билән, ағыр тәрпәнишли, ләнкәрли вә ни-замлы һәјәтдан хошланан бир адам Парис сафирлији кими бир јери бурачык фиргә гурмаг фикрини хәјәлына белә кәтирмәзди. Һәтта истәмиш олсајды белә кимсә она јакын кәлмәзди. Чүнки халг Газини һәм сефир, һәм дә горхурду, ЧХФ-дән чәкдикләринә бундан сонра һәлә әлли ил дә сәсини чыхармадан дәзәчәкди. Инди дә халгы јени фиргәјә сөвг едгән башлыча амир Газинин буну истәмәси, халг фиргәсинә исә нифрәт етмәси иди.

Анчаг Гази бу фиргәни һәггәгәтәк дә сәмини олараг јаратмаг истәмиш олса белә, әслиндә алдынмышды. Чүнки о, халгын бу дәрәчәдә јени фиргәјә ахшылағнын дүшүнмәмишди.

Инди исә һадисәләр бунун әксини кәстәрәркән Гази сәрки ән инчә јериндән вурулду. Нечә олур ки, һәлә дүнән мәмләкәти хиләс етмиш, халгны һүрријәтә говушдурмуш, һәм дә башында

Газинни өзүнүн дајандыгы бир фиргәжә гаршы бу дәрәчәдә вәфасызлыг көстөрилер вә о, төрк едилер? Бу һадисә Газинни һазығынәфинә тохунмушду, һәм дә дәриндә тохунмушду. Измирде оланлары ешндон кимн өзүнү сахлаја билмәдәрәк чошуб күкүрәдијини сонрадан билдим. һәнгигәтән Гази истәмиш олсајды, бүтүн бу һадисәләр һәр ан сон гојмаг вә јени фиргәни ајаға галдырмаг имканы мөвчуд иди. Бунун үчүн Фәтһи бәјә бирчә ишарәси кифәјәтди. Фәғәт белә һәрәкәти дә гүруруна сығышдырмаз, бир зәифлик саярды. О, мубаризәни сеvir вә гаршы тәрәфин мәғлүб вәзјјәтиндон зөвг алараг мубаризәни арадан галдырмағы дејил, гызышдыраг ан сон һадисә чатдырдыгдан сонра гаршы тәрәфин үзәринә атылыб ону бир анда јох етмәји дүшүнүрдү. Нечә ки, биз һадисәләр гаршысында Газијә фиргәни ләғв етмәк үчүн вердијимиз төк-тифлорни мугабилнндә даим фиргә башчыларыны тәһрик вә тәшвиғ едир, белә һәрәкәт өзәвинә гаршыдурманы күчләндирән төвсјиләр верилди. Гази мәнимлә данышмағы сеvirди. Мән дә она гаршы һәрәкәткар, ејни заманда һәм дә ачыг олмағы өзүмә бәрч билдилрим. Бу мәһви борчун едәнмәси дөфәләрлә мәнә сонсуз әзәб-әзјјәтләр һесабына баша кәлмишдисә дә, јенә өз јолума давам етмишдим. Сәрбәст фиргә замананда јолдашларым арасында јазы сәһәсиндә өзүнү ән чох көстөрән мән идим. Јазыларымын хәж үзәриндә тәсири олурду. Гази дә мәнимлә данышмаға даһа артыг арузлајырды. һәмнин данышыглар заманы сөјләдикларнимизи инди хатырлајарым. Мәселән, Гази мәнән сорушарды:

— Фиргә ишләри нечә кәјир?

— һәр јердә парлаг голәбәләр газанырыг. Гаршымыза чыхан галалар далик-дешик олуб. Истәдијимиз јердән кирир, истәдијимиз јердән чыхарыг. Дахил ишләр назирини көстәрәрәк әләвә едирдим:—Бәјәфәндиини бизә гаршы гојдуғу гүвәләрин дә кәмәји дәјмир. Бу гүвәләр дә бизә тәрәфдир.

Гази күлүр, бармаглары илә сачларыны дарајыр. Инди аилајырам—онлар нечә ачы табәссүмләр вә әсәби һәрәкәтләр иди. Лакин мән бунун фәргиндә дејилдим.

Гази давам едир:

— Галаны алдыгдан сонра нә едирсиниз?

— Нә едәмәјик? О бири тәрәфиндә сиз гаршымыза чыхырсыныз, биз дә сизә тәзим едирик.

Гази јенә күлүр, бурнуну силир.

— Еләми? Мәнә тәзим едирсиниз, һә?

Һеч јалымдан чыхмыз, бир күн франсыз мұхбири мәнән јени фиргәни јашајыб-јашамајачағыны сорушду. Бу суалын өзү белә мәнә һиддәтләндирди.

— Нијә јашамасын?

— Демәк сиз јашајачағына инанырсыныз?

— Бәли, инанырам, өзү дә дәриндән.

— Әсәсландығыныз дәлилләр нәдир?

— Биринчиси Чүмһуријјәт. Чүмһуријјәтдә һеч олмәзсә, ики фиргә фәалијјәт көстәрмәлидир. Бу фикри сиз дә гәбул едирсиниз.

Франсыз күлдү:

— Хааглысыныз. Бир чүмһуријјәтдә һеч олмәзсә, ики фиргә олмәлидир.

Мән давам етдим:

— һәм дә јени фиргәни мәмләкәтин башчысы өзү истәјир.

— Бунлар бир фиргәни јашамасы үчүн кифәјәтдирми?

— Даһа нә истәјирсиниз?

— Мән белә гәнаәтәјәм ки, сизин бу фиргә јашамајачаг. Бир мәмләкәтдә мұхтәлиф фиргәләрин вә мұхтәлиф чәрәјанларын јашаја билмәлери үчүн о мәмләкәтдә әдәләт һиссини инкишафы вәчибдир. Сизин мәмләкәтдә исә бу һиссин варлығына инанырам. Мән күчәдә вәтәндәшларынызы полисин дөјдүјүнү вә буна гаршы әксаријјәтин тамаша етдијини көрдүм. Белә бир мәмләкәтдә ики фиргә јән-јана јашаја билмәз.

Франсыз мұхбири бунлары дедикдән сонра мәнә саламлајарәг кетди.

Мән онун сөзләрини әчнәбиләрин бири һәм етмәдикләри, биздә дә һәнгиги сәрбәст һәјәтә доғру јол алындығыны көрәрәк гысгандыглары илә әләгәләндирдим вә архасынча бир-ики күфф дә сөјләдим.

Јенә дә бир кечә Анкарада бал заманы инкилис сәфири сер Кларк јакыллашарәг мәнә јени фиргәни гурулмасы мүнәсибәти-лә тәбрик етди вә јашајыб-јашамајачағы һаггында кәппини сорушду.

Ма'лумдур ки, Инкилтәрәдә мұхалифәт фиргәсинә «Opposition His Majesty»—јәни «Ә'ләһәзрәт Кралын мұхалифәт фиргәси» ады верилмишдир.

Мән дә инкилис сәфириңә «Бизим Мұхалифәт фиргәси дә «Opposition His Majesty»дир»,—дедим.

Сәфир көзләрини ичинә диггәтлә бахды, күлүмсәди вә «Унутмајын ки, биздә бу мәссәсәләр једди јүз илдән бәри мөчуд-дур»,—дејәрәк узагласды.

Инди иш олуб-кечәндән сонра бүтүн бу һадисәләри хатырлајарам, күнләр кечирмиш, сүр'әтли һәјәт јашамыш, тәчрүбәли авропалыларын бу гәдәр дәрин вә узаг дүнјәкөрүшләринә һейрәт едирәм.

Бәли, әдәләт һисси олмајан, јәни гаршысындакынын һагларына һөрмәтлә јанашамағы, онун фикир вә һиссләринә тәһәмүл етмәји бачармајан бир милләтдә һүрријјәт, фиргә вә с. кими шәјләр ола билмәз. Белә мүнхитләрдә һәр шәј ојуна, һијләјә, гаршылыгы

иттинамлара, ифтиралара асасланыр, һаһажәт бир тәрәфиян әл-то-лу бағланыр, о бири тәрәфә исә истәдији кими һәрәкәт етмәк ик-каны верилдр.

МӘЧЛИСИН 22 СЕНТЈАБР 1930-чу ИЛ ТАРИХЛИ ФӨВГӘЛ'АДӘ ИЧЛАСЫ

Јени фирғәнни гурулушу Мәчлисин тә'тил вахтына тәсадүф етмишиди. Һөкүмәт бирдән-бирә фөвгәл'адә ичлас чағырылмасына лүзүм көрдү вә Мәчлисин сентјабрын 22-дә топланмасы гәрәрә алынды.

Мәчлисин күндәлигиндә әсас мәсәлә кими валјута мәсәләсә көстәрилсә дә әслиндә Исмет Паша милләт вәкилләрини әтрафла-на топларјағ фирғансини мөвҗејини күчләндирмәк истәјирди.

Мәчлисин илк ичласында валјута мәсәләсә мұзакирә олуиуду. Һөкүмәтин тәклифини бизим фирғә дә гәбул етди, фәгәт ејни за-манда Фәтһи бәј онун малијјә сјајастини тәғнид атәшинә тутду. Малијјә назирини Шүкрү бәј чаваб верди.

Мән јеримдән Малијјә назиринә ики суал вердим:

1. Алмана мұтәхәссиси Мүллерин малијјәмиз һағғындакы ра-портундан хәбәрдардырмы?

2. Хәбәрдардырса, онун малијјәмиз һағғындакы һәмнин јазысы илә әлағадар бујруғлары нәдир? «Түркия мәлијјәси һағғында ачығ вә ајдын фикир сөйләмәк чәтиндир. Мәнә үч чүр рәгәмләр верилди. Бирисп рәсми бүдчә, икинчиси Мәһкәмә мұһасибаты тәрәфиндән верилән рәгәмләр, үчүнчүсү дә Малијјә назирлијинин тәғнид етдији рәгәмләр. Бу рәгәмләр бир-биринә зиддир. Рәгәм-ләрини гаршы-гаршыја кәтирilmәсиндән ибарәт олан рәсми бүдчә һәггиг һеч бир шәј ифадә етмир».

Күрсүдә дајанан Сарачоғлу һиддәтләнди, мұвазинәтинни итир-ди вә гәзәблә:

— Әһмәд бәј, әввәлә, түркчә өјрәнмәсини төвсијә едирәм. Сон-ра да ондан сорушурам—мүллерчидрими?

Јеримдән Мәчлис сәдринә (о заман Түркия Бәјүк Милләт Мәчлисинин сәдри олан Қазым Өзалп нәзәрдә тутулу—В. Г.) хитабән:

— Рәис Паша! Рича едирәм, Назир бәј Конститусија ганунуну вә Мәчлисин даһили низмнамәсини хатырладың. Бир Назир бир милләт вәкилине суал верә билмәз. Бу һағг Назирә гаршы исти-фадә едилмәк үчүн милләт вәкилләринә верилмишидр. Она көрә дә Назир бәј конститусија ганунуна мұхалиф олан суалыны керә көтүрсүн. Сонра дә сөз истәјирәм.

Сарачоғлу гызарды вә көкәләјрәк суалыны керә көтүрдү.

Күрсүдә қолидм, Мәчлисдә курулут голду. Кими гурчаланыр, кими масанын гапағыны вурур, кими дә мұнасибәтсиз сөзләр сөј-

ләјрәк мәним данышачағларыма гулаг асмағ истәмирди. Мән исә голларымы чатарағ көзләјирдим. О бири тәрәфдән Рәис Паша:

— Әһмәд бәј, бујрунуз.

— Сүкуту тә'мин едип, башлајым.

Курулут бир нечә дәғиғә сүрдү. Һаһажәт, милләт вәкилләри јорулдулар вә сүкут өз-өзүнә тә'мин едилди. Фәгәт мән јәнә төв-рүмү позмајарам:

— Нә үчүн әсәбилширсиниз? Әсәбиләшмәк әнифләрин адәти-дир. һалбуки сиз күчлүсүнүз. Бахыныз—үч јүзә гаршы үч!

Рәсия Әфәнди дилләнди:

— Сәндән вә'з истәмирик.

— Хәјр. Мән сәнин, сән дә мәним вә'з вә нәсиһәтијә мөһтачығ.

Бир-биримизни тәсһий вә ислаһ етмәлијик.

— Хәјр. Сизә еһтијачымыз јохдур.

— Мәним сизә еһтијачым вар.

Һәр тәрәфдән «давам едiniz», «давам едiniz» сәсләри ешидилди.

— Әфәндиләр! Курулуудан дојдунузму? Инди мәни дилләјә-чәксинизми? Јохса јенәдәми көзләмәлијим?

Һәмә башыны ашағы дикмиш, дәрин сүкут јаранымышды.

— Мән «Даима устал» дејә ачиз бәндәни муқадатландыран Сарачоғлуна инди мәни түркчә өјрәнмәјә көндәрмәк нәзакәтијә көрә чох-чох тәшәккүр едирәм. Јаратдығы бу иккандан истифадә етмәјә чалышачағымы она вәд едирәм. Сонра бу чаваб вә көһнә назир мәнән «мүллерчисәнин»—дејә сорушду. Етираф едим ки,

онун нә зәкасындан, нә дә елми вә әхлақи сәвијјәсиндән белә суал көзләјирдим. Мән арамызда кимсини мүллерчи олдуғуну нә зәни, нә дә гәбул едирәм. Фәгәт мадам ки, Назир бәјни фиркин-чә, бир мүллерчинин олмасы мүтлә ләзымдырса, мән нијә әлмә-ләшмәк? Мүлләрә ијирми миң лира верәрәк бураја мәни дә вә'з етмишәм? Онун гаршысында дәвләтин гапыларыны ачарағ бүтүн рәсми сәнәдләри габағына мәни ачыб-төкмүшәм?

Ајдын олур ки, бүтүн буңлары едәнләр Мүллердән башга мә'-рузәләр көзләјирмишләр. Әкәр мә'рузә арзуларына мұвафиғ ол-сајды, мүллерчи олмагдан һеч бир зәрәр көрмәјәчәкдиләр. Ләкин бу Авропа алимини ијирми миң лирајә сатын алмағ севдасына дүшәнләр өз һесабыларында алдандылар. Мүллер башга маһијјәт-дә мә'рузә һазырлады вә инди о, мә'луун мә'луун олмуш, адыны чәкәнләр исә кафирдән кафир. Мүллерчилик мәсәләсинә аид сөз-ләрим бу гәдәр. Ләкин миң тәссәф ки, кәч Назир мұнағишәни бу истигамәтә јөнәлтди, мәним мәғсәдим исә тамәзилә башга иди. Мүллер бүтүн дүнјадә танынышы алиmdir. Онун вердији һекм-ләр һәр јердә дәрин тә'сир бурашыр. Малијјәмиз һағғындакы һөк-ләри сон дәрәчә гејри-мұсаиддир. Мәним Назир бәјни дигтәтини бу тәрәфә чәкмәкдән мәғсәдим онун өзүнә һәмин мәсәләјә дәир мә'лумат вермәк вә әфкарн-үмумијјәдә һасил олан фәна тәсир-

лэри јох етмэк үчүн фүрсэт hazырламагдыр вэ зэни едирэм ки, бундан өтэри көнч назирмизин миңнэтдрлыгына вэ тэшэкүрү-нө һал олачама. Фэгат ајдындыр ки, хош нијјэтлэ һэрәкәт ет-мэк имканы јохдур вэ олмаја чагдыр. Тәссүф вэ тәссүрдән баш-га эләвэ едәчәк бир сөзүм јохдур».

Сарачоғлу буну көзләмәрдиди. Еләдијинә пешман олдуғу һалын-дан вэ раңкиндән бәлли иди.

О көчә Чанкајаја, Газинин јанына чағырылды. Сүфрөдә Рәчәб бәј либерализм әтрафинда мубаһисә ачараг Сәрбәст фир-гәјә «позучу» деди. Кәскин чаваб вердим вэ Газинин тәшәббүсү илә гурулуш олан фиргәјә нечә «позучу» дејә билдијинә һејрәт етдијини билдирдим. Гази сөһбәтә гарышмады.

Әчәба, Рәчәб бу күн нечә дүшүндүр? Мәчлисин икинчи ичлә-сында баш назир Исмет Паша һөкүмәтин дахили вэ харичи сивә-сәтини изәл етди. Фәтин бәј тәңгидә даһа чох мејл еләди вэ хусу-сан дә һөкүмәтин итисади сивәсәтини тәңгид атәшинә туду. Баш назир һидәтлә вэ кәскин чаваб верди. О бири назирләр дә бир-бир чаваб вердиләр.

Фәтин бәј јенидән күрсүјә галхды. Рәғибләрнин бирчә-бирчә усулдурду.

Фәтин бәјинә тәңгидләрнә мәчлисин дахилиндә вэ харичиндә тә-спир кәстәрир, Мәчлис исә буну нәзәрә чарпдырмамаға чалышыр. Ејни заманда миәләт вәкилләрнин тәңгидләрнә диггәтлә динлә-мәләрнә, бә'зиләрнин кәзәрләр, үзләрнә вэ башларыннн һәрәкәт-ләри илә јалныз Фәтин бәјинә, јалныз мұхалифәтин дејил, һатта һөкүмәт тарофдарларыннн да бир чохларыннн фикирләрнин ифадәчиси олдуғуна шубһә јаранмыр. Динләјәнләрә кәлиңчә, һа-мысы мөминдүр вэ имкәнлары олсајди, дахилә дүдуглары һиссә-ләрнә курулушу алғышларла билдирәрдиләр. Әслиндә иләрдән бәри Мәчисдә сон ики күндәки гәләбәлик олмамышдыр.

«ЈАРЫН» ФӨВЗИ ПАШАНЫН ПРЕЗИДЕНТЛИЈИНИ ТӘКЛИФ ЕДИР

Елә бу араларда «Јарын»да Ариф Оручун сон дәрәчә чүр'әтли мәғаләси чыхды.

Һәмин мәғаләдә Ариф Оруч Фөвзи Пашанын президентлијә, Газинин исә Назирләр Шурасы сәдрлијинә кечмәсини тәклиф едирди.

Ариф Оруч Сәрбәст фиргәнин мүхбири сәјмәлдиғындән мәғалә әтрафинда гејдү-ғаллар вэ дејдү-ғоллар башланды.

Даһа әввәл бир журналист Фәтин бәјдән һөкүмәт башына кә-либ-кәлмәјәчәјини сорушмуш вэ Фәтин бәј дә «Һәр мұхалифәт

фиргәси лидеринин сон гәјәси иш башына кәлмәкдир»,— чавабы-нә вермишди.

Умумилкдә чох доғру олан бу фикир Фәтин бәјин әлејинә чеврилди вэ о, кәләчәкдә һөкүмәт башына кәлмәк тәшәббүсүндә кунәһландырылды.

Мән бир мәғалә јазараг Фәтин бәјин әсәс фикринин изәһинә чалышды. Ләкин Ариф Оручун баш мәғаләси Фәтин бәј тәрәфин-дән тәлгин едилмиш кими гәбул олунду вэ гаршы тәрәфин адам-лары дәрһал һәрәкәтә кәлдиләр.

Гәзетләрнә бириндә верилмиш «Ја мән, ја да Исмет!» фикринә гаршы чыхараг «Јарын» гәрибә тәрздә Гәзијә аңд олунан бу сөз-ләрнә тәкәиб етди. Гази бәјнәт верди: «Мәмләкәтә Баш назир ола билчәк бир чох адамлар олча да» Исмет Паша һәр кәдән үстүндүр.

Хуләсә, аңлашылмаз бир ојундур ки, кедир.

Бу арада Фәтин бәј Истанбула јолланды. Аз сонра исә гәзет мәсәләси үчүн мәннә дә тәларамла Истанбула чағырды. Кетдим: Фәгәт гәзет мәсәләси бу дағә дә һәлл олунмады. Гәзет мәсәләсин-дә Фәтин бәјлә дил тапа билмәдијимиздән мән јенә Анкараја га-јытдым.

ИСМАЈЫЛ БАГГЫ БӘЈИН ГАЗИНИН ҮРӘЈИҢЧӘ ОЛМАЈАН ЈАЗЫСЫ

Елә бу әснада вахтилә Сәрбәст фиргәнин Истанбул рәиси олан профессор Исмајыл Баггы бәј «Јарын» гәзетиндә дәрч олунмуш бир мәғаләсиндә Газини Микеланчело² вэ Делакруа⁴ илә мұ-ғарисә едир, сојунда исә «Мән Чүмһуријјәт Халг фиргәси рәиси Газини дејил, мәмләкәти хилас едән Мустафа Кәмәли сев-рәм»,— дејирди.

Сән демә, Газинин бу мәғалә хошуна кәлмәјибмиш. Бу мүнәс-кәтлә Гази илә арамызда баш верән бир һадисәни хатырлатма-дан кечә билмәрәм.

Мәнин Анкараја кәлдијини Гази ешидир вэ дәрһал Чанкајаја кәлмәјин барсиндә әмр верир. Кедирәм. Ахшамдыр. Гази Тоғир Рүшту илә билјард ојнајыр. Ојун әснасында Гази әһәмијјәт вермирмиш кими бир вәзијјәт алаараг мәндән Исмајыл Баггынин мәғаләсини охујуб-охумадығымы сорушду.

— Охудум.

— Нечәдир?

— Бәјәнмәдим.

— Нијә? Елми јазылыб. һаггында да чох һөрмәткардыр.

— Мұғарисәни бәјәнмадим. Јан-јана кәтирилмәләри имкәнсыз олан иһсанлар арасында мұғарисә апармагда гәтијјән мәнә көр-мүрәм.

ГАЗИ ИЛӘ ЧАНСЫХЫЧЫ БИР СУФРӘ СӨҢБӘТИ

Гази давам етмәди вә суфрә архасына кечдик. Суфрәдә мәнә хитабән:

— Сәсләри газанырсыныз, ело дејилми?

— Һәм мәғлүб олмаг, һәм дә зарафат һәдәфинә чеврилмәк чох ачы шејир, пашам!—дедим.

— Амма көрүрсүнүз, Самсунда газандыныз.

Мән артыг өзүмү сахлаја билмәдәм:

— Пашам, әкәр бүтүн мәмләкәтдә Самсун валиси кими ганун таныган бир идәрә башчысы да тапылмасадја, онда бизим һалымыз ағламаг кәрәкдир. Әкәр һәр тәрәфдә идәрә мәнурлары бу чүр инсанлар олсајдылар, онда һеч шүбһә јохдур ки, сәсләрин дәрәдә үчүнү биз газанардыг.

Бизим бу достумузу көрүрсүнүзмү? (Суфрә архасында отурмуш Шүкрү Гаја бәји кәстәрди). Чох да маһир тәрләнмәди. Һәр тәрәфдә полиси, жанларамны јалныз бизә гаршы чыхарды. Һеч олмасәзә, мәнзәрәни дәјишдирмәк үчүн бир нечә јердә Халг фиргәси әлејиннә чыхармалы иди.

Шүкрү Гаја бәј күлдү:

— Көрүрсүнүзмү, пашам, мәним достларымы? Нәләр сөјләјирләр!—деди.

Гази әсәбиләшмәјә башлады. Бир аз јүксәк сәслә:

— Әфәнди! Һәр тәрәфдә анархия өзүнү кәстәрир. Анталијада команданан башныи скамја илә вуруб әзмишләр. Бу командан чох бөјүк вә сәбирли адам имиш. Мән олсајдым, бир пулемјот кәтириб орадакылары бичәрдем. Башга јерләрдә дә буна бәнзәр һадисәләр олмушдур.

— Пашам, команданан сечки јериндә но иши вәрды?

— Анархияја мане олмаг үчүн кәлимишди.

— Хейр! Анархия онун ораја кәлиминдән јаранмышды. Гази Мустафа Камал паша чүмһуријјәт гурмуш, бу Чүмһуријјәтин әсәландығы ганунар халга сечкиләрдә иштирак етмәк һаггыны вермишир. Халг бу сәләһијјәтиндән истифадә етмәк үчүн сечки гуртуларынын башына кәлир вә гаршысында силаһлы гүввәләр көрүр. Чарпышма тәбиндир.

Гази лап һидләтләнди.

— Әфәнди! Анархия вар, анархия! Сизин хәбәриниз јохдур, гафилсиниз. Вә бунунла бәрәбәр битәрәф галамғагмы истәјирсиниз.

— О һалда, пашам, арамызда сон дәрәчә горхулу бир анлашылма вәрдыр. Мәни Сәрбәст фиргәјә чәкән зәти-дәвләтниниздир. О вахт белә бујурдуunuz: «Јени гурдуғумыз Чүмһуријјәт бир шејә бәнзәмир. Мән фәни инсанам. Әлмәдән әввәл бу милләт һәггиги һүрријјәтә говушмуш көрмәк истәјирәм. Бунун үчүн дә мұхали-

фәтчи фиргәнин мөвчудлуғу лазымдыр. Бу фиргәни дә әмин олдуғым адамларын әлине тапшырырам. Анчаг тәссүф ки, онлар да тәрәддүд едирләр». Буна көрә биз дә фиргәјә кирдик. Инди көрүрәм ки, мән јахшы дәрк едә билмәмишәм. Алтмыш ики јашым вар. Бунун ән азы гырх иллини түрк милләтинә гүввәм чатан сәзәјјәдә хидмәтдә кечирмишәм. Инди мазарымла арамада бир нечә адым галмышкән мән милләти анархияја сөвг едән гүввәләрдән биринә чеврилмишәм!.

Бундан башга зәти-дәвләтинизни өзүм үчүн хиласкар сајырам. Мәни Малта әсарәтиндән гуртардыныз. Бураја кәлдим. Сәјәнидә мәмләкәтин сајылан адамларындан бир олдум. Чолуғочуғум јенидән вәтән тапдылар, өз кәләчәкләрини тәмин етдилар. Инди мән түрк милләтинә хәјәнәт етдијин әзмиш кими, һәм дә өз хиласкарыма гаршы чыхырышам... Бу вәзијјәт мәни чох ағрыдыр. Ичәзә верин, өзүм өзүмү хилас едим.

— Нечә?

— Әмринизлә кирдијим јени фиргәдән чыхмајачағам. Буну изәти-һәфсин үчүн тәһгир сајарам. Лакин сијәси һәјәтдан чәкиләрем. Милләт вокаллијиндән истағфа вәрәрәк, сирф мүүәллимкәлә мәшғүл оларам.

— О заман мәни гаршында көрүрсән.

Гази әсәби иди. Лакин мәним сөзләрим дә тәсирсиз дејилди.

Гази сәсинин әһәккани дәјишәрәк деди:

— Белә мә'лум олур ки, сән мәним вердијим сөзә шүбһә илә јанашырсан. Гој отуранлар јенидән шаһид олсунлар. Фәтһи бәј, Нури бәј, сән вә бүтүн јолдашыларымыз гаршысында бир намус борчум вар. Ешидирсинизми? Шаһид олуң—намус борчум вар. Сиз нә иш көрүрсүнүз ки? Садәчә вәтәни борчунузу ифа едирсиниз. Бу чәһәтдән дә тамамилә архајын ола билерсиниз. Сечки әрәфосиндәки һадисәләрә кәлдикдә исә белә һадисәләр һәр јердә баш верир. Авропа сечкиләриндә даһа бәтәрләри олур.

Пашанын бу ани дәјишәсинә һејрәтләнмәдим. Белә һаллара чохдан алышмышдым. Анчаг пашанын бу сөзләри мәни мәмнун етди вә һадисәләрин ичимдә јаратдығы шүбһә вә тәрәддүдләр јоха чыхды.

Фәгәт аз сонра Паша Исмајыл Һаггы бәјин мәсәләсинә јенидән гаятдым. Сән демә, бундан әввәл дә һәмин мәчлисдә, бу мәсәлә илә мәшғүл олунош вә доктор Рәшид Галиб бәјин Исмајыл Һаггыја чаваб олараг јазылмыш мәгаләсидә дә бу мәчлисдә гәләмә алынымшыды. Исмајыл Һаггы бәјин мәгаләјә чаваб вәрмәмәси мүбаризәдән кошланан Газини бир аз да гызышдырмыш, икинчи мәгалә јазылмышды. Газинин әмри илә башдан-баша күфр вә тәһриклә долу олан икинчи мәгалә охунду. Гази «Мәни муфәһә үчүн бу мәгаләни имзалајарсанмы?»—дејә мөндән сорушду. Әтрафымда бахдым.

Һәр кәс мәнә башы илә «бәли» чавабы вермәји ишәрә едирлә, һәгигәтән дә о анда башга чыхыш јолу јох иди. Чох ичилимиш, бүтүн мувазинәтләр позулуишду. Бәли, имзалајарам»,—дедим. Газн дәрһал гәләм вә мүрәккәб кәтирилмәсини әмр етди вә мөгәләрни имзалатды. Сонра дә диггәт едәрәк мәнә ики јазы јаздырды: бири Фәтһи бәјә телеграм иди. Бу телеграмда мән Исмајыл һаггы бәјин дәрһал фиғрәни бурахыб универститетә керн дөнмәсини төвсиң едирдим. Икинчисинда дә јенә Фәтһи бәјә мүрәчнәтлә Исмајыл һаггы бәјин тәңгид едирдим. Газиниң дедикләрини ејни илә јаздым. Бәзән кәлмәләрни чох кәскин олдуғуну сезир, гәләмиң дајанырды. Һәр ики тәрәфимдә отуранлар бәјүр-башымы чидикләјәрәк јазмаға сөвг едир, мән дә јазырдым. Газн һәр ики кағзын дәрһал мақинада чыхарылыб көндәрилмәсини әмр етди. Артыг сәһәр ачыларды. Евә кәлдим. Анчаг бири дегитгә дајана биләдим. Дудуғум мә’нәви эзаб мәни јандырды-јахырды. Исмајыл һаггы бәјин мән тәмиз, һәрмәтә лајиг шәхсијат кими таныйрдым. Сәрбәст фиғрәгә өз арзусу илә кәлимиши. Бу һәрәкәти сәрф вәтән ешиг, һурријјәт мәһәббәтилә етдијинә дә инанырдым. Белә олдуғу һалда она гаршы чыхмағы өзүмә мә’нәви өлүм сајырдым. Һәмин күн оғлум Сәмәди Истанбула көндәрәрәк һадисәни Фәтһи бәјә билдирдим. Лакин јенә раһатланмадым, Рәшид Гәлиб бәјин евинә кетдим. «Доктор,—дедим,—манә һәјәтн бир мәсәләдә јардым кәстәрмәјиниңиз хаһиш едирәм. Фәтһи бәј ики күнә гәдәр Анкараја кәдәчәк. О кәләңә гәдәр бу кечә јаздығымыз телеграмда мәктүбүн көндәрилмәсини дајандырмағ үчүн васитәчи олмағыңнызы рича едирәм».

Доктор мәнин чәкәдјини эзабы дәрһал сәзди вә гәһгәһә илә күлдү. «Сакиң олуң,—деди,—телеграм вә мәктүб нә кетди, нә дә кәдәчәк. Саат үчдән сонра јазылған бу кими јазыларә сарајда «кечә әдәбијјәтә» дејиләр вә онлар һеч бир јерә көндәрилмир. Јавәрләр вә кәтибләр дә буну билirlәр».

Доғрудан дә, о күн ахшам өғлумдан дә Истанбулдан телефонда алдығым мә’луматда Фәтһи бәјин мәктүб вә телеграмы алмадығыны ејрәндим вә раһат нафас алдым.

Бәләдјијә сечкиләри давам едирди. Һәр тәрәфдә полис, јандарм, бәзән исе јалныз јандарм ишә гарышырды. Дахили ишләр назириниң әмри илә гәти иди: «Һәјин баһасына олурса-олсун, Халт фиғрәсә гәлиб кәлмәлидир».

Һөкүмәт башчысы бәјүк фәәлијјәт кәстәри, сәфәрбәр һала кәтирилмиш бүтүн милләт вәкилләри сечки даирәләрни кәдәрәк таблиғат апарырдылар. Лакин һөкүмәт башчысы алданмышды. Чүнки халг она зорла гәбул етдирилмиш бу милләт вәкилләрниң нифрәт бәсләјир вә тамамилә онларын дедикләриниң әксинә һәрәкәт едирди.

ЧӘЛАЛ НУРИ ИЛӘ ВАСИФ БӘЈИН БАШЛАДЫҒЫ ИНТРИГАЛАР

Аялашма әснасында Вәһдәтдиниң әалатысы Чәләл Нури Малкарадакы бир митингдә мәним рус вә Фәтһи бәјин дә боснијалы олдуғуну сөйләмәшидә.

Буна чаваб оларағ «Сон поста» дә «Чәләл Нури кимдир?» башлығлы мөгәлә јаздым. Бу адамың әслән јуан олдуғуну вә һалә индинин өзүндә дә аиләсиндә бәзиләриниң јуанча данышдығларыны, өзүнүн Вәһдәтдиниң гулағ јолдашы олдуғуну, Балкан јәрдиғи әснасында нәшр етдијин «Үмуми әдәбијјәт» мәчмусинә һәрбиғ мөгәләдә түрк милләтини күнаһкар јарадылыш өрнәја алдандырдығыны вә һәмин јазыдан дә Милләтләр Мәчлисиндә⁷ Венизелосун⁸ түркләрни әлејинә истифадә етдијини јаздым. Чаваб вермәди.

Лакин бу күн Москва сәфәри олан Васиф бәј даһа зијадә һәрәкәт етди.

Бәдирханлы нәслиндән олмасына бахмајарағ, о, түркчүлүк едирди. Һәмдуллаһ Сүбһи илә дил тапды вә о, назир икән хуусу дәфтәрхана мүдирлији мәнсәби газанды. Адамларла дил тапан, маһир, кәзүачығ олдуғундан тез бир заманда јүксәк рутбәли вәзифә сайибләри илә әлағаләр јаратды вә принсипләри илә ојнамаған зәрәр көрмәдијиндән буналары каһ, мудафиә, каһ дә тәңгид етмәккә өзүнә бағламағ јолуну тутду. Ничат илә достлуғу варды вә һәр икиси дә Қазым Пашаның сијасы јавәрләри иди.

Бир заманлар Фәтһи бәјлә бирләшәрәк Исмет Пашаја һүчүм етди. Фәтһи бәј ону назир мәнсәбинә гәлдиры. Сонралар исе Исмет Паша илә дил тапарағ Фәтһи бәјә гаршы чыхды.

Инди Васиф бәј Измирә көндәрилмишидә. Чохдан таныдығы мүхбир Зејнал Вәсим бәј дә Измирдә иди. Зејнал Вәсим бәј илк күнүндән етибарән Сәрбәст фиғрәни тәрәфинә кечмиш, Измирдә бурахдығы газет васитәсилә онун мөвгејини мудафиә едирди. Фәтһи бәј она мүһүм вәзифәләр дә тапшырмышды. Инди Васиф бәј бу адамы әлә вермәјә мәс’ул едилмишидир. Сонрадан мејдана чықан мә’луматлардан дә айдын олду ки, Васиф бәј Зејнал Вәсимә үч мин лирә вермиш, нәтичәдә о, чох кечмәдән гәләмини Сәрбәст фиғрәгә гаршы чевирмишди. Лакин бу дә узун сүрмәдән. Чүнки үч мин лирә тез хәрчәләнб гуртармышды. Анчаг Васиф бәј дә Зејнал бәјдән истәдијини алмышды. Олур ки, Зејнал бәјин јени тәләбләрини рәдд етди. Һәмин сәбәбдән бу дәфә Васиф бәјә гаршы чевриди вә һадисәни изаһ едәркән Васиф бәјин истәр Фәтһи бәјә, истәрсә дә Исмет Пашаја гаршы тамамилә мүстәғил бир фиғрә гурмағ тәклифиндә олдуғуну вә беләликлә дә ону баша салмаға мувәфғәғ олдуғуну сөйләди.

Лап ә’ла. Анчаг... Пул нә үчүн алынды? Бу мәсәлә гаранды

галды. Истар бу, истарса да дикор ишларе эн чидди тәсир кәстарән һөкүмәтин һагг-һесабысыз вә плансыз сарф етдији милјонларла кизли хәрчләр иди. Аһ, бу кизли хәрчләр. Туркијони бел сүтунуну чүрүдән одур.

Нәһәт, октябрини 22-дә сечкиләр баша чатды. Ајдын мәсәләдир ки, Халг фиргәси галиб колди. Һәгигәтдә исә һәр тәрәфдә халг өз етиразларыны билдирди. Мәһкәмәјә мурачиәт етдиләр. Әдирнәлилар он мин нәфәрин имзаладыгы етираз мәктубу һазырлададылар. Мон да «Сон постада» «Будурму милли ирадә?» башлыгы мөгалә јаздым вә бу мөгаләдә Халг фиргәсинини мәмләктин һәр тәрәфиндә мә'нан чох шәјләр итирдијини, онун топладыгы сәсин әксәријәтинини халг тәрәфиндән дејил, полис вә жандармын көмәјилә сахта јолла әлдә етдикләрини билдирдим.

ГАЗИНИН НИТГИ УМИДЛӘРИ ПУЧА ЧЫХАРДЫ

Тәбидир ки, мәним бу јазым гаршы тәрәфи чох әсәбиләшдирди. Әфкар-үмүнијә, һәтта Халг фиргәсинә мәнсуб оланларда мәним һагы олдуғуму мә'нан тәсдиг едирдиләр. Лакин мө чарки, бу кими һадисәләрдә мурачиәт едиләчәк бир јер галмамышды.

Һәмин вахт мәчлисни фөвгәл'әдә топланты күнү калиб чатды. Газинин бу мунәсибәтлә сөјләдији нитг һагында әввәлчәдән рајәтләр долашырды. Лакин нитг Халг фиргәсинини үмидләрини гырды. Тәсәрруфатчылыгдан, әлијјәнин ислаһатындан, кәләчәк сечкиләрдә сечки һуғуғларынын горунмасындан бәһс едән бу тисача нитгини Сәрбәст фиргә раһбәрлијинә кәстәрдији тә'сири «Сон поста» гәзитини 7 ноябр 1930-чу ил тарихли нөмрәсиндә чап етдирдијим «Газинин нитги» адлы мөгаләдә јазмышдым.

Газинин сечки һагынын горунмасы лүзүмуну гејд етмәсинин өз мәнасы вар иди вә үмүнијәтлә, һәмин факт Халг фиргәсинини әлејјинә тәфсир едилди. Бу, фиргәнин асаггалларыны олдуғча әсәбиләшдирди. Рәчәб бәјин һәтта Газинин сүфрәсиндә белә нитги тәғид етдијини, Фалиһ Рифғинни «Газинин өзүнә гаршы белә мугавинәт кәстәриләчәјини» сөјләмиш олдуғуну ешитдим...

ИСМАЈЫЛ МУШТАГ БӘЈӘ ХАС ОЛМАЈАН РУҢИ ҺАЛ

Ики күн сонра Гази Фәтһи бәјини јанына кәлмишди. Мән дә орада идим. Нитгләри һагында фикримни сорушду.

— Мүкәмәлдир, — дедим.

— Лакин бә'зи достлар разы галмадылар.

Мән дедим:

— Олар бизә гаршы шимшәкләр сачагағынызы көзләјирди-

ләр. Лакин шимшәк әвәзинә үрәк охшајан күнәш шәфәгләри көрдүкдә үмидләри пуч олду.

Гази күлдү, бир сөз сөјләмәди.

О күн «Сәрбәст инсанлар өлкәсиндә» адлы әсәринин нәшри үчүн Истанбула кетдим.

Гәзетләр артыг бизи јыхыб-сүрүјүр, од-алов пүскүрүрдү. Нијә? Сечкиләр кечирилди, фиргәләри галиб кәлди, биз бојун әјдик. Инди нә истәјирләр?

Бәли. Мүхалифәтин көлкәси белә үркүдүр, хофландырылды. Күфр, тәһгир, ифтира, истеһза, әләсалма, хуләса, пулун, тәәсүб вә гәзәбин едә биләчәји бүтүн фәналыглар сел кими үстүмүзә кәлмәкдә иди. Исмәт Паша гәләм, кағыз, мүрәккәб, күфр вә тәһрирлә һәрәкәт едә биләчәк бүтүн гүввәләри силәһ башына чағырмышды. Әли Нәжијә гәзет чыхартдырар, Исмајыл Мүштагы ејни јолда өн сыраја чәкмишдиләр.

Исмајыл Мүштаг!

Ачмалымы? Нифрәт етмәлими?

Бөј-бухунуна, үз-көзүнә, сөзүнә, отуруб-дурушуна баханда, аличанәб инсан тә'сири бағшылајар. Бојлу-бухунлу, ширин сөзлү, хош бахышлы көзәл кејимли...

Сәрбәст фиргәнин илк заманларында онунла Көрпүнүң үзәриндә растлашмышдым.

— Гәзетчилијә гуршанмаг истәдијинизи ешитдим, — дедим.

Ејилә бу чавабы верди:

— Гәзетчилик етдијим күн үзүмә түпүрмәк, «Намуссузсан» дәмәк сәләһијәтини сизә верирәм.

Бу, руһи һал мәсәләсидир вә тәәсүф ки, ирадәнин заифлијиндән, өзүнә инәмсылығын руһла доғрудағу тәрәддүддән ирадә кәлән бу һал јалныз она мәхсус дејил.

Һеч шүбһә етмирәм ки, Исмајыл Мүштаг о шиддәтли сөзләри сөјләјәркан гәзетчилијә гәтијјән гәјятмаг истәмирди. Лакин әксәр тәчрүбәләриндән билридир ки, башга ишләрдә дә белә гәти гәрарлар чох верилмиш исә онлардан үз дөндәрмиши. Инди онун ирадәси јенә о јола кетмәмәк үчүн бир дајаг бир тәкан ахтарырды вә мәнә сөјләдији һәмин күфрләр, һәмин кәлмәләр белә бир дајаг ола биләрд!

Фәгәт һәјһат! Зәдәләнмиш, сарсылмыш, хәстә вә шикәст бир ирадә заһири ипләрлә бағлана биләрини?

Чох кечмәдән Исмајыл Мүштаг бәј мәним әлејһимә од-алов пүскүрән бир гәзәтә башылыг едирди вә һәмин гәзет һәлә ики ил әввәл мүхалифәтчи мөвгә тутдуғларына көрә һәрби мәһкәмәјә верилмиш адамларын пулу илә чыхырды.

О вахтдан бәри дәфәләрлә өзү илә гаршылашмышан. Башыны шағы салан билирсиниэмә ким олур?

Мән!

Бу арада Жунос Нади бөлө арамыз ачылды. О, мөним Сәр-бөст фиргәдә чалышмагымы тәгдир етмиш вә «хансы фиргәжә кир-ирсәк-кирсиң, Әһмәд бәј җенә дә бизим достумуздур»—демишди.

Лакин көйнә достумузун бирдән-бирә үзү дөндү вә сөбә дә бу олды.

Бир кечә Анкарада Газинни һүзурунда идик. Гази Жунос Нади бөлә Сәдрәддин бәји мәнә көстөрәрәк:

— Сән бир мөгәлә җазыб бу әфәндиләрә вермисән вә мөним фиргәләр арасында битәрәф галмагыма өз етиразыны билдир-мисән.

Мән һејрәтләндим вә белә мөгәлә җазмадыгымы дедим. Нәч-мәддин Садиг бәј мөгәләни чыхарыб охуду.

Сән демә: бир нечә ил әввәл Һүсеји Чәһид бәјә чаваб оларә җаздыгым мөгәлә имиш. О заман Һүсеји Чәһид бәј Газидән бир тәрәфә чәкилмәсини вә фиргә мубаризәләринә җарышмамасыны истәмишди. Мән исә чаваб верәрәк ингалә етмиш бир рәһбәрин өз фиргәсиндән әл чәкмәсини мүнәсиб вә јеринә дүшән һәрәкәт олмаҗачагы фикрини әсәсләндирмишдым.

Инди исә бу бөләр мөним о заманки җазымла индики фикрим арасында тәзад олдуғуну инди дидирдиләр.

Мән «Тәзад јохдур»,—дедим.

Гази исә «Бунлар мөгәләни нәшр етмәк истәјирләр, етсинләр-ми?»—дејә сорушуду.

«Етсинләр,—дедим. Мән дә чаваб верәрәк тәзад олмадыгыны исбат едәчәјәм».

Жунос Нади бәј мөгәләни нәшр етди. Чавабымда мөгәләни җазылағы дөврәкәк вәзијәт илә индики вәзијәт арасында дәрһи бир фәрг олдуғуну, о заман Халг фиргәсина җаршы чыхан фиргә-нин Газиниң ирадәси харичиндә вә она җаршы һәрәкәт етдијини, она көрә дә Газиниң өз фиргәсини бұрахмаҗачагыны, бу дәрә исә гурулан мұхәлифәт фиргәсиниң Газиниң рәһбәрлији вә тошәббү-сү илә мејдана чыхдыгыны, Газиниң бу фиргәжә мүнәсибәтдә би-тәрәф галачагыны вә һатта фиргәжә җардым едәчәјини мотбуатда нәшр олунуш җазылары илә вәд етдијини вә бу сөбәдән дә ики фиргә арасында битәрәф мөвгә тутмасынын лузууну изә етдим.

Жунос Нади чаваб верди. Мән дә јенидән чаваб вердим. Анчә тәәсүф ки, һәмшәкәки кими, онуң үчүнчү чавабы артыг мәнтиг-дән канар күфр вә тәһгирләрдән ибарәт олдуғундан сон ики чаваб дә јазарәк сусдум.

Истанбулдан җайыданла Фәтһи бәји вә достлары чох мәнуч вәзијәтдә көрдүм. Гази Фәтһи бәјә һәр ики тәрәфи разы салачаг бир вариант тапдығыны сөйләмәш вә бунун «һәләлик кизли гал-масыны» ричә етмишди.

Лакин кизли галмасы ләзим кәлән бу сирр ики күндән сонра Сирт милләт вәкили Маһмудбәјин гәләми илә «Блок» башлыгы мөгәләдә әтрафлы ифша олунду.

Мөгәләжә көрә һәмин вариант белә имиш.

«Гази бир блок җаралыр. Һәр ики фиргәнин башында рәсмән өзү дајаныр. Ғаршыдакы сечкилордә һәр ики фиргәнин һәмизәд-ләрини өзү дә тәјин едәчәк, сечкиләр үмуми сәсвәра илә вә та-мамилә сәрбөст кечирилчәк, нәтичәдә фиргәләрә газидыглары ичтиман рәј исебәтиндә милләт вәкили јери алачагды. Һәр ики фиргә халгчы вә ләнтисизм¹⁰ тәрәфдары олачаг, зәрәрли үнсүләрә јер вермәјчәк».

Халгын рәј вә арузарулары билдикләри үчүн бизимкилар чох севиндиләр. Лакин ики күн кечмәдән севинч мәтәмә чеврилди. Һәңгәтән дә ики күндән сонра Гази Фәтһи бәји зиярәт едәрәк блок фикриндән ваз кәддијини билдирмишди. Һејрәтләнә Фәтһи бәј бу дәрһишклијин сөбәбини өјрәмәк истәдикдә Гази билдир-мишди:

— Ғырхлар группу¹⁰ блок фикрини гәбул етмир вә бир дә Фөвзи Паша она «ордусуну тәрк едән команданын јеринә кечирсән»,—дејибмиш.

Һәмин сөһбәтдә иштирак едән Нури бәј дәрһал:

— Һансы группур бу? Јәни Әбдүлмүтәллиб Әфәнди илә Рәсиң әфәнди?

— Бәли.

— Һаглысыныз, бу кими мүнүм шәхсијјәтләр разы олмаса, Мустафа Камал Паша бир иш көрә билмәз.

Нури бәј өзүнүн бу сөзләри илә һәјәтә кечирилән тактиканың бирһудәлијини вә һәңгәтин әслинин билиндијини Ғәзијә ишәрә етмәк истәмишди.

Һеч ола биләрәк ки, Гази бир тәшәббүсдә чиддијјәтлә ишә киришсән, Әбдүлмүтәллиб вә Рәсиң кими көлкәләр она җаршы чыхмаға чәсарәт етсинләр?

Елә дә Маршал униформасына бүрүнүмүш Фөвзи пашаның Га-зијә җаршы бир фикир сөйләдијини ким ешитмишди? Онун тутдуғу јол сүкут вә, разылыг, бир дә кабинетиндә кечә-күндүз харитәләр үзәриндә дүшүнчәләр даламә иди. О индијәкәк һеч бир ишә җарышмашыды. Урәкдән диндар вә мұһафизәкәр олдуғу Дадла, руһунда дашыдығы бүтүн бу инанчлар алт-үст оларкән белә аҗ-зыны ачыб бир кәлмә сөйләмәмишди. Һәр әмр җаршысында даим

сусмуш, дүшүнчөлөр даламыш. Беләликлә, сијас һојатын мүсбәт тәрәфлариндән гачдыгы кими, мәһфи тазәһүрләриндән дә даим өзүнү көзләмиш, узага дајанмыш, горунмушдур. Бүтүн шејхләр кими, онун да јекана мәгсәди һәфсини горуумаг, хејрдән дә, шәр-дән дә өзүгә галмаг олмушдур.

Ојнанылан ојунун ич үзү мејдана чыхмышды.

ФИРГӘНИН ЛӘҒВИ ГЭРАРЫ НЕЧӨ ЧЫХАРЫЛДЫ?

Гази һәнгигәтән горхмушду. Өзү дә горхутмушдулар. Горхудан да Фөвзи паша дејил, Исмәт иди вә Исмәт дә доғрудан-доғруја јох, (Аллаһ көстөрмәсин, һеч Исмәт бу јәрсиз һәрәкәти едәрми?) доламыш илә һәрәкәт етмишди. Сәһиһ бир мәнбәдән алдыгыг хәбәр көрә, Исмәт Паша адамлары васитәсилә Газијә «Бәләдијә» сечкиларини көрдүн. Халг јалныз о тәрәф ахышыр. Инди сән сечкини һәм бир дәрәчәли, һәм дә үмуми кечирмәк истајирсан. Сечилчөк милләт вакилларини әксәријјәти тәбики ки, Фәтһи бәји тәрәфдары олачаг. Фәтһи бәјин бир күн һәмин әксәријјәтши күчүнә архаланаараг һәр шеји өз әлиһә алмајачағындан әминсиниз?» Исмәт Паша бундан сонра орду команданларыны вә мүфәттишләрини һәрәкәтә кәтирмишди. Онлар санки тәсадүфи олараг Анкарада топланыр, Газини һүзуруна кәлир, сон һадисәләрдән бәһс едорәк Сәрбәст фиргә һадисәсини ордуја пис тәсир көстәрдијини, ордуда һәтта бәзи әләмәтләрин заһирә чыхдығыны вә белә кедәрәс, вәзијјәтин пис олачағыны сөйләдиләр.

Бүтүн бунлар Газини икинчи фиргәни јашатмаг фикриндән дашындырмыш вә ону арадан көтүрмәјә гәрарлашдырмышды. Артыг бундан сонра садәчә вәзијјәти дүзәлтмәк вә јени фиргәни һәнгигәтән Газијә гаршы чыхмыш кими көстәрмәк ләзим иди.

Фәтһи бәј һејрәт ичиндә иди. Гази илә чарпышачағыны хәјалына белә кәтирмәмишди. Бу нечө ишидр? һарадан башланды, һарада гуртараг?

Фәтһи бәјин руһунда санки туфан варды. Алдандығыны дәрк едир вә гәрара кәлир ки, Газини икинчи фиргәни јаратмагдан мәгсәди сырф мәмләкәтдәки вәзијјәти анламаг, халгын нәбзини тутмаг вә бунун үчүн дә Фәтһи бәји гурбан вермәк имиш.

Фәтһи бәј Лондон сәфири тәјин олунана кими өзүнүн бу гәнаәтиндә ирсар едилди. Әчба инди нечө дүшүнүр?

Мән һеч вахт онун бу гәнаәтинә шәрик чыхмадым, Газини сәминијјәтинә исә инди дә инанырам. Фәгәт бу сәминијјәт јалныз Газијә мәхсус иди. О, елә бир һуријјәт һанасы гурмаг истајирди ки, илләр өз әлиһдә олсун. Лакин халгын әһвалы-руһијјәси вә әкс тәрәфин һәмин тазәһүрләрә вердији мәһна үркүдүчү олду. Гази һәр кәсдән дә јахшы билирди ки, Халг фиргәсинин бәләдијә сеч-

киләриндәки галибијјәти полис вә жанларын галибијјәтдир. һәнгигәтдә Халг фиргәси һәр тәрәфдә мөвгеләрини итирмиш, мәһ-һон әзләмиш вә сарсылымышды. Ону хилас етмәк үчүн дәвлаттин бүтүн гүвәләри сәфәрбәр едилмишди. О јенә билирди ки, сәфәр-бәр олунмуш гүвәләр сырф интизам присилләриндән ирәли кәлән бир адәткәрдәликлә һәрәкәт едилди. Јохса үрәкдән кәли бир иман, бир ешиг јох иди. О һалда һәмин гүвәләрдән истифадә олуна биләрдими? Бунларын һамысы бир дәвләт аламыны дүшүндүр-рөчәк мәсәләләр иди. Төрәдүд етмәдән ики чүр гәрара кәлмәк оларды. Биринчиси, һәнгигәтән дә Фәтһи бәји мүрачәт едорәк фиргәнин дағылмасыны тәләб етмәк. Фәтһи бәјин исә бу мүрачәти дәрһал һәјәтә кечирәчәјинә шүбһә ола билмәзди. Анчаг бу јол һәм Газини вердији вәдләрә, һәм дә онун тәбиәтинә үзгүн дејилди. Оқур ки, икинчи јолу сечди. Бу јол нәдән ибарәт иди? Инди кәрәчәјик.

Јухарыда ледик ки, Гази Фәтһи бәјин јанына кәләрәк «блок» фикриндән дашындығыны билдиришди. Лакин Гази бунуна ки-фәјрәтләnmәмиш, «Сәрбәст фиргәјә гаршы чыхмаг вә сизинлә мү-чадилә етмәјә мәчбурам»,—демишди.

Гази илә мүчадиләни хәјалына белә кәтирмәјән Фәтһи бәј һејрәтләр ичәрсиндә:

— Аман, Пашам! Бу нечө ишидр? Мән сизинлә нечө мүчадилә едә биләрәм? Мәгсәд бу идими? Белә бир шеј хатир вә хәјалы-мыза да кәлмәмишди.

— Ај чаным! Гаршы-гаршыја кедир, мүбаризә апарырыг. Ким билир, балкә дә сиз галиб кәлдиниз.

Донмуш вә һеч нә анламагдан Фәтһи бәј шашыраараг:

— Бизми? Јәһни ким?

— Јәһни сиз, Нури бәј вә достларыныз.

Бу дафә Газини гашлары чатылмышды. һиддәтләи анларындә ики ох кими дикәлән түкләр (гашлары) бир туфан әләмәти олараг һәрәкәтә кәлишди.

Газини јахындан вә јахшы таныјан, бәзән инчә вә зәриф чы-хышлары илә һәнгигәти сөјләмәкдән чәкинмәјән, лакин бу чыхыш-ларынын да јерини вә заманыны билән Нури бәј онун фикриндән кечәлләри охуду, Фәтһи бәјә хитабә дејди:

— Лап әлә! Гази Паша һәзрәтләри бизә бир аз мөһләт вер-синләр, биз дә јолдашларымызы топлајараг вә тәклифләрини он-ларла бирликдә мұзакирә едәк.

Бу тәклиф Газијә дә мүнәсиб көрүндү.

Фәтһи бәј фиргәнин идарә һејәтини топлады. Мән дә орада идим, һәр кәс һејрәт ичиндә иди. Бу нә ишидр? Нә баш верир?

Узун мұзакирәләрдән сонра һејәт Гази илә бир даһа көрүшмәк үчүн Фәтһи бәјлә Нури бәји вакил етди. Көрүш там једди саат

чөкди. Бу узун заман ичиндә Гази елә һеј мүчадилә мәселәсиндә ирар едирмиш. Фәтһи бәј исә дејримши:

— Биз сизинлә мүчадилә үчүн кәлмәдәк. Мәгсәд бамбашта иди. Истәјирсинизсә, фирғәнә ләғв еләк.

— Хейр, хейр. Ләғв етмәјәчәксиниз. Давам едәчәксиниз. Мүбаризә әпарачағың. Дәстләү, ашналығы бир тәрәфә бурахың. Мүбаризә мейданына атылаг, гаршы-гаршыја кәләк, ким билир, бәлкә сиз мүвәффәг олдунуз. Буналары сөјләјәркән Газинин үзүндә мәрһәмәтсиз бир зарәфәт чизкиләри вармиш.

Мүбаризәми? Кимлә? Наја гаршы? Вә һансы гүввәләрлә? Фәтһи бәјин тәрәфиндә јалныз он үч милләт вәкили вә Мәгбулә ханым варды.

О бири тәрәфдә үч јүз милләт вәкили, һөкүмәт, Исмәт Паша кими кинли баш назир, дәвләт, дәвләтин малик олдугу бүтүн вәсант вә гүввәләр варды.

Әслиндә милләт Фәтһи бәјин тәрәфиндә иди. Аңчаг әслрәрчә әзилмиш вә сәндирәлмиш милләтн тәрәфдарлығы јалныз тәләүк вә горху олмадығы заманлар мүсбәт вә ишә јарарлы гижмәт алыр. Индијә гәдәр милләт Газинин јени фирғәјә мүдафиәчи мүнасибәтинн әлдә рәһбәр тутараг онун тәрәфинн сахлајарды.

Әкәр Гази дә һәгигәтдә бу фирғәјә гаршы чыхарса, онда тәрәфдарлығын әмәли гижмәти нә олачагды?

О бири тәрәфдән һөкүмәтин башында оланларын дәвләт гүввәләринн өзләринә әкс сәјдыгларынын үзәринә һансы шәкилдә, тәрәддүсүз вә дәрһал кәндәрдикләринн дә бәләдизјә сәчкиләри заманы көрмүшдүк. Умуми сәчкиләрдә дә ејни гүввәләринн бу ләфә даһа артыг гүввә илә һүчүма кечмәјәчәкләринә ким тәминат верә биләрдим?

Фәтһи бәј илә фирғә һеј'әтин бүтүн бу мәсәләләрн көз өнүндә тутмалы идиләр. Бәли, Газинин мүбаризә бәрәсиндәки тәклифи чәлбедичи вә хош иди. Ләкин белә сјяисә мүбаризәләр сәрбәстлјә аз-чох алышымыш, башгаларынын һурријәтләринә, шәрәфләринә, чанларына, һагларына һөрмәт етмәјни бачаран бир дәвләтдә мүмкүндүр.

Газинин өз тәклифи вә Баш назиринн разылығы илә јаранмыш гардаш фирғәјә гаршы тәһәммүл белә кәстәрилмәјән бир дәвләтдә ачыг-ашкар мүхалифәт мәһијәтнинн алымыш бир фирғә мүчадилә апар биләр?

Фәтһи бәј фирғә һеј'әтинн јенидән топланмаја чағырды. Чүмә күнү Мәчлисин алт мәртәбәсиндәки отаглардан бириндә топлашды. Намымыз һәјәчәаны вә әсәби идик.

Фәтһи бәј Гази илә көрүшүнүн хүласәсинн верди вә бу сөзләри әләвә етди:

— Бу вәзијәтдә дағылмагдан башга чарә јохдур. Мән јолдаш-

ларымын һамысыны сәрбәст бураһырам. Ләкин өзүм тәкбашына мүхалифәтә давам едәчәјәм.

Бујдан сонра бир-ики јолдашымыз да, јадымда галдығына көрә Нури бәј вә мән дә «Биз дә сизинлә бәрәбәрик»—дедик.

Ејни заманда Фәтһи бәј чүмә ахшамы күнү кечирилчәк јығынчаг аснасында Мәчлис һүзурунда вә ачыг шәкилдә бу һәрыын елан олунамасына вәкил едилди.

Јас вә матәм ичиндә евләримизә дағылдыг.

ФӘТҺИ БӘЈИН МӘЧЛИСДӘ ОХУДУГУ ИТТИҖАМНАМА

Икинчи күн Мәчлисдә парламент сорғусу олды. Фәтһи бәј һазырладығы иттиҖамнаминн өзүнәмәхсус гүрүр вә ағажаналыгла охуду вә там һеј'әтлә бурада олан Мәчлисә сонә гәдәр динләтди. Ән гәрибәси одур ки, бизим јолдашларымыздан һәмнин ичласә Фәтһи бәјдән башга јалныз Нури бәјлә мән кәлимидик.

Мәчлисдәки вәзијәт вә баш верән һадисәләр һәрымызынн нә гәдәр јериндә олдугуну кәстәрди. Тәшкил олуңмуш һүчүм гаршысында идик.

Мәнзәрә ејинлә «Тәрәггипәрвәрләр»нн мәсәләсинн хатырладырды. Ичлас залы ағзына кими долмушду. Динләјичиләр ләжаларында ијнә әтсајдын јерә дүшмәздн.

Ичлас сәат 14.30-да башланды вә кечә 00.30-а кими давам етди. Бүтүн бу узун мүддәт әрзиндә Гази ғымылданмадан ләжәсында отурараг кәркин дигәт вә әсәби төврлә мүбаһисәләри динләјирди.

Фәтһи бәј о кечә һәгигәтән дә формада иди. Ону һеч вахт белә гүввәтлә вә бөјүк көрмәмишдик. Гаја башындан иддырымлар сачап мә'буд кими Фәтһи бәј дә о кечә дүшмәнләриннн үзәринә атылараг онлары бир-бир јерә сәрирди. Она једди тәрәфдән һүчүм едирдиләр, фәгәт о, һәр тәрәфә јетир, һәр тәрәфә әкс һәмлә едир, бирисинн затән шух зарәфәтчылығы вә һазырчаваблығы, о бирисинн күчүл мәнтиги, үчүнчүсүнү исә ох кими тәшбиһләри илә әзир, бичирди.

Мин бир тәрәфдән алдадымыш, ағыр мәс'улијәтләрә сүрүкләмиш, јалныз һәссас бир адамн дүјачағы һәс, нифрәт, пешиманлыг, кәдәр, һиддәт, гәзәб кими дүјәгулар гајнајыб бирләшәрәк руһуну вә гәлбинн бүрүмүш, она һеч бир заман көрмәдијим гәрибә вә әзәмәтли гүввә вермишдир. Һәмнин анларда ону мәндән јакшы баша дүшән тапылмазды.

Өзүнә дејилән тәңид вә тәһрикләри һиддәтлә рәдд едән Фәтһи бәј Газижә гаршы чыхмағы бир алыға да олса хәјалына белә кәтирмәмишди. Инди исә бу адам сәдәгәтинн, доғрулуғуну мүкафатыны алырды. Гаршысына елә өлдүрүчү бир хәјанат чыхмышды ки, бүтүн варлығы тутушуб јансајды, јенә дә азыды.

Васиф ва Әли бәлләр истисна едилмәклә Фәтһи бәја гаршы чыхарыланларла ону мугајисә етмәк белә адаләтсизлик оларды. Ондарын сөјләдикилери гоча-гары гејбәтлери, јахүд күчәлә данышылан бош сөһбәтләрлән башга бир шеј дејилди. Һәмсыс ејни сөзү дејир, ејни рәвәјәти данышырдылар. Сәрбәст фирғә мәмләкәтлә анархия төрәдир, коммунизм јарадырмыш, өзү дә, хилафәти, салтәштә, тәккә ва мәдрәсәни, фәси, әрәб әлифбасыны керн гајтармаг истәјәнләрлән гурулубмуш.

Расиһ Хоҷанын өз јолдашларынын сөзләрини хуләсә едәрәк «Сәрбәст фирғә һәччи, хоҷаны, аллаһи, пејғәмбәр, Гур'аны арајанлары әтрафына топламышды»—демәси мугабилләндә Фәтһи бәјни «Мән мәктәблән чыхдым. Мәдрәсәлә охумадым. Башымла фәс дә јохдур. Бу сәбәблән дә аллаһ, пејғәмбәр, Гур'ан арајанлар мәңи дејил, хоҷаларын јанына кедәләр» кими кәскин чавабы Расиһ хоҷанын достларыны белә күлдүрдү вә завалды хоҗа гыргымызы гызарага башыны ашағы әјди.

Васиф бәјлә Әли бәјә кәлиңчә, биринчинин нечә адам олдуғу мә'лумдур. Өзүнәмәхсус данышыг төрәз олан, ади сәслә дејил, бағыра-бағыра данышан вә сөзләринә гүввәт вермәк үчүн ири вүчүдуну ирәли, керн, јухары, ашағы һәрәкәт етдирән бу сабиғ назар вә сәфир ачыг һәгигәтлери демәкдән дә чәкинмишиди.

О кечә дә куја јени фирғәнин тә'сисиндә Газинин һеч бир рол ојнамадығыны, јалныз төһәммид елиб дөздүјүнү, анчаг фирғәнин Газинин адындан чыхыш етдијини, бүтүн мүвәффијәтлери үчүн дә она борчу олдуғуну вә һәгигәти дәрк едәр-етмәз халғын бу фирғәлән үз дөндәрдији сөјләди.

Фәтһи бәј онун идналарыны асанлыгла рәдд етди. Газн илә мәктүблашдығыны, бу мәктүбларын халга е'лан едилдијини, үстәлик јени фирғәнин тәшкили үчүн бөјүк мигдарда пул әјрәлдығыны кәстәрилди.

Чоҗ тәәсүфф ки, Фәтһи бәј Газинин адынын истисмар едилмәси мәсәләсн үзәриндә дајамады. Бу чәһәт онун өзү үчүн дә зонкин мәңбә ола биләрди. Газинин адыны Јени фирғә дејил, Халг фирғәсинин башында дајананлар вә хуусун дә сөз гәһрәманынын өзү истисмар етишишди вә јенә дә етмәкдә иди.

Кечмишдә һеч бир хидмәти олмајан Васиф бәј јүксәк төһсил кермәдијинә вә вахтлә мүәллимлик едәрәк сон дәрәчә тәвәзәкәр, һәтта сыхынтылы өмүр јашамаг мәчбуријјәти гаршысында галмасына бахмајараг, ниди назирләрлә, сәфирләрлә отуруб-дурурду. Рәһбәрликдә дә биринчиләр рутбәсина јүксәләрәк төврү, әдалары илә ардычыл шәкилдә фирғәсини дә, Газини дә халғын көзүндән салырды. Һәрдәнибир һөкүмәтин нәзәриндән кәнарда га-

ланда исә дәрһал һүчүмчү, шыкајәтчи вә һәтта мүхалифәтчи мөвге тутур, галдырдыгы курултулар ләзыми мөғамлар јетишкәл вәзијјәти хејринә дәјишидрәнә гәдәр һәмнин вәзијјәтиндә галыр.

Әли бәј исә чидди, сабиғ, идрәт һаллардан хошланмајан, ағыр тәрпәнлиши адамдыр. Сәрбәст фирғә јарандыгы вахт сәнки көздәни дүшүмшүдү. Истиггал Мәһкәмәлери заманы јүксәлмәси онә чоҗ көрүлүшүдү, бирдән-бирә вә мәһкәмәләр бағланмыш, өзү дә бир јана атылмышды. Мәмлөкәтимиздә белә вәзијјәтә дүшәнләр һағында көрүлән төдбир-сајмазалыг Әли бәј дә јахаладә, әвәләрлә башына парванә кими долананлар дәрһал ону төрк етдиләр. Күнләрчә кәлиб Мәһлис отагларынын биринин күнчүндә сәссиз-сәмирсиз отуран вә шәхсә инди чоҗ ади адам салам верилди.

Ләкин сәрбәст фирғә јенидән мөвге газанмаг үчүн она фүрәст верди. Һәмнин кечә о дә сөз әлдә вә Фәтһи бәјни һәјәтјандан сөз аңараг сонунда деди: «Будур, әфәндиләр, гаршынызда ики шәхс отуруб—Муданја аңлашмасыны¹¹ вә Мундрос аңлашмасыны¹² имзалајан» шәхсләр: Һансаны үстүн тутурусунуз?»—дејә әли илә Фәтһи бәј вә Исмет Пашаны кәстәрди.

Фәтһи бәј јенидән күрсүјә кәлди. Һәр ики мугавилә имзаландыгы вахт өзүнүн Даһили ишләр назирни кими чалышдығыны вә әкәр Муданја мугавиләсинин имзаланмасы бизә шәрәф котириб-сә, өзүнүн дә һәмнин шәрәфдә јайы олдуғуну билдирди вә мунәгисәлери дәрин марагла изләјән Газини ишәрә едәрәк әләвә етди:

—Мундрос мугавиләсина кәлиңчә исә демәлијәм ки, о замай бүтүн чәһбә команданлары «Дәрһал мугавилә имзалансын, әрдудә даһи мугавимәт гүввәси галмады»,—дејә исрарла бағырдыглары һалда, һөкүмәт мүһарибәјә давам едә биләрдиңи?

Истиггал мәһкәмәлери бағланандан бәри көздән-назәрлән дүшән анчаг бу кечәнин сәһәри дәрһал Груп команданылыгы вәзи-фәсина кәтирилән Әли бәјә бир күн зарәфәтлә:

—Сәрбәст фирғә заманы јенидән ирәли чыхдың,—дедим.

Әли бәј күлдү.

Һәмнин кечәнин ән талесиз гәһрәманларындан бирн дә Шүкрү Гајадыр.

Онун сөјләдији нигт тамамилә бош, мә'насыз сөзләр иди. Сөзүнүн чаны бу олду ки, «Һурријјәт наминә дөвләт нүфузуну фәдә етмәк олмаз».

Санки програм һазырлајаркән валиләрә вә ганмәғамларә «Һәјин баһасына олурса-олсун, сечкиләрдә Халг фирғәси галиб кәлмәлидир!»—әмирини верилмәси дөвләти нүфуздан салдырмыш.

Бир јердәки Даһили ишләр назирни сечки азалдығыны вә чүр ачыг шәкилдә инкар едир, орада Чүмһуријјәтдән бир не'мәт көзләмәјин!

Шүкрү Гајаны илк дәфә иш башына котирән Фәтһи бәј онун чыхышыны ачы сөзләрдә гаршылады:

— Көрүнүр арамызда учурум жараныб. Мэн ийримн ил өвөөл нэ гөдөр һүрријэт ашинг идимса, бу күн дэ еләјөү—деди вэ нитгини Сәрбәст фиргәнни вэ үмүмөн һүрријјәтин фатһисә олачар сөзләрдә битирди:

— Бу шәрәнт даһилиндә мұхалиф фиргәнни тәшәккүлү имкансыздыр.

Доғрудан да һараја кетдијимиз о кечә ајдынлашды.

Хоца Расиһ Әфәнди һамамызын «Вәтөн ханин кими иттиһам едиләрәк мұһакимә алтына алынағымызы» тәклиф етди.

Әли бәј дә «Мәмләкәти ган ичиндә богдурачағсыныз»—деди. Хејр! Хејр! Нә хәјанәт, нә дән ган истәјирик! Әкәр јени фиргәнни тәшәккүлү буну үчүн дүшүнүлмүшсә, биз әләт олмаја чағар. Биз Газинни тәклиф вә исрары әсасында гурулмуш фиргәнни белә мәчәрәли сонлуға уғраја чағарына ағлымыз да кәтирмәздик.

СӘРБӘСТ ФИРГӘ ДРАМАНЫН СОН ПӘРДӘСИ

Хуләсә, мұзакирәләрин сонунда, кечә саат бирн јарысында салонуш гарышындакы кичик отаға топлашдыг. Фиргәнни ләғв едилмәсинә даир гәрәрын мәтинни тәртиб етдик вэ Фәтһи бәјлә Нури бәји бу мәтин Газижә тәгдим етмәк үчүн Чанкајаја көндәрдик. Онлар Газинни һузурунда Исмәт вә Казым Пашалар да дахил олмагла бүтүн бөјүккләрин топландығыны көрүрләр. Фәтһи бәј мәтин Газижә тәгдим едир. Исмәт Паша фиргәнни ләғви илә бағлы гәрәрдакы бәзи сөз вэ ифадәләрә мұнасибәтини билдирәр. Хүсусән мәтин лап јухарысында «Бөјүк рәнсимизи»—дејә бир хитаб варды. Исмәт бәј вә «рәис» кәлмәсинин гарышылыға мејдан ача чағарыны, Газинни Сәрбәст фиргәнни рәнсип олдуғу фикрини јарада чағарыны билдирәрәк һәмнн кәлмәни орадән чыхарылмасыны тәләб едир. Фәтһи бәј разылашыр вә јеринә «Бөјүк Газижә» сөзләрини јазыр.

Сонра мәтндә «Газинни исрар, тәсвиб вэ тәшвиғи илә гурулмуш фиргә» ифадәси варды. Исмәт Паша бу «исрар» тәсвиб вэ тәшвиғ» кәлмәләринә дә өз етиразыны билдирмишди.

Исмәт Пашанын дахили әләмини ајдынлашдыран мәнәз бу һадисә чоһ ибрәтамиздир.

Анчар фиргә гурулан кечә һәмнн Исмәт Паша Газинни Јаловадакы бағ евинин икинчи мәртәбәсиндә Газижә вэ Фәтһи бәјлә бирликлә үч саат дүшүнүб-дашымыш, Фиргәнни јарнамасына даир Газижә вэ Фәтһи бәј арасында көндөрилмәк вә халға елан етмәк үчүн јазылан мәктубларын мәтиләрини тәртиб етмишди. Өз әли, өз хәтти илә бу мәктубларын сурәтләрини чыхармышды. Ијди исә һәмнн Исмәт Паша «исрар, тәсвиб вэ тәшвиғ» кәлмәләринә өз етиразыны билдирди.

Јенә бу Исмәт Паша һәмнн мәктублары Газинни әмри илә чибиндән чыхарыб көшкдә топланмыш адамларә охумушду.

Јенә һәмнн бу Исмәт Паша Фиргәнни Газинни дејил, онун өз тәшәббусу илә гурулдуғуну вэ фиргәјә пулларын онун тарәфиндән верилдијини сонларә мәнә сөјләмишди.

Ијди һәмнн о Исмәт Паша «исрар, тәсвиб вэ тәшвиғ» кәлмәләринә етираз едирди!..

Калин, бундан сонра достлугдан, ачыглыгдан, доғрулугдан бәһс еди! Калин, ишләримизин инанылмыш әлләрдә олдуғуну күчәләрдә бәјән еди! Калин, дөвләт башында оланларә етимад кәстәрин вә онларын сөзләринә инанарәк бир ишә киришин!

Ән гәрәбәси олур ки, Исмәт Паша етиразларыны фиргәнни гурулмасы әсасында һазыр вә шаһид оланларын гарышында сөјләмәкдән чәкинмәмишди. Неч шәһид охјур ки, Исмәт Пашанын бу етиразларыны, ондан мұгајисәкәлмәз дәрәчәдә ачыг олан Газижә динләјән заман үрјәндә күлүмш вэ фиргә гурурларән нечә башгаларына көз вурарәк «Исмәт әсәбиләшб» дејә зарәфәт етмишдәси, бу дәфә дә ејни шәкилдә көз вурарәк «Исмәт горхуб»—демишди.

Көрүрүр, Исмәт Пашанын һәр чүр әндишә заманы өзүнү бирүзә верән тәләсиклији, әсәбиләшмәјин нә олдуғуну билмәјән Фәтһи бәји дә һөвсәләдән чыхармыш вә о, «Исрар едилдији бир һәнгәтдир, бунунла бәрәбәр һәмнн кәлмәни чыхарырам. Лакин тәсвиб вэ тәшвиғ» кәлмәләринин чыхарылмасына гәтјизин разы дејиләм»,—демишди.

Нәһәјәт, Исмәт Паша мәтндәки «бу шәрәнт дахилиндә мәмләкәтдә икинчи бир фиргәнни јарнамасы мүмкүн дејилә чүмләсинә етираз едәрәк «Чүмһуријјәтдә фиргә тәшкили мүмкүн дејил,—демәк чүмһуријјәтин олмадығыны елан етмәкдир. Буна разы олмајын!»—демишди.

Ah! Шәргин бу ријакарлығы... Сөзләрин архасында кизләнәрәк вәһимәни мөвчуд, хәјалы керчәк кими кәстәрмәкдән чәкинмәмәк! Бу заваллы өлкәнин бүтүн фәләкәтләринин мәнбәји һәмнн горхунч руһ хәстәлијидир.

Биздә Чүмһуријјәтдән нишанә белә јохдур. Мәмләкәтимиздә там мәнәсы илә ән шиддәтли диктаторлуғ һөкм сүрүр. Буну билдикләри һалда һәр кәс һүрријјәтдән, чүмһуријјәтдән бәһс едир, сәрбәст чүмһуријјәтин мөвчуд олдуғуну илдә едир.

Бу елә гарышылыгы алдәтмадыр ки, бүтүн мәмләкәти бүрүмүндүр.

Анчар ејин заманда да һеч ким алданмыр, һеч ким инанмыр. һәр кәс ичиндә күлүр, онун өзүнә дә күлүрләр, күлүрләр! Бүтүн мәмләкәт күлүр, зарәфәт едир, өзү илә, режим илә, чүмһуријјәт дејиб бағыранларла; зарәфәт едир... Ортада нә инанан вар, нә инам! Нә доғручулуг вар, нә сәмијјәт! Бејин бошлуғу, үрәк

бошлугу, руни бошлуг нчиндэ бош бир варлыг жуварланыб сүрү-нүр, корнөшир, өснөйир, жарым жухулу күнлөри, һөфтөлөри, аялары, иллери сајараг сүрүнүр. Ичиндэ дашыдыгы јекана мүсөбөт нөгтө сабалын калмасини көзлөмөсидир.

Индэ бу бошлуг вэ бу бошлугун там ортасында дајанан .бу кимсөлөр дахилдэн калмәјөн, сахта вэ зоракы һарарөтлө Сәрбөст фиргенин ләгвини даир мәтнө е'тиразыны билдиркр, «мүмкүн дејил» калмасини чыхарылмасыны тәләб едирдиләр.

Өфтин бәј бу тәләби гәбул едә билмәздә. Өзүнмәхсус зара-фәтјана бир инчәликлэ «Мән вэ јолдашларым буну мүмкүн ол-мајын иш сажарыг. Е'тираз едәиләр истәјирләрсә, бујурусунар, өзләри тәүрибодән кечирсиниләр»—дејир вэ онлар да артыг ачыг үз-үзә иһсар едә билмәјәчәкләрини анләјараг е'тираздан ваз' ке-чирләр.

Беләтиклә, 1930-чү ил августун 8-дә тәмәли гојулмуш Сәрбөст фиргә һөмин ил нојабрын 17-дә, јә'ни һеч јүз күн јашамадан тарихә көмүлдү.

Дунјайын һеч јериндә иһсли көрүнмөмиш бу авантүра чох долгун, чох далгалы, чох көрүб-көтүрүш, чох зәрбаләр јемиш, фөгәт бирчә дәгигә дә үмидсизлјә гапылмамыш мә'нәвијатым үчүн ән агыр вэ чәкилмәз бир ачы. сарсынты олды. Ачылыг фир-гонин дагылмасындан кәлмирди. Хејр! Бу фиргә әтрафында көр-дүјүм вэ тәмәсдә олдугум өхләг дүшкүнлүјүндән ирәли кәлирди. Көрдүм ки, һәлэ беш ил әввәл диниян унуудулдуғу вэ әрәб сәрф-нөһнини арадан көтүрүлмәсиндән, хиләфәтин вэ чаршабларын ләгвиндән ачы-ачы шикәјәт едән чохаләр, индә дә бизи бүтүн буя-лары керп гајтармагдә иттиһам едирләр.

Көрдүм ки, һүрријјәтсизликдән, зүдм вэ истибаддан, сун-иһтифалардән, өзбәшһиалыглардан агыз долусу данышан зиялы-лар индә дә һүрријјәтин зәрәрдәриндән, јени фиргенин мәмләкәти учурума апардыгындан һәрарөтлә данышырлар.

Көрдүм ки, либераллыгы илә шөһрәт газанмыш әдибләр индә дә фашизмни идеал идәрә шәкли олдугуну иһбата галхмышлар.

Көрдүм ки, Газини сүфросиндән әскик олмајан мүнәһрирләр индә биздә дә руслардәки кимн Чекә тошкилатынын лузумун-дан дәм вурмаға башлајыбылар. Ачәм Начи күнүн гәһрәманы иди. Гара Камалын³ адымы Мәмдүш Шөвкәт. Халг Фиргәсиниң Иһ-танбул шө'бәсини гурмаг шәрафини өз үзәринә көтүрдү. Газижә вэ Исмәт Пашажә гаршы «Тәниң» гәзетиндә јаздыгы мәғаләләрин мурәккәби һәлэ гурумашы Фәзил Әһмәд бизи һәдәфә көтүр-мәклә сәдәгәтини иһбата чалышды.

Хуләсә, һәр тәрәфи елә бир мәнфәәт вэ хошкәмлыг хәстәлији буруду ки, һәр һансы мәмләкәти чиркаб ичәрсиндә боғмаға ки-фәјәт едәр.

Лакин бу чиркаб јалныз бир тәрәфдән ахмыр. Инди кечирәм бизин тәрәфә.

Әввәлчә дөшүнә дөјөрәк «тәк башына мұхалифәтдә давам едә-чәјәм» дејәнләр фиргенин дагылмасындан бир күн сонра Газиндән мұхәлиф мәдди вә мә'нәви тәсәллиләр алмаг шәрафинә наил ол-дулар. Булардан бә'зиләри банкларын идәрә һеј'әти үзүлүңнә тә'јин едиллр, «гызларынын тојлары», «ушагларынын хәстәликлә-ри» үзүндән бөјүк јардымлар алыр, галанлары исә бир-икиси иһ-тиһсә олмагла, итәаткарлыг кестәрәрк чанларыны гуртарыр вә јенә дә милләт вәкили сечлирдиләр.

Бу нә һејрәтли комедија иди! Бу комедија нә үчүн ојнанды, јахуд ојнанылды? Әчәбә мәмләкәтин нәбзиндә кечмиш Халг фир-гәсинә гаршы дашыдыгы дүјүгулары жоламаг үчүн бу иш ләзим олды? Елә исә алынан дәрсләрдән истифадә едлмәсә, Халг фир-гәсиниң даһа агыллы әсәсләр үзәриндә гурулмасы, тәмизләмәси, тутлуғу јолун дәјишдирилмәси ләзим кәлмирдими? һалбуки га-зијјән бәлә олмады. Башлангычдә бә'зи иһларын көрүлмәси нә-зәрдә утулдуса да, бундан чох тәзликлә ваз кечилди вә Фирга јенә дә өзүнүн кечмиш јолу илә даһа сүр'әтлә ирәлилмәјә башлады. Ондан әввәл иһтәр мәчлисәдә, иһтәрсә дә фиргенин дахилдә вә харичиндә аз-чох сөз сөјләмәк, јазы јазмаг вә нәзәрәт етмәк иһ-каны вар иди. Инди булар да арадан галхды. Мәчлис бир гумар-ханәја чеврилмиш, милләт вәкилләри исә санки әл галдырыб-ен-дирән бир машын һаһыны алышдылар. Әфкәри-үмүмијјә тама-нилә сусудурулмуш, гәзетләр пулун мугабилдә ачыгча мәддәл-ыг едирдиләр. Бир-ики банк әтрафында топлашмыш бир овуч мұфтәхорлар, һөкүмәтин архасында дајандыгы јүксәк рүтбәли мө-мурлар дөвләт адындан мәмләкәтини һејәт гајдаларыны халгын һәр күн артан фәјригилр вә еһтијажы һесабына горхусуз вә тәрәддүсүз тәлајырдылар. Ағыздан-ағызә јүз чур наразылыглар долашырды. һаггында данышыланларын чоху халг фиргәсинә мәнсуб оланлар вә ондан вәзифә аланлар иди. Бә'зән бу дава-далашлар гәзет сү-тунларына гәләр кедиб чыхырды. Барыт, түтүн, көмүрк, буғда, көмүр очаглары, јаначаг вә с. һөкүмәтин әлэ алдыгы иһләрдән һансы варды ки, бәлә дава-далаш сәбә олмасын? Лакин тәһ-гигат апарылдыгы, прокурор иһи-әһинә алдыгы вә һәтта гәһрә-манларындан бә'зиләриниң ады гәзет сәһифәләринә бәлә дүшдүјү һалда һәфтәләр, ајлар, иһләр кечир, нә тәһгигатдан, нә проку-рордан, нә дә гәһрәманлардан һеч бир сәс-сорәг дә чыхырды. Әсәрәнкиз бир гүвәниң сәһидә тә'сир илә бүтүн булар унууду-луғ кедир. Нә милләт вәкилләриндә бу сүкуту позмаг гүдрәти, нә мотбуатда она даир нәсә јазмаг чүр'әти, нә дә Халг фиргәсиндә бир сүал вәрмәк чәсарәти галмышы. Бәлә вәзифәтдә үзәринә нәзәрәт вә мұһәһидә вәзифәси: гојулмуш мұхәлифәти фиргенин иһвәдүлүгүнә ким иһтәр, онун вәрлығына ким дөзә биләр? Әкәр

күнлөрүн бириндө чидди мухалифет фиргәси мејдана чыхса-вә бу фиргә кечмиши вәргәломәжә башласа, бу күн иш башында олайларын чохуну мәһкәмәжә чәлб етмәк лазым кәләчәк. Белә еһтимада мејдан вермәзәк үчүн һәр чүр-тодбир үзәриндә дүшүнүрдүләр, Фәтһин бәјин фиргә рәһсн бир гәзетчијә «Ғәјәм әлбәттә ки, иш башына кәлмәкдир» демәсинә Исмет Паша «Даһа бир чоһ илләр һөкүмәти элимдә сахлајачагымы гәтијјәтлә е'лан едә биләрсиниз» сөзләри илә чаваб верди. Ешитдим ки, даһили ишләримизлә јакыннан мараллаһан бир дәвләттин сәфрин «Јаратдыгыныз мухалифет фиргәси тәчрүбәси тәһлүкәлидир»,—дедикдә Исмет Паша «Чаным, һәр јаз бир Фәтһин бәј һәүләси чыхарылар, халга үмидләр вериләр. Бу хујданы кәсәк гә о, үмиди јох етмәк үчүн мән өзүм бу ишти тәшкил етдим»,—демиши.

Бүтүн бу олуб-кечәнләр «Сәрбәст фиргә» комедијасы нә үчүн ојланды?» суалына чаваб верир. Инди тамамилә ајдын олур ки, бу комедија сырф фиргә тәшкили, мухалифет фикри дашымаг кимн чүрәтлә һәркәтләри бирдәфәлик көкүндән кәсип атмаг үчүн имиш. Бәли, бундан сонра узун илләр һеч ким өзүндә мухалифет фиргәси јаратмаг чәсарәти тапа билмәз. Бунунла бәрәбәр халгы ојатмаг јолуну да дүшүнмәк лазымдыр. Сәрбәст фиргәнин ғыса өмрү халга һүрријәттин нәшә вә зөвгүңү азачыг да олса даддырмыш, онун аз-чоһ сәрбәст нәфәс алмасына имкан вермиши. Инди халгы бундан да мәнһум едәрәк там үмидсизлијә далдырмаг да күнаһ иди. Мәһз бу дүшүнчә илә Халг фиргәси өзүнү елә кәстәрмәжә чалышшы ки, куја күнаһларыны ислаһ едир. Халгын ән бөүк шикәјәтләринә сәбәб олан «көндәриләнләр вә јухарыдан көндәрим» сijasәти арадан галдырылды. Партија ичәрисиндән сечилиши Ғырхлар мәчлис тез-тез топланыр, гәрарлар чыхарылды. Ејни заманда орада-бурада фиргәнин өз ичәрисиндән ајры-ајры вә бир-бирини нәзарәт едәчәк групплар тәшкил едилчәји барәдә рәвәјәтләр да долашмаға башлады. Бир-күн мәчлис сәдри Қазым Паша өзү мәни отағына чағырды вә бу тәсәввүрләр барәсиндә данышды. Јанында илләт вәкилләриндән Мидһат вә Османзадә һәмди бәјләр дә варды.

Паша деди:

—«Мәнә елә кәлир ки, фиргәнин ичәрисиндә үч группун јарадылмасы лазымдыр. Тәчрүбәләр кәстәри ки, халгы нәзарәтсиз гојмаг олмас. Биз өзүмүз буна чәрә гыймасаг башгалары бизим әвәзимизә һәркәт едәр вә иш чәтина дүшәр. Орта группун рәһбәрлијинә мән өзүм кечәрәм. Группларын биринин башында Исмет Паша дајанар, үчүнчүсүнә дә бир нәфәр тапарыг. Газн үмуми рәһс вә тәһзимләјичи олар. Групплар ејни принсипләр үзрә фәалијјәт кәстәрир. Лакин тәфәсррүәт вә тәтбигәтда бир-бирини нәзарәт аһтында сахлајар, бир-бирилә мүчадилә вә мүбаризә апарарлар. һансы групп гүввәтли чыхарса, һөкүмәти дә о елә алар.

— Бир нөв чүмһуријјәтчи блок,—дедим.

— Бәли, бәли!

— Чиддидирсә, чоһ јакшы фикирдир, пашам!

Башга јерләрдә фиргәләрин мәнфәәт вә фикир тәзадларындан мејдана кәлдијини аналараг дедим:

— Биз һәлә формалашмамышыг. Биздә бир-бириндән ајрылмыш вә бир-бирилә тозад тәшкил едән мәнфәәт вә фикир чәрајанлары јохдур. Инди бизим үчүн әсәс мәсәлә бу мәмләкәти һүрријәтә алшыдырмагдыр. Тәчрүбәдә кәстәри ки, таманлә мухалифәтчи бир фиргәнин јашамаг имканы јохдур. Тәк фиргә иса истибада кәтириб чыхарыр. Вәзијјәт сон дәрәчә инчәдир. Халг фиргәси бөүк эластиклик вә мәнһарәт кәстәрмәли, һәр шейдән әвәл өзүнү ислаһ етмәли, чидди фәалијјәтә башламалы вә хуссән дә халгы ојандырмаға вә маарифләндирмәжә чалышмалыдыр.

Паша дедикләримн гәбул едән кими көрүндү вә дајанмадан чалышачагыны вәд етди. Јанындан чыхаркән Османзадә олимдән тутду вә «Нечә ағылды вә һиләләр адамдыр. Фүрсәтдән истифәдә етмәји гәрарлашдырана охшајыр. Көрәк нә јумурталајачаг?»—деди.

СУРҖА АҒАӨҖЛУ

АИЛЭМ ВЭ ТЭХСИЛ ИЛЛЭРИМ

Анам Ситарә ханым Гарабағын әсә-нәсәбәли виләләриндән Әбдүррәһман Вәзирәвун гыз, атам Әһмәд бәй исә Гарабағ бәйләриңдән олан торпақ сәһибәи Хәсән АҒәјевин оғлудур. Анамын әйләсиндә чох зәһкин вә интеллектуал адамлар вармыш. Атамның әйләси исә бөјүк пәмбәг тарлаларының сәһибәи имиш. Анләңн башчысы мәшһур исламчы алим олаң дән бөјүк гардашы Мәһәмәд бәй инди мәктәб кими истифадә едилән евләриндә елим мәчләсләр дүзәләримиш. Нәр ики тәрәфин әйләси өз заманына көрә мүтәрәғги дүңләкөрүшлү адамлар инди.

Атам Азәрбајҗанда башладағы тәһсил һәјатыны Франсада давам етдирмиш, Парисда «Коллеч де Франсада танынмыш јазычы вә тарихчи Ренанын тәләбәси икән Ренанын» атамдан чох хошу кәлимиш вә:

— Сан дүңја мигјасында алим олачаг сәвијјәдә бир инсансан, мәмләкәтинә кетмә, Шәрг сәни удар,— демшиди.

Атам да:

— Шәргин дә оқумуш инсанлара еһтијачы вар, сиздән өјрәндикләрини мәмләкәтимдаки вәтәндашларыма өјрәдәчәјәм,— чаһ вабыны вермишди.

Ренан атамы дөврүн танынмыш јазычыларындан Малам Адам² тәгдим етмиш, «Revue des Deux mondes» журналында јазыларыны чап етдирмиш, «Ши» мәзһәбинин мәһсәләри» мөвзусунда бир арашдырма илә атамы Лорд Кирзонун³ да иштирак етдији Лондонда топланан семинара⁴ көндәрмишди. Иран шаһы⁵ һәмин арашдырмасына көрә атама һәмишә әйләнин бәхт үзүјү сәјдығымыз фүрузә гашлы үзүк һәдијјә етмишди. Атам һәмин дөврәдә Зәрдуш⁶ өз профессору Дармстатер⁷ илә бирликдә фарсчадан тәрчүмә етмиш, профессор исә буну өз китабында ајрыча кестәрмишди. Атам Әһмәд Риза бәј⁸, көз һәкими Эсад Паша, доктор Назим бәј кими чонтүркләрдә дә таныш олмушду. Әһмәд Риза бәј илә Лүксембург бағчасында саатларла Түркијә вә түрк әләми бәрәсиндә данышырмышлар. Бүтүн бу тәсирләр нәтичәләриндә Гарабаға «Фирәнк Әһмәд» кими гәјгәтмиш вә әтрафындакыларә

һәм өзүңү, һәм дә өјрәндикләрини танытмаға чалышымышды. О күңә гәдәр өзүнә јалныз «мүсәлман» дөјән Азәрјә «түрк» олдуғуну тәлгин етмәјә чалышымыш, бу мөгсәдин һәјата кечирилмәси үчүн һачы Зејналәбдин⁹ бәјин јардымы илә Бакыда түркчә илк гәзетә— «Иршады»¹⁰, түрк гызлары үчүн түрк вә рус дилләриндә тәһсил верән илк литсеји ачмышды. Тәһни-ки, бу дөврдә чар режими илә мүбаризә башламышды. Түрк әләминин мүстәғиллији үчүн һүсејн-задә Әлибәј¹¹, Гаспрински¹², Топчубашов¹³ кими шәхсијјәтләрдә әмкәдәшлэг етмишди.

Елә бу дөврдә анамы таныбәг ашиг олан атамның евләгмәк тәкәйфи ону «Фирәнк Әһмәд» кими көрүк тапыјан нәһәм тәрәфиңдән рәдд едилмишди. Нәһәм чох иһкәкли гәдәң иди вә атам еймизин өнүндән кечәркән «анамың» балкона чыхмасына белә дөзмәү имиш. Бир мүддәтдән сонра Петербурга келән атам орада өзүңүң бөјүк досту, нәһәмин әмис нәһәси Фәррух бәј¹⁴ илә сәһбәт едәркән ондан нә үчүн индијә гәдәр евләнмәдирини сорушан бу бәј:

— Истәдјимәи мәнә вермирләр, мәнә вермәк истәдикләриңи дә арзу етмирәм,— демши вә сиррини Фәррухбәјә ачмышды. Бу арада артыг нәһәм вәфат етаји үчүн Фәррух бәј:

«Мән Ситарәни сәнә вердим,— дөјәркәк Гарабаға, апамның атамына» телеграм көндәрмишди. О дөврдә адәт олмамасына баһмә-јараг, нишанлысыны көрмәјә вә она һәдијјәләр вермәјә атам шәх-сән өзү кәлимиш, бабама вә гонағлары һәјрәтдә бурахымышы. Беләчә евләнмишдиләр.

Гыз ушағларыны чох сәвән атам анам һәмилә икән бөјүк һә-јәңәндә гыз кәлмәкәү башламыш вә анама ағар гызы оларса, кәзәл һәдијјәләр алачағыны вәд етмишди. Мән әкыр әзијјәтләрдән сонра дүңјаја кәлиңчә, һамы илк анда вәзијјәти чәтин олан анамы гуртармаг үчүн чалышымыш, һеч ким мәһнәлә мәшғул ол-мыш, дакин тәһлүкә совушадла аилә бөјүк сәвинчә гәрг олмушду. Атам анама он ики дәнә бөјүк гызыл дүмә һәдијјә вермишди. Атамның гыз ушағларына мәһәббәти елә сонур иди ки, илк һәвә-ләринин дә гыз олмасыны чох үрәкдән арзулармышы. Тезерин гызы Соңа дүңјаја кәлиңчә атам өзүңүн бу арзусуна да јетди. Мәндән сонра бачы-гардашларым Тезер, Әбдүррәһман вә Сәмәд Бакыда дүңјаја кәлимишдиләр.

Атам 1908-чи илин һурријјәт иһтилалындан¹⁵ сонра Франсада таныш олуб достлашдығы ингилабчыларә гошулмаг үчүн әсир бир дүрк дијарындан Түркијәјә һәрәкәт етмишди. Сонра анама Түркијәдә гәлмәгә гәрар вердијини, мәмләкәтиндән вә әйләсиндән ајрылмаг истәмәзәс Азәрбајҗанда гәлә биләчәјини, амама һумај халамла бизләрин әмиллә бирликдә Истанбула кәлмәјимизни истәдјирини јазымышы. Илләр кечдикдән сонра атамның јазыларына бахаркән анамын онун һәмин мәктубуна чавабыны тапдым. Анам

чоҳ көзэл вә гәти нифадэ илэ «Сән һарада олсан, мән дә орадајам, ушағлары кәтиррәм»,—дејэ јазмышды.

Анам бүтүн өмүр бәју һәмшә атамн јанында олду, онун сијаси һәјатында бир көмәкчи ролуну ојнады. Нейрунун¹⁶ һәбсхананда јазығы вә мәнэ дә һәдјијэ етдији «Һиндистанн көшфи» китабыны охујаркән онун кичик вә гүввәтлн һәјат јолдашыны аманә бәнзәтдим.

Ушағларымызы, Бақдан Истанбула һәрәкәтимизи аз гала бир јуху кими хатырлајырам. Әһим һүсеји бәј аһамы, һумај халамы, атамн бир бачысы оғлуну вә ән бөјујү алты јашында олан бачы-ғардашларымы гатарла јола чыхарды. Гөһүлларымыз ағлашыр, аһамла һумај халам да онлара гошулмушдулар. Јенә узаг бир кәјал кими Батумда кәмијэ минимәјимизи вә Галата лиманына кәлмәјимизи, издиһам ичәрисиндән атамн бизә әл етдијини көзләрим өнүә кәтиррәм. 1910-чү ил иди...

Атам бизи кәһна, пәнчәрәләри бағрағлыгы бир евә кәтирдя. Бу тарихдән сонра мәннм хәтирәләрим Истанбулда, Чағалоглуна, Шөрәф Әһәнди күчәсиндәки бу евлә башланыр.

Кәлишимиздән аз сонра дөрүмүз дә бирдән гызылча олду. һәрәмизн арыҗа отагда јатырдырдылар. Аһамызын биримизин јанындаһан чыхыб о биримизин јанына кетмәсини индинн өзүндә хатырлајырам. Күчәләрдән тәбил вә бајрағларла долашан күтләләр кечирди. Биз дә пәнчәрәниң габағына-җачарағ бу дәјишкән чәндлығы сејр едирдик. Сән етди, сеҗкиләр кечирилirmiш. Бу ну чоһ сонралар баша дүшдүм.

Вәзијәтимиз јашылашында атам һумај халамы вә бизи Мадам Колбенин франсыз мәктәбинә јаздырды. Халам јухары синифдә, биз үч бачы-ғардаш исә ибтидан синифдә идик. Бир мүддәтдән сонра бизә вә һүсусән дә халама «москов» дөјәрәк саташымаға башладылар. Халам мәктәби тәрк етди, бизи дә Гаршыҗындакы Иттиһад мәктәбинә вердиләр. Мән кичиңи, Тезер бириңи, Әбдүррәһманла Сәмәд исә ибтидан синифдә тәһсил алырдыҗ. Мәктәбин мүдирн Нәзиһә Мүһиттин ханым мәдони вә ачығ фикирли бир инсанды. Мүәллиминизи Нағијә ханымды. Билимирәм, һансы сәбәбдәнсә Халидә Әһд¹⁷ тез-тез мәктәбимизгә кәлирди. Мәһнасын аһамладығын «Фәрдаһны», «Вәвәләһны»¹⁸ әзбәрләр, «Ешбәри» ојнардыҗ. Бир ил сонра мәктәбимизн бағланды. Атам принципаллығыла бизләрин турак мәктәбләриндә тәрбијә алмағымыз истајирди. Инди Истанбул Гыз литсеји олан Бәзми-әләм гыз литсејинә имтаһанла дөрүнчү синифгә кирдин. Литсеј ики гисмә ајрылды вә биз «Сәлҗуҗ хатын» бөлүмүнә дүшдүҗ.

Мәктәбдә чоһ јарамаз бир тәләбә идим. Тез-тез евә јара-зәдә ичәрисиндә вә мәктәб дөфтарханасынн шиһәјәт мәктәбулары илә дөнүрдүм. Дөрүнчү синифдә икән бир күн мүәллимәмиз Рәбијә ханым мәнә нә сәбәбдәнсә «ешшәк» деди: «Ешшәк сизсиниз» җа-

набыны вердим. Һадисә һәр јерә јайылды. О дөврдә милләт вәкили олан атамә Маариф назирн Шүкрү бәј:

— Гызын Сурајя бөјүк һадисәјә сәбәб олуб. Мүәллимәсинә пис сөзләр сөјләјиб—дејинчә атам мәндән һағ-һесаб истади, оланлары данышымд вә атамн бир шилләсини једим. Сонра атам Маариф назиринә:

— Бир мүәллиманнн тәләбәсинә «ешшәк» демәси хошақәлән һадисә дејил, мән гызымнн чәсасыны вердим, инди дә сиз мүәллиманнзин чәсасыны верин,—демишди.

Чоһ јашы мүәллимә олан Рәбијә ханымла сонрадан аһамызда јаранан достлуғ онун өлүмүнә гәдәр давам етди. Хүсусилә сыһынтылы вахтларымда о чоһ тез-тез јухума кирирди.

Русијада изләдији сијаси гәјәләрә һөҗә һеч заман һәбс едилмәјн атам Туркнјајә кәлдијимизин икинчи иди илк дөһә һәбс олунду. Камил Паша һөкүмәти¹⁹ заманы кечә јарысы евдән көтүрүләрк Бәкираға Бөлүјүнә апарылды. Биз, бәләчә ушағлар бачымызы итиришидик. Атамн илк һәбс бир һәфтә—он күн чәкди.

Аз сонра бир сәһәр чағы достларымыздән Әмәр Начи бәј тәләс-таләс евимизгә кирди:

— Әһмәд, һөкүмәт дөврилды, Камил Паша өлдүрүлдү,—деди. 1913-чү ил* иди. Османлы дөвләтинин ән гаранлығ илләри башланыр, һадисәләр атам вә бизләр өз ағушунда алырды.

Ушағлығымизн ән узағ илләриндән бәри евимиздәки топ-лантылар сәјәсиндә дөврүн сијаси вә фикир чәрәјанларынын ичәрисиндә јетиширдик. Заманн танығмыш хошәсијәтләри, јазы-чылары евимиздә топлардылар. Атам лаш ушағ јашларымыздән башлајарағ бизлә фәрәһләнәр, бизи евимизгә кәлән бүтүн-тонағларла таныш едәр, бәзән сөһбәтләринн дилләмәјимизә ичәзә верәрди. «Түрк оҗағынн»²⁰, «Түрк јурду»нун²¹ чалышмалары, дөврүн сијаси вә фикир инкишафы бизим евимиздә јашанырды. Бир јандан Зија Көјалп²², һүсејиздә Әли бәј, Чәләл Саһир, Һәмдуллаһ Сүбһи²³, Јусиф Акчүра²⁴, Фуад Көпрүлү²⁵, Абдуллаһ Чөвдәт²⁶, көз һакими Әсәд паша, Һәлим Сабит, Әмәр Начи бәј, кими јазычы вә түркчүләр, Әнвар²⁷ вә Таләт Пашалар²⁸, дикәр тәрәфдән Сејид Таһир Әһәнди, Әбдүррәшид Әһәнди кими дин адам-лалары тез-тез евимизгә кәлирдиляр. Бунларын чоһу илә дә аһамызда демәк олар ки, аһләвә јахынлығ варды.

Атамн бөјүк досту Әмәр Начи бәјин евимн тез-тез кедирдик. Бағчалары чоһ көзәлди. Ағачлара дырмашыб гарнымыз парта-јана гәдәр мейвә јејирдик. Заман-заман ораја «Қамалын аһасы»—дејә таныдығымыз, дағни мағи јәмәни тахан, сәрт бахшылы вә төврүч бир ханым кәлирди. Бизләрә гаршы һеч вахт сәрт һәрәкәт етмирди, ләкин буна баһмајарағ о кәләркән биз ушағлар гачы

* Хәтирә мүәллифин сәһә едир. 1912-чи ил олмалыдыр.—В. Г.

багчанын дорд бир тарафно дагылышырдыг. Бу ханымын Ата-түркүн анасы олдугуну чох сонрлар өйрөндү.

О дөврүн чох парлаг ва миснасиз алдандырыла билчөк фикир марказн олан «Түрк очагы»нын топтантылары бизе чох догма иди. Кечэ топтантыларына андэлөкчө кедэр, атшин ва жүксөк мэданијјетли натиглорн бөјүк зөвглө динләрдиң. Гардашым Әб-дүррөһман ба'зэн орада ше'рләр сөйләрди.

Күнлорн чох долгун ва фикри фәалијјет бахымындан зөнкин кечэн атам ахшам жемәкләриндә аманә көрдүү йшларн маһијјәтинн аналдыр, биз дә динлөјјирдик. Идли бахырам ки, атамнн о заманлар, јә'ни бундан алтымыш ил әввәл ортаја гојдуғу проблемлорн биз һәлә дә һолл етмөдөн мүбаһисәләр апармагдайыг. Бу сөһбәтлөрдә аилә, азаддыг, республика фикирләрн, буларнын фәјдаларындан бөкс олунурду. Атамнн дүшүнчәләринә һаким олан франсыз фикир һәјәтынын тә'сирн алтында чох ачыг ва әјдән фикирли инсанлар кими јетшидик. Атамнн һүрр-, демократик фикирләрн бизим кәнч рунуһуза о гәләр ишләмишиди ки, Сөлчүг Хатғын литсејинн једдинчә синфиндә достларымыла ағлым кәсиң гәдәр республика режимн барәсиндә сөһбәтләр едирдинн ва һәлә о заманлар вәкил олмаға гәрар вермишиди. Тәбни ки, Османлы салтанатиннн һөкм сүрдүјү о илләрдә достларым бу фикирләримә күлүр вә «Падшаһын, чох јаша»,—дејә багырырдылар. Дин-мүәллимиз Әмин Әфәнди соғи адамды. Мәнә:

— Башыны өрт, јоһса сәнә никанһым дүшәр,—демишиди.

— Чоха әфәнди, бу дунјада бир сән, бир дә мән галсам белә, јенә сәнә кетмәрәм,—чавабыны вермишиди.

Фикир вә дүшүнчәләримә көрә мәнә «кавур» дејирдиләр. Јенә һәмнн мүәллим бизә Мүнәһһит вә Мүфәрғат мөвзусуну, евалидик вә әрйылығы дә өјрәдиләр, гадына «мулкан-мүт'ә» дејирди. Догрудан дә, бизим дөврүмүздә гадын санки әшја иди. Амма биз әјдән мәсәләдир ки, бу фикирн тәбул етмирдик. Ичимиздән ба'зән гызлар:

— Чоха әфәнди, чәһәннәмдә нә чүр одунлар јандырылыр?—суалыны белә верир, алдылары чаваб исе:

— Сизин кими одунлар,—олурду.

Бах, белә бир дөврдән бу күнә кәлдиң. Чох тәәсүфләр ки, бизн јенидн ејнн дөврләрә гәјтармаға чалышанлар сон заманлардә чохламышдыр. Амма тәбни ки, о күнлрдә белә бизим кими төлбәләр вар иди вә алтымыш ил сонра бу фикирләрн хортлама-сына һеч ким мүсандә етмәз. Вәтән севкис дә о заманлар башга бир дүјгүјү. Шәрғиләримиз вә мүәллимләримиз бизә бу һисси чох гүвәтлө тәлғин едирдиләр. О јашлардә өјрәндијим шәрғиләри инди дә хатырлайырам. Ән чох һүрријјет, вәтән, милләт шәрғиләри сөйләнилирди. Заман бүтүг; аңлауышлары алт-үст етди. Һүрријјет вәтән һүрријјәти олмагдан чыхды, вәтән аилә аңлајы-

шыны елә дәјишиди ки, аилә севкис демәк олар ки, унудулду. Бөјүк шәһәрләрдә бир-биринә бағлы аиләләр бармагдә кәстәдиләр. Тәбни сөнәјәлешмә, итгисидә ештијачлар да бу вәзијјәти јарадан сәбәбләрдәнди. Нәтичә е'тибарилә инкишаф алдандырдығымыз автоматлашма һәр һалда һисләрә һаким олур. Мән ки, һәр фикрә һөрмәт едән бир инсанам, сағын дә, солун дә нә олдуғу билми-мәјон дүшүнчәләринә үсјән едирәм. Мин тәәсүф ки, бүтүн дүн-јада олдуғу кими Түркіјядә дә рәһбәр гытлығы вар.

Алтымыш ил сонра белә мәнн бу гаранлыг дүшүнчәләрә сүрүк-лөјөн һәмнн дин мүәллимнә литсеј јолдашларымдан Бејһан һүтүг фәкултәсинә кедәчәлини сөйләмизиң. Хоца:

— Чәкин, кафир оларсан,—демишиди.

Һалбуки һәмнн Бејһан Түркіјядә илк гадын һаким олду.

Биз литсејдә охудуғумуз илләрдә атам университетдә профес-сор, һабелә «Тәрчүманн-һагигәт» вә «Jeune Turk»³⁰ гәзетлариннн баш редактору иди. Бүтүн дүшүнчәси түрк әлмннн ојандырмаг, әсир түрк мәмлөктәләриндә миллијјет вә һүрријјет фикирләринн өзүнә јер тапмасына чарә арамагды. Бизләр дә бу дүшүнчә ичәри-синдә бөјүјүрдүк.

Аилә һәјәтымызда һамымыза чох тә'сир едән бир мүвәзинәг вәрди. Анам сон дәрәчә сакит, јумшаг табиятли, сәбирли; атам исе интизамлы, һәр шејлә маргаланам, тез өзүндән чыхан инсан-ларданди. Атам суфрәдә дуз габнынн јериннн дәјишдирилмә-синә белә разы олмазды. Һирсләндији заман анам һеч вахт дәр-һал чаваб вермәз, амма ертәси күн өтәри һәмнн мөвзүја тохунар, атам дә дәрһал өз давранышына көрә сыхыланди. Аиләдә Тезер аңамын, мән исе атамын хасијјәтларнн көтүрүмүшдүк. Биз ушаг-лар ата-анамызы һәддиндән чох севир вә онларын фикри илә һе-сәбәбләрдыг.

Бу хошбәхт аилә һәјәтымыз көзләниләдән ачы һадисәләрә гәрәлдй. Әввәлчә јаш јарымлыг гардашымыз Бәшир өлдү. Атам бу һадисәдән чох үзүлдү, әсәб бөһранлары кечирди. Бир мүддәт сонра Анкарада атамнн севә-севә тикдирдији вә ичәрисиндә јаша-дығымыз евиниз јанды. Һәмнн вахт³¹ атам түрк ордусу илә бир-ликдә Азәрбајҗанда иди. Атам керн дөнүнчә исе Малтаја сүркүнә көндәрди. Азәрбајҗанда чеврилиш олду³², малымыз-мүлкүмүз әлиминдән чыхды. Атам сүркүнә кетдикдән сонра јанымыз кәлән әминиз мүһачир олараг галды. Бүтүн бу һадисәләр ичәрисиндә ушаглыг вә кәнчлијимнн эн ачы хатирәси атамнн Малтаја сүркүнә көндәрүлмәсидир.

1919-чү илдә кечмиш «Иттиһад вә Тәрәғги»³³ партијасынын тәр-рәфәдарлары вә она мәнсуб оланлар сырасында атам дә хәтә: јатағындан галдырыб Бәкирағә Бөлүјүнә апардылар. Тезер: илә һәр ахшаймүст мөктәбдән чыхаркан инди Истанбул университет-тинн Маркәзи бинасынын јерлөшиди кечмиш Һәрби назирлик

ичарисиндаки бирмәртәбәли мәшһур Бәкираға Бөлүжүнә, атамыз баш чәкмәжә кәдирдик. Јахшы инсан олан һәбсхана мүдирѝ Әли бәј бу зиярәтләрнимизә ичәзә верирди. Биз чәкәрәнин габагында көзләјән атам вә јолдашлары илә һыса мүддәтә дә олса һал-һәвал тута билдик. Атамны јанындакы тахта Бозајлајан һанимәгәми Камал бәј јатырды. Кәлишләрнимиздән бириндә тахты-јериндә көрмәдик. Бүтүн бөлүк мәтәм ичиндә иди. Камал бәји сорушанда өзүнү пис һисс етдијиндән хәстәханаја апарылдығыны дедиләр. Ертәси күн Тезер илә мәктәбә кәдәрән Камал бәјни Бәјәзид мейданында асылдығыны көрдүк. Қурд Мустафа Паша мәнхәмәси тәрәфиндән ермәш гырғынында³⁴ күнаһландырылар. Е-дама мәнхум едләнмишди. Сонралар Анкараға бу мәнзәрә илә даһа тез-тез үзләшпдик.

Бир сәһәр јәнә Тезер илә бирликдә мәктәбә кәдирдик. Гаршыдан һәрби тибб мәктәбинин тәләбәси, сонралар бәјүк достумуза чеврилән доктор Фәвзи Танерин кәдидини көрдүк. Тәлашлы иди. Бизә:

— Мәктәбә кетмәјин, керн гајыдын. Атанызы апардылар,— дедиңдә сонсуз горху ичарисиндә бирликдә Бәкираға Бөлүжүнә кетдик. Гапыда илк гыршылашдығымыз Фәтһи Окјар бәјни һаным олу. Сапанчалы һаггы бәј ағлајарар Тезер илә мәнни бојнумуза сарылды вә һәбс едиләләрнин Әрәбјан карвансарасына апарылдығыны билдик. Дәрһал Шаһзадәбашындыкы евимизә дөндүк. Хәбәри мәтәбхдә атам апармаг үчүн јәмәк һазырлајан аһама чатадырды. Аһам, халам, мән вә бачы-гардашларым о заман һәлә чага олан кичик бачмыз Култәкинн дә гуцағымыза аларар тәләсик ат арабасына миниб Әрәбјан карвансарасына кетдик. Дустанларын көмнәј миңдирлијини ејрәннечә лимана тәләсдик. Көһнә иттиһадчылар кәдиш истигамәт һеч кәсә бәлли олмајан бир инкиләс кәминсә киндирлијиләр. Дәниз кичик гајыларла минмиш иттиһадчы аиләләри илә долу иди. Аналар, ар-вадлар, ушағлар әлләриндәки оша вә пуллари, јекәнә јардым кимн севкили јолчулара вермәжә чалышарар онларын ағибәтиңи билмәјәјин итирәблары ичарисиндә чырпынардылар. Бу сырада о заман он јашында олан гардашым Әбдүррәһман гајығын ичарисиндә ајага галды, «Јашасын иттиһадчылар!»—дејә бағрды. Бу чәсур вә урақдән кәлән һәрәкәт о анда бу мұзтариб инсанлар дәстәсинә бир гүвә верди. Сонра кәми јаваш-јаваш һәрәкәтә башлајарар биздән узағлашды. Һараја апарылдығыны билмәдәјиниз атамыздан күнләрлә хәбәр кәзәдик. Нәһажәт, Малта ада-сынын Полвериста гәсриндән евимизн сәадәтә гәрг еләјән илк мәктүб кәлди. О андан е-тибарән ики ил јарын әрзиндә күнләрнимиз мәктүб вә јол көзләмәклә кәчди. Култәкин евдәки бүтүн цәккилләрә «ата» дејирди. Атам евә дөнәркән:

— Бу әми мәнни атам дејил, мәнни атам будур,—дејәрәк онуң фәтошклинн кәстәрди.

Атам Малтада икән Култәкин баш сәтәлчәми олды. Испан грини бүтүн Истанбулу бурумушду. Кәчч бир гыз олан халам да бу хәстәлјәјә јолухмушду. Заваллы аһам өзүнә јер тәпа билмирди. Пулумуз вә кәлиримиз јохду. Кичикч вүчүду аһамыз тәһсил-һәзин давам етдирмәк, еми доландырмәг, хәстәләри муаличә етмәк үчүн нәләр чәкәд... Аһам һеч рундан дүшмәди, халылары, даш-һашыны сатды. Икн хидмәтчимиз атамыз керн дөнәнә гәләр биздән һагг истәмәдиләр.

Мәнә едә-кәјир ки, сонрадан бизим аиләмизин башына кәләр һәр сыхынтыја мөтанәтлә синә көрмәси, нә јүксәјә галмаға, нә дә јүксәкдән дүшмәјимизә әһәмийјәт вермәмәси, лап кичик јашларымыздан—ушағалығымыздан мәрјуз галдығымыз һадисәләр вә һәр јөндән нумунә олан бир атамызын олмасы сәбәбиндән иди.

Бу сыхынтылы илләрнимизә Истанбул да ишғал аялданма³⁵, Франсыз, инкиләс вә јунан байрағлары илә бәзәдилмиш күчләрлә ишғалчы гүвәләрин әскәрләри миң чүр ојунлар чыхарылдылар. Бир күн јолда франсыз әскәри Тезерә саташмаг истәди. Гардашым әскәрин әлиндәки гаччыны аларар башына чырпды. Һејрә-тамиз ишлар—әскәр һеч бир шеј демәјиб кетди.

Мәктәбләр дә ишғал едилмишди. Бизим мәктәбин мәрәсим салонуна франсыз байрағы санчмаг истәдиләр. Башда мән олма-да дырманыб-ашағы ендирдик. Мәктәбинмиз тутмаг үчүн сонрадан инкисини алдарыным капитан Беннет вә капитан Армстронг олу-дугуну ејрәндиим үч забит, јанларында да мадам Беамонт адлы бир гадыла кәлдиләр. Олар бизим синфә кирәндә тикиш дәрси иди. Муаллимимиз һәрәминин әлиһә бәзи шејләр верди, мәнә дә һеч хәбәрим олмадан «daniel angles» адлы нахышлы өртү верди. Бир аз инкиләсчә билдијимдән мүдиримиз мәнни кәзәләрлә да-нышмағымы истәди. Мән һидәтәтмдән титрәјәрәк түркчә:

— Мүдирә ханым, мәнни буллара нифрәт етдијимн билмир-синимзи?—дедим. Устуну вурмадан кетдиләр. Бир аз сонра хәди-мә мәнни мүдирин отагына чағрылдығымы хәбәр верди. Отаға кирәндә һәмни адамларын һамысынн орада отурдугуну көрдүм. Мадам Беамонт мәнни јанына чағрды вә сорушду:

— Нә үчүн бизә нифрәт едирсен, јаврум?

Һөнкүр-һөнкүр ағлајарар:

— Бурада сизин нә ишиниз вар? Атамн Малтаја көндәрдиниз, вәтанымн ишғал етдиниз. Нифрәт үчүн даһа башга бир сәбәбләмчә лазымдыр?—дедикдә сөзүмүн чабабында:

— Һағлысыныз,—дедиләр вә отагдан чыхдылар.

Ертәси күн евимизин галдыс ағзында машын дајанды, јашлы бир ханым—мадам Беамонт әлнндә күл дәстәси аһамыз зиярәтә

жәлмишди. Соңрадан бизе иңкилис дили дәрсін кечән бу гижәтлї инсанда достлугумуз онуз вәфатына гәдәр чөкди.

Атам Малтада икан харичи гувваларын әскәрләри евинмизә кир-мәк истадиләр. Анам онларын габагыны кәсәрәк демишди:

— Белә бир иш көрсәниз сизи вурарам.

Даһа тә'кид етмәдән керї гәйтмишдылар.

Литсеј һәјәтәм ишғал илләринә тәсадүф етди. Халг ичин-ичин тајнајыр, ишғал гувваләринә гаршы бәсләнилән кин шүүурлар һопурду. Султанәһмәд мејданында кечирилән митинглә бу һиссәлә даһа да ашкарланды. Митинг хәбарини мәктәбимизә университет тәләбәләри кәтирдиләр. Мүдиримиз орада иштиракимыз рәсми олмасда да, долајысы јолла тәшвиғ етди. Синиф-синиф топлашдығ вә бирликдә мәктәбдән чыкыб Султанәһмәд мејданына кетдик, нәтигләрин атошин нитләрини динләјиб вәтән севкимиз вә мугавимәт күчүмүз даһа да артымш һалда керї дөндүк. Чошғун бир далғаланмајды о митинг. Һәлә Халидә Әдибин чыкышлары, мәсчидләрдән јүксәлән о солат сәсләри, о инсан дөнизинин һәјәчаны... О күн ишғал гувваләри халга һеч нә едә билмәдиләр. Бир башга күн дә Бәләдијә идарәсинин балконундан данышан Халидә, Әдиб, һәмдуллаһ Сүбһи вә чошғун динләјичиләр һәлә дә хәтиримдәдир.

Мәктәбдә Тезер чох исте'дадлы, интизамлы, һәр фүрсәт дүшәндә мәнә нумунә кәстәрилән тәләбә иди. Мән исә дәрсләрдә әсәсән өз јарамазлығларымла мәшүур идим. Мәктәбдәки бәзін ојуларым һәлә дә јадымдәдир.

Чох јакшы хәсијәтлї, хош көрүнүшлү бир ермәнн «јемәк дәрсин» мұәллимиәзи варды. һәммызә она гаршы һәддиядән артығ залым идик. Көһнә һөрфрәләр бағлы билкисинин чох кәсәдлағын-дан о, «гадын буду»ну «мадамын буду» кими јазыр, фасиләсиз оларағ бизим ојунбазлығларымзын һәләфинә чеврилди. Бу ермәнни мадама бајрамын илк күнү бүтүн синифлә тәбрикә кәләр, бизе чоғағлығ вермәјә мәчбур елдәдик. Сон синифлә јолдашларым бир-биринин далаыча нишанланырдылар. Һәмнин мадамын дәрсиндә бир күн әлә салмағ үчүн:

— Хочам, мән дә нишанланырам,—дедим.

Дик-дик үзүмә бахды.

— Диггәтли ол, о, хоҗа дејил, чоҗадыр,—деди.

Бир һечә күн соңра нишанымдан ајрылдығымы сөйләиди һеч һейрәтләнмәди.

— Сәни кимсә алмаз,—деди.

Узун илләр кечәндән соңра онунда Лион мағазаларының, бириндә растлашдым. Мәнни таныјыб сәләди. Көрүнчә чох севинди, ајағусту сөһбәт етдик. Вакил олдуғуму өјрәнинишди, мәнн тәбрик етди. Әрә кедиб-кетмәдијими сорунча:

— Сиз демәдинизми ки, мәнни кимсә алмаз?—дејә чәваб вердим.

Ријәзијәт мұәллимиәзи: Авни бәј марағлы шәхсијәтди. Әң чох диггәт кәстәрдији мәсәлә тәләбәләринин ајағгабыларының тә'лизи олуб-олмамасы иди. Ејнн заманда чох сәвијәлли мұәллим олән Авни бәј дәрсин билмәјәнләрә:

— Тахтадан утан,—дејәји адәт етмишди.

Нөвбәтн јарамазлығымдан соңра јенә бир күн дәһлиздә онуи ајағларын алтына јуварландым:

— Оғлан дејилсән ки, бу јарамазлығына көрә сәни ајағлары мән алтына салым,—дејинчә мән:

— Анам, хоҗам, һәтта оғлан олсајдым белә јыхылану вурмағ сизә јарашармы?—чәвабыны веринчә күләрәк даһа бир сөз де-мәди.

Вакил оlanda алдығым илк тәбрик телеграмларындан бири Авни бәјдән иди.

Әләбијәт мұәллимиәзи, бир заманлар Ататүркүн дә мұәллими олмуш Чуди бәјин дәрсиндә дә мүдирн јарамазлығлар кәстәрдик. Бир дәрсдә:

Бир мәмләкәттин халғы үмүмән кечәл

Бир күн бири тәдәданы (сәјим-В.Г.) тәклиф етмиш,

Тәдәд узанмача бири гәлхмыз да демиш,

Сәтләмләри варса, сәјәлим битсини бу иш,—

дејәрәк «Бу гитәдәки кими охујанлар галсын, дикрәләри чыхсын-лар, бу иш битсин» сөзләри илә сәбринин дәрәчәсини кәстәриниш олду. Нөвбәнөв јарамазлығларымдан безән мүдир мәнн чағырды:—Әдәлә мәктәби битирәчкәсән, битир, јохса сәни говача-гам,—деди.

Утанмишдым, амма ағлым башыма кәлмәмишди. Сәлчүк хәтүн мәктәбинин икинчи бағчасында Малта әрији ағачына дурманыр, мејваләри гаршыдакы көмүрчүјә атырдым. Бир күн һәмнин киши мүдиримиз Сәдијә ханыма:

— О гәра ығз бүтүн күнү мәнә әрик атыр,—дејә шикајәт едир.

Мүдирә мәндән изаһат истәјинчә:

— Шүкүр еләсин ки, даш атырығ, әрик атырығ,—дејә өзүм-дән рәзы дилләддим. Мүдиримиз мәнә:

— Сәнә әсарәт зәңчирн вурачағам,—деди.

Бир күн мәктәб пәниносунун үстүндәки Бетховенин бүстү-нү ушағлар салыб сындырмышдылар. Газандығым шөһрәт учба-нындан күнаһ мәннн үстүмә јыхылды. Етиразларыма баһмајарағ, јенә данлағ ешитдим, евә дә ән'әнови шикајәт мәктүбу јазылды. Ертәси күн әсл саббақар мүдирәјә күнаһыны етираф етдикдә Сәдијә ханым мәнн чағырды вә мәндән өз истәмак бөүкүлүјүнү кәстәрди. Ивди дә белә мұәллимләрин олуб-олмадығын билми-рәм. Баҗым Күлтәкәнин дә адыны гојмуш бу ханымла достлугу-нуз вәфатына гәдәр давам етди.

Литсей талоболари дүшмэнлэ эмәкдашлыг едәләрә дәһшәтлән кин бәсләйриләр. Инкилис тәрәфдары, «Истанбул» гәзетинин сәһиб Сәид Молланын ноһријәтән гарышында топланан нумәјиш вә даһабасмаја да бу литсей талоболәри гарышмишдылар. Нумәјишчиләр ичарисиндә гыз талоболәрин сајы олдугча чох иди. Тәбин, бизләр дә онларын арасындајдыг.

Литсей вә иролдә һаггында данышацағым университет һәндә тында ара-сыра өзүнү көстрән бу һодис јарамазлыгларымы нәди хатырлајарәг онларын сәбәбләрини ахтарычма бунун руһуну саран үсјән һисләринин тәзаһүрү олдуғуну аңлајарам. Вәтән ишғал алтындајды. Дунјаларча севдијимиз атамиз Малтаја-сүрхүнә көндәрилмишди вә агыбәт гаранлыг иди. Вәзијәтән нечә долашыг олдуғуну, һәр чүр ишин башымыза һансы хәбәрләр кәтирәчәгини бизә дәһшәтлә һәсс етидирән бир һадисәни аңлатмадан сөзүмә давам едә билмәјәчәм.

Бир күн Тезер илә мөһгәбә келдәркән Бәјазид мејданымда гарышмыздан колән кичи чаваны биринин дикрәни:

— Ағаолуну асырмышлар, хәбарин вармы?—дедијини ешитдик. Тезерлә мән гапдан кимч онларын үзәринә атылыб суаллар вермәјә башладыг. Онлардан бири дурухмуш вә утанмыш һалда о бирисинә:

— Утанмырсан, белә дә зарафат едәрләр? — деди. Ертәсн күн адынын Низамәддин олдуғуну өјрәйдијимиз Әчәзачылыг факултәсинин талобәси олан икинчи кәнч бизә коләрәк үзр етәди. Һадисә бизә чох ағыр тәсир етмишди.

Үсјән дуғуну гәмчыләјән башга бир һадисә исә Молла Гуранидәки бағчалы бөјүк евимизин Фатһә јанғынында јанмасы олмушду. Атамын һәр ашхам ат арабасы илә бизә хәјли мејвә кәтирдийи, бу мејваләри бағчасында кизләтдијимиз бу ев артыг јохду. Нә көзәл хәтирәләрә долу иди. Һәмин ев... Атам кәтирдийи мејваләрин сахламаг үчүн бағчада кизләдијидини ашкарча чыхарычма бир күн бир сәбәт үзүм кәтирмиш, бизи башына топламышды.

— Хәстәләнсиз белә, һамысыны јејәчәксиниз,—дејә бизи јемәјә мәчбур етмишди: Јенә һәмин евдә дәрд бачы-гардаш бөјүк маса архасында дәрсләримизи һазырлардыг. Чалышма отағымыз вә бу маса нә дәрәд көзәл күнләримизә шаһид олмушду. Бизә инкилис дили дәрси верән балачабөјүлү бир гадына һәмин отагда нечә әзизјәтләр вермишдик. Мүәллиминиз үсүсүлә даһа чох јарамаз олан Әбдуһррәһманы говалар, ләкин јенә дә бизин һәр биримизи јеримиздә отурдуб биртәһәр дәрсләримизи башлаја билмәзди. Артыг бү көзәл хәтирәләр, евимиз, әшјаларымызын чоху горхуич вә бөјүк јанғын нәтичәсиндә кенчишдә галмышды.

О заманлар мән үсјәнә сөвг едән башга бир сәбәб дә әтрафымдакыларын һисләнәркән мәнә «Ағајев» дејә хитаб етмәләри иди. Русияда «Ағајев» фамилиясыны атам Биринчи дунја мұһа-

рибәсиндән сонра «Ағаолуна» чевирмишди. Ләкин индинин өзүндә белә ара-сыра бизә һүчүм етмәк истәјәнләр «Ағајев» дејәрәк айләмизин Русиядан кәлдијини хатырладылар. Елә бу сәбәбдән дә бачым Тезер Чүмһуријәт Халг Партиясынын³⁶ (ЧХП) мәтбуат органы олан «Улус» гәзәти атамизә һәрәк едәрәк Сәмәд үчүн «Ағајевнин оғлу» јаздыларына көрә ЧХП-нын Гарс милләт вакил икән партијадан истефәа вермишди.

Нәһәјәт, бу гарышыг һадисәләр вә руһи һал ичарисиндә литсей тәһсилми тамамлады.

1921-чи илин пәјызымда үч јолдашымла университетин, јәни Зейнәб ханым мүлкүнүн нәрдиванларыны чыхырдыг. Јолдашларымдан бири сәнәтшүнаслыг, о бири дә әдәбијат факултәсинә кирмәји арузлајар, мән исә һүгүг факултәсинин гапыларыны гызларын үзүнә ачдырмаг вә һүгүг тәһсилә алмаг истәјирдим. О заманлар һүгүг факултәсинин гапылары гадынар үчүн гапалы иди. Јолдашларым мәнә күлдүрдүләр, мүвәфғәг олуб-олмајацағым мәчһудду. Һүгүг факултәсинин деканы, дөвләт һүгүгү профессору мәрһум Сәләһәддин бәј күндә бир маса архасында отуруш, јанында профессор Вәли бәј, гарышында исә үмуми кәтиб Рауф бәј дурумшдулар. Ичәри кечиб дедим:

— Мән Сүрәјја Ағаолујам. Бәзми-Аләм Вәлидә Султәниниң бу ил битирдим. Һүгүг тәһсилә алмаг истәјирәм. Мәни һүгүг факултәсинә гәбул едәрсинизми?

Сәләһәддин бәј һејрәтлә үзүмә бахды. Вәли бәј даим ашағыја дартылаш гашыларыны галдырды. Мәнә елә кәлди ки, һәр икис дә зарафат едиб-етмәдијини билмәк истәјирди. О заман 17 јашымда олан һәр кәнч гыз чаршаб кәјәрди, аңчаг мән чаршабсыздым, әјиндә дә боз көстүм варды: Нәһәјәт, Сәләһәддин бәј гәһгәһә илә күлдү:

— Үч нәфәр дә јолдаш тап, факултәни дәрһал ачарыг,—деди. Һәгигәтән дә факултә «ачмаг» кәрәк иди, чүнки гадынарла кишилар бәрәбәр охумурдулар. Күнортаја гәдәр кишилар, күнортәдан сонра исә гадынар дәрс кечирдиләр. Тәбин ки, јалныз тәк бир талобә үчүн бүтүн профессорлар күнортадан сонра дәрс кәчмәздиләр. Вәли бәј башыны галдырды:

— Гадына даһа чох докторлуг јарашыр, о факултәни ачдырсаныз,—деди.

Мәндә дә:

— Ону дә доктор олмаға һәвәс көстәрәнләр ачдырсынар,—дејә чаваб вердим. Сәләһәддин бәј:

— Һаг һүгүг мәсәләси дејилми? Сүрәјја ханым һаггыны бурада ахтарыг. Мүвәфғәг олмасны аруз едәк,—деди.

Отагдан дәли кими чыхдым. Инди башга факултәләрә јазылыш јолдашларымы баша салмаг лазым иди. Дәрһал сонрлар Сиддик Сами Онын ханымны олан Бәдијәни јанына гачдым.

Багша факултэты жазылмышды. Һүгүг-факултэсинин ачылдыгыны сөйлөпкөчү оңу һәм факултэтэ кечмөжө разы салдым. Болдиэ нэз бирликдэ дикер ики рөфигэмиз—Малаһатлэ Самијэни дө'иналарараг дөрдүмүз Һүгүг-факултэсинэ гејд едилдик. Мэнгим һөмрөм биринчи иди. Салаһаддин бөј мәнэ чаршаб кејмэјин лазым олдуғу бу билдирди.

Малтада әсир олан атама Һүгүг-факултэсинэ гејд олунмағ үзрә олдуғуму јазынча мәнин тарих вэ эдәбијјат саһасиндә чалышмағым даһа үстүн тутдуғуну, јахшы бир Һүгүгчү олмағ үчүн мүтләг фарс вэ ағач дилларини муқәммәл билмәјин кәрәклијини, әнбәг чөк истәјирәмсә, Һүгүг саһәсиндә тәһсил алмағымда бир әнжәл кәрмәдијини да билдирди. Сон чүмлә мәнә кифајәт иди. Факултәјә јазылдығым күн илк ишим буну атама хәбәр вермәк олду. Атам истәдијини шеји элдә етмәк нөчә сәј кестәрдијими вэ мүтләг мүвәфәғијјәт газанмағын јолларчыны араја чағамы билдириндән бу дафә мәнн һәвәсләндирән мәктүб јазды. Анам да мәнн гаршысында отурдараг факултәдә давраныш бәрәсиндә нәһһәтләр верди:

— Илк гыз тәләбләрсиниз, ән кичик хөтаныз сиздән сонракылар үчүн дә әнжәл јарада биләр. Буну һеч вахт јалдан чықартма вэ оғлан достларыны сечмәкдә чох еһтијатлы ол,—сөзләри һәлә дә гулағымдадыр. Онуң өјүл-нәһһәтләриндән чыхмадығымы дүшүнүрәм.

— Сентјабрын сонларында дәрсләр башланды. Зейнәб ханым мүлкүнүн кичик бир отағыны биз әјырмышдылар. Дәрсләр саат 13.30-да башладығы һалда биз дөрд јоллаш бөјүк һәҗәтанла саат 12-дан факултәдә отурду. Артыг мән дә чаршаб кејимшидм. Илк дәрсә Салаһаддин бөј шөхсан өзү кәлдә, бизи тәбрик едәрәк мүвәфәғијјәтләр арзулады. Икинчи дәрсә кәлән Әбүлула бөј бизә «Китабүлбөј» (Борчлар гануну) алмағымызы тапшырды. Бу кәлмә бизә о гәдәр јабанчы көрүнүшүдү ки, бир-биримизин үзүнә бахмышдыг.

— Синфимиздәкә оғлан јолдашларымыз бизә һәддиндән чох мараг кестәрдиляр. Чоху күнортадан сонра факултәдән чыхмајараг илк гыз тәләбәлери көзләјирди. Ләтсеји дөрдүмүз дә чох кәч јашымызда битирмишидик. О арада илләрлө гәдән чәмијјәтләриндә чалышмыш вэ бизә нисбәтән хейли тәврүбәли олан Начијә Фәһәм ханым да факултәјә кәлди. Биз арасыра университет тәләбәси олдуғумузу унутуб көвәзәлик, јарамазлыг едәркән Начијә Фәһәм ханымдан нә гәдәр утандығымызы иди дә хатырлајырам. Икинчи күн сон синифдән Сиддиг Сами, өнәчки синифдән Гәлиб Никмәт вэ синфимиздән Суад Урви бизә «Һүгүг-факултэсинә хош кәлмишиниз» демәк үчүн јанымыз кәлдиләр вэ бизим оғлан јолдашларымызла үнсидијәт јаратмағымыз тәләбә чәмијјәтләриндә ишти-рақымыз јардымыч олдулар. Доғрусуну сөйләсәм, биз оғлан јол-

дашларымыздан һеч бир әнжәл көрмәдик. Әксинә, һәмшә бизә јаддалы олмаға чалышырдылар. Мүәллимләримизни дә һәр бири ары-арылығда бизи һәвәсләндирди.

— Тәхминән бир ај сонра мән литсәдә олдуғу кими, университетдә дә һәдсиз јарамазлардан бири тәк танымаға башладым. Мәни үсјана сөғ едән һәдсләрдә һеч бир дәјишклик баш вермәмишди. Атам һәлә Малтада, јурд ишғал алтында вэ Фәрид Дамад Паша һөкүмәти дә бөјнәндәјимиз сийәстидә иш башында иди. Бир күн чәзә Һүгүг профессорумуз Таһир Танер бөј:

— Сәбәбсиз јерә һеч ким һәбс едилә, рәсми һәбсхана вә сахланма јерләриндән кәнарда сахлана билмөз,—демишди.

Мән дәрһал ајаға гәлдим:

— Бәс онда нөчә олур ки, мәнин атам сәбәбсиз јерә һәбс едилә, Бәкираға Белүјүндә ајларла јатдыгән сонра Малтаја сүркүн олунду?—дејә сорудум.

Таһир бөј күлдү.

— Булар мүвәғәти шејләрдир, сәләчә, сийәстидир,—деди. Һәдсиз сәвдијим мүәллиминин бу сөзү мәнн чох дүшүндүрдү. Доғрудан да, бу вәзијјәт мүвәғәти идими?

— Јенә бир күн мүәллиминиз Вәли бөј артыг факултәјә кәлмөжәчәјини билдириб бизимлә видалашды. О заман һеч биримизин үзүнә бахмадан көзләри јумулу дәрә аналдан бу профессорун Милли Мүчәдиләдә³⁷ иштирак етмәк үчүн Анкараја кәдәчәјини өјрәнишидик. Вәли бөј бизим нәзиримиздә мүһүн мөвгә газанмишды.

Һәјәтымдә илк мүәллим өлүмүнүн ачысыны факултәјә дахил олдуғдан 2—3 ај сонра дудум. Сәләһаддин бөј аңчаг бир нөчә дафә дәрсә кәлмишди. Чох сәмини инсанды. Зәррәчә чәкиммәдән Анкарадакы милли һәрәкатдан ситајишлә бәһс едирди. Чох сөвиб һөрмәт етијим мүәллимләримиздән иди. Бир сәһәр јолдашларымыз Сәләһаддин бөјин дүнјасынә дәјишдијини сөйләдиләр. Һәдсиз пәришан олдуғ. Биз гылар да дағи мәрәсиминдә иштирак етмәк истәдијимизи университет дөфтәрханасына билдирдик. О күнә гәдәр чәнәзә архасынча гәднъяларын кетмәси күнәһ сәјяләрди. Университет мүһити бизим бу фикримиз тәрәддүллә гаршылады. Әбүлула бөјлә данышдыг. Кениш фикирли мүәллиминиз бурада әнжәл көрмәдијини сөйләди. Чәнәзә гәддирылан күн дикер факултәләрдән дә бир нөчә гыз јолдашларымызын кәлмәсини тәмин етдик вә бәрәбәр гәбристәилыға јола дүшүдүк. Шаһзәдәбашындан Фәтиһә доғру профессорумузу тәғиб едәркән һәмнә бизә бахырды. Һәмнн күн һәјәтымдә чәнәзә архасынча илк кәдишимди. О вахт кәләчәкдә даһа бир чох сәвдијим адамларын чәнәзәсини тәғиб едәчәјим фикир ағдыма белә кәлмәмишди.

Икинчи семестрдә бизи оғлан јолдашларымызла бир јердә охутмаға гәрар вердиләр. Дөрд тәләбә үчүн бүтүн профессорларын күнортадан сонракы вахтларынын алмасы доғру дејилди. Бир

шөңбө күнү илк дофө 63 нөфөрлик синфө кирэндө һейрәтләнемдән дөсөм, јалан оларды. Биринчи муштарок дәрсимиз Рома һүгүгу олды. һүгүг мәчәлләс дәрсин оғлан јолдашларымыза Мустафа Фөван бәј верилди. Биз Әбүлүла бәјлә башламыш олдугумуздан онунла бирликлә ајрыча дәрс кечирдик.

Заманәмизә көрө мән габагычд фикирли адам идим. Ола көрө дө илк фүрәт дүшөн ким чаршабы чыхарыб,манто илә факултә-јә кетмәјә башладым. Евимиздәки тәлғиләрин тәсирилә гады-ларла кишиләрин бәрәборлијоно шпаныр, буну өз билдijим шә-килдә нсбат етмәјә чалышырдым.

Елә һәмин ил—1921-чи илдә атам Малтадан гайтды. Атамы колшин бизим үчүн әј бөјүк севинч, һәтта имкансыз сәјдәғимыз бир шәјин керчәкләшмәсн иди. Дали кимн севинир, һәм дө имта-һанларымы јаддан чыхармырдым. Илк имтаһан чәза һүгүгүндән иди. Бөјүк бир гәләбәлик ичәрисилдә кечирилән имтаһан, мүшкүл-пәсәнд вә тәләбәләрн сәикн дүлөјин көзүндән кечирән имтаһан проф-фессору Бәһа бәј һамымызға горхутмушды. Сәһәрлән ахшамә гә-ләр оғлан јолдашларымын чавабларыны динләдим. Саат алтыда имтаһан баша чатырды, мән нсә ертәсн күнү көзләјә билмәјөкдә дәрәчәдә һөјәчилә идим. Имтаһан баша чатмадан Таһир бөјәдән хаһиш етдим ки, атамын Малтадан денмосинә көрө мән һәмин күн дикәр имтаһаны да вермәк истәјөрәм. Разылашдылар. Оғлан јолдашларымыза гаршы олдугча сарт олан Бәһа бәј мәндән бөјүк нәзакәтлә «там тәшәббусүн» вә демәк олдугуну соршуду. Чаваб веринчәјә гәләр бир-ики дәғигә вахтын келдијини чох јакшы ха-тырлајырам. Әтрафым факултә јолдашларым вә үстәлик бунлар да азымыш кимн, мүлкіјәдән кәлиш тәләбәләрлә долуду. һөјә-чандан боғулурам. Фикримчө, доғру чаваб вердим ки, икинчи суала кечдиләр. Тәләбәлик һојатымда һәлә хатырладағым ики суал да вардыр ки, Әбүлүла бәј мәндән имтаһанда соршумшуду: «Играри-мариз» (хәстәнин играры) вә «Ефғала ичәрәјинлә вәғф-ләр» (Ичәрәли вәғфләр системи). Икинчи суалын чавабыны ја-дыма салычә ејюн Архимед кимн «Талдым» дәјә бағрымындым.

Инди бүтүн бу көзәл күнләрн нечә бөјүк һәсрәтлә сорағлајы-рам. Бу сәтирләрн јазарок өзүмү јенә о кечмиш әләмдә, Зейнәб ханым мүлкүнүн әзәмәтлн отағларында һојатын јалныз көзәл тә-рәфләрнин ағлына кәтирән, бүтүн гәјәси ушағ мәһкәмәләрндә чалышмағ олан, пәнчәрә конарынла долашан, јолдашларына са-ташмағдан бөјүк зөвғ алаш Сурајја кимн көрүрәм. һәрчәнд бу хәлалларымын чоһуну керчәкләндирдим, бирчә әскијин вар-бир күн дө олсун ушағ мәһкәмәләрндә чалышә билмәдим. Фа-култәнин битирондә стаж кечмәк үчүн мүрачнәт етдијим. Әдлјјә назирн марһум Ницати бәј:

— Ушағ мәһкәмәләрндә чалышмағ истәјөрәм,—дәдијим «за-ман гәһгәһә илә күлмүш вә:

— Һәлә бөјүкләрнинкини гурдуг ки, ушағларынкына нөвбә чат-сың—чавабы илә мәнн һейрәтләндирмишди.

Бу илләрдә чәрәјән едон бир мәһкәмә просесини дө хатырла-мадан кечә билмәрәм. Атам Малтадан гайтдыдан сонра ермәни достларындан бир профессор бизә коләрәк атамын ермәниләрн гара сјаһысында олдугуну, атамы севән дост кимн ону хәбәр-дәр етмәји өзүнә вәзифә билдјинни вә бунә көрә дө һәрәкәт етмәк ләзим кәлдијини сөјләди. Атам дөнүшүнү ертәси күнү Анкараја мүрачәт едорак Милли һөкүмәтдә³⁸ хидмәт етмәјә һазыр ола-дугуну билдирмишди вә артыг чаваб көзләмәкдә иди. һәмнин достун сөјләдикләрн аным чох һөјәчанландырмышды. Узун мүддәт мөмләкәттиндән узағда галмыш атамы чохлары зиярәтә кәлир, аням да ону бирчә дәғигә белә јалғыз буряхмыр, һәмшә горума-ча чалышырды. Бир әј сонра атам кечә јарысы Инеболуја јола дүшдү. Азәрбајҗанын Даһилн ишләр назирн Бейһуд хан Чаван-ширин³⁹ дө ермәниләрн гара сјаһысында олмасы хәбәрнин ал-мышыг. О арада Чаваншир ханым вә ики гәрдашы илә Парисә кетмәк үчүн Истанбула колмишди. Өзү вәзијәтә теш уғуулашан адам иди вә бизин Шаһзадәбашындакы евимиздә беш күн кизли јашады. Анчаг рус әсилн ханым⁴⁰ бу һәс һојатына дөзә билмә-јәчәјини сөјләдијиндән евимизн тәрк елиб Перепалас мейманха-насына јерләшдиңәр. Ертәси күн сәһәр тездән аһамә Бейһуд хан-ин ахшам Перепалас мейманханасына коләркән бир ермәни тә-рәфиндон вурулдугуну хәбәрнин котирдиләр. Аням дәрһал Пере-паласа кетди, Бейһуд ханын ханымы илә гәрдашларыны⁴¹ бизә кәтирди вә проссадә вокилик етмәк үчүн вәкил һейдәр Рүфәт бәј илә көрүшдү. һейдәр Рүфәт бәј онун хаһишн мәънуинијәтлә гә-лә етди. Инкилисләрн Истанбул полисинин мүдир мұавини олан мистер Рискатсон-Һетт да бу ишә тәршүм. Мән аз-мәз инкилисчә билдјим үчүн һейдәр Рүфәт бәј тәршүмәләрн доғрулуғунә нә-зәрәти ричә етди. Вә мәһкәмәдә иштиракым үчүн ләзимлә ичә-зәти алды, Гатилин сорғусуну мистер Рискатсон-Һетт апарды. һейдәр бәј илә о заман инкилис команданын гәрархаһынын јерләшдијин Крокет мейманханасына кетдик. Мейманхананын зир-зосиндәки мүвәғгәти сахлама камерасындан гатил⁴² јухары чыхарында һейрәтләндим: бапбалача бојлу, тир-тир титрәјән вә горхара бәнзәјән бу адам дағ кимн Бейһуд ханы нечә вурмушдү?

Һүгүг факултәсинин биринчи курс тәләбәси кимн чох мөсү-лијјәтли бир иш алмышдым. Мәһкәмәдә иддиачы сифәтилә кәнч инкилис—мистер Рискатсон-Һетт чыхыш едирди. Гатил Терләјя-нин вәкили олан ермәннин⁴³ адыны вә мәһкәмә фәаллијјетини о гәдәр дө дәғиг хатырламырам. Анчаг Түркіјәдә түркләр әлҗи-нә о заманлар нәләр сөйләдијини бу күн тәсәвүр етмәк белә имкансыздыр. Инсан оқунқу Түркіја илә буюнқу арасында мүғәјсә апарынча түкләрнин үрпәндијини дујур. Просеси һәр

күн излөрдүн. Һейдэр Рүф'эт бәй шаһидләрә верилән сवालларын эслино уғунлуғуну һәр ан төдгик едир вә бөүк ээмлә шаһидларин үзәринә суаллары јағдырылды. Динләдиғимиз шаһидларин һәмшы Түркијә вә Азарбајчанда ермәниләрә едилән зүмләрәдән данышырдылар. Мәһкәмә сәдрин вә үзләрин бу шаһидларин тәсири алтында галдырлары ачығ-ашкар көрүнүрдү. Јалныз прокурор Рискатсон-Һетт аҗага галхарак буларә ермәниләрин өзләрини сәбәб олдуғларын вә белә үсјанын Инкилтәрәдә нәчә җаза-ландырылачағын сорушағ җәсарәтини көстәрди. Һеч унутма-рам, бир сүр шаһид Азери түркләрини ермәниләрә ғырдығларын вә Бейбуд ханын да Дахили ишләр назирин киби бу ишдә арыҗа мәс'улијәт дашыдығын сөйләјидә, прокурор 1906-чы илдә Русияда баш верән јәһуди ғыргыларынның сәбәбини сорушду вә ермәни ғыргыларынның сәбәбинин дә ејни олдуғуна диггәти җәб етди.

Һөһәјәт, мәһкәмә битди. Кичик, зәиф адам олан гатил тир-тир титрәјиди. Прокурор онун үчүн өлүм җәзасы истади. Тәләб бизи дә һейрәтләндирди. Бу кәч забитдән белә җәсарәти көзләмирди. Лакин һәмин прокурор 24 сағтын ичәрисиндә Түркијәдән узатлашмаға мәчбур едилди. Јеринә кәлән јери прокурор иса мүттәләрин бәрәстини истади. Тәбиин, гатилә бәрәәт верилди вә һәмин кәч бурадаки ермәниләр тәрәфиндән вакили илә бирликдә Америкаја гачырылды.

Һәмин просеслә бағлы јахындан таныш олдуғум Рискатсон-Һетт илә арадан иләр кечәндән сонра Лондонда ғыршылашыҗа көһнә хатирәләримиз баш галдырды. Мәнә һәмин мәһкәмәнин сәдрлиғини едән шәхс⁶⁴ Чиндә рәст кәлдиғини, араларында һәмин просесдән данышдығларынның вә һәмин шәхсини она:

— Түркләрин бу ишн көрмәкдә нә гәдәр һағлы олдуғларынның јалныз инди анладым. Биз о заман сизә әсәбиләшмишдик, амма сиз ишн даһа јахшы баша дүшүшүк вә биздән даһа јахшы көр-мүшсүнүз,—дедиғини сөйләди. Бу күн һәр шәј унутулду. Фәғәт мән архама бахдығла бу мәһкәмәнин вә ондән әввәлки сәһифәларин һәјәтымдә дәрин из бурхалдығын көрүрүм. Һарада бир сийәси зүлм ешитсәм, һарада бир һағсызлығ көрсәм о мәһкәмәни вә сонда җыхарылан ғырары хатырлајарам. Аллаһдан бүтүн инсанларын Чиндоки инкилис команданы киби кеч дә олса һәғигәти анлама-ларынны аруз едирәм.

Университетин икчини курсунда дүшмәнлә әмәкдашлығ етдикләр сөйләнилән бир нәчә профессор әлејиннә нумажин башланды. Бизин факултәдән бу нумажини башында дајананлардан бири дә мән идим. Анчағ сон курсдә охујан јолдашларымыздан бәзиси нумажин вә һәмин сәбәбдән дә дәрсләрин бағланмасына ғыршы чығардылар. Әслиндә өз мөғләриндә һағлы идиләр, чүнки му-һарибәјә кетмиш, әсир дүшүшү, тәһсилдә кечикмишдиләр. Бу кә-

чикмәни даһа да артырмағ истамирдиләр. Булар да башда Тибб факултәсинин тәләбәләрин олмағла әксәрәјјәтә һүчүм едирдиләр. Мән фикрән нумажиндән гачан тәләбәләрә ғыршы олсам да онла-ра һүчүм фикрини гәбул етмирдим. Тәләбәләр бәзи профессорла-ра чүрүк лимон вә чүрүк јумурта атаркән онларла бир јердә олурдум, амма тәләбәларин бир-бирләринин үзәринә һүчүм кәч-мәләриндә јахшы һеч нә көрмүрдүм. Тибб факултәсинин тәләбә-ләрин онларә ғыршы чыхан һүғүг факултәсинин тәләбәлариннә дөү-ләк үчүн ғырар версәк әлләриндә зопалар дәһлиздә бағырыр әә мухалифәтин ортаја чыхмасын тәләб едирдиләр. Бизин факултә тәләбәларин топланты һалында иди, лакин кимсонин гапыдан чы-маға җәсарәти чытмырды. Мән чыдым:

— Топлу һалындајығ, ичәри кирә билмәзсиниз,—дедим. Ғар-шында кәч бир тәләбә варды, мәнә:

— Сән җәкил, ғыршымыза оғлан јолдашларын чыхсынлар,—деди вә зопасынны галдырды:—Сәнн дә дөјрәм!—дејинчә үстүнә атыларағ сифәтинә бир силлә илишдикрим вә:

— Һә, инди дә сән җавабынны вер!—дедим.

Етирағ етмәлиңиз ки, кәч бөүк һейрәт ичидә галды, зопа-сыны атды вә јолдашларын дә көтүрүб кетди. Бу һадисәдән бир нәчә ил сонра Анкарада баш заманы достум доктор Нәсиб адында биринин мәнимлә таныш олмағ истадиғини сөйләди. Ғаршында ка-штан рүтбәсиндә бир һәрби һәким варды, мәнә әлиин узатмадан сол јанағынн көстәрди вә:

— Бир нәчә ил бундан бағағ һүғүг факултәсинин дәһлизиндә сағ јанағыма бир силлә илишдиришдиңиз инди нөвбә сол тәрә-пиндир,—деди. Сонрадан дост олдуғумуз мәрһум доктор Нәсиб бәјдә бу хатирәләрн јада салыб күлардик.

Университетә о ил ара-сыра сәлә бир инсан—шаһзадә Фаруғ :фәнди кәлир,дусту Ферһад бәји зиярәт едирди. Тәләбәлар шаһ-задәјә хусуси марағ көстәмирдиләр.

Бу университет һадисәләри 1922-чи илин апрел—мај ајларын-дә баш вермишди. Дөрсәр бағланмыш, иптаһанлар да семестр тә тилиндән сонраја сахланмышды.

Семестрин сонунда әнләликчә Анкараја, атанын јанына кет-дик. О заманын ән мүкәммәл шәртләрилә сәфәрә чыхмағымыза бахмајаарағ, јолчуллуғumuz бизин үчүн горхулу бир рәја иди. Истанбулдан Зонғулдаға кәми илә кетдик. Оралдан Инеболуја јети-шәзәрәк Ататүркә илк автомобили кәтирән Әһмәд Дилбазовла һә-шәрәк автомобилә минәрәк Анкараја јола дүшүк. Јоллар, көрпү-ләр, кәндләр—һәр јер харабазара чеврилимишди. Бүтүн рабитә телләри касилимишди. Дағларын гачағ-гулдурла долу олдуғуну билдијимиздән кәчеләри мүдишн горху ичәрисиндә кечирирдик. Бир нәчә гаранлығдә икитәкәрли араба сәси ешитдик. Јахыла-шыҗа арабадакыларын җәбһәјә силаһ дашыјан јашды вә кәч-

ики нәфәр гадын олдуғуну көрдүк. Онлар неч нәдән горхмурдулар. Өз һәрәкәтимиздән утанды. Нәһажат, Илгаз дағларыны ашарак атамнн бизн көзләдири Галачыға јетишди. Бир кечә бурада гонаг галдыгдан сонра јенидән јола зуалдык. Кечнөрөнә⁴⁶ кәләркән Гәләбә кәндиндә Халидә Әдиб Ханым ат үстүндә бизн гаршылады. Биз Кечнөрөнн Фәнәрбағча, Фәнәрјолу⁴⁶ кими бағлы-бағчалы бир јер сәјырдыг. Халбуки о заманнн Кечнөрөнн гулпуру, сәјрәк бағ евләриндән ибарәт иди. О кунларин Анкарасыны инди тәсәвүрә белә кәтирмәк имкансыздыр. Кечнөрн тәпәсиндә үчотаглы евимиз варды, алт мәртәбәсн ахурду. Бу евдә атам Пашаны⁴⁷, Баш назирн⁴⁸, сәфирларн гәбул едирди. Онларн јашадығы јерләрдә бурадән о гәдәр фәргән дејилди. Ејни вәзијәтдә олан һәр кәснн јекәнә вә муштәрәк гәјәсн дүшмәннн јурддан говуламасы иди. Гоншумуз Толчу Иһсан бәјин ханымы Нуријә ханым бизн хошкәлдин етмәјә кәлди. Бу надир инсан илә о заман таныш олдуғу вә сон куннүдәк «Нуријә абламыз» олараг галды.

Анкараја бу илк кедншимиз заманы гоншумуз олан Рауф бәј јапышыглы, чох рәғбәт доғуран, өзүнмәхсус характерли инсан иди. Ханымлардан һәм хошу кәлир, һәм дә онлардан гачырды. Атама «хочам» дејә хитаб едәрдн. Бир күн евимизин гачысына гәдәр кәлиши, орадән керн дәннүшдү. Ертәсн күн дә атама:

— Гызларын гәһгәһәларнн ешитдим, ичәри кирмәдим,—дејә изаһат вермишди. Чох хошснма вә хошхасијәт анысы варды. Мәктубларынн Тезер јазырды. Мәктубун сонунда Тезердән:

— Рауфдан салам јазыммы?—дејә сорушур, Тезер дә:
— Мән билмәрәм, халачан, өзүндән сорушун,—дејә чаваб верирди. Бу ханыма баш чәкмәјә кедәндә чох вахт кечә галмаздыг, чүнки онун:

— Евин кишиләри кәлчәк, гаранлыг олду, артыг кедин,—демесн чох хошумузу кәлирди.

Ататуркун Истиггал савашынн эввәлләриндә ән јахын, вә фалы досту вә көмәкчиси олан Рауф бәј һадисәларнн онлары узаглашдырмасына, е’дама мәнкум едилмәсннә вә өлкәдән гачмасына бахмајараг, ону чох севдијини вә тәгдир етдијини иллә кечәндән сонра дә сөјләмишди. Ататуркә олан мәнәббәт вә инямыны Малтада икән атама:

— Көрәкчәсн, јурду бу вәзијәтдән Мустафа Камал гуртара-чаг,—дејә аялатмышды.

Јенә ејни јаз тә’тилиндә Анкарада анамла бирликдә Зибејдә ханымы знярәт етдик. Мәгбулә вә Фикријә ханымлар да ону јанында идиләр. Мустафа Камалын кәзләри, бахышлары анысыныкына чох бәзәјирди. Бу, Зүбејдә вә Фикријә ханымларла сон көрүшү олду.

О јәј Ататуркун илк дәфә олараг Иһсан бәјин бағчасында көрдүм. Бүтүн түркләр кими мән дә она гияжи пәрәстияш едирдим.

Ататуркү сәјр едәркән онун күнәш кими парлаг сачларыны, чошуб-дашан енержисини көрүр вә атамдан да алдыгым толгннлә гәләбәнин мүтләг гәзанылачығына инанырдым. Дүшмән дөрд тә’рифимизи бүрүмүшдү.

Бир ахшам атам евә кәлиндә:

— Бу ахшам Иһсанкилдә шам едәчәјяк,—деди вә кетди. Сәһәрә јахын евә дәнәдә һәм чох һәјачанлы, һәм дә кефли вә јорғун иди. Сабәбини сорушан анама:

— Паша чабһәјә кетди, ону јола салырдыг,—деди. Сәһәрә гәдәр кәзләринә јуху кетмәди. Евлә долашыр вә «Интигам» маршыны сөјләјирди. Сонрадән һәрин кечәни белә аялатды:—Иһсан бәјин евиндәки шам заманы һәр кәс һәјачанлы вә хошбәхт имиш. Ататурк бир ара Балкан мүһарибоси мүнәсибәтилә јазылан вә чох мәшһур «Интигам» маршыны јумругуну масәја вурараг бәјрәк һәјачан вә әзмлә сөјләјирмиш.

«Еј мә’сум түрк өвәдләры,
Гәләбә јазын бу тарых.
1326-дә түрк намусу ләкәланди, офф
Интигам...»

Атам Мәтбуат Баш мүдири иди. Ертәсн күн гәрәрлашдырылдығы кими, Ататуркун мәтбуат ишчиләринә чај зняфәти вердијини сөјләди.

Башга бир кечә Иһсан бәј Ататуркдән сәфәрин нечә күнә әллә едилә билчәјини сорушмуш, Паша да мұәјјән вахт тә’јин етмишди. Фәгат сәфәр бу мүддәтдән эввәл гәзанылмышди. Гәләбәдән сонра Анкараја дәнән Ататурк ону вағзалда гаршылајанларнн арасында олан Иһсан бәјә:

— Бах, Иһсан, јанылдым, бә’зон адамын әлиндән белә хаталар чыхыр, мән дә гәләбәјә тәхмин етдијимдән тез јетишдим,—демишди.

Сентјабр ајында бир кечә сәһәрә гәдәр Кечнөрән дағында Измирин алынмасы хәбәрини кәзләдик. Бирдән силәһлардан атош чымылды, кәзләнилән хәбәр кәлимишди. Һәр кәс севинчдән доған ачык јашлары ичәрсиндә бир-бирини тәбрик едирди.

Јајын сонунда Тезер, Әбдурраһман вә мән тәсйилимизә давам етмәк үчүн Истанбула гәјитмаға һазырлашдык. Анам бүтүн ушағларынн јанындан ајырмаг истәмәјәрәк Сәмәди вә кичик Күлтәркин өзү илә сахлады. Бир һәфтә чәкән сәјәһәтминиздә сонралар Ататурк вә Гуртулуш Савашы, Чүмһуријәтин илк илләри илә бағлы китаб нәшр едән Мадам Галусс әдында франсыз ханым илә бәрәбәр идик. Һәтта мадам Галусс өз китабында бизләрдән илә бәһс етмишди. Јолчулдуғумуз гатар, автомобиль вә «јајлы» дејилдән јатачаглы ат арабасы илә кецирдирик. Мәтбуатын Баш мүдирлијини, Измир, тәшкилатчысы Чевдәт Дүлкә бәј биз орда

гаршылады, евинде гонаг сахлады. Бир һәфтә су көрмәјән бәдәләримнә үчүн һамам, тәмиз јатаг, одеколон, хүсусилә дә о одеколон нә әләкәчәк бир нә мөт иди! Ертәси күн шиддәтәли јағыш алтында кәмијә миндик вә Истанбул дүшәнә тијшидик.

Анкараја кәдәркән Истанбул дүшәнә истиләсы алтында иди. Һәр тәрәфдә дүшәнә байраглары вә әскәрләри варды. Дөнүшүмүздә исә ишғал гүвәлләрини рәсми чәкилмәсәсинә бахмајараг, бунлар артыг јохду, јалныз түрк байрагы, јалныз түрк әскәри кәзә дәјир, јалныз түркчә данышылар ешилдилири. О аяларда инсаннн ичәрисини бүрүјән хошбахтлији сөзләрлә аялматг гәјримүкмүндүр.

Кәлдијим күн дәрһала университетә кетдим. Мән синфә кирәндә артыг дәрә башланмышды. Мәни гәфләтән гаршыларында көрән јолдашларым бағырышдылар, һамысы дәрә бир тәрәфдән дөврәјә алајаг Анадолу һаггында, Анкара һаггында мәлумат истәмәјә башладылар. Мән дә санки зәфәри газанан командан өзүм ишәм кими мәғрур төврлә чаваб верирдим. Ичимдә о дијардан кәлмәјимлә бағлы дудуғум гүрүр варды.

Дәрәсләрә башладым. Мәмләкәти һәлә тәрк етмәмиш дүшмәнә гаршы кәнчлијин нүмајишләри јәнә дә давам едирди. Бир күн јәнә бөјүк нүмајиш дүзәлдә, инкилис сәфирлијини өнүндә тәләбәләр өз етиразларыны билдирдиләр. Полис тәләбәләрә мане олмаурду. Биз гызлар артыг ајагтабыларымыз әлләримиздә јүрүјүрдүк. Јолларда «Јашасын Мустафа Камал Паша! Јашасын Бөјүк Милләт Мәчлис Нәкумәти! Дүшмәнләри гова!»—дејә бағырышардыг. Газетләр нүмајишләрә бағлы мағаләләриндә «Ағајевин гызы баша» дејә јазырдылар.

Тәһсил һәјәтатымын сон илләриндә аилмәс Анкарада олдуғу үчүн Тезерлә бирликдә һүсәјизадә Әлибәјин евиндә јашајурдыг. Сакиг, чалышған бир фәлсәфә факултәсини тәләбәси Тезер франсыз философу Гуллиот һаггында арашдырма апарып, мәнә дә бу саһдә билдикләрини, өјрәндикләрини дејирди. Бир күн дарыхдым вә:

— Даһа сәсини кәс,—дедим.—Һирсләнәрәк мәнә:

— Сән бәсит инсансан,—деди.

— Сән дә чох мүрәккәбсон,—чавбыны вердим.

Һүсәјизадә Әли бәј атама буну јазмыш вә «Тезер бир алим, Сүрәјја бир әләм» демишди. Атам буну мәнә данышанда төбиғ, мән бир әләмәм, Тезер дә мәнни ичимдә,—дејә өзүнү бәјәнән бир тәрздә чаваб веришимди.

Јарамазлыгларым университетдә һәлә давам едирди. Зейнаб ханым мүлкүнүн пәнчәрәләрини кәнарында кәзир, һамыны гурхудардум. Профессорумуз Әбүлүлә бәј:

— Көзүм нуру, бу күн дүшүп, сабаһ чыхарсыныз,—дејирди. Амма бир кечә јухумда јерә јыхылдығымы көрүнчә бу ишмидән

әл чәкдим. Башга күн синиф јолдашым Бәдијәнин башына мәктәб чантамы илишдирмишдим. О јерә јыхыланда барк гөрхум. Јахшы ки, һеч нә олмады. Синифдә оғлан јолдашларымыз бизә мәктәб јазар, әшјаларымызын арасына гөјардылар. Бир күн күрсүјә чыкыб:

— Һә сөјдәјәчәксинизсә, сөјләјин, мәктәбларын арасыны кәсин,—дедим. Бунунла да мәктәбләрә сон гөјулду.

Һүғүр факултәсинин сон синифидә икән Чүмһуријет е'лан едилди. Биз Истанбулда идик. Университетдәки бәзи көһнә фикирлиләри чыхмагла һамымыз чошғун бәјрам севинчи ичәрисиндә идик. Амма бүтөвүкдә Истанбула шашғынлыг һакимиди. Сонра Анкаранын әһвали-руһијәсини көрдүкдә Чүмһуријәтин мәнасыны орада даһа јахшы аялашылдығыны баша дүшүм.

Университет тәһсилим бу әһвали-руһијә ичәрисиндә тамамланды.

ПЕШӘМ ВӘ СОСИАЛ ИШЛӘРИМ

1924—1925-чи дәрә ичиндә университети битирдим. Инсан чох арзуладығы бир шеји әлдә едичә гәриба ујушмазлыг ичиндә олдуғуну көрүр. О руһи һал ичиндә јекәнә дүшүнчәм Анкараја кетмәкди.

Аилмәни јанына гајыданда онларын Кечирендә даһа бөјүк евә лашындыгларыны көрдүм. Бу евин ахур олан аял гатыны атам китабхана шәклинә салмыш, садәчә хатирә кими бөјүк дәмир һалғаны сахламышды. Чоһ бөјүк бағчамыз, бол мөјәмиз варды. Бу бағчадакы кичик еви өвмиздә Тикитин назари олан Чәләл Бәјар¹⁹ кирајә көтүрмүшдү, сонра Јусиф Акчурә сатын алды. Ән ширин хатирәләримизә сәһнә олан, Ататүрклә Ләтифә ханымын тез-тез зиярәт едикләри бу өвмиздә даһа өнчә мөмләкәти тәрк етмиш ермәнијә мәхсус ишим. О дөврлә јурд харичинә гачан милли азлыгларын малы хәзинәјә галырды. Фөгәт атам «архасында көз галмыш бир өв истәмирәм» дүшүнчәсилә еви бу ермәнидән 3500 лирәјә сатын алмышды.

Бағча ичиндәки гошумуз Јусиф Акчурә атамын ән јахшы достларындан иди. Бирликдә чохлаңа фикир мубәдиләс апармышдылар. Түрк очағы тошкилатында ејни гајә ил чалышараг мөдәни һәјәтатымыз зонкинләшдирмишдиләр. Јусиф Акчурә чоһ агылды, мәдәнијәтәли, ејни заманда чәкинкән инсан иди. Атам мүхтәлиф мәсәләләрлә бағлы тәңгиди фикирләр сөјләрәк о сакитчә динләр, һеч вәхт әскик олмајан папиросуну агзындан чыхармады.

— Еј өфәнди, сәнди галдын дәрә верәчәк низам-интизам?—

дејриди. Атам онун бу дүшүнчөсүннн тәғид едәндә дә Јусиф бәј:

— Виран олчас евдә өвдә-әјал вар, нә едим?—дејриди:

Артыг кәсә һүгүгшунасә ким евә дөнүрдүр. Синиф јолдашы Малаһәт (сонрала Чәфәр Тәјјар бәјни ханым) дә мәнимлә бирликдә Анкараја кәлдә вә биздә галды.

Анкараја дөнүгүмүздән аз сира Ататүрк анамы, атам, Тезер вә мәни евинә ахшам јемәјинә дәвәт етди. Биз онлара чатанда Ләтифә ханым Чавад Аббас бәј вә Мәгбулә ханымнн әри Мустафа бәјлә бирликдә отурумшуду. Ләтифә ханым бизи гәбулдәтди вә:

— Камал тарлададыр,—деди.

Аз сонра Ататүрк кәлди. Боз голф шалвары вә кетр кејининди. Бөјүк шөвг вә үмидлә кетдији тарладан тракторла дөнүмшүдү, јорғун вә мөсүддү.

— Ситарә ханым, Әһмәд бәј, үст-башым дәјнишдирмәсәң олармы?—суалына атам вә анам дәрһал:

— Тәбни, Пашам,—чавабыны вердиләр. Тарладан чох мәнүч дөнүмшуду. Атама:

— Әһмәд бәј, шамлар бөјүмүш вә аз гала мешә олмушдур. Бах, Етлик, Кечнөрән пар-пар јаныр,—деди.

Һалбуки о заман тарладакы шамлар һәлә көрпә фиданлар иди. күчләр исә галгаранлыгыды. Бүтүн шәһәрдә өлкүн лампалардан истифадә олунур, електрик јалныз Ататүркүн евинә вә шәһәрнн кичик бир һиссәсинә верилди. Ататүрк исә санки кәләчәји, јашајар сонсуз хошбәхтлик дүурду. Атама:

— Пашам, бунлар һамасы лап јахын заманларда сизни сәј вә директиваларинизлә олачак,—деди.

Бу арада Исмет Паша кәлди. Ататүрк бизим јетишиб тәйсил алдығымызә көрә мәнимлә вә Тезерлә фәхр едирди.

— Бах, Исмет,—деди,—Сүрәјја һүгүг факултәсинн битирди. Тезер фәлсәфә факултәсинн сон синфиндәдир. Түрк гызлары нә көзәл прәлиләјир...

Исмет Паша исә:

— Пашам, тәптәзә бир палтар кејиндим, һеч көрмәдиниз,—деди. Ататүрк сон дәрәчә сојуг әслә:

— Күлә-күлә кејин,—чавабыны верди вә бир мүддәт данышмады. Исмет Паша кетди. Јемәк заманы Ататүрк мәни сағ, Тезер исә сол тәрәфиндә отуртду. Чох хошәһбәт иди. Бизә кечмиш күнләрнин әјланчәли хатирәләрндән данышырды. Јемәк кәлән кимнн хидмәтчи Ататүркә, о исә бошгабы мәнә узатды. Тәбни ки, садчә әлиб гаршыма гојду. Сонра бошгабы Тезерә узатды. Мәнимлә үзбәүз отуран атамнн көзләриндән шимшәкләр јағырды. Јемәк хош кечди. Биз кәдәндә Ләтифә ханым:

— Евдә чәкәчәјин вар, атан сәнә чох һирсләди,—деди вә күлдү. Анаила атам партламаг үчүн евә гәдәр көзләмәдиләр. Ата-

түркүн бизи евә апармаг үчүн вердији автомобилә минәр-минмәз атам:

— Һүгүг факултәсинн битирмисән, амма адам олмамьсан. Дунјанын ән бөјүк адамларындан бири сәнә хидмәт едир, сән дә алырсан,—деди. Мән исә чох сәкитликлә:

— Нә едим, мән дә һүгүг факултәсиннн мә'зуну олан илк түрк гызыјам,—дедим. Атам һиддәтлә:

— Нә олсун ки, битирмисән,—деди.

Һәмнн сөзүн мә'насынн бу кун чох јахшы аналајырам.

Һүгүг факултәсинн битирмәјим Гәрб дунјасынн һүгүг дәирәләрндә дә мә'лум олмуш вә «илк түрк гадын һүгүгшунасы» сифәтилә мәнән бәһс едилмишди. «Rockefeller Foundation»⁵⁰ мәнә Парис Милләтләрарасы Һүгүг Институтуда үч ајлыг семинар тәгаудә тәклиф етди. Тәбни ки, чох бәрк севинмишдим. Атам кетмәјимн мәгсәдәјујүн сајды, вәзижәти дөврүн Маариф назирнн һәмдуллаһ Субһи бәјә анладараг разылығыны алды вә Парис сәфири Фәтһи Оқјар бәјә мәнимн ораја тәгаудлә кәләчәјимә даир мәктуб јазды. Фәгәт бир нечә күн сонра, һәмдуллаһ Субһи бәј мәни чәғыраг деди:

— Исмет Паша сәннн Парисдәки семинара кетмәјини истәмир. Милләјјәтчи Әһмәд бәјни гызы белә семинара кәдә билмәз,—дејир. Тәбни ки, бу мәним үчүн бөјүк хәјал гырылығы, ејни заманда һајат тәчрүбәси олды. Лакин Исмет Пашанын фикриннн чох тезликлә дәјишмәси нәтичәсиндә, бир ил сонра ејни семинара ики түрк һүгүгчусу көндирди.

Өлкә харичинә чыхмаг имканы әлдә едә билмәјинчә Әдлјјә Назирлијиндә Малаһәт илә бирликдә ишә башладым. Мән Чәзә, Малаһәт һүгүг ишләри шә'баләрнә јерләшдирилдик. Мәни баш мүдирнн отағында отуртдулар. Синиф јолдашым Фуад Сирмен дә ејни јердә стаж кечирди. Биз ики гадын һүгүгшунаса гаршы отрафымыздакылар нә кими мүнәсибәтлә олачакларыны һәлә өзләри үчүн мүзјәнләшдирмәмишдиләр. Мәсәлән, Фуад Сирмен илә иш јериндә дејил, јалныз отагдан конарда даныша билирдик.

Күнорта јемәји Малаһәтлә мәним үчүн проблем олмушду. Нә едәчәјинизи билмир, гарнымызә јалныз пендир-чөрәклә дојуррду. Чүнки һәмнн дөврдә Анкарада «Истанбул локантасы» алды ресторандан башга јемәк јејиләк јер јох иди вә бүтүн милләт вәкилләри дә һәмнн ресторана кедирдиләр. Тәбни ки, ресторанын ханым мүштәрәси әслә јох иди. Бир кун атамдан изн алыб Малаһәтлә бирликдә һәмнн ресторана кетди, онун кичик бир бөлүмүндә отуруб јемәјинизи једик. Биз таныдыклары үчүн хәбәр дәрһал долајы јолла Мәтбуат Баш Мүдирн олан атама чатдырылмышды. Бир кечә атам евә кәлинчә:

— Баш назир Рауф бәј Сүрәјја илә рафигәсиннн ресторанда јемәк једијини вә һәр кәсин бундан данышыдығыны сөјләди. Ки-

табханаја кедон бир ханым вармыш, онун һаггында да деди-году јайалырымыш. Бундан сонра кунорта јемәји үчүн мәним јаныма келин,—деди.

Рауф бәј китабханаја кедиб ишләмәси учбатындан дилләре дүшән ханымын өз бачысы олдугуны сонрадан өјрәнди! Бу һадисәдән бир нечә күн сонра тәсадүфән Атаүрк Ләтифа ханым илә бирликдә бизә кәлди. Мәним иш һајатымдан мәйну олуб-олмадығымы сорашду. Һәммил һадисәни данышдым. Онун мәним тәрәфини сахлајачағыны көзләдијим һалда Атаүрк:

— Атаным да, Рауф бәјини дә һаглары вар,—деди.

Ертәси күн назирликдә чалышаркән назир Ничати бәј тәлаша олаға кириб деди:

— Сүрәјја, һазыр ол, һазыр кәлиб сәни јемәјә апарачақ.

Мән дә, бүтүн јоллашарым да һејрәтләндик. Бајыра чыханда Атаүркүн боз рәнкли ачығ бир автомобилдә Сирт милләт вакили Маһмуд бәј вә јавори Мүзәффар бәјлә отурадуғуны көрдүм. Мәнә:

— Ләтифа бу күн сәни кунорта јемәјинә көзләјир,—деди. Һејрәтдән даныша билмирдим. Автомобилә миндим. Јолда һәр кәс бизә бахырды. «Истанбул локантасы»нын гаршысында автомобил дајандырды, Бозкү милләт вакили Салиһ бәј чөлә чағартдырды. Ајдын мәсәләдир ки, дарһал бүтүн милләт вакилләри ресторандан бајыра чыхдылар. Атаүрк бир аз онларла данышды, сонра јүксәк сәсла:

— Мән бу күн Сүрәјјаны өз евимизә апарырам, сабаһ ресторан-да јејәчәк.

Евләринә кединчә Ләтифа ханым:

— Ахшам Паша бу ресторан мәсәләсинә көрә чох әсәбиләшди, нә лазымдырса, едәчәгини сөвләди.

Бирликдә јемәк једик. Јемәкдән сонра Гур'ани-Кәримин тәрчүмәсини охумагда олан Атаүрк ханымына:

— Бах, чәннәтдә дә сәнин кими сәләф тәһли, гара көзлү мәләкләр вармыш,—дејә саташды.

Ертәси күн бизим бу јемәкхана һекајәсини ешидән бәјин ханымлар, о чүмләдән кеҗмиш Данизчилик назирни Иһсан бәјин арвады Нуријја ханым, һәмдуллаһ Сүбһи бәјин ханым да кунорта јемәјинә ресторана кәлишдиләр. Биз дә бу һадисәдән сонра раһатлыгла кәнарда јемәк јејә билдик. Атаүрк өзүнүн бу һәрәкәти вә давранышы илә гадынларын чамаат арасында һәрәкәт сәрбастлијини нечә горумағ истәдијини көстөрмишди.

О дөврдә Атаүрк Анкаранын руһуду вә Анкара һәр һалда чох аз шәһәрә нәсиб олан бир шөвг, һәјачән вә инкишаф һавасы илә јашајырды. Мәсәлән, Атаүрк дөврүндә Чүмһуријјәт бајрамлары елә бөјүк һәјачән вә дујғу илә гејд олурурду ки... һамымыз бир ај әввәлдән һазырланар, о күнү сәбирсизликлә көзләрдик.

Атаүрк даима чох шығ мүлки палтарда кәзмәсинә бах-мәјарағ, дипломатик корпус рәсми униформаларыни кејирди. 29 октябр күнү⁶¹ Анкара Паласын өнүндаки күчәдә рәсми-кечид олуруду. Стадион һалә тикиләмәмишди. Бөјүк Милләт Мәчлис бинасынын өнүгә гојулан јүксәк трибунадан Атаүрк әјнидә фрак, сағ әлиндә силлиндир, бә'зән пелеринини чининә атмыш, әтрафында јүксәк рүтбәли командаларла мәрасимә тамаша еләрди. Биз икә рәсми-кечиди Анкара Палас мейманханасынын өнүндә гурулан трибуналардан сәјр едирдик. Кечә верилән Чүмһуријјәт балы икә о дөврүн өлчүләринә көрә мөһтәшәм сәјалырды.

О шөвг, о һәјачән, о сәһмини һавасы илә 1925—1929-чу илләрин Анкарасында һајатымын ән көзәл илләрини кечирдик. Анлә һајатымыз атамын Малтадан керн дөнмәсиндән бәри һеч бир үзүн-тү илә кәлкәләнмәмишди. Бир-биримизә чох бағлыдығ вә әнлә бирлигимиз хошбәхтлијимизин нүвәсини тәшкил едирди. Чүмһуријјәт балларынын бирини әрәфәсиндә Мәчлисдә дөврүн Малијјә назирни Шүкүр Сарачоғлуна атам бир малијјә проблеминин мүзакирәсилә әлағадар суал верибмиш. Һәр һалда суалдан разы галмајан Сарачоғлу атама:

— Әһмәд бәј, сизин түркчәнин әнләмирам,— дедәрәк бизим Гафгаздан кәлмә олдугумуза ишәрә етмишди. Ертәси күнүкү бала Йәзимдән көндәрлән телеграм шәһәри су басығыны хәбәр верирди. Шүкүр Гаја мәнә вә Тезерә телеграмы балда охумағы таишырды. Биз дәрһал:

— Биз түркчә билмирик,—дедик.

— Нә демәк истәјирсиниз?—дејә һејрәтләнән Шүкүр Гајаја һадисәни баша салды.

— Сиз белә шөјләрә гарышајын көрәк, телеграмы охуну,—дејә ону бизә охутду. Бу һадисәдән дә көрүндүју ки, атамызә гаршы едилән һәр һансы бир һәрәкәт дәрһал биздә әкс мугави-мөт јарәдырды.

Илк 29 октябр балы һамаменү сәмтиндәки Түрк очағынын бинасында кечирилмишди. Бөјүк һәјачанла һазырлашмыш, үзүмә дә лудра сүртмүшүдүм. Киришдәки әјнада өзүмү көрүнчә һеч бәј-јемәјиб дәмәллә сийдик. О күнләрдә о кичик бина бизим үчүн санки бир сарајды. Онун ичиндәки һиссләр али иди, дуја-рағ јашајырды о күнләри. Ишғалдан гуртулманын, истиблад үсули-идарәсиндән сонра Чүмһуријјәт идарәсинә саһиб олманын мәнәсыннә тәрчүбәләримизә әсәсләнарағ аналлајырды. Гуртулуш Савашынын вә гурмаға башладығымыз јени дөвләтин вердији гү-рүр вә өзүнә инам һисси мәмләкәтин гәлби олан Анкарада һәр бир түрк руһуну сармышды. Нә язығ ки, заман кечдикчә һиссләр дә коршалыр. Инди 29 октябр сәдәчә бир әскәри бајрамла гејд олурур.

1925-чи илләр Анкарасында дипломатик корпус, милләт вә-

килләри, назирләр вә буиларын аялсә арасында чох сых, сәмиңг вә кәстөркәсиз гаршылыгы бағлылыг варды. Кичик шәһәр икән бир дөвләтин пайтахты олан Анкаранын мадди имкансызлыглары әслиндә вә чүр кәстөркәләрә шәраит жаратырды. Анкарада мәс-кунлашмаг үчүн коләнләр кичик бәг евләриндә, узат сәмтләрдә чох бәсит шәртләр ичәрисиндә турмаг мәчубирјјәти гаршысында га-лырдылар. Шәһәр пайтахт һавасына заманла бүрүнчәкәди. Јени вә о заманын Анкарасы үчүн чох мөһтәшәм көрунүн биналар иш-са едилдји јерләрдә халг базар күвләри чолуг-чочугуну да јанына аларга вә мәдәнијјәт имарәтләрини сәјр етмәјә кәдирди. Нәгил-јәт васитәси киһи ат, ешшәк вә ат арабаларындан истифадә олу-нурду. Автомобил чох азды. Бир мүддәтдән сонра «гапдыгачды» ады илә танынан бөјүк автомобильләрдән «долмуш» («Такси» ма-насында—В. Г.) киһи истифадә едилмәјә башлады. Неч үнутмарам, бир күн «гапдыгачды»ја минәндә пул топламагда кондуктора кө-мәк елән кичик оғлан ушағынын әлиндә узун зопа көрдүм. Зопа-нын нә ишә жардығыны сорушанда:

— Мәдәнијјәт зопасыдыр,— деди.— Көрүрсүнүзү, милләт ав-томобилин сағындан, солундан һејванларын белиндә үстүмүзә кө-ләр. Бу дөјәнәклә мән онлары итәләјирәм.

Польша сәфарәтханасы Кечнөрәндә иди. Кәңч сәфарәт катиб-ләри һәфтәдә бир-иһи дәфә евинизә кәлирдиләр. Онла-рын арасында Савина адлы чох сималы бир кәңч варды. Атам онун һағында «Гызларын көзәл дедији адам кәлди»,— дедириди. Дипломатик корпусун үзвләри арасында да сәдәлик вә сәмиһи-јәт үстүн јер тутурду, һәр дөвләт Түркијәә өзүнүн ең сәмма тә-симличәрини көндәришиди. Эчәниби сәфирләр үчүн Түркијәә дүшмәк бир шәрәфди. Алман сәфарәтханасы јарымфабрикат бир бина иди. Илк ишса едилән сәфарәт бинасы рус сәфарәтханасы олду. Франсыз сәфири М. Саррай вә онун көзәл гызы киһи һәфтәдә бир дөфә бизи зиярәт етмәјә кәлирдиләр. Атамын Франсада Ренанын тәләбәси олмасы сәфирини она хусуси рәғбәтлә јанаш-масына јол ачмышды. Бүтүн назирләр вә милләт вәкилләри, он-ларын әнләләри бир-бирләринә чох јахын иди. Атам ахшамлар бир чох милләт вәкилләринә мүхтәлиф мөвзуларда мәсләһәтләр верир, хусусән франсыз ингилабындан данышыр, мүгајисәләр апарыр. Чүмһуријјәт, һуријјәт, мәдәнијјәт фикирләри илә бағлы мүбаһисәләр едирди. Кечнөрәндә, сәһв етмәрәмсә, дөјәсән Сиһрт милләт вәкили олан һүсәйн бәј адында хош көркәмли бир гоһшу-муз варды. Бир күн атама:

— Әһмәд бәј, сән бу гәдәр тәһсил алмысан, мән исә јалныз иб-тидан мәктәб битирмишәм. Икимиз дә милләт вәкилијик. Ара-мызда һеч фәрг јохдур. Бу нечә ишидр?— дедишиди. Бу шәхс ил-ләрчә Истиггал Мәһкәмәсинин Рәис олмуш вә бир јығын инсајм өзүнүн бу зәһнијјәт вә јеткинлик сәвијјәсиндәки фикирләри илә

кунаһландырага мәһкум етмишди. Әслинә бахсан, бу күн дә һүсәйн бәјләрлә Әһмәд бәјләр арасында о гәдәр бөјүк фәрг јохдур.

Кечнөрәндә јашадығымыз илк вахтларда Бизим сәмтләрдә електрик јох иди. Атамын тәшәббусу илә орлада бир мәһаллә тә-шиклаты гурулду, атам рәис сечилди, рәислик отағына да атам бир шәкли асылды. Ичтиман ишләр назир Рәчәб Пекерә⁵² көн-дөрлән тәкидди тәләбәләр ичтәһәсиндә Кечнөрәндә електрик кәлди. Иди Ушағлары Мүһабизә Гурумунун бахым еви олан бинада һәмһи һадисә барам едилди. Топлантыда иштирака етмәзәјимизә бахмајараг, гәдәһләр сәј вә бачарығы гаршысында тәшәккүр әла-моти оларат атамын шәрәфинә галдырылымышды. Бир мүддәт сонра атам Сәрбәст фирғәә кечди вә адалар вахтинә шуқранды дујдыглары Әһмәд Ағаолунун шәклини отагдан чыхардылар.

О илләрдә бир күн Сәмәд хәстәланди, ағзындан ган кәлди. Бө-јүк талаш вә үзүнүтәј дүшдүк. Нәкимләр бир мүаличә јолу кәстә-рә билмәдиләр, амма башына буз гојмаг лазым олдуғуну сәјлә-диләр. О дөврәдә буз надир бир нәмотди. Атам дәли киһи атығын белинә атылды, һәндәвәрләки дағлара кәдөрәк буз вә гар газыды, чуваллара бүкүб кәтирди. Евин бағчысында бир чала газды, он-ларын үстүнү торпагла басдырды. Лазым колдикчә орадан чы-харырды. Бах. атам ушағларына муһасибәтдә бу гәдәр фәдакар иди.

Ататүрк илә Ләтифә ханым Кечнөрәндәки бу евинизә тез-тез кәлирдиләр. О дөврләрдә Ататүрк муһис әилә мүһитиндә вахт кәч-ирмәјә чох сәвир, јетишүн кәчләри бир ата фәрәһи илә илзәјир-ди. Биз о илләрдә Анкаранын сәјлән, охумуш, јүксәк тәһсил көрмүш вә Гәрб аялымында һәјјәт мүбаризәсинә атылышы кәчлә-ри идик. Она көрә дә атам сәвкә вә тәғдир һиссләрини биздән әсир-кәмәзди. Дәчәликләримизә күләрди. Бир күн Тезер илә бирләкдә дәрәд әллә пианино чаларкан чох көзәл чалаган бачымын тәғид вә дузлешләринә дөзмәјәрәк онун әлини чырмагламышдым. О кәчә Ләтифә ханымла бизә кәлән Ататүрк, Тезерин әлине нә олдуғуну соруду. О:

— Пиһик чырмаглады, әфәндиң,— чавабыны вердикдә. Ататүрк:

— Аман, о нә тәллүкәли пиһикдир, говун ону евлән,— деди.

Тезер мәнә баһараг:

— Чох сәвирк, әфәндиң, гова билмәрк,— деди. Ататүрк ишһи

анлајычыча гәһгәһә чәкиб күлду.

Ататүрк Анкаранын бал вә зијәфәтләриндә бизләрин дә олма-сыны арзу едирди. Белә дөвәтләри биз чох хошлајыр, бөјүк зәғә-лә һазырлашыр, бәзәнир, дојунча күлүб-әјләнирдик. Исет Паш-шанын евиндә верилән бир зијәфәтә хәстә олдуғумдан кәдә биләмәишидим, әилә кери дөнәндә онларын данышдыгларына гу-лаг кәсилмишдим. һәмһи күн чох әкс-сәда доғуран бир һадисәниң

баш вердијини аңлатдылар. Ханымлар јенчә башларыны ачышдылар. Зияфәтә Чәләл Баярдын арвады Рәшидә ханым башы өртүлү кәлир. Нәр кәсдә бир шашгылыг. Ататурк она:

— Ханым әфәнди, нә үчүн башыңыз өртүлүдүр?—дејә суал верир? О нәс:

— Мүсаидә еднн, бә’зи кимсәләрнн башлары өртүлү галсын,— чавабынн вермәјә чәсарәт едир. Рәшидә ханым һәлә һәмнн дөвр-дә Ататуркә белә чаваб верә билән бу чүр горхмаз бир инсанды.

Јени һәрфәлр чыхдығы вахт Тезер бир гәјдә оларәг ев-ев долашыб һамыја јазыб-окумаг өјрәлдирди. Јанымыздакы евдә вокли Рочәји бојин багысы Чәлилдә ханым јашајырды. Чох мараглы инсан олан бу гадын Румелидә иди. Ону нәр кәс сефир вә арзулајырды. Тезер она дә дәрәс верирди.

Бир күн Тезер:

— Чүмһуријәт нәдир?—дејә сорушмушду.

— һүрријәтдә бир һүрријәт кәлдн һа, инди дә башына бир «чүм» гојдулар, олду чүмһуријәт, бах олар,—демишди.

Ататурк буну ешитмиш вә бир күн башынын дәстәси илә Кеч-ерөн гәһвәханасына кәлибмиш. Халидә ханым вә гонум-гоншусуну чагырыб һәмнн суалы верәлдә, Халидә ханым дә ејни чавабы вермиш вә Румели шивәси илә буну дә әләвә етмишди:

— һүрријәтә «чүм» гојдун, говдун падшаһы, кәлдн отурдун јерндә.

Тәбнн ки, бу чавабын Ататуркүн гәлгәһәләринә сәбәб олдуғуну әләвә етмәјә ештиҗә жохду.

Анкара сәдчә көзәл топлантылар, әјләнчә вә чалышмалара мејдан олмурду. О дөврүн түкүрпәдичи сәһнәләри дә вар иди.

Бир сәһр Тезер илә Ылүз мејданында кечдрдик. Бир јерә дырманмиш бир дәстә бәјаз көјәкди адам кәрәк. Узәгдан онлары бојачы зәни етдик. Јахынлашыныча буналарын сыра илә асылмыш адамлар олдуғуну дәһшәтлә аңладыг. Истиггал мәһкәмәсинн гурбанлары. Сарсынты о дәрәчәдә гүвәтли олмушду ки, инкнмиз дә өкүмәјә башладыг. Фәғәт бу мәнзәрә күн кечдикчә Анкарынн нормал көрүнүсү олды. Бир мүддәт сонра бу мејданын гаршысындакы јемәкханадә һәр кәс јејиб-ичирди. Халг психоложи сүрәтдә һәр шеји һәзм едирди.

Атам евимзинн бағчасында ары бәсләјир, түклү шалка кејрәк пәтәкләрнн јанына кедирди. Бир күн Әли Чәтингаја бизә кәлиб атамы бу вәзијәтдә көрүнч:

— Вај, Әһмәд бәј, шалкамы кејирсиннз? —дејә тә’нәјә башламышды. Бир мүддәт сонра шалка дөврү башланды вә ејни Әли Чәтингаја Истиггал мәһкәмәсиннн роисн оларәг шалка ганунага гаршы чыханлары е’дам чәзәсинә мәһкум етмәјә башлады. Атам она:

—Инанмадығыңыз фикирләр әлејһинә гәрәр верирсиннз, мәни шалка кејдијим үчүн тәңгид едән сиз дејилдиннзми? —деди.

Әли Чәтингаја мараглы шәхсијәтдә. Кечмишдән јангынсөндүр-мә забитн олан бу шәхс Малта аласында төкбашына инкнлис дили-ни сон дәрәчә көзәл өјрәнмишди, керн дөндүкдән сонра Ајваалыгда дүшмәнә илк гурушуну сыхмышды. Амма снјаси һәјәтдә парләјиб вәзифәјә чатыныча атамнн дилиндән дүшмәјән «Шәрғдә» мәзлум вәзифәјә кәлинчә мәзлумлуғуну иштигамыны алыр» принсиин илә һәрәкәт етмәјә башламышды. Ән јахын досту Нанл бәји белә с’лама мәһкум етијинн өрнәнинчә арвады бајылмышды. Чавид бәји⁵³ дә е’дам көтүрүнә кәндәрмәси сонралар она мүдднш бир вичдан әзабы верди. Истиггал мәһкәмәләрндән чох илләр сонра Әли Чәтингаја, арвады вә биз Јаловада идик. Чавид бәјин ханымынн дә орада олдуғуну ешидинчә, Әли бәј мәни онун јанына кәндәрәк Чавид бәјин ушағынын бир јардыма ештиҗә ојуб-олмадығыны сорушмағымы хәһиш етди, Кетдим. Чавид бәјин ханымы гүвәтли вә сөрт руһду инсан иди. Бир арзусу олмадығыны вә Әли бәји кин бәсәмәдијини сөјләди. Буну ешитмәсинә бахмајарәг, Әли бәј вичдан әзабындан гуртура бйләлдн вә Тәшвијигјә санаторијасында өлүм јатағында икән дедији:

— Чавиди мән өлдүрмәдим,—сөзләри илә чан вердијинн ешитдик.

Анкарадакы Истиггал мәһкәмәсиннн ичласларыны мән дә бир-ки дәрә фәкч һүғуғу оларәг изләмишдим. Әли Чәтингајанын башчылыгы алтындакы мәһкәмә Измирдә ортаја чыхарылан Ата-туркә сүй-гәсд мүттәһимләрнн муһакимә едирди. Бүтүн кобудулу-ғуна рәғмән Әли Чәтингаја мүттәһимләрлә инчә дөваранышды. Мән Чавад бәјин өзүнүмүдәфиэ иштиғни һејрәтлә динләдим. Фөв-гәл’адә бир мүдәфиэ ишти сөјләјән Чавид бәј:

— Сағ тәрәфиниздә јахшылыг, сол тәрәфиниздә пәслик мә-ләкәри вар, башыңызсы сол тәрәфә чевирмәјин,—дејә өзүзүзү би-тирд. Нһһад бәјин мәһкәмә просесиндә профессор һүсејнзәдә Әли бәј дә мүттәһимләрдән Гара Камал илә достлуғу сәбәбиндән һәсб едилмишди. Мәһкәмәдә Әли Чәтингаја она:

— Сиз инәсиниз, елә дејилми?—сорушунча

— Хејр, әзәрбајҗанлыјам,—чавабыны вермишди.

Ејни мәһкәмә просесиндә Чавид бәјин кағызлары ичәрисиндән атамнн дә она бир мәктубу тапылмышди. Бир енсиклопедија һа-зырламагда олан Чавид бәј атамдан «сажанс» кәлмәсч һагғында мә’лумат истәмиш, атам дә һәмнн мәктубла она изаһат вермиш-ди. Бу мәктуб ашқара чыхарылыныча бә’зи гәзәтләрдә атамнн дә бу просесләрлә бағлылығына ишарә едән јазылар чыхмаға баш-лады. Атам дәрһал бир мәғалә илә чыхыш едәрәк һәмнн јазыла-рыны мүәллифләрнн өз сөјләдикләрнн исбатә чагырды, әкс тәг-

дирдә онлары јаланчылыгыда иттиһам едәәјини билдирди. Һадисә беләчә бағланды.

Атамы бәјүк досту доктор Назимбәј⁵⁴ дә Измир истиглаһ мәһкәмәсиндә иттиһам едиләрәк е'лама мәһкум олунмушду. Атам сәһр сәһр саат 6-да ағамы о заман Харичи ишләр назир ишләәни вә арвады доктор Назим бәјини гохумларындан олан Тоғиг Рүшту Арасын⁵⁵ јанина бу чазанын өмүрлүк һәбсә чеврилмәси үчүн вәситәчилк сәләмәт кәндәрди. Анчағ ағам оһи бош гәјәтди. О күндән сонра Тоғиг Рүшту бәј һеч севмәдим. Бу чүр мәсәләдә белә вәситәчилк етмәји өз үзәринә кәтүрәмәшидән.

Һүсејн Чәһид (Јалчы)⁵⁶ бәј дә бу мәһкәмә просесиндән сонра сүркүнә кәндәрилдијини Чорумдан Анкараға кәлди. Атам ону Кечнәрәндәги евимиздә дә'вәт етди. Икисини дә нә гәдәр үзүкү қачышығлары илди дә хатирмәләдир. Чәһид бәјин бу гәдәр һадисәләрин ич үзүнү көрүб јашадығдан сонра ону сүркүнә кәндәртдирән Иһөнү илә нәчә дост ола билдјини һеч чүр ағлаја билмирәм.

Јассыда мәһкәмә⁵⁷ просеси заманы Башол илә Әли Чәтингајачи чох мүгајисә етдим. Бирн кәһнә бир әскәр, о бириси Кассасија Мәһкәмәси Ронси иди. Һеч шүбһә јох ки, Чәтингаја даһа аһчәнәб һәрәкәт едирди. Илди Јассыда күнләрини хатырларкән 45 илдә нә гәдәр әз прәлләмәш олдуғумузу ағлајырам.

Ататүркүн һүғуға олан еһтирамы нормал мәһкәмәләри гануусу һәрәкәтләрдә бағлы проселәрә гатмады. Бу иши һүғуг илә һеч бир алағаси олмајан вә мәһкәмә һеј'әти үзвләринин һүғуғунас олмадығы Истиглаһ мәһкәмәси вәситәсилә һәјәтә кеңирди. Минн төссүф ки, Јассыда бунун там әксин олду. Һүғуг зүлм алағтнә чеврилди.

Әввәлдә дә гысачә гејд етдијим ки, һәлә биз ушағ икән Биричи дүня мүһәрибәсиндән әввәл дөврүн ачығ фикирли зияләтләринин иштиракы илә евимиздә кеңирлән топлантыларда «Түрк очағы» фикри чох јайлымышди. Биз ушағкән Бәјазиддә Соғанаға мәһәлләсинин мәркәзиндә гурулан топлантыларда иштирак едир, Халидә Әлиб Ханамын «Јени Туран» шәрғисини хорла охујурдуғ. Түрк Очағларында үзвләрин аиләләри илә бирликдә иштирак етдиләр ки, конфранс вә чешидил топлантылар тәшкил олунурду. Һәмдуллаһ Сүбһи бәјин рәһбәрлијилә Јусиф Акчара, доктор Фотһин, Һүсејнзәдә Әли бәј, һәсән Фәрид, Бурһанәддин бәј илди дә хатырладығым фәал үзвләрди. Бир кәчә он алты јашында кәч гәч сәһнәдә «Еј ијизәм, тик» шәрғисини охуду. Сәндә ады һәмнин гыз бир мүддәт сонра Һәмдуллаһ Сүбһи бәј илә вәләнди вә вәфатына гәдәр чох севкили достумуз—Сәндә абламыз олду. Ичиндә бәјүмүш олдуғумуз бу мүнәт, интеллектуал, вәтән-севәр, миллијәтчи бир дәирә, бизләр исә о һаванын етирмәләри идик. Анкарада јерләшдијимиз илләрдә Түрк Очағы Һамаһөнүһ-

дәки бир бинаны тутурду. Конфранслардан башға топлантылар, топлар вә баллар кеңирлириди. Сонралар Һәмдуллаһ Сүбһи бәјин Америкадакы түркләрдән топлдығы пуллар дә сәрф едилмәклә Түрк Очағы үчүн јени бир бина тикирилди вә бәјүк фәдакардығлар нәтичәсиндә чох көзәл дөшәнди. Бу бина илди Етнография музейидир. Мәдәни һәрәкәтнин мәркәзи јенә дә бура иди. Һәтта Ататүрк 1930-чу илдә гадынлар бәләдјијә идарәләринә сечмәк вә сечилмәк һүғугуну верән гануну чыхармамышдан өнчә бу бинада Афәт (Инан) ханымын шәрәфинә бир конфранс тәшкил етдирмишиди. Башда өзү олмағла бүтүн Анкаранын үздә олан әдәмләри дипломатик һеј'әт мәчләсә дә'вәт едилмишиди. Мән о заман Дөвләт Шурасында чалышырдым. Бизләри дә Президент идарәсинин Һүсејн кәтиби теләфонла чағармышыди. Аз сонра Халғ Евләри Тәшкәллаты гурулду. Бир күн Һәмдуллаһ Сүбһи бәј Түрк Очағлары конгреси кеңирмәјә дә'вәт едилди вә өзүнә дә Түрк очағларыны ләғв едәрәк Халғ Евләринә чевирмәк әмр едилди. Бу һадисә Һәмдуллаһ Сүбһи бәјин чох иңичтиди, анчағ һәмнин күнләрдә бу кими вәзијәтләрдә һеч бир мүғавимәт имканы јох иди. 1950-чи илдән сонра Түрк очағларыны јенидән дирчәлтмәјә тәшәббус кәстәрилди дә, нәтичәсн олмады, чүнки онлар артығ өз функција вә идеалларындан узағлашдырылмышды.

1928-чи илдә Анкарада вәкиллик ичәзәси алаңда јенә дә чох әзуләнән шејин әлдә едилмәсиндән доған бир һисс дүјүм. Севнирдим, јохсә нә едәчәјини, һансы јолларла мүбаризә апарачығмы дүшүнүрүм? Билмирәм. Бу әвһәли-руһијә ичәрисиндә атамын төвснјәсилә Анкарада вәкил Чамал Назим бәјин јазы ишләриндә чалышмаға башладым. Илк ишин бир бошана даваасы олду. Мәһкәмәјә кәләркән бәјән әдәмлар чухамы галдырыб шалварымын олуб-олмадығына марағ кәстәришдиләр. Һәкимләр мәнә чох дигәт кәстәрдиләр вә пешә һејәтмә сон дәрәчә нормал шәртләр даһилиндә башладым. Бу арада һағында мүтләғ адышыммағ истадјим бир һадисә баш верди. Вәкиллик ичәзәси едилығмы ешидән рус сәфири М. Сурич мәнә баш чәкәрәк о вахтлар Русија илә арамыздакы тичарәт ишлләри илә марағланан «Нефтсиндикат» ширкәтинин вәкиллији вәзифәсини тәклиф етди. Атама данышдым, бу тәклифи гебул етмәјиндә мәнфи чәһәт көрмәди. О илләрдә Русија илә арамыздакы мүнәсибәтләр чох јакшы иди. Рус дипломатлары Харичи Ишләр назирлијиндоки јүксәк рүтбәли түркләрә телефон едир вә онлары рәсми истираһәт күнләрини олан чүмә күнләриндә өз сәфарәтханасындакы чај мәрәсимләринә чыхарыдылар. Бу әвһәли-руһијәнин тәсирилә иши гебул етдим вә чалышмаға башладым. Һәр күн күнортјаға гәдәр «Нефтсиндикат»да олурдум вә о замана көрә јакшы әмәк һағы—300 лирә алачадым. Күнортбадан сонра исә әвһәлики иш јеримдә сәр-

бост вәкил кими чалыштырдым. Бу арада Гарсан 5000 түрк лираси зәһәт һаггы олан бир иш кәлди. Вәзирәттиңди чоң мәм-нүрдүм. Фәгәт ишә башладыгыңдан 15—20 күн кечмиши чок, бир кечә ево кәлән атам:

— Сүрәйя, «Нефтесиндикат»дан исте'фа верәчәксән. Исмет Паша мәнн чагырды вә гызымн бир коммунист тошкилатында чалышмасына ичәвә вермәдирјини билдирди,—деди. Исмет Пашаја:

— Пашам, һәр чүмә күнү рус сәфарәтханасына чаја кетмәмиз үчүн әмр верән сизсиниз. Гызым бу иши гәүл етмәмишдән әвәл, мәнә сөйләди, мән бурада слә бир манев кәрмәмишдим. Тәклифи-нинә өзүнә сөйләтәрәм,—дедијини дә әләвә етди.

Мән чоҳ үзүлдүм вә әсбиләшдим. «Исте'фа вермәјочәмә»,—дејә тәрәлијим тутду. Атам:

— Гызым, атаның вәзирәттини дүшүн,—дејә аралыға кирди. Нәтичәдә мән он беш күнүк чалышмадан сонра «Нефтесиндикат»дан «сәрбаст вәкиллик фәалијәти» дәһа чоҳ вахт ајырмаг истәјирәм.—бәһанәсилә исте'фа вердим. Табин ки, һејрәтләндиләр «Нефтесиндикат» илә олан әләгәмин инкишафыны вахты бир аз габаглајараг бурада аялатмаг истәјирәм.

1932-чи илдә Истанбулда көңәндә атам артың нә Мәтбуат Баш мүдир, нә дә милләт вәкили дејил, сәдәчә тәгаудә олан бир профессор иди. Тәзәдән «Нефтесиндикат» баш чәкәрәк вәкилик јери истәдәм. О заманлар бу тәшкилатын Истанбул бүросунда Әсәд Әрсәбүк, Шүкүфә Еркинтләр вә адыны хатырламадыгмы үчүнүк вәкил вахтилә мәннм чалышмада олдуғум вәзифәдә идиләр. Мүрәчәтигә верилән чаваба сәдәчә ичра ишләри үчүн бир вәкилә етијајачлары олдуғуну вә бу иши мәнә ләјиг көрмәдикләрини билдирдиләр. Мән һеч нәјә әһәмијәт вермәјәрәк разылыг вердим. Вә ајда 150 түрк лираси маашла јенидән «Нефтесиндикат»а ишә кирдим. Партијаның Баш кәтиби Сәфәт Аргана бир мәктүб јазарг: «Мән Нефтесиндикатда вәкил олдум. Артыг гаршыңызда Әһмәд Ағаоғлу дејил, мән дајанмышам. Нә едәчәксинизсә, един»—дедим. Табин ки, һеч бир чаваб кәлмәди. 1938-чи илн сонларында һәсән Саканын евиндәки бир топантыда Сәфәт бәј бу һадисәнн јада салды вә «бу гызын әлиндән чоң чәкәди»—дејә мәнә аташды. Бәли, бөјүјүб пешә саһиб олдуғдан сонра белә мәнә едилән һаг-сызлыглара гаршы үсјана галхыр, давраңышларымыла бу һиссини ашкәра чыхармаға һеч бир манев көрмүрдүм.

Гајыдаг Анкара илләринә «Нефтесиндикат»дан ајрылдыгдан сонра сәрбаст вәкил кими иш һәјәтигә давам етдирдим: «Бир күн иш үчүн Әдлийә назирлиңнә кәдән атам бир кишини јалан-дан анд ичдиңнә шаһид олунча» әдәләт меканизми һаггындақы фикерләрини дәјишдирмишди. Мәнә:

— Әдлийәнин вәзирәттин бәјәнмәдим: Башға бир ишдә чалыш-сан даһа јахшы олачаг,—деди.

1929-чу илдә гурулан Дөвләт Шурасында мән, Мәләһәт Рү-чан вә Мүкәррәм Ирдил бирликдә чалышмаға башладыг. О заман Дөвләт Шурасы дөрд даирәдән ибарәт иди. Мән низамәнә һазыр-лығы илә мәшғул олан «Тәғзимәт даирәсіндә» чалыштырдым. Адамбашына күндә орта һесабла он иш дүшүрдү. Бир-ики саһи-фәлик бу ишләри кечмиш мә'мурлар гәһвә ичмәк вә сипарет чәк-мәк үчүн ајрылан фәсилләләрә ики күн әрзиндә битирдикләри һалда бизләр ејин һәчмил ишләри тәләсик сонә чатдырыб сонрақы бош вахтда дарыхмаға башлајырдыг. Дөвләт Шурасы бинасынын ики нәрдиваны вар иди: өн тәрәфдә кениш кириш нәрдиваны, јән тәрәфдә исә хидмәти нәрдиван. Бир күн гәрар чыхарылды вә Дөвләт Шурасы үзүв олмајанларын јән пилләкәнлордан истифада етмәләри тәләб олунду. Ертәси күн мән јәнә баш пилләкәннин пил-ләләрини ики-ики атланараг ишә кәлдим. Буну ешиңдән Дөвләт Шурасы Рәнсә вә Даирә рәнсәләри топлашараг давраңышымын сә-бәбини сорудулар. Мән:

— Арамызда һеч бир фәрг олдур Бир нечә ил сонра мән дә сиз-ләрә ејин сәвијядә олачагам. Бизим јән нәрдиванлардан чыхма-гмыз баш тутан иш дејил, бәрәбәрлијин позулмасыдыр, орадан чыхмајачагам,—дедим.

Мәнә хәбәрдарлыг едәрәк бу һадисә барасындә кимсәјә данышма-магмы ташырылдым. Мән исә отаға гајыдан кими «баш нәрдиван-ларын пилләләрини ики-ики чыхдыгмы үчүн хәбәрдарлыг алдым»,—дејә һәмнин гәрәра гаршы олдуғуму аялаттым. Евдә дә бу һадисә-нини данышдым. Мә'мурлар нечә бәсит дүшүнчәләрдә нечә һаг-сызлыглар едилдијини вә онларла нә дәрәчәдә гејри-бәрәбар да-враңыдыгмыны бу һадисә вәситәси илә баша дүшүшү вә она гаршы үсјан етмишдим. Даирәдә мүхтәлиф мүнәсибәтләрәлә Мәләһәт вә мән бу һагсызлыглардан наразы галдыгмымыз давраңышымызла кестәридик. Бир күн бизи дә чагырараг «идарәнин јенидән гурулмасы» ады илә иккимиз дә ишдән чыхардылар. Бу сәбәбдән дә Дөвләт Шурасындан Дөвләт Шурасына шикәјәт етдим, чүнки башға тә'сирли шикәјәт јери јох иди. Үч ај сәрбаст мааш алдыг, сонра јенидән ишә башладыг. Ән маралыг чәһәт бу иди ки, бизи ишдән чыхаранлар кери дөндүјүмүз заман көһнә гәрарын һазырлан-масында һеч бир роллары олмадыгмыны сөјләјәрәк бизимлә санки һәмнин һадисәләри тәрәдәнләр тамимлә башға адамлар имиш ки-ми давраңдылар. Бир мүддәт сонра ели исте'адына дәрн рәғбәт бәсләдијин Дөвләт Шурасы үзүв Сәфәт бәј илә арамызда бөјүк мүнәгишә олду. Бу шәхсијәти «һүгүг гајдаларына мүгајирди» ләзүму илә гәрарлар верә биләчәк чәсарәт вә һүгүг анлајышына са-һиб; олдуғуна көрә чоң тоғдир едилдим. Мүнәгиш бәзи ху-сусы, шәхси мәктубларыны мәнә јаздырмаг етмәсиндән јарәдиди нә аз гәлә гөвға-кери чәвриләчәкди; Ертәси күн Исмет Паша атамә:

— Гызын Дөвлөт Шурасында аләми бир-биринә гатыб, сөял, ишндән чыхсын,—демишди.

Кери чәкилмәдин. Назирлијин әмринә салдылар. О заманлар Дөвлөт Шурасы баш назирлијә табә иди. Баш назирлик нәздиндә с'тираз етдим. Анарылан тәһгигат заманы јолдашларындаи башта һеч бир Дөвлөт Шурасы үзүв вә мә'уру һадисәјә шаһидлик етмәди. Буна бамајараг, тәһгигатын нәтичәси олараг јенидән ишимә гәјтарылдым.

Дөвлөт Шурасындакы иш һәјатымын сонуну вә бир нечә ил сонра һәмни тошкыллатла бағлы бир хәтирәми да јаздыгдан сонра јенидән Анкара илләрнә дәнмәк истајирәм. һадисәләрлә долу иш һәјатымын сонунда 1931-чи иллә Истанбулда јерләшмәк үчүн Дөвлөт Шурасында тәгдирләмә алараг ајрылдым. Јолдашларымдан Мәләһәт Рүчан һаким олды. Мүқәррәм исә даһа сонра ордан узагләшди. Истанбулда вәкилик етдијим вахтларда Дөвлөт Шурасында ачылан бир верки даваһисын мәнкәмәси үчүн Анкараја кәдәркән бу һадисәләрә көрә чох горхур, әләјимә гәрар верилчәјини дүшүнүрдүм. Мәнкәмәдә Сәфвәт бәј сәдрлик едир, мән горхумдан тир-тир титрајирдим. һеч унутмарам, бир истеһлак веркиси даваһисәјдә, чөлә чыхан кими мәнн Сәфвәт бәјин чағырдығыны сөјләдиләр. Гаршыһа кәдинчә:

—«Меза мамеза» (кечмиши унутмагы—латынча—В. Г.). Чоһ ине бир мә'урдун, чох јахшы бир вәкил олачаксан,—деди.

Прәсеси удуум.

Мәннм Дөвлөт Шурасында өз проблемләримлә өз миҗасымда мәшғул оладуғым вахтларда Анкара һәр күн јени һадисәләрә мејдан олуруду. Бу арада «Јавуз тәһгигаты» ачылды. Кечмиш Дәнизчилик назир Иһсан бәј «Јавуз» зирейли комиссиени тә'мир етмәк ишини өз өһдәһиснә көтүрән бир харичи фирмәдан рушәт алмагда күнәһландирылдырды. Башгаларынын адырды да ораја гарышымышды. Иһсан бәјин ишини Али мәнкәмәјә көндәрмәк үчүн «Әдаләт» һә атамын рәһбәрлик етдији «Тәшкилати-әсасијә» комиссијалары тәһгигаты давам етдирмәјә башладылар. Атамын бу мәнкәмә прәсесиндә Иһсан бәјин ләһинә сәс вермәси онларын икиси арасындакы кечмиш бир мунағишәдән хәбардар олан Исмәт Пашаны гәзәбләндирди. Пашаны Иһсан бәјә олан кининин сәбәби исә онун Истанбулда Истигнал Мәнкәмәһисинин сәдри икән Исмәт Пашанын «Чаһидин башыны истајирәм» демәһиснә бахмајараг, һүсејни Чаһид бәји е'дама мәнкум етдирмәһиснә олуғу сөјдөнлирди. Иүсејни Чаһид бәј исә сонрадан Исмәт Пашанын сағ әлиндә чеврилди. «Јавуз тәһгигатынын» нәтичәси олараг Иһсан бәј бир кечә јарыһа һәбс олунанда арвады Нуријә ханым бизә зәнк әләди. Атамла анам дәрһал Тезерлә мәнн онун јанына көндәрдиләр. Сәвимли достумузуң изирабларыны азачыг да олса азалтмаға чалышды. Ертәси күн «Һакимијәти-миллијә» гәзети Иһсан бәјин

һәбс едилмәси хәбәрини билдирмиш вә «ханымынын јанына илк гачанлар Ағаоғлунын гызлары олды» шәклиндә билдирлимишди. Атам бунларын јазылмасына чох әсәбиләшди. Даһили Иһләр Назир Рәчәб Пекерә:

— Сөз верирәм ки, сиз дә һәбс едилдијиниз заман арвадынызы јанына илк кәлән мәннм гызларым олачаг,—демишди.

Иһсан бәј муһакимә олуңду вә ики ил јарым һәбс чәзасына мәнкум едилди. Вәфалы арвады бүтүн бу мүддәт әрзиндә һәбсханада она һәр күн баш чәкирди. Нуријә абланы бу вәзијәтинә чох үзүлдүркән өзүмүзүн дә дөрд ил јарым һәбсханаја гардашыһычә баш чәкмәјә кәдәчәјимизнин артыг алнымызча јазылдығыны һеч тәсәввүрүмүзә кәтирмәздиң.

Бу арада Анкаранын сијаси һавасы дәјишди. 1926-чы илдә атамын Исмәт Пашаја тәгдим етдији бир рапортдан сонра Пашанын атамә мунаһибәти тамәнди дәјишмишди. Атам Анкарада Мәтбуатын Баш мүдири, сонра исә Гарс миллиләт вәкили кими чалышды. Ејни заманда «Һакимијәти-миллијә» гәзетинин баш редактору олан атам Анадолу Акентлијини јаратды вә онун баш мүдири олды. О илләрдә јетишимш иһсан (кадр) аз олдугу үчүн зијалылар ејни заманда бир нечә ишлә мәшғул олмаг мәчбүријәти гаршыһа етди галырдылар. Бир күн атамә Шәкәр Ширкәти Идарә һәјәтинин үзвүјү вәзифәси тәклиф олунанда о:

— Мәннм шәкарлә олан бүтүн әлағаларым сәдчәә ону јемәкдән ибарәтдир. Мән бу ишдән һеч нә анламырам, демишди. һәмни вәзифәнин алмаг истаһәмәиш вә кечмиш Дәнизчилик назир Иһсан бәјә вәзијәти аһлатмышды. Алдығы нулларын да кифәјәт гәдәр олдугуңу әләвә едәркә һәмни вәзифәдә өзү үчүн чәзибәли һеч бир шәј көрмәдијини билдирмишди. Иһсан бәј атамә Исмәт Пашанын да фикрини өјрәнмәји тәвсијә едичкә Иһнәү илә данышан атам, онун «Һәр кәһин мәсу'лијәтләрдә иштирак етмәһиснә истајирәки» принсипи илә идарә һәјәти үзвүјүнә кирмә арзуһу илә гаршылашымышды. Атам Ататүрк илә нөвбәти көрүшүндә:

— Пашам, бу, бир нөв бәшгәтмәк сијасәтидир. Көпәјин габағына атылан сүмүк кими сусмаг пәјдыр,—демишди. Ататүрк:

— Әһмәд бәј, мәнә бу көрүшләриннизи јазылы шәкилдә верин, —дедикдә јүкәсәк дәрәчәдә сәвадлы олмасына бахмајараг, саф вә сәдәләвһ адам олан атам, һәмдуллаһ Субүл бәјин хәбәрдарлығларына гулаг асмады, көзәл хәтти олан Тезерә бу мәсәлә илә бағлы фикрләрини рапорт һалында јаздырарат Ататүрк верди.

Бу һадисәләрдән сонра атам Исмәт Паша илә көрүшәркән Паша:

— На едни, Әһмәд бәј, адам јоқдур,—демишди.

Атам:

— Биз вахтлә Зия Көјал илә бә'зи назирләр бәрәһисидә да-

нырмаг үчүн Төлөт Пашанын жанына кеденде, о да бизе «Нэ едим, мөлмөлөгдө адам жохдур»,—сөйлөмшиди. Галбуки о заман Ататүрк дэ, зати-алиннэ дэ мөвчүд идиниз,—демишди.

Иненү илэ арасынын позумласына сөбөб олан бу һадиселөрдэн сонра атам милләт вәкили сечилмәди.

Бу хатирәлери гәләмә алдыгым сырада «Миллијјәт» гәзетиндә Сәбаһәддин Сәләкин Исмет Пашаны көјләрә галдыран вә Ататүрк санки суй-истиһафәдәләрә көз јуман адам кими көстөрәрәк кичилдән јазыларыны үзүрүт вә тәссүсүлә охујурам. Буну гејд етмәји өзүм бөрч билнрәм ки, суй-истиһафә һалларыны орталыга чыхардыгы үчүн атам нифрәт бәсләјән мәһз Иненү олмушдур.

Түркијә нэ вәзијјәтә дүшүд ки, Иненү өләр-өлмөз онун хатирәләри әсасында «Һурријјәт» гәзетиндә бөјүк мәбләгәр мугабиләнидә бир серија јазылар чап етирдән күрәкәни Матин Токкердан сонра Сәбаһәддин Сәләк дэ јенә Иненү нәрдәсән архасында бөјүк хиләсәк Ататүркү кичилтмәгә чалышыр. Мин тәссүсүф!

1929-чу илдә атам Ататүркүн ирары вә башчылығы илэ гурулан Сәрбәст Фиргәјә⁵⁸ кечди. Бу мөвзу илэ бағлы һадисә вә хатирәләрини атам «Сәрбәст Фиргә хатирәләри» китабында ношр етидрији үчүн мән һәмни мәсәлә үзәриндә чох дајанмајачағам. Фиргәнин демократик бахымдан тәссүсүф доғуран агиботи атам да тәбин ки, чох тә'сир көстәрди. һәмни һадисә сәбабиндән биз көздән дүшүдүк. Бу Ататүрк заманында демократијанын икинчи сүгүти иди. Даһа әввәл Тәрәггилпәрвәр Фиргәсини⁵⁹ гуран Ататүркү кечмиш силәһ јолдашлары да көздән салынмыш вә демократија илк зәрбән алымышди. Ататүрк Ләтифә ханымдан ајрылдыгдан сонра онун тәклинјиндән фәјдаланан адамлары тә'сирни алтын-дајды. Бу һадисәләрдән сонра атам бир күн Ататүркә:

— Пашам Түркијәдә ики бөјүк тәләсизлик олдү—бири Ләтифә ханымды, дикәри исе кечмиш силәһ јолдашларышыздан ајрылманымдыр,—демишди. Гәрбиб тәсәдүф иди. Кечнөрөндә јашајаларыни чоху гыса мүддәт әрзиндә фәләкәтә уғрады. Иһсан бәј, Истанбул милләт вәкили Әли Рәзә бәј, Козан милләт вәкили Саиб бәј һәбсханәја дүшдүләр. Кечнөрөнин чөрөкханасы варды, бир кеч, шидәтәли фыртына заманы учулду. Ертәс күн, Ләтифә ханымдан ајрылдыгдан сонра аиләви мүнәсибәтләримиз көслмиш олан Ататүрк Қазым Әзәлларынн евиндә анама раст кәләркән:

— Ситәрә ханым, Кечнөрөндә нә вар, жох?—дејә сорушмушду. Анам:

— Пашам, бир чөрөкхана варды, о да ашхәмки фыртынада учулду,—чавабыны вермишди.

Гәзәбә колдијимиз бу илләрдә Кечнөрөндәки евимизин өнүндә мүлки палтары бир полис дајанарды. Јазыг адамчығаз кәлибкәдән автомобилләрин нәмрәсини гејд едирди. Сојуг гыш күнләрини бириндә атам:

— Бу адамы ичәри чағырын, доначаг,—деди вә о күндән е'тибарән Исмајыл Әфәнди вәзифәсини бизим евин ичәрсиндә давам етирмәгә башлады. 1931-чи илдә Истанбула кечәркән анам һәмни дөврдә Дахли Ишләр назир олан Шүкрү Гајажә:

— Бәј әфәнди, Кечнөрәндәки евимизин өнүгә гојдугунуз полис инди Топағачдыкы евимизә јолласајдынкы јакшы оларды, чүнки оралар лап бошдур,—дејәрәк инчә бир ејһамла тә'нә вурмушду. Анам чох ағыллы галдыны вә өз килеј-күзарыны да зараратла билдирди. Қазым Пашанын гызынын тојунда кәч вә кәзәл франсыз ханымы варды. Ататүрк һәмни ханымы бизим масаја кәтирди вә атам:

— Бах, бу ханым сәни өпмәк истәјир,—деди. Атам:
— Анам, әфәндиң, ханымым, чолюг-чочугуым бурдадыр,—дејә һејрәтләнди. Ататүрк анама тәрәф дөндү:

— Ситәрә ханым, сиз нә дејирсиниз?—дејә күлдү. Анам:
— Әмр олуурса, өпсүн,—чавабыны веринчә Ататүрк гәһгәһә чәкди вә тәбин ки, атам да өпүшдән мәһрум галды.

Ататүркүн өлүмүндән сонра Шүкрү Гаја артыг Дахли Ишләр Назир дејилди. Ататүрк күн гатарда гаршылашды.

— Сәни нәдән милләт вәкили сечмирлар?—дејә сорушду.
— Сиз нәјә көрә сечмәдинизсә, јенә дә она көрәдир,—дејә чавабыны вердим. Бир аз сөһбәт етдик, ирәлидә дуран бир адамы көстәрди:

— Бах, мәни тә'гиб етидрилар,—деди. Бахдым ки, бу бизим Исмајыл Әфәндиدير.

— Бәј әфәнди, мән ону чох јакшы таныјрам, вахтилә ону бизим гапымызда азым көзләтмишсиниз? — сөзләрим һәр һалда Шүкрү Гајанын о гәдәр да хошуна кәлмәди.

Һәмни илләрдә аиләмиз даһа да кенишләнди. 1930-чу илдә һу-мај халамын әри Рәзә бәј вәфат етди. Атам халамы вә онун ушағларыны да бизим јанымызә котирди. 1930-чу илдә Тезер доктор Не'мәт Ташгыран илэ евләнди вә Вјанәја кетдиләр.

1932-чи илдә аиләликчә Истанбула дашынарәг һәјәтимизн көзәл бир дөврүнү баша вурду. Истанбулда о заманлар чох гәһна јер олан Топағачында 33 отағлы бир бинадә јерләшдик. Аилә һәјәтимизын ранкәрәк чөрәјаны орада да давам едирди. һа-мымыз бөјүмүш, сонәт саһиб олмуш вә јакуд да али тәһсилimizi давам етирмәкдә идик. Амма јенә дә атам мүтләг ашмам саат сәккиздә бир јердә сүфрәјә отурмағымыз истәјәр, бир аз кечи-кәндә исе «саһаһати-әглијјә вә саһаһати-фикријјә» мүбтәләс-ныз, нә едәлим?—дејирди. Бу сөзләрин мә'насыны арадан чох вахт кечәндән сонра аиләдәм.

Атам һәр бәзә ертәс евимиздә дөврүн танымыш фикир адамларынын иштиракы илэ бөјүк топлантылар дүзәлтмәјә башлады. Јазычылар, шairлар, философлар—ән ифрат сочлу сарыдан

Назим Никмәтдән тутмуш ән ифрат сагчы Пәјами Сәфаја гәдәр бир чох фикир адамлары һәфтәдә бир дәфә евиниздә көрүшүр, фикирләрини бир-бири илә бөлүшүрдүләр. Булардан инди адларыны сая биләчәкләрим Назим Никмәт⁶⁰, Меймет үз Зәкаррја Сертел⁶¹, һәмди Башар, профессор Шекиб бәј, профессор Гһилми Зилә, профессор Зүһү бәј, профессор Зијааддин Фәхри, Шүкүфә Нийал, Низамәддин Назиф, Пәјами Сәфа,⁶² бә'зән Мидһәт Чамал илә Надир Наһи иди. Атам дүниясаны дөјишән заман гәзетләр «Туркијәдә интеллектуал толлантылар кечирилән јекәнә ев дә гапанды»,—дејә јаздылар. Чох тәәсүфләр ки, бу рәңкаркан тәдбирләрдә иштирак едәнләрин чох аз һиссәси инди һәјатдадыр.

Базар ертәси толлантылары ашман саат 21-дә башлајар, кечә јарысы саат 23⁰⁰-а гәдәр давам едәрди. Халам әлиһә бир әлчим јун алыб отуруп, бизләр дә бөјүк бир зөвгәлә сөһбәтләри изләрдик. Атамын бир креслосу варды, орада отуруп, мәчлис битәнә гәдәр данышмаз, сон сөзү өзүнә сахларды. Һәр икн тәрәф бөјүк бир сөбрлә данышыр, дилгәјир вә фикирләрини мүдәфә едирдиләр. Иттисадди, сонсал мәсәләләр музакирә олуунурду. Атам төрүбәләринә әсәсләнарәг ән ахырда нәзәријә илә практика арасындакы фәргләри аналдырды. О, Бернард Шоунун дедији киими, «кәңчликдә сагчы вә ја солчу олмайан абдал, отуз беш јашындан сонра бириндән о биринә сарылан бейнисиңдир» принсиин дүшүнчәсиндәди. Назим Никмәт бу сөһбәтләрдә аз данышмасы илә дигтәтими чәлб едирди. Гапымызын гаршысында јенә дә мүлки палатарлы бир полис нәфәри дајанырды, амма һеч бир һадисә баш вермәди. Хүсусән университетдән тоғадә чыхарылдыгдан сонра атамын ән бөјүк зөвгү дүшүнчә бахымындан ону тәјмин едән бу базар ертәси толлантылары иди. Атамын өлүмү илә сонә чатан һәмни толлантыларын о дөвр үчүн чох фәјдалы олмасы гәнаәтиндәјәм. Инди дә әкс фикирли зиялылар бәлә бир едә толланбы фикир мунағишәләри едә билсәләр, букүнкү ифрат дағдычы мүчәддәләләр бәлкә дә бу дәрәчәдә шиддәтләнимзәди.

Дөврүнүн фикир адамлары арасында атамын бәлә бир јери олмасынын сәбаби икн бөјүк мөдәнијәт әсәсында јетишмәси иди. Гүвәәтли, әсәслы фарсча вә әрәбчә савады, билији ону Шәрг мөдәнијәтинә, Русия вә Франсадакы тәһсил вә инкишаф илләри исә Гәрб мөдәнијәтинә јакынлашдырмышды. Бу чүр фикир адамлары илә ирәлидә дөјәчәјим киими, бир дә һиндистанда расталашдым. Онлар да инкилис вә мистик һинд мөдәнијәтләрини өз шәхсијәтләриндә бирләшдирән чох гижмәтли инсанлар киими дигтәти чәлб едирдиләр.

Аила һәјатымыз Истанбулда дә өз кечмиш чанлылығыны горујуду. Евмиизин галысы һәр каснн үзүнә ачыгды, бөјүк масамызын архасында һәр күн он икн-он дөрд нәфәр отуруп, јемәк јејир вә һәр мөвзуда сөһбәт едирдиләр.

Тезер, Әбдүррәһман вә Сәмәд Авропада идиләр. Тезер Вјаида Фрејд институтунда,⁶³ чаррај олан әри исә мөшүр алман чарраһы Завербургун хәстәханасында чалышырдылар. Әбдүррәһман чох кәңч јашындан Греноблда електрик мүһәндиси тәһсил алмаға кетмишди. Бир күн атама көндәрдији мәктүбдә «атачан, о гәдәр пулсузам ки, севдијим гызә чичәк бәлә ала билмпрәмә»—јазмышды. Атам бу сөзләрдән чох хошланды, анама:

—Нә дејирсән, ханым, оғлуна бир аз пул көндәрәкми севкилиснә чичәк алсын?—дејә саташмаға башлады.

Әбдүррәһман бир ил курсда галды, атам ону дәрһал керн чаргырды. Бир даһә керн көндәрмөмәк гәрәрына кәлмишди, амма гәрдашым чалышмачағина даир мүхталлиф вәдләр верди вә чох јакын аилә достумуз, кечмиш франсыз сәфдири, о заман Франсанын дахили ишләр назири М. Саррау Әбдүррәһманә замин олду, бу шөртләрлә атам ону јендән Греноблда көндәрди. Тәһсил алмаға кетмиш оғлуна Азәрбајчан пахтаваллары бишириб көндәрмәк аначыи ән чох севдији мүшгүлијәти иди. Әбдүррәһман тәһсилни битириб јурда гајыдандан сонра Истанбулдакы електрик ширкәтиндә мүһәндис киими чалышмаға башлады. Евә кеч гајытдығы бә'зи кечәләрдә карикатуралардакы киими ајаттаблыларыны чыхарып голтуғуна вурарәг сакичә отаға кириди Ана вә атамыза, иилә һәјатымыза олан севки вә һөрмәтимиз бу дәрәчәдә дәрин иди.

1930-чу илдә Сәмәд Анкара университетини һүгү фәкүлтәсини битирди вә аспирантура тәһсил алмағ үчүн Страсбургга кетди. Јәј тә'тилиндә Истанбула дөнкән атамын тә'кидлә икнчи вә үчүнчү ил тәһсилни башә вурмағ үчүн Әдлјијә назирлијәдә мурачәәт етди. Әдлјијә Назири Јусиф Камал Тегришенк тәһсилни давам етдирмәсине изин верди. Бу аралә Шүкүр Сарачоғлу назир олду вә диссертәсијасыны битирмәјә кәдән Сәмәди имтаһан етмәк һаггында гәрар верди. Сәмәд Анкараја кедәркән Шүкүр Сарачоғлуна өзүнүн буна һаггы олдуғуну вә имтаһанә кирмәмасинни корәклиğini изаф етди. Сарачоғлу исә бунун мүтабилиндә:

—Чибиндә вахтлилә рус паспорту дашымыш бир адамнан оғлу-ну мән Авропаја көндәрә билмәрәм,—демишди.

Сәмәд назирин үзәринә јүрүмүш, јан отагдан хүсуси дөфтәр-лананын мүдирн Шакир бәј исә аралыға кириб Сәмәди чөлә чыхармышды. Гардашым евә дөндүкдә атам мәсәлени доғрулуғуну Шакир бәј васитәсилә дөгилләшдирди вә Шүкүр Сарачоғлуна ағыр бир мәктүб јазды:

«Бундан чох илләр өнчә, Иттиһад вә Тәрәғти мүфәттиши киимг Измирдә бир мәктаби фәтиһи етдијим заман кәңч бир мүәллим мәнилә көрүшәрәк Авропаја тәһсил алмаға кетмәк истадиğini сөјдәди. Истанбула дөндүкдән сонра мән һәмни кәңчин истадиğini етдим. Јола чыхмамышдан әввәл әлимини өпән кәңчә «Хошбәхт»

ол» — дедим. Һәмнин канч о гәдәр хошбәхт олду ки, вәзифәе кәләр-кәлмәз ону Авропаја көндөрән адамын оглуна бу сөzlәрди сөjlәди....».

Мәктуб белә битирди:

«Инди елә бир јердәсиниз ки, фәрман зати-дөвләтләринизинди-ди». Шүкрү Сарачоғлу дәрһал чаваб јазди:

«Сәмәд мәсәләни шшишдир, мән һәр заман әлиниздән өпән тәләбонизәм».

Лакин башга сәбәбләр үзүндән Сәмәд Страсбургга кетмәди, орада таныш олдуғу һүгүг факултәсинин тәләбәси Нәриман Баба-оғлу* илә өвләнди. Анкарада јерләшәрәк Иттисад назирлигинин Иш диләсинә хидмәтә кирди. Сәмәдин тојунда анам хәстә ол-мәсына бахмајарәк, атамла бирликдә чох мәсуудлү. Дејә биләрәм ки, онлары һеч вахт бу дәрәчәдә севинчәк өз хошбәхт көрмәши-дим. Бу арада Тезер илә әри Авропадан кәлдиләр вә бачым Гиз Мүәллил Мәктәбинин мүддир олду. Атам бизләрлә јенә дост кими данышды. Бир күн мәнә:

— Сәндә әскиклик көрүрәм. Кимсәни севмирсанми? Инсанни там олмасы үчүн ашиг олмасы кәрәкдир, — деди.

14 јашлы Күлтәкин:

— Атачан, мән ашиг олмушам, — дејинчә атам:

— Инди говарам сәни, — дејә зарафатла онун үстүнә јүјүрдү. Мән дә араны гызышдырмаг гарарына кәлдим:

— Инсан севдијин кимсә илә өвләнмәјә мәнбурдурму? — дедикдә атам мәнә елә һейрәтлә бахды ки! Халам дәрһал јериндән атыльб:

— Аман, Сурајја, атан һәгигәт билдик үрәјинә салачаг, — деди. Күлушәрәк бу мөвзуда сәһбәтотмиз ки.

Атам Истанбулда јербәјер олдунча о заман һәлә Дарүлфунун авланан университетдә Тәшкиләти-әсәсијә (Конститусија һүгүгү — В. Г.) профессору вә «Ахын» гәзетинин редактору кими фәалијә-тини давам етдилди. Күн кәлди, бир јазысына көрә мәнкәмәјә дүшдү. Мәтбуат прокурорлуғунч галдырдығы бу проседа мәнкә-мә рәиси һейләр Наһи бәј иди. Мүдафиә вәкили Сидиг Сами бәј-дән сонра атам сөз естәди. Диләјинчә кими салону долдуран тә-ләбәләр көрә мәнкәмәнин сәдри әввәлчә сөз вермәкдән горхмуш кими көрүндү. Наһәјәт, сөз алынчә атам:

— Мусәндәнилә јалныз бир шәј сөjlәмәк истәјирәм. Иддиачы мағамында олан шөхс мәнмн кечмиш тәләбәм иниш. Һәгигәтән чә-заландырылма кәрәкдирсә, Тәшкиләти-әсәсијә профессору ола-раг тәләбәм фикир вә јазы һүрријәти мәнфумларыны өјрәдә бил-мәдјимдән өтрү чәзаландырылма лазымдыр, — деди. Мәнкәмә бәрәтлә битди. Илләр кечәндән сонра бу чүр һадисә ирәлидә һаг-ғында данышачағым Јәссәда мәнкәмә просеси заманы ејнилә тәк-рар олунмушду.

* Гејд: Нәриман Туркијәдә гәдин алдыр.

Сәрбәст Фирғә сәркүзәштләриндән сонра дә Ататүрк илә атам арасында фәрһисиз һадисәләр чәрәјән етди. Истанбулда олан Ататүрк бир кечә атамы јанына дәвәт етди. Атам сәһәрә јакыш — саат 3⁰⁰-дә евә дөндү. Евдә јатаг отағы мәнмкиннин там алтында олдуғундан онун ашағы-јухағы көзишдијини ешитдим вә дәрһал јанына ендим. Мәнн ичәри бурхаклар:

— Јаваш, анан ешитмәсин, — деди.

Анам о заман хәстә иди, күн көрә дә ону пәришан етмәк истә-мирдик. Атам мәсәләни аңлатды. О кечә сүфрәдә Ататүрк Афәт ханым вәситәсилә биринин һәм профессор, һәм дә гәзет сә-һибби ола билмәсинин нә дәрәчәдә дүзкүн олдуғуну вә гәзет чыхар-маг үчүн пулу һарадан тәлдәғыны сорумушду. Атам дә гәзетин сәһибнинин онун өзү дејил, филан-филан адамлар олдуғуну, өзүнүчә јалныз редакторлуғ етдијини сөjlәмәш вә Ататүркүн шүбһәләриндән фөвгәл әдә үзүнтү дүјагар ону иддисәсны несәтә чағырмышды. Ататүрк исә аныстан атысынн аристократ кими Рус чарынын гвардија полкунда забит олдуғуну хатырлатмыш вә атам «боғаз ортағы» дејиш, атам сөз: — Бу кәлмәләри мәнә чох адам сөjlәди, ама бу кечә сиз бу сәләрлә 60 мәнлән түркүн гәлбнә бир гы-ымчә сәллајырсыныз, — чавабыны вермишди. Фуат Көпрүлү Ата-түркүн илк суалына чаваб вермәкә дәвәт едилдикдә, о, бир шәх-син һәм профессор, һәм дә гәзет редактору кими чалышмаг һаг-ғынын олмадығыны билдирмишди. Һәмнин сыхынтылы кечәнин һадисәләрини атам мәнә данышаркән сәсимизи ешидән анам хәс-тә јатағындан галхыб кәлди. Һадисәләри она да данышаға мән-бу олдуғу. О, зәиф вә хәстә вәзијәтиндә белә:

— Најимиз вәрса, һамысыны сатарыг, сән бу гәдәр чох севди-јин гәзетчилијини давам етдирәрән, — дејә атам тәскинлик вер-ди. Аз сонра Дарүлфунун Университетә чеврилди вә атамни про-фессорлуғуна сән гојулду. Бу һадисә аламы лап чох сарсытмышды.

Истанбулдакы пәшә һәјәтима Фәтһи Окјар бәјин мәнн тәг-дани етдији Вәкил Биллиоттинин дәфтерханасында башладым. Бир чох харичи ширкәтләрин һүгүг мушавири олан Фәтһи Окјар бәј түрк вәтәндашы олмадығы үчүн фә'лән вәкиллик едә билмиди. Инди дә бәрәбар чалышдығымыз вәкил һәсәнбәј илә бирликдә бу ширкәтләрин мүдафиә ишләрини апармаға башладыг. Пәшә һә-јәтима дә күнкү мөвгәјимә көрә мәнн бөјүк ширкәтләрә төгдим сдән вәкил Биллиоттијә борчлујам. О заманлар мәнкәмә просес-ләринн чыхмадан өнчә чох јакшы һазырлашмағын ләзим кәлдијини билдирдим, чүнки Шәмсәддин бәј, Фөвзи Даним бәј, бөјүк мөдә-нијјетә малик һүгүгшүнас олан һакимлар инсана бу чүр чалыш-мағы тәлғин едирдиләр. Заман кечдикчә бир чох сәһәдә олдуғу кими, һүгүг сәһәсиндә дә, — ичи мән гарышым, нә гәдәр кериләди-јимизи тәәссүф вә кәдәрлә баша дүшүрәм. Мән һакимә әдәләти јаднығы үчүн: аллаһнын јер үзүндәки тәсимличиси кими бақырам!

Сырф бу вәзифәдә там битәрәф олмамаг горхусундан һакимлик етмәк фикрине дүшмадим. Инкилтәрәдә бир мөһәмәт процесини изләрәкән һакимни өзүнү һәмизәдлийни керә кәтүрдүјүнү ешитдим. Јанлыш аңладығымы саныб јанымдағы инкилис вәкилдән изәһат етәдим. Һакимни «таршы тәрәфә бах вереркән ләзим кәлмәдәни һалда күлүмсәдлийни, битәрәфлийн сугуһымнән бу моһнада шүһбә ојаначағы сәбәбинән өзүнү һәмизәдлийни керә кәтүрдүјүнү» сөјләди. Мәним нәзәримдә һүгүг бу иди.

Истанбулдағы ишләрим чох вә мүхтәлиф иди. Бу арада Түркиә һөкүмәтинин сатып алдығы белчиқалыра аид Електрик Ширкәти илә бағыз ишләри көрмәк үчүн белчиқалы тәмсилчиләрәдә бирликдә Анкараја кәдән вәкил Биллиотти мәни дә өзү илә апарды. Сәһәр саат сәккиздән ахшам саат сәккизә кими кәржин ишләјирдим. Бир ахшам о заман даим галдырым Анкара Палас мейманханасынын ресторанында гардышым Сәмәд Бәһа Арыған вә диқар јолдашларымызла јемәк једийимиз заман Ататүрк мәјитәти илә бирликдә кәлдди. Јанында кичик Үлкү дә варды. Ататүрк рәгс едәркән бизи көрдү вә масамызла јахынлашды. Сәмәд:

— На гәдәр астана бәнзәјирсән, —деди. Бир аз сонра мәни рәгс дә вәт етди. Рәгс едәркән:

— Сүрәјја, атан нечә дә бәхтијардыр. Өвлад саһибни олмаг дүңјәдә ән бәјүк не мөтдири. Мән дә бу әскилијими Үлки илә арадан галдырмага чалышырам, —деди. Фатһи Рифки бәј, ханымы, Рушән Әшрәф, Мүзәффәр бәјләримни јанында Ататүрк мәнә:

— Атана зәнк елә вә онун шәрәфинә ичдийими сөјлә, —деди. Бу һадисә Истанбулда атамла араларында олмуш хошақәлмәз мүнәғишәдән сонра баш вериди. Јавәри Нәсүни бәј илә бирликдә атамә зәнк вурдуғ. Ататүрк атамни көнлүгү әлмағ истәјирди.

О кечә Анкара Паласда олан италјан сәфири профессор Мүзәффәр бәјә јахынлашды, сөһбәт әснасында:

— Ататүрк бу ахшам бизә илтифат етмир, —деди. Буну ешидән Гази сәфирә:

— Дученизә⁶⁴ сөјләјин, Албанијаја һүчүм етдији күн Албанијаны јанындајам. Көзүнү дә Анталјадан чәксин. Илтифат јеринә бу сөзләрдә гаршылашан сәфир вә һамымыз һейрәтдән доһуб галдығ. Јенә о кечә Ататүрк мөндән:

— Кечерәндәки евинизи нејләдинизә? —дејә соруду. — Атамның борчлары үзүндән сатдығ. Тохкөз адында бир ачкөз алды, —чавабыны вердим.

Ертәси күн бу хәбәр еви биздән су гиймәтинә алмыш Әһмәд Иһсан бәјә чатымыш, о да мәним јаныма кәләрәк «Сиз нә етдиңиз?» —дејә вәтсиймышды. Ататүркүн «Кечә саат оң икидән сонра «сәптә ип fatu» инсанлар белә јердә гәлмәз» дүшүнчәсини йилдийим үчүн һәмни саатдан өнчә әлини өгүб салондан чыхдым. О кечә Анкара Паласда Ататүркүн мәнә мүнәсибәтинә кәрән

Белчиқа Електрик Ширкәтинин мүнәндис вә мүнәмәндәләри ертәси күн гаршымада нечә илтифат кәстәрәчәкләрини билмирдиләр. Һәмни кечәдән сонра бүтүн инсанларын ејни тәбиәтдә олдуғларыны аңладым.

Бир иш архасынча Анкараја кәдәнә Анкара Палас мейманханасында галмаға әдәт етмишдим. О заманлар Анкара Паласда мөндән саваји тоқбашына галан ханым јокду. Анкара јолчулуғуна тәјјәрә илә чыхан илк сәриншиләрәдән икис Сәлат Ердәм бәј илә мән идим. Һатта бу сәфәримдә тәјјәрәчинини јанында отурдушудум. Гатарла кәдәчәјими сөјләрәк евдән чыхмыш, тәјјәрә сәфәриндән сонра Анкарадан атамә зәнк вурмушдум.

— Дәфтерханадасыны? —суалына

— Анкарадајам, —чавабыны веринчә күлдү:

— Јер сәнә азлығ еләди, артыг көјләрдә учурсан? —дејә мәнә саташды. Һәр дәфә артыг вахт итирмәмәк үчүн тәјјәрә илә кетмәјим истәјән атам өзү олурду. О заман Анкаранын атмосфери о гәдәр рәнкәрәк вә чәлбедичи иди ки, ораја бир ан да олса тез кетмәк истәр, ишләримни битирдикдән сонра исе бир нечә күн галардым. Инди исе ишләримни мүмкүн гәдәр тез битириб керә дөһмәк истәјирәм.

1933-чү илдә анамә итирдик. О ил чүһиуријәтин ониллик јубилеяси иди. Тезер Гыз мәктәбинин мүддир олдуғу үчүн Чапада јашајырды. Ониллик йәдрәүмү мүнәсибәтилә Истанбул пар-пар јанырды. Мүхтәлиф илданлар, мәрәсимләр дүзәлдилерди. Мәктәбдә вә үмумийәтлә, шәһәрин бу һиссәсиндә кечирилән мәрәсимләри көрмәси үчүн Тезер анамә евинә дә вәт етди. Анам орадан бәр аз нараһат дөндү. О ахшам евинизин балконунда анам, атам, синиф јолдашым Мүәллә вә әри доктор Шөвкәт бәј бирликдә отурмушдуғ. О заманлар әтраф кимсәси, сәкилтлик олдуғу үчүн евинизин мәнәзәрән харигүләдә тәспир бағынлајырды. Та Бәйүк Адаја гәдәр һәр јер көрүнүрдү. Анам чох һәјчәндли иди. Атамә:

— Әһмәд, чох шүкүр, Аллаһ бизә бу күнләри дә кәстәрди. Истанбулу дүшмән ишғалы алтында бурахмышдығ, бах, инди һәр тәрәф парлајыр, халғ күчләрдә нәгмә сөјләјир. Һәр шәј бизимдир, —деди вә ағламаға башлады. Ертәси күн чыхтәләнди. Мән онун отағында јатырдым. Бир кечә ојанды:

— Мән дејәсән өләчәјим, гызым. Јухумда атам, анам кәлдиләр, мәни чағырдылар, мән дә «кәлә билмәрәм, бу ахар сулары, мави көјләри чох севирәм» чавабыны вердим, —деди.

Билмирәм нәдәнсә о ан ичмә һәсә горху дүшдү, амма анамә зарафатла:

— Демәли, кетмәмисән дә, аначан, —дедим.

Аңләмизин бәјүк досту доктор Ағил Мухтар бәј⁶⁵ анамә мүнәличә едирди. Елә һәмни вахт атам университетдән чыхарылды.

Бу һадисә анамы чох сарсытды. Бир күн атамн профессор доусту кәлимишди, һәтта ону көрмәк белә истәмәди.

Тезерин гызы Сона чага иди, амма һамымызын башыны гатырды. Анам хәстәләндә Тезер дә биздә иди. Нојабрн 16-да анамын хәстәлији ағырлашды. Доктор Агил Мухтар бәј кәлди, дәрманлар верди, бир аз зарафатлашыб кетди. Тезер ушағы эмиздирлијинә көрә еркан жемәк жемншиди, олдури ки, анамын јанында отурду. Анам бизн жемәј кәндәрди. Жемәјә башламамышдыг ки, Тезерин сәсини ешитдик. Анам су истәјибмиш. Тезер вериб, анам һәмән көзларини јумуб вә бир санијини ичәрисиндә кечиниб, һамымыз дәлијә дөндүк. Доктор Агил бәјә зәнк еләдик, һәлә евинә белә кәлиб чатмамышды.

Бу өлүм һамымызын үрәјин хараб, атамн пәрншан етди. О кичик, сәдәфүзлү анамыз 52 јашында, бир јандан сәккиз ушағы дунјага кәтирәрок эәјјәтнин чәкди, бир јандан да атамн нараһат һәјәтиндә м'әруз галдыгы сыхынтылардан кәчн јашында икән дунјадан кәчдү.

Бир күн Ләтифа ханым бизә башсағлыгына кәлди. Атам чох мүтәәссир иди. Атама бағды:

— Әһмәд бәј, ишә ағлајырсынныз? Башынызы керн чевирдијиниз заман отуз көзәд ил хатырлајачагысыныз. Гојун мәним кимн јашајан өлүләрә түрбәдәрлиг едәнләр ағласынар,—деди. Һағлы иди.

Анамын вәфаты мәни чох бәрк сарсытмышды. Өзүмү азачыг да олса овуңдурмаг үчүн Бухарест сәфрин һәмдуллаһ Шүкрү Бәјин евинә он беш күнлүк гонаг кетдим. Өмүрүдә илк дафә Авропаја кетирдим. Бүтүн бачы-гардашларым али тәһсил вә ја сонрақы елми тәүрбәләрин үчүн Авропаја кетдикләри һалда, мәним бүтүн тәһсил һәјәтәм Түркиядә кечмишди. Университетдә икән түркләрлә эләгә јарадыб Истанбула кәлән румынијалы тәләбәләрдән бири илә јакыннан достлуг едирдим. Һәлә дә мүнәсибәтлим, марағым олан бу ханымн Бухарестә кәдән кимн ахтардым. Лиля Брашов баләдијә рәисини арвады иди. Мәни евинә апарды, ушағлары «хала» дејә бојунма сарылдылар. Гајнанасы:

— Сизә Румын жемәкләри биширдим, —дејә «кофтелу» («күф-тә»), «сар малу» (сарма-долма), «јоргурт» (гатиг) кәтирди. О үзкүн руни һалымда бу гонагпәрвәрликдән һәдсиз дәрәчәдә мүтәәссир олдум. Һәмни ил Бухарест чох сојуг иди. Харичи ишләр наәзирлијиндән мәнә баләдик олараг верилән кәчн бир кәтибәлә он күн ичәрисиндә Бухарестн аддым-аддым көздик. Румынија һәлә крал режимн илә идарә олунурду. Хачы суја салма мәрәсимләриндә кралын Һәмни әјини нечә ичрә етәдијинә тамаша еләдик. Мәним үчүн әслиндә тарихи дәрсләр дунјасы иди. бүтүн бунлар. Константиһадә сәфиримиз. Нәби. Сүрәјә бәј әлиһәс илә бирдикдә мәни.

тонаг еләди вә керн гајдачағым кәмијә гәдәр кәтирди. Илк күркүмү дә орадән алдым—ајағымн үстүнә чатан бир күркү.

Атам Малтада икән бизн һеч тәк бурахмајан һәмдуллаһ Сүбһи бәј о, мухалифәтә кечән кимн гәрибә иди ки, атамдан гаҗмаға башладды. Буна көрә дә Истанбула дөнүчә атамн илк суалы:

— Һәмдуллаһ нә үчүн мәндән гаҗырмыш, соршудунму? — олду. Онун јеринә мән чаваб вердим:

— Дүшмәндән горхмајан һәмдуллаһ бәј вәзифәсини итирмәкдән горхурмуш...

Һалбуки вәзирјәт о гәдәр дә горхула дејилди.

Анамын өлүмүндән сонра атам чох дүшдү, һәмишә әзаб чәкирди. 1934-чү илин јайында Бөјүк Ададакы Јахт-клубда галырдыг. Бир кечә Ататурк јунында Чолағ Бәјар, Шүкрү Гаја, Гылыч Әли, актјор Вәсфи Риза Бәјләр, Шүкрү Наили паша вә бәзи ханымларла клуба кәлди. Бир аз отурудаган сонра бизә јакынлашараг, атама:

— Әһмәд бәј, Исмәт Паша «Әһмәд бәјә дөвләт хидмәтиндә јер жохаур, —дејиб» сөзләри илә мураҗигәт етди. Атам сәрт бир шәкилдә:

— Мән кимсәдән дөвләт хидмәти истәмәдим,—чавабыни верди.

Мән сөзә гарышараг анамын вәфатындән сонра атамн чох үзкүн вә әсәби олдуруну сөйләдим. Ататурк узағлашды. Атама кетмәјимизн тәклиф едәчөкдим ки, Ататурк мәни рәгсә чағырды вә:

— Кәл, бизн барышдык, атам мәни чох әсәбиләшди, —деди.

Бир аз сонра Ататурк илә тәкрар гаршылашан атам:

— Мән һәјәт јолдашымн итирдимә көрә һүзилүјәм. Истәнлән вахт охшанаҗаг, истәнлән вахт атылаҗаг бир инсан дејиләм. Кимсәнин дә өнүндә әјилмәрәм, —демишди.

Һејрәтләнимиш Ататуркә Шүкрү Наили Паша:

— М'үсаидә еднн, мәмләкәттә һејсијәтли инсанларә тохунулмасын, —демишди.

Һәдсиз дилхор олмуш атам:

— Кәдәлим, —деди.

Јухары чыхыб отағларымыза чәкилдик, узун мүддәт јухуја кәдә билмәдик.

1937-чи илин јайында јенә дә Бөјүк Адада, клубда атам Фуад Сирәм, Һамит Пексан бәјләр илә отураркән «Ататурк кәлди» дедиләр: Атам:

— Аман, мәни көрмәсин, —дејә аҗағларын архасына чәкилди. Бизимлә отуран дикәр ики нәфәр галхыб кетди. Бир аз сонра Тоғиғ Руштү бәј кәлиб Ататуркун бизн чағырдыгыни сөјләди.

Кетдик. Ататурк атама сарылды. «Һәсрәтин гәлбимдә, ләкин ким билир сан һардасан» шәргисини сөзләрини сөјләди.

Чох дарыхдым: сәнсиз, —деди. Сонра әләвә еләди:—Вахтилә

Сүрөйжа сонин көзөл олдугуну сөйлөмөшдү. Наглымыш. Бу баш анчаг бир түркдө ола билэр.

Атамн көндүрү алмаг истөйрдүн. Сонра:

— Эһмэд бәй, бу кечә сән данышма, мән Сүрөйжа илә даныша-чагам, — деди вә һәмнин кечә һојатымын эн унудулмаз кечәләрин-дн бири оладу. Мәнә:

— Һүгүг һәңә дејилр? — суалыны верди.

— Классик тәрифини истәсеннз, тәбиәтән әшјадан доған шеј-ләрдир, гәјдалардыр, — дедим.

Исмәт Паша сөзө гарышды.

— Бурада милләт вәкили бир ханым вар, ичәзә верин һүгүгу о алатсын, — деди.

Чох севдијим бир инсан вә мүәллимин олан Әсма Најмаң хан-ным тәби ки, сусду. Ата түрк јенә мәнә тәрәф дөндү.

— Күнәш-дил нәзәријәсинә көрә вәкилин тәрифини сөјлә, — деди. Мәннм ишин ичиндән чыха билмәјчәјимн көрүб һәмни тә-рифри өзү сөјләдү. Бу инаһат вахты онун јанында ајаг үстүндә да-јанмышдым. Әли илә мәнә ләбләбн верди. Исмәт Паша да сојдуғу алмаја гонаг етди. Маса архасындакы дикәр дәвәтлиләр арасы-нда көзүмә дәјәшләр Рушән Әшрәф, һәссән Сака, Гылыңч Әли, Шүкүр Гаја, Төвғиф Рүшүтү бәјләр вә Афәт ханым оладу. Ата түрк бизни јанымызда отуранларын кимләр олдуғуну сорушду. Мәктәб јолдашларын олдуғларын өйрөнчигә Фуад Сермен вә һәмид Пексан бәјләри дә өз масасына чагырды.

Бу көрүшүмүз заманы Исмәт Пашаја:

— Бах, гызларамыз нә гәдәр көзәл јетишир, — дејән Ата түрк ондан:

— Еләдир, амма бунун тәһлүкәси ола биләр, — чавабыны алды. О кечә өз әли илә еләдирн гәјдләрин алтына Ата түркдән имза истәдди. Исмәт Паша:

— Инанмајын, ләһиннзә, јахүд әлјәһиннзә истифадә олуна бил-ләр, — дејәрәк мәне оладу. Сәһәр саат бешнзә Ата түрк кетди. Ертә-си күн Сарачоғлу мәни көрән кими:

— Нә еләмисән сән! Дүнәң кечәки јемәкдә суал-чавабларынла Ата түркә елә фитва вермисән ки, «Мәнн чәзаландыра билмөзәси-низ!» — дејән сөзләрдә ситәм етди. Артыг клубда һәр кәс мәннмлә атамн үстүндә тир-тир әсирди.

Јенә һәмнм јай клубда атам өзүнү нараһат һисс етди. Мән Фәт-һи Оқјар бәјн ушағлары илә салонда отурумшудум. Ата түрк кәл-ди. Мәнн көрән кими атамн сорушду. Хәстә олдуғуну ешинднчә отағына кедәрәк она «кечми олсун» деди вә керн дөндүкдә мәнә:

— Најды, кет атанн јанында отур, салона енмә, она јахшы бах, — деди. Мән јухары чыхдым. Бу, Ата түрклә сон көрүшүмүз оладу.

Хәстәлијини һәмн кими биз дә үзүнү чәрисиндә илзәјрдик.

Ата түркүн өлдүју күн Үскүдарда мәһкәмә процесим варды. Мәнә елә кәлди ки, бундан сонра санки һојат даһа давам етмәјчәк. Нә-һәјәт, ағлаја-ағлаја кәмјит миндим, мәһкәмәјә кетдим вә дәрһал да евә дөндүм. Евдә аһамын өлүмү күнләриндә олдуғу кими, ма-тәм јели әсирди. Атам јазы масасынын үзәринә башыны әјәрәк, һөнкүр-һөнкүр ағлајарды.

— О санки јанар дағды, — дејирди, — бә’ән алов пүскүрүрдү. Мәнә дә пүскүрдү... Амма на көзәл алов ибә!

Ата түркүн Долмабахча⁶⁶ сарайындакы катафалкынын өнүндән кечәрәк көрдүјүм мәнзәрәни һеч унуда билмирәм — бағыра-бағы-ра ағлајан көпч, јашлы инсан сели ахын-ахын чәназоннн өнүндән кечирди. Бу арада һејф ки, тәссүф доғуран гәзә баш верди — из-днһамдан бир пецә кәјч атларын алтында галыб әзилди.

Ата түркүн чәназонн «Јавуз» зирәһн кәмисиндә Истанбул су-ларында узаглашаркән милләт «Инди нә олачак?» — дүшүнчәси ичәрисиндә иди. Бә’зи дәирләрдә маршал Фөвзи Чахмағын⁶⁷ президент олачакы тәхмин едилдири. Сонрадан ешитдијиннзә һәр, Исмәт Иненү маршалын да арзусу илә президент етилди. Јемн президент эн әввәл Ата түркә чох јахын олмуш шәхсләри иш-дән узаглашардыр, пулларын үзәринә өз шәклинн вурдуруду. Иненү илләрдә «икинчи адам» олмасынын ачығыны чыхыр, о ил-ләрин интигамыны алырды. Икинчи интигамыны исә әввәл ил-ләр кечәндән сонра Чалад Баяр вә Аднан Мендересдән⁶⁸ алачак-ды. Ата түркүн эн јахын адамларындан олан Фалиһ Рифки Атај «Дөври-Исмәт кәлди?» — дејә мөгәләләр чап етдирир, Казым Гара-бакыр⁶⁹ исә өз хәтирәләриндә Ата түркүн әлјәһиннзә чыхарды. Атам һәмнм дөврә чәп етдирији бир мөгәләдә јазырды:

«Наполсон өлдүкүндә сонра һеч бир франсыз онун әлјәһиннзә јазы јазмағы ағлына белә кәтирмәншидик».

Заман-заман Ата түркү дүшүнүркән бир дөвләт адамы кими онун мүвәфғәјитләринин сиррини аראшдырам. Мәнә елә кә-лир ки, Ата түрк еләмәк истәдијн шәјләри әввәлчә көрәкчәшмиш бир шәкилдә тәсәвүрүндә чанландырды, буна көрә дә һәмнм фикирләрин смәли ишә чеврилмәси милләтин көнүндә она бәслә-нилән бөјүк сәвкн, һөрмәт вә инам јолу илә асан олурду. Чанкајада зинафәтдә олдуғумуз вахт ахшамын гаранлығында Анкараја бахыб «Бах, Әһмәд, Кечирән пар-пар јаныр, шам ағачлары бөјү-мүш, мешә олмуш» — сөзләрини дејән дә онун бу реалист тәһәјүл гүдрәти иди. Ата түрк хараба галмыш, ифласа вғрамыш гочаман кими, бир — јенидән доғулуша наил олмуш, түркүн әсл тарихини Иненү дејил, о газанмышды. Дүнјада ингилаб етмәк истәјиб мү-вәфғәјитсизлијә уғрајан бир чох лидерләрин вғурсызлағлары-нын сәбәби онларын милләтин гәлбиндә Ата түркүн тутдуғу јери туту билмәмәләриндәләр.

Һәрчәд Ата түркдән әввәл Түркијәдә индикки тә’бирлә бир чох

ислаһатларын һәјата кечмәсинин зијалылар арасында ана хәтләрн чызылмышды. Тәһзимәтәдән е'тибарән зијалы даирәләр Гәрб дүн-јасында фикир сәһәсиндә игтисади вә сәсиал сәһәләрдә бир чох мүһәссәсләрнин, идәјаларын етүдәрәнин чызмыш, онлары јурау-мүздә јерләшдирмәк сәјләриндә олмашудулар. Түрк Очағларында көрүлән ишләр буларга көзәл пүмүна иди. Бундан башга, мә-сәлә, һүсәјн Чәһид «Тәһһин» гәзәтинин адыны латын һәрфләри илә јаздырмыш, университетин бәзи факултәләринин гапысы гыз-ларын үзүнә ачылмыш, Истанбул, Измир кими шәһәрләрдә чар-шав өз јерини манто вә пелеринә вермишди. Амма Ататүрк көкү-дә вә бөјүк мјгҗасы ислаһатларга милләтин севкисинә күвәнәрәк милләт һазыр олмадығы һалда вахтындан әввәл башлады, Ата-түрк әввәлдән сона кими дәјишмиш олан бир топлумун, бир халы-ғын тәмәлләрнин һазырлајарга арамәздән кетмишин. Бир чох ис-лаһатлары көк ата-ата даһам едирди. Амма онун өлүмүндән сонра Анкаранын һавасы дәјишмишди. Ишлә бағлы јәнә тәзә Анкара-ја кетдјим үчүн буну ајдын һисс едирдим. Дөвләт идәрәләриндә гәрибә әһвал-руһунјәләр һаким иди.

Бир күн Гисләвет Ширкәтинин әвкәли олараг Ширкәтин сәр-мәјә мәсәләләри илә бағлы Анкараја кетмишдим. Тичарәт назирин көрмәли идим. Назир Чәләл Сирмен иш адамлары илә кө-рүшмәји о гәдәр дә хошламазды. Ширкәт харичи капитал әса-сында гурулдуғу үчүн монимлә дә көрүшмәк истәмәди. Бир нечә күн сонра исә Британија консуллуғунда кечмиш мәктәб јолдашым Фуад Сирменлә баш назир Шүкрү Сарачоғлунын јанында гаршы-лашдым. Она һәмин һадисәни сөјләдим вә назирин бәлә мүһәс-сәбәти үчбәттиндән Гисләветин әвкәлијиндән истеҗа вәрдјимги билдирдим. Сәһбәтимиздә иштирак едән Әһмәд Емин Јалман¹⁰ ертәси күн харичи капитал бәсләнилән бу мүһәсәбәт һаггында мәҗалә јазды. Һәмин һадисәләрдән сонра Тичарәт назирин мәнә көрүшмәјә чағырды. Ләкин артыг бунда бир фәјда көрмәдјим-дән кетмәдим. О заманкы һава, мүһит ичәрисиндә харичи капитал-ла бағлы ишләр көрмәк гәбаһәт, һәмин капиталын мәнәфејини горурак исә хәјанәт сәјләрялды. Мин тәәссүф ки, долашдыг, дөндүк, кәзб-долашдыг, ејни вәзијәтә кәлдик (сәһбәт хатирәләрини гәломә алындығы 1975-чи илдән кедир—В. Г.). Бу һадисәдән сонра Чәләл Сирмен моним адымы «харичи капиталын мүдәфиәчиси» гојубмуш. О дөврләрдә һәддиндән артыг һәртрәтләнн үзүлдүјүм бир һадисә дә олмушду. Ишлә бағлы дөвләт мәмурларындан бири мондан рүшвәт етәди. Һәмин мәсәләләрлә бағлы назирә сөјлә-дим.

— Елә билин ки, мән һеч нә ешитмәшимә, сиз иһиннзин көрүн, —деди. Бунлар мәним әлими ишдән сојудан һадисәләрдә.

1938-чи илдә Америкада тәшкил олуған Бејналхалг Сәркидә Түркијанин мө'мар Сәдәт Елдәм тәрәфиндән ишга едилмиш па-

иһәјюну бөјүк әкс-сәдә доғурду. Гәзәтләримиз павилјондан бәһе-стәдләр, амма мө'марын адыны бәлә чокмәдиләр. Атам бир мә-җалә јазарәг иһсанларга лазым кәлән гиймәтин верилмәдјини, бун-дан бөјүк үзүнтү дүјдүғуну билдирди вә мө'мар Сәдәт Елдәмдән нә үчүн бәһе едилмәдјинини сәбәбләрини сорашду.

Бу заман артыг Икинчи Дүниә мүһарибәсинин торлары һөрү-лүрдү. Атам хәстә иди. Өлүмүндән габаг Анкараја кетмишдим. 1939-чу ил мәј ајынын әввәлләриндә Түркијә һөкүмәтинин Иһкилә-рә вә Франса илә бир әвләшмә имзаладығыны орада өјрәндим. Бундан даһа әввәл Русияја кедән Шүкрү Сарачоғлу әлибәш га-јымашды. Мән Анкарада икән Истанбулдән телефонла атамын вәзијәтинин ағырлашдығыны билдирдиләр. Тичарәт Назирлијин-дә мүдир олан Сәмәдлә мән дәлибә дөһмүшдүк Тәјјарәјә билет тапмадыг вә гәтара атланә Истанбула кәлдик. Һәјачанла атам-нын отағына киринчә үзү күлдү, иһкимизә дә бирдән сарылды:

— Кәлднинизми, нә јахшы! —деди.

Јанымда доктор Ағл Мухтар, доктор Ниһад Рәшад вә док-тор һәсән Фәрид бөјләр варды. Атам:

— Анкарада нә вар, нә јох? Иһкилисәрлә, франсызларла мү-җавилә бағладымыз? —дејә сорашду. Мүсбәт чаваб алыңча:

— Раһатландым, бу мүҗавилә баш тутмајачаг дејә үзүлүрдүм, —деди.

Өлүмлә пәнчәләшәркән бәлә мөмләкәти дүшүңүрдү. Иһәләри-ни бир доктор ханым вурурду. Дикәр докторлары:

— Бахын, түрк гызлары нечә тәрәғги едир. Сиз мәнә ијнә вур-мәҗа чәсарәт етирсиниз, амма бу ханым нә көзәл ијнә вурур, кә-ләчәк буларындыр, —дејә зәрафәтандан галмырды. Евимиз дост-ларла долујду. Кечмиш Дәннзчилик назирин Иһсан бәј, арвады, Окјар бәј вә дикәр бир чох достлары атамын јанында идиләр. Ики күндән сонра евимиздә кечирилмәли олан ән'әнәви базар ертәси «поллантысынын тә'хирә салынмасыны атам истәмәрдик. Кечәни сәжит кечирди. Ертәси күн, 19 мај сәһәри чох нараһәт ојанды. Доктор Ниһад Рәшад вә Доктор һәсән Фәрид бөјләр дәрһал кәл-диләр. Доктор Ниһад Рәшад бәј азачык лонкимишди. Атам:

— Шајкәлдисинә дөндү ки, докторун кәлиһи, —дејә онунла зәрафатлашды. Тибб факултәсинин тәләбәси олан Күлтәкин нар сују һазырлајды. Атам докторлары:

— Адам һәмишә шампан ичмәз ки, гызмын өз әли илә һазыр-ладығы бу ширә һамысындап көзәлдир, —деди.

Бир аралыг халамла јалғыз галмаг истәди. Гардашымә:
— Мән өлүрәм. Сәнә чох әһмәт вердим. Һирсләндјим заман-лар да олды. һаггыны мәнә һалал ет. Бу بەјшикдә 250 лирә вар, мәҗаләләримин пулудур. Чәназәмә о пуллары хәрчләјин. Сәни ушағларга, ушағлары да сәнә әманәт едирәм, —демишди.

Беш бачы-гардаш гаршысында дүзүлүш, көзләјрдик.

— Ушүжүрөм, — деди.

Исти су торбасы көтирдик. Ийне вурмаг истәдиләр.

— Даһа бу машина тәмир жарамаз, — дејә етираз етди. Тезер ағлајырды.

— Ағлама, ғызым, инсан санки шүурлу машындыр, әлбәттә, онун да дајанмаг вахты вар. Мәнә сөз верин ки, һеч бир ғувва сизи бир-бириниздән ајырмајачаг. Һеч вахт доғруну сөјләмәкдәи чәкинмәјин, доғруја доғру, әријә әри дејин, халаныза, ушагла-рына јахшы бахын, — деди.

Атам мәни чох истәјирди. Күлүмсәмәјә чалышдым.

— Сөз вер ки, ағламајачагасан. Мәним вүчүдүм сизләрә, ру-һум анам, атам, Ситәрә илә... гаршындадырлар... онларла бир-лилдәјәм... — дејә пчылдады.

Доктор Һәсон Фәрид бәз бизим отагда олмағымыздан атамн даһа да үзүлдүјүнү сөјләјәрәк бајыра чыхмағымыз хәһиш етди. Гапыдан чыхаркән атам көзләри илә бизи тәғиб едирди. Аза-чыг кәчмәмиш Фәтин бәјин дедији кими, «бу дүнјанын гапысына өз әлләри илә талајиб» әбәдләнјәтә говушду. Доктор Һәсон Фәрид бәз атамн маскасына чыхмаг истәјирди. Нуријә абла ағлаја-ағлаја она жардым етди. Һамымыз өзүмүз итирмишидик. Илләрлә пәрәстишлә севдијимиз, горхдугумуз гоча атамыз инди һәр шејдән хәбәрсиз бир һејкәл кими јатырды. Әбдүррәһман ғышгыра-ғышгы-ра ағлајыр, Күлтәкин:

— Бу, мәним атам дејил, о сонсуз, һәјәт ешлиг, чошғун, һәрә-кәтли бир инсанды, — дејәрәк һычғырыр, Тезер һәр заманки кими сакит, јаваш-јаваш ағлајыр, кәләнләрлә мәшғул олуp. Сәмәд өзү-нү итирмиши, көзләриндән јаш сүзүлдүрдү. Мән исә бир дамла да көз јашы төкмүр, садәчә «ахы нечә олуp, нә олду о билки, о енержи», — дејә дүшүнүр, өзүнү пәрәстиш етдији бир буту итир-миш ғәриб кими һисс едирдим. Евминиз атамн сонунчу дәфә көр-мөк истәдији достларла долуб-лашырды. Анамын өлүмүндән сонра тәсәллинди диндә арамшыдым. Атамы итирдикдән сонра исә үс-јан етдим. Өлүмүндән сонра һағмында фөвгәллә јазылар јазылды, амма нә јазыг ки, һөкүмәт адамларындан һеч сәс-сөмир чых-мады. Һәр фаиј кими бизим һәр шейминз олан варлығымыз да көчүб кетмишиди. Фәғәт сон сөзләри һеч бир заман гулағымыздан кетмәди, доғру билдијимизә доғру, әри билдијимизә әри дедик.

Көһнә евминзин јериндә јенисини тикмиш олан ме'мар Сәдат Елдәм атам дүниасыны дәјишән заман Америкада иди. Гајытдыг-дан сонра биз баш сағлығына кәләндә ләјиһәсини чыздығы илләкәниләрлә көз јашлары ичәрсиндә чыхырды. Атам өз достларыг гәдәр бизни достларымыз да севәр өз онларла әлағә јаратмағы бачарырды. Достларымыз бизим өзә кәләндә әвәлчәк онун јанына кедәр, бә'ән онун сөһбәтинә саатларла гулаг асагаг бизи унулардылар. Вәфәт етдијинә көрә онлар да чох паришан олмуш-дулар...

БИР НАЗИР!

Сүбһ чағы санки бир әл боғазыны шиддәтлә сыхды. Гаршысы-нда дар ағачы көрүндү. Кәңчлик чағынын идеалист досту дилшә-ринин арасында сыхылмыш дили, көјәрмиш, бөјүмүш сифәти илә она бахырды. Голларыны узатды өз ојанды.

Бу кечә ғырх ил әввәл бөјүк бир мәмләкәтин бөјүк бир шәһә-риндә бир-бирини таныјан ики инсандан бир инди дар ағачындан салланыр. Дикәри ону мәһкум едәнләр арасында! Һәзин тәсәл-ли?! Јох, күлүндә тәсәллиди! Бу күн нијә икиси дә ејни јердә де-лилләр? Белә дә ола биләрди! Бу сабаһын бу сүбһ вахтына гәдәр белә бир ағбәтин ола биләчәји нә онун, нә дә бунун ағлына кәл-мәмишиди.

Илк дәфә Парисдә гаршылашыдылар. Атам һүгүгшүнас, досту исә һәким олачагды. Биринчиси әсир бир түрк јурданан кәл-мишиди. Дикәрт түркләрин сон мүстәғил парчасына мәнсубду. Икиси дә Ғарбин азадлыг јолунда нәһәјәтсиз ган ахытмыш мөһ-тәсиз шәһәриндә чоғ тез дил тапдылар. О илләрлә Парис һәр чүр фикирләрин гәјнашыдығы, јени бир дүнјанын һазырландығы әләм-ди. Бүтүн бу фикирләр ән романтик шокилләрдә бир-биринә гар-шы чыхыр, Ренан, Золжә,² Кәнстанс кими нәһәнк шәхсијәтләрин јанында Сара Бернар³ тәк бөјүк артистләр, Жорес⁴ вә Клемансо⁵ кими горху билмәјән мүбаризләр күртләләр әрхаларында апарыр-дылар, Ван Гог,⁶ Гокен⁷ кими рәссамлар сәнәтин үфүгләрини о замана гәдәр мәһфул галан көзгамашдырычы рәнкләрә бојајыр-дылар.

Атам да, досту да доғулуб бөјүдүкләри јерларин мистик, га-ранлыг, һәссас әһвали-руһијәсилә бураја кәлмишдиләр. Бәлкә елә буна көрәдир ки, гүрбәт һисси икисини дә дорһал ејни идеа-лын әтрафында бирләширди—түрк милләти дә бу сәвијәјә јүк-сәлмәлиди!

Кәләчәккә бағлы биркә ләјиһәләр чыздылар. Атам мәмләкәти-нә гајытдыгдан сонра көчүб Истанбула кәләчәкди. Досту да она бу азад вәтәндә сыхынты чөкмәдән ишләмәк имкәнләрини јара-дачагды. Араларындакы бу разылашма да илк дәфә Парисдә һә-

жата кечирилди. Һәмнин вахталарда Әһмәд Риза да Парисә кәлмишиди Чох жохсуд өмүр сүрүрдү, ачгач вугарлы иди. Франсанын Клемансо кими бир чох мөшпур адамлары Әһмәд Ризаны таны-
юр, һимәжә едир, мәдди жардым көстөрмәк иһәстәјирдиләр. Ләкин о, һәмни нулллары, жардымлары гәбул етмирди.

Атам вә досту тез-тез Әһмәд Ризанын јанына кедирдиләр. Илк көрүшләрин исә атама бүтүн һәјәти боју даим хатырладығы дәрһин бир тә'сир көстөрмишиди.

«Мәликанә зәнкинин дүјмәсини басаркән алим титрәјирди. Ачылады, гарыша учабоју, арбаниз, азачыг дән дүшмүш узун, јарашыгы саггаллы бир шәхс чыхды. Бу Әһмәд Риза иди. Кәкә-ләјәрәк бу үчүн кәлдијим аялатдым. Әһлимдән тутду, ичәри чәк-ди. Кичик бир отагда габаг-габага отурдуг. Мәндән мәмләкәт-имзин вәзүјәтинин, тәһсилим битирдикән сонра нә иш көрәчә-јимни сорашду.илә кәлдијимиз гәрәри она сөјләдим.»

— Јахын вахталарда, ләл јахында Түркиядә азадлыг олачаг. О заман мән Истанбула гајыдачагам. Мәни мүтләг ахтарыб тапар-сынымз.

Бирдән көзләрим ајагларына саташды. Чорабарларынын рәнки бир-биринә үјүгн кәлириди. Бахдыгымы сездим, күләрәк «азадлыг бу гәдәр мәһрумијјәтә дәјмәзим?»—деди.

Тәһсилнин битирдикән сонра Истанбулдан кечәрәк мәмләкәт-инә дәнән атамы бир нечә илә ичәрисиндә һүрријјәт ингилабыны һәјәтә кечирәрәк бир гисим адамларла бу доктор досту таныш ет-мишиди. Онун сәјәсиндә дә Азәрбајҗандан Истанбула көчүдүкдән сонра Иттиһад вә Тәрәғги партијасында дәрһал өз јерини тутду. Парисдә башлајан достлуг Әһмәд Риза илә өлүңчәдәк, о бирси-синә иләсә бир сәһәрни горхунч дәгнәсинә гәдәр сарсылмадан да-вам етмишиди.

Атам јенә дә хатырлајыр:

Иш үчүн јанына кәлән бир мүәллимә гадына, лазым кәлдијин-дән артыг сәмини хитаб етмәси вәзифәсиндән узаглашдырдымасы үчүн зәһири бәһанә кими көтүрүлән кечмиш Маариф Назиринин јеринә тәјин едилдији күн назирлијин гапысындан сәндәләјәрәк кирән бу көһнә редангтонлу комбул адам, дөврунүн сарсылмаз намус вә доғрулуг пәрдәсинә бүрүнәрәк мүхтәлиф кунәһларын һә-дәфи сечилән мә'сум бир шәхсди. Сафлыг ону өз мә'мур гарда-шынын сүрдүју мөһтәшәм һәјәти көрмәјәрәк дәрәдә сармышды. Гануни һүгүгу олан дөвләт машынына минмәји рәдд етмәклә ки-фајәтләмнәр, дәфтардар гардашынын ики гара ат гошулушш ша-һанә фәјтону јанындан кечәркән дә башына белә галдырыб бах-мырды. Бир кечә Бејүкадада бир нечә досту һәмни бу гардашын-дан шикајәт етдиләр. Онлары һеч бир сөз сөјләмәдән һейрәтлә динләди. Үч күн сонра гәзетләр Истанбул дәфтардарынын Бурсаја жөндәрлидијини јаздылар.

Һәр дөврә белә адамлар вар. Онлар дөврун намус, доғрулуг, вәзифәшүнасылыг, һәгигәтпәрәстлик сипәрини тәшкил едирләр. Һәмни сипәрин архасындакы кизил аләм исә бүсбүтүн башгадыр. Бу аләмни ичәрисиндә кимләр жохдур? Достлар, танышлар, го-һумлар, фәдаиләр, комитәчиләр, мөһтәкирләр, хуләсә, чәмијјәтин, фирғәнин һәр чүр кунәһлары вә кунәһкарлары. Сонра заман ке-чир, сипәрин архасындакылар сипәр оланлары өз кунәһларынын гурбаны кими өлүмә, әсарәтә, сәфаләтә атмаға әсла тәрәддуд ет-мирләр.

Атамын бу досту да күнләрин бир күнүндә һансыса харичи фирманон мүһасиблијини бир парча чөрәк хәтиринә гәбул едәрәк нәзу үчүн азырлышш отаға јенә ајаглары долаша-долаша кирди. Партијасынын һакимијјәт башында олдугу дөврлә онун көлкә-синә сығынараг миллонләр гәзанымыш достларынын, ирәли кетмиш, адам арасына чыхмыш гоһумларынын һамысы ону унутмушдулар. Бә'ән күчәдә растанлашдылары заман үзләрини јана чевириди-ләр. Ләкин бу дәфә дә о, итирлимш вәзифә еһтирасынын үрәк-ләрини јандырдығы бир гисим инсанлар үчүн јенә намус, доғрулуг, сипәри олуру, бу тамиз шөһрәтинин архасында индә дә башга ма-һијјәтдә ојунлар ојнашылдырды.

Атамын достунун мә'сумлуғу бу дәфә аз гала ағылсызлыға гә-дәр кедиб чыхды. һаггында дејилән сөзләри күчәләрдә, мејдан-ларда, вәләрдә, хуләсә һәр јердә ачыгдан-ачыға, бағыра-бағыра сөјләмәкдән чәкинмәди. Бу сөзләри сөјләјәнләр исә гаранлыгдә сילהларыны һазырлајырдылар. Ләкин көһнә назир бунун һеч фәрғиндә дә дејилди. О, кичиклијиндән, јахуд бөүкүлүјүндән асы-лы олмајараг пәслијә нифрәт едир, пәслији сөјләмәјин дә өзүнә бир вәзифә сәјәрды.

Бир күн атамы Баби-Алидә⁸ күчәдә көрмүшдү. Өпүшүдкән сонра һеч һал-әһвал тутмамыш жүксәк сәслә ғышгырмышды:

— Сән, сән нечә олуру ки, бу һаллара дөзүрсән?

— Һансы һаллара?

— Бүтүн бу фәналығлара, бу бир дәстә ким олдуғлары билин-мәјән инсанларын өзләрини көјә галдырмаларына!

Атам голундан тутмушду:

— Кәлиб-кечәнләр бизә бахыр. Јаваш даныш, сакит ол! Унутма-ки, шикајәт етдијин адамлар мәндән әввәл сәнин кәнчлик дост-ларын, азадлыг уғрунда мүбаризә јолдашларындыр. Вә бир дә онлар мәнүс бир тәле илә бизим әһлимиздә јымхылан Вәтәни гур-тардылар, сәнин вә мәним Чүһуријјәт рәјамысы һәгигәтә чевири-диләр.

Атамы бәрк итәләмишиди:

— Сәндән дә бир хейир јохмуш! Бир даһа көрүшмәмәк үзрә. Аллаһа исмарладыг.

Атам евә кәлди: Анаим «Билдирсәним — деди, ..ни көрдүм. Мә-

ним.лә елә данышды ки, горхдум. Ону бу чүр диллэндирир, данышдырырлар. Башына бир иш кәлә биләр. Бир иш чыхарачаг!»

Нәһәт, мәшум сун-гәс тәшәббус олды. Ону дөрһәл җахалалдылар, һејрәтләр ичәрисиндә галды. Өзү шикајәтчијди. Фәгәт сун-гәсччи? Әсла! Бу әхләгсәз, инсафсыз нидә кунәһкәр олмадығы әлбәтә, аңлашылачагыды.

Измир вә Анкара һәбсханаларында она ајрылмыш һүчрәләрдә мүтләб азадлыга чыхакагы гәнаәтилә та о гара күнүнә гәдәр руһ вә гәлб истираһәти илә јашады.

Һалбуки мөһкәмәкә һаким олан әсәби шәрәит һәмјә ајдын иди. Бу күнәһсәз инсанә хиләс етмәк чәтин, чох чәтин иди. Анчаг бә'зи достлар илк азадлыг мүбаризәсә күнләриндән бәри ону јалыннан таныјан, ејни заманда һәм дә јени дөврүн һакимләри илә мүнасибәтләри олан бир гисим көһнә достларынын јанына бәш вурдулар. Лакин онларын вердикләри чаваб горхунч вә гәти иди: «Хејр, бир шеј етмәк мүмкин дејил, асылмалыдыр!».

Асылмалыјды, асылачагыды, асыды!

СИЈАСИ ТАРИХ ПРОФЕССОРУМУЗ⁶

«Бу сон дәрсимиздә сизә јалныз бунлар сөјләјәчәјәм. Ханымлар, әфәндиләр, тарихи-сијаси кечмишдәки сијаси һадисәләрин, вәгәзләрин изаһындан әвәл инсан чәмијјәтләринә, онларын тәләрлинә бә'зән ағыллары, бә'зән кәзәлликләри, бә'зән итгәлләри, әксәр һәлләрдә исә тәсадүф учбатындан һаким олмуш инсанларын характер, әхлаг вә мәчәзләрынын һекајәсидир. Сағлам характерли, мәтин әхлаглы, әтрафындакыларә е'тинад тәлгин едә билән инсанларын идарә етдикләри чәмијјәтләр даима јүксәлмишләр, мүвәғгәти фәлакатләри асанлыгга адалмаға, горху төрәдән шәрәити сүр'әтлә дәјишмәлә мүвәффәг олмушлар.

Бунун мүтабиллиндә башчы вә һаким мөвгәјинә кәлмиш инсанлар зәиф, әхләгсәз, дәјишкән характерли чәмијјәтләрдә даим алчәлмиш, кичик фәлакатләр гаршысында бөјүк сарсынтылар кечирмишләр. Инди мән сизә, јә'ни түрк милләтинин кәләчәк идарәчиләринә сағлам характерли, мәтин әхлаглы олманызы төвсијә едирәм. Инанын ки, милләтинизә аңақ бу шәртләрлә хидмәт едә биләрсиниз».

Анкара университетинин һүгүг фәкүлтәсиндә сон дәрсини вәрән тарихи-сијаси профессорumuz күрсүздән снорәк гапыја доғру кедәркән онун архасынча гачдым, әлиндән тутдум. Үзүмә бахды. Кәзләри јашла долу иди. Неч бир шеј сөјләмәдән әлини додагларыма апарыркән боғазыма гәһәр долды.

Хәјалымда атамла бәрәбәр чанланаң бир нечә инсандан бири

дә одур. Сиври, чај сағталлы, бир аз батыҗ-јанагалары, ејнәјиннин әлтиндән шиддәти оладуча азалан истеһзалә бахшылары, инди дә кәзләринин өнүндәди, титрәк сәсни инди дә ешитмәкдәјәм:

Атамын ән јахын достларынданды. Икиси дә әсир түрк елләриндән азад мүстағил Түркијајә пәнаһ кәтирмишдиләр. Икисинә дә сијаси дүшмәнләри әсәбиләшдикләри - заман «боғаз ортагы» дејирдиләр. О, атамдан әвәл кәлмишди. Һәрби мөктаби битирмиш, о заманки тәбирлә десәк, хәритә јүзбашысы (картограф-анитан—В. Г.) олмушду. Казанын көкүд әнләләриндәди. Фикир адамы, сијасәтчи, аилә башчысы кими үч ајры-ајры шәхсијјәти бүтүн тәзадлары илә өзүндә бирләшдирди. Бир адамда бирләшән бу үч ајры-ајры шәхсијјәтин мүштәрәк бир нөгтәси онун гәлби иди. Бу гәлб бир-бирләрдән ајры истигамәтләр аламаг истәјән үч фәрғли етирасә мүзјән һәддә гәдәр сәрбәст бурахыр, сонра чиләвләјирди. О, кәзәл гәлби бир инсан иди.

Султан һәмид заманында һәрби мөктәбдә кизли тәләбә чәмијјәти гурмагда кунәһландырылар Грәбсбургә сүркүн едилмишди. Иттиһадчылар дөврүндә исә јалныз фикир адамы кими галды вә түрклүк чәрәјянынын ән гүдрәтли нәзәријјәчиләриндән бири олды. Сијаси һәјәтә јалныз Милли Мүчәдиләдән сонра даһил олды, даһа доғрусу, зорла сохулды.

Фикирләриндә бир аз солчулуг нәзәрә чарпырды. Лакин һеч бир заман XVIII әср социализминин һүдудларыны ашмады. Романтик, һиссијата гапылан, даһа чох ичтимаи бәрәберлик нәзәријјәләринин тә'сир алтында галан бир нөв утопист иди. Лакин елә бу, онун Икинчи Бөјүк Түркија Милләт Мәчәлсинин депутаты кими әмәк гануунларыны тәклиф етмәк вә һазырланан илк әмәк гануун лајиһәсини маһијјәтиндәки «Иш мәчәлләсәни һәрчәманла тәғдил етмәси үчүн кифәјәт иди. Турк ишчи һәрәкәтләрынни, ишчи мәсәләләри тарихиндә онун јери кәләчәкдә әлбәтә, тәғдир вә тәс-бит едиләчәкдир.

Бир јандан социалист ичтимаи дүнјәкөрүшүнү романтик зәһни мәшғәлә һалында јүрүдүр, дикәр тәрәфдән дә гаты бир милләтчи аңлајыша саһиб иди. Бу ики фикрин јаратдыгы тәзадын ғысгачлары арасында һәгиги тәрәдүдләри олурду. Бунун үчүндү ки, өзүнә ичәрисинә душудуј фикир тәзадларыны изаһ еләчәк бир чалышма саһәси ахтараркән сијаси тарихи сечмишди. Бу кечмиш хәритә јүзбашысынын мөкан зәмининдән заман саһәсинә атланмасындан башга бир шеј дејилди. Гәрибәдир ки, һәјәтында нә заманын, нә дә мөканын гадир-гимјәтини билди. Бу һәјәтин бир чох һадисәләри замансыз олды, лакин онларын нә јери, нә дә лүзүму варды. Тәкпартијялы систем бүтүн шиддәтилә јарандыгы заман бүдүчдә гәнаәтчилик тәдбирләри илә бағлы мәсәлә галдырмаг фикринә дүшүшүдү. Лакин күрсүјә чыхаркән ағлына кәлән јекәнә тәдбир Баш назирлә назирләрини автомобилларинни

алынмасы олду. О дөврүн Баш назирн (Исмәт Иөнү—В. Г.) Мәчлисдән үзү бир гарыш салланмыш һалда чыхды, машынын гапысыны ачан суғуҗүсүнә сәрт бир нәзәрлә баһараг полиса. «Мәнә бир автомобил чарыры!»—деҗ әмр верди вә һамынын һејратли бахышлары алтында кәләп таксиҗә элшәрәк евинә кетди. О күндән сонра сјјаси-тарих профессорунун сәси вә саггалы бир аз да титрәк олду.

Кечерән бағларында бизә чох һаҗын бир евдә јашајырды. Ахшамлар бизим евиниңдә аиләликчә топлашардыҗ. Әввәлчә зарафатлар башлајыр, сонра күнүн һадисәләри, деди-годулары, интригалары ортаја атылар, шикәјәтләр ешидилдири.

Профессорун сәсини јүксәлдији заманлар да олурду. «Әһ-мәд бәј, Әһмәд бәј, —деҗ јүксәк сәслә гышгырарды. —Бүтүн бу фәналыглар барәсиндә ачыг данышмалыҗыг. Нә үчүн кедиб көрдүкләрини, билдикләрини сөјләмирсән?»

Бир дөфә атам әсәбиләшди:

—Мән, һәр јердә мән! һансыныз мәниң гәдәр данышмысыныз? һансыныз шикәјәтләри мәним гәдәр мејдана чыхарырысыныз? Бир аз да сән даныш. Нијә дајанмысан?

Атамын бу сәрт сөзләри гарышында дәрһал јумшалыр, бир аз мәчүб шәкилдә «Еј Әһмәдбәј, мәним белимдә һөркүчләрим вар» —дејирди. Бу сөзләрдә һәлә чох кичик олан ушағларыны хатырләдир, онлары раһат бөјүтмәк үчүн мадди, мәнәви фодакарлығлары мәчүб-чочуг сәһиб олмағы дүшүнмәдији, әслиндә һәтә буна еһтијаж олмадығы бир јашда евләнән-бу танынмыш сијасәти вә фикир адамы илә атамын Траблсбург суркүнүндән бәрә, әсла дөјишмәдән давам едән бөјүк достлуғунун сон сүрпризи олмушду.

Артыг чолуг-чочуг сәһиб олмағы дүшүнмәдији, әслиндә һәтә буна еһтијаж олмадығы бир јашда евләнән-бу танынмыш сијасәти вә фикир адамы илә атамын Траблсбург суркүнүндән бәрә, әсла дөјишмәдән давам едән бөјүк достлуғунун сон сүрпризи олмушду.

Бир ғызы, бир оғлу варды. Әвдәл мәһәббәтиниң һәгиги бир изтираб һалында романлара мөвзә олағар дәрәчәдә мејдана чыхмасына бу әнләдән даһа һәзнән мисал ола билмири? Атасы вә анасы доғулдуғлары андан ушағларыны үстүнә атылдылар. Бөјүк китабханада тибби китаблардан кешип бир кушә јаранды. Ушағларын үзү бир балача саралдымы, далбадал ики дөфә асығардымы јахүд һәрәрәтләри азағар галхдымы, дәрһал бу китабларын јанына чумур, бәзән ән төһлүкәлиләри дә даһил олмағла мүхтәлиф хәстәликләрин мүәличә јоллары ерәнилир, бир нечә доктор кәлиб узун мүәјинләр апарараг гәт-гәт тәминәт верәнә гәдәр еви матәм һавасы бүрүјүрдү. Бир чоғлары үчүн шуҳ, зарафатчыл, һәр кәсә истеһзә етмәкдән хошланан инсан кими танынмыш профессорун ушағларына хәстәлиҗи вараҗар дәрәчәдә бағлылығыны көрәнләр онун бу истеһзалы һалынын чох ничә бир гәлби ғырылмағдан горумағ үчүн көрүлән тәдбирдән бир шәј олмадығыны јахшы аңлајырдылар. Бу һал мүхтәлиф сәбәбләрә мәрә

башындан һеч чүр чыхара билмәдији башгаларына хор көрүнмәк гөрхусу гарышында әл атылан бир вәсәтә кими дә гәбул едиләр. Мәһз буна көрәдир ки, онула мәһрәмәнә мүнәсибәтләрдә оланлары һеч бири башгалары үчүн кәскин, һәтә гөрхүч көрүнән истеһзалы экадан кичичик бир шикәјәт белә етмәмишди.

Онун дикәр һаллары да варды. Мәсәлән, јенә ејин әсир турк мәмлүкәтләриндән һүрр Туркијәгә кәләнләрдән бәзиләринә, ху-сусын дә биринә гарышы изаһы чох чәттин олан мүшкүл, бөјүк, һәтә та һәҗсиз дүшмәңчилиги ачығчә көстәрмәкдән чәкнимәздә.

Анкара университетини һуғу фәкултәсини сјјаси тарих профессорунун эиф чәһәтләриндән бири дә фәна һадисәләр гарышында дәрһал үмидсизлиҗә, пәршианлығы јол ачан ирадәсизлиҗи иди. Бу, бүтүн һәјәти бөјү ичиндә чабалдағы тәзәдләрин ән ағыры олду. һәмнин хасијјәти ону мүәјјин фикир вә һәркәт истигәмәти тутмағдан ајырыр, бир-биринә зидд гәрәрлары, һәркәтләрә сөвг едилди.

Әлүмүдүн сонра Тарих Гуруму¹⁰ вә ја Милли Тәһсил Назирлиҗинә вәсјјәт едилмиш китабларыны сечмәк, групплашдырмағ достларымдан биринә ташырылдымыз. Бир күн о, кедиб һәмнин китабханаја бирликдә баһмағы таклиф етди. Чох јашы баләд олдуғум китабханаја кирдијим замән профессоруму үстү қағызлар, китаблар, рәсмләрдә долу масанын архасындан јенә дә көзләриндә истеһзалы ғығылчылар бизә бахан сандым. Достум китаблары гарышдырмаға башлады. Арادا мәнә гәрибә мөкүб тапдығыны сөјләрәрәк саралымыш бир қағыз парчасы узатды. Бу мөкүтүбдә охуғдуларыма инанмағ мүмкүнлүмү? Доғруду. Биринчиң Дунја муһарибосинин иштичәләри турк милләти үчүн һәдсиз ағыр олмушду. Ләкин бу, профессору нијә бу дәрәчәдә бәдбинләшдирмиш, белә дүшүнчәләр нечә онун бејниңә вә гәлбинә јол тәмишди? Мөкүтүбүн һеч вахт тарихин малы олмамасы лағымды. Достумун үзүнә бахдым.

—Мәнә гулағ ас! —дедим. Мөкүтүб дәрин бир сарсынты заманы јазылмышды. О, сәнин дә мүәллимин сәјлир. Бу мөкүтүбү јазылдығы күн мүәллимининиң чөкәдији изтирабы баша дүшмәлиҗик. Инди мәним көрчәјим иш, таби ки, һәмнин изтираба лајиғдир.

Достум башыны ашағы дикәрәк көзләјирди. Мөкүтүбү тикә-тикә еләјиб јандырадым.

Атәм «Арвадәдән сонра јахын достларыма да мәни атыб кәдирләр. Инди мән һәјәтдә тәк-танһа нә иш көрчәјәм?» кими кәдәрли дүшүнчәләрә сөвг едән әлүмү белә олмушду:

—Бир ахшамүстү јанында ушағлары, әлләри онлар үчүн алдығы әшјаларда долу һедәрләшә стәнисјасәздән артыг тәрпәнмәк үзрә олан шәһәрәтрафы гәтәрә толәсирди. Бирдән дајанды, әлини боғазына апарараг јерә јуварланды. Иш уағ һејрәт вә гөрхү ичәрисиндә аталарынын үстүнә атылдылар. Бәјаз сағгалы

хәфиф-хәфиф титрәйрди. Ушаглар ән кичк баш агрылары замаш бәла үзләринә әйлән бу сифәтдә ејни титрәмәләрин дәфәләрдә көрмүшдүләр. Лакин аталарынын сифәти инди илк дәфә сыхыптысыз, сакит, гәм ичидә иди...

ПӘРДӘ АРХАСЫНДА АДАМ¹¹

Иттиһадчылар дөврүндә онлара истигамәт верән фикир чәрә-
жанлары сонракы дөврләрдә мугәјссәдә даһа ардычыл иди. Бу адамлар нә иш көрмәк истәдикләрини, нә иш көрәчәкләрини јахшы билдрдиләр. Анчаг биринчи сыранын архасында фикир вә дүшүнчә, илһам вә инам төлгин дән елә инсанлар варды ки, бәлкә дә нә вахта онлары хидмәтләри мејдана чыхарылачаг, анчаг һәмни адамларын сифәтләри бир инсан кими, бир дост вә јол-
даш кими һәмнишә мөчүл гәлачагдыр.

Белә адамлардан бири дә атамын бәјаз сагаллы, агбәннзли, көзлә көзлү, шаһр, рәссам, мусигишүнас, философ, журналист, астролог, профессор, доктор олан гафталы досту иди.

Сәһәрләр үзүнү јумасы бир саат, кейинмәси ики саат чәкән, данышмаға башларкән һекајәләри, хатирәләри, ләтифәләри, тикәнлы атмачалары илә һәмсәһбәтләрини гәтијјән јорулмаг билмәдән саатларла динләмәјә сөвг едән бу агыр, сакит көрнүшлү адамш Иттиһад вә Тәрәтги партиясасынын әсас гуручуларындан бири олдуғуну, Түркијянин һетә¹², Шиллер¹³ кими Гәрб әдиб вә мутәфәккирләрини илк дәфә онун гәләми илә тамдығыны, Данте-
нини¹⁴ «Чәһәннәм»нин нәзмлә, Адам Смитини¹⁵ китабыны исә башдан-баша тәрчүмә етдијини, мәмләкәтимиз һәгиги һуманизм чәрәјаныны кәтирдәјини, Истиглал Мәһкәмәсиндә өлүм төһләүкә-
сини дәфәләрдә бәшә үзәриндә дајандығыны—хүдәсә, онун соркузәштләрдә долу һәјат јашадығыны чоғму адам билдр?

Бу ики инсан—атамла онун досту бир-бирилә нечә дил тапмышдылар? Атам әсәби сәрт, һәмнишә тәләсән, досту исә јумшаг, сакит вә агыр тәрәпнишли иди. Лакин јарадышларындакы бу фәрәгләрә бахмајараг, өз мүбаризләрини ифадә едән гәзәтләр чыхардылар, бирликдә истиглал һәрәкәтына гошулдулар, кизли чәмијәтләр јаратдылар.

Дөврүн бөјүк мүршидинә (Зија Көјал нәзәрдә титлулур—
В. Г.) «Ислам һүмәтјиндән, Гәрб мәдәнијјәтиндән, түрк милләтиндән» олмаг фикрини верән о иди. Османлы императорлуғунун дини сижәсәти илә өзүнү доғрултмајачагә анлашылында бүтүн түрк-
ләрдә бир Вәтан кими Туран јолуну да о кәстәрди. Јох, јох, гәтијјән мүбәлиғә етмирәм, атамын бу досту бүтөв бир дөврүн һәгигәтән кизли һәјат мәнбәләриндән бир олмушду.

Атамын өлүмүндән сонра о көз јашлары бөмбәјаз сагалына аха-аха бир һекајә сөйләмишди:

«Әһмәдбәјлә бирликдә Батумда индик. Истанбулда анлашма елән едилмиш, дөвләт тәслим олмушду. Бир күн ејни отагда чәрәјаларымызда узанышдыг. Әһмәдбәј мәнән јанымыда һа-
физ Ширази¹⁶ китабы олуб-олмадығыны сорушду.

Һәјинә кәрәкдир?

— Фала бахмаг истәјјирәм.

— Јохдур. Анчаг Тассонун¹⁷ «Хялас едилмиш Гүдс» китабы вар. Икнич чилдилдр. Бир һалда ки, фала бахмаг истәјјирәм, о да һафиз Ширази кими бөјүк инсандыр. Сән соруш, мән дә ба-
хым.

Әһмәдбәј суалыны верди:

— Мәмләкәтини кәләчәји нечә олачаг?

Китабын һолә арасы ачыламыш сәнифәләриндән биринә ба-
хыб кәлиши көзәл шәјләр охумаға башладым:

— Еј мәнән кәләчәјин нечә олағәғинын сорушан адам! Сән билмирсәми ки, инсанлар буну кошф етмәјә гәдир дејилләр? Ла-
кин кечмиш заманын тәчрүбәләринә әсасланаг дәјә биләрәм ки, Шәрғин ән гаранлыг күнләриндә сарысачлы бир гәһрәман ортага чыхагач, милләти өз әтрафинга топлајараг һүрријјәтә, зәфәрә апа-
рачаг.

Әһмәдбәј инанмады:

— Зарафаты бурах!

— Нә зарафат? Ал, өзүн бах.

Гыса мүддәтдән сонра гәрибә бәнзәрликлә һәгигәтә чеврилән бу фалы тәсадүфләрин һејрәтәмиз мисалларындан бири сәјмаг мүмкүндүр.»

Даһа бир хатирәси:

«Гафгазда Әһмәдбәјлә бирликдә гәзет чыхарыдыг. Бир күн мәниһ өһдәмә дүшән һиссәни вахтында јазмадым. Әһмәдбәј кәлд, нә үчүн јазмадығыны сорушду. Бәлкә дә бир аз әсәбидим, она көрә дә сәрт чаваб вердим. О да сәртләнди, мүнәггишә агыр һал алды. Нечә олду, билмирәм, бирдән-бирә ајаға галхдым, скам-
јаны көтүрөрөк Әһмәд бәјин үстүнә јүзүрдүм. Буну едәркән онун да ејни ишн көрәчәјини дүшүнүрдүм. Лакин о, ирәли кәләрәк өнүмдә дајанды, бојуну бүкүд:

— Вур! — деди, —аһма јазыны вер!».

Аман аллаһ, онда нә гәрибә бир сафлыг варды! Истиглал Мәһ-
кәмәсиндә дөрд Әлнини гаршысына ону ики сүпкү арасында бе-
шинчи олараг кәтирдикләри заман бир аз һәзин, бир аз күлүнчә
вәзијјәтдә бојуну бүкүд. Ондан Гара Камал илә достлуғунун ма-
һијјәти сорушуландә әслә тәрәддүд етмәдән «Мәни әркәјүнлошди-
риди» чавабыны вермишди. О, буну сөйләјәркән Гара Камал илә
һәгиги достлуғунун сәмиһијјәти фөвғүндә дејилди. Ону бүтүн ди-
хәр достлары кими чидијјәтлә севирди. Үч балача ушаг, өзүндән
чох чаван гәдн, гајнана, балдыз, ајрылмалары мүмкүн олмајан

узаг бир гоһум илә җашадылары вә бүтүн кәлир мәнбәләринин түкәндәни анда Гара Камал она җардым әлини узатмышды. Сөҗләдиҗи сөзүн әсл мә'насы бу иди. Амма бу мә'наны елә сөзләр, елә мөздүм бир әда илә ифадә етди ки, Истиғлал Мәһкәмәси һакимләринин сәрт, әсәби үзләри ачыҗан бир төбәсүмә бүрүндә, Мәһкум олмасы үчүн һеч бир сәбәб жохду. Ләкин буна бахмәҗарәг, ону мөһкумдуг ағибәттиндән гуртаран бәлкә дә бу сөзү, бу дурушу олды.

Һәҗәты боју надир һалларда әсәбиләшән, даһа надир һалларда нәә һејротләәнән вә ағыр, сәкит адамын бүтүн өмрү боју кеңирәдиҗи ән бөјүк шәһынәлиғ һанси јенә дә Истиғлал-Мәһкәмәсиндә олды.

Мәһкәмә рәисни арада чоһ һирсләнишми, јашлы шәһидин дүз үзүнә «Сәндән шиәлиқ горхусу кәлир!»—дејә бағырмышды. О... бу сөзләри ешидкәән әввәләқ гулағларына инанмады, сонра кәзләри кеиши ачыларды, «Мәһми? Мәһми?»—дејә кәкәләјәрәк сөсүдү. Һәр чүр иттиһам кәзләјирди. Амма беләсини... Әсла! Чүнки, әввәлә, шиә дејилди, сонра дә дөврүнүн мәшһур динсәзи, «Ичтиһад» мәһмуәсинин сәһибни Абдулла Чөвдәттин јекәнә досту иди.

Мәнә өлүмүндән бир аз әввәл Ускудардакы бөјүк, тахта евинин Сарајбурну илә Хәличә бахан пәнчәрәләри өзүндә сөјләдиҗи ашағыдакы әһвалаты хәтырладыҗа индинин өзүндә дә күлмәҗими сахлаја билмирәм:

«Истанбула дүшмәнләрин кирдиҗи илқ күнләрин бириндә арвадымла балдызым бир мәсәләјә көрә мәним үстүмә дүшүмшүдүләр. Онларә бир һәдисис мисал кәтирәрәк гәдйнләрин өз әрләри вә умумән кишиләр үзәринә аҗағландығлары күн кәјдән даш јағачағыны сөјләдәм. Сөз ағзымдан чыхмамышды ки, бирдән топ, пүлмәјот, бомба сөсләри бүтүн Истанбулу титрәтмәјә башлады. Ниқилис тәјҗәрәләри шәһәр үзәринә бағсына кәмишидиләр. Арвадым вә балдызым һејрот вә горху ичәрисиндә үзүмә баһарағ әлләрипмә сарылдылар...»

ДОКТОРЛУГ ВӘ СИЈАСӘТ¹⁸

Сијаси вә елми шәһрәти баш-баша кедән надир һансанлардан бири иди. Нуруосманнијәдәки еви вә мұәлицәханасы илә Иттиһад вә Тәрәғгһи партијасының ғирмызы көшкү арасындакы мәсафә әздү. Хәстәләринин јанындан умуми мәчлисини топлантыларына асаилығла кәлир, јенә дә бу топлантылардан ејни асанлығла хәстәләринин јанына дөнүрдү. Сәртләниҗ, гәтләниҗ варап чиддијәтти мәсәлә достлары вә фирғә үзвләринә дә ејни дәрәчәдә тәсир кәс-

тәрәрди. Дөврүнүн мәшһур көз һәкими олан бу танынмыш шәхсијәт һәфизәмин ән дәрри гәтләрында Өмәр Нәһи, Зија Кәјали, Һүсәјнзәдә Әли бәј, Акчурра, Чоһал Саһир¹⁹ кими атамла бәрәбар хәтырладығым һансанлар арасындадыр. Јуварлағ аз үзүндә учларә јухары бурулмуш бығларының јаратдығы бир аз өзүндән разылығ тәсирини ичәридән күлән, шәфәғли, хәфиф истәһзаларла јәнән кәзләри һәмән андача јох едирди. Атамың аиләлиқкә чоһ јахыллашдығымыз достларынданды. Евинин ағымсов рәнкли гумашлардан нәрәләри, тутумлу, ағыр ашјаларла долу отағларында атамла ону аналма киничи арвадының—кәңч ханымының даңышығлары хәфиф бир шычылыты кими ниди дә гулағларында әсәләнмәкдәди. Атам дә, доктор дә күнүң һәдисәләриндән шиәләјәтчи идиләр, бир-биринә бәзи суи-истифадә һалларындан, әзәби-һиналығ һәрәкәтләриндән даңышырдылар, сөһбәт заманы докторун сәси кәтдикчә јүксәлир, сөзләри тәһдидеҗи олуурду. Бир нәчә күн сонра онун Тәләт Паша, доктор Назим вә Әнвәр Паша илә мұнағишәләри күнүн ән кеиши јајылмыш деди-годулары олуурду.

Иттиһад вә Тәрәғгһидән һеч нә истәмәди. Дөвләтдә ән јүксәк вәзифәси вур-тут Сәһијјә Баш мүдәрлиҗи олды. Бүтүн буларла бирликдә өз аиләсинин вә һәр ики ханымының аиләләринин гәдним вә әсил-нәсәбли көкләри она үстәлиқ пашалығ үнваны да газандырды. Вур-тут бу гәдәр, һалбуки дөврүн диктаторлары ону сүсдурмағ, әсини кәсмәк үчүн чоһ шәләрдән кәчмәк истәјирдиләр. Һамысына рәдд етди. Бунула дә башғаларыны истәдиҗи шәкилдә тәңгид етмәк сәләһијјәтини әлиндә сахлады. Фирғәни, фирғәни рәисләрини вә онларын ишларын мухтәлиф сәбәбләр үзүндән ондап истифадә үмиди вермәмишди. Чүнки сон күнәдәк бу фирғәнин тәркибиндә гәлмәк ғарарыны онун үзвләри сьрасына гәбул олдуғу илқ күн вермишди. Һеч бир гүввә ону бу ғәрәрдән дөндәрә билмәэди. Буну фирғәнин дүшмәнләри кими башчылары дә биллир. бдиқкәләри үчүн дә кәскин тәңгидләри ғаршысында һәр һансы бир чаваб вермәкдән чәкинирдиләр.

Анлашма заманы инқилбисләр тәрәфиндән јахаланарағ Малтаја сүркүң едилмәси һәғигәтән фәһчә олды. Евини бир көз ғырпымында бир сүрү үзләри рәнк-рәнк, палтарлары рәнк-рәнк, санкк Африка, мешәләриндән колмши Африка әскәрләри зәбт етдиләр, јағатындан гәлбүдрәлар, кәјиниәсинә имкан вермәдән, кәчә палтарында дөјүб-сөјәрәк автомобиль атыдылар, машын сүрәтлә димана јан алды, кәмиләрдән бири Паша кәјәрттиҗ чыхары: дан кими һәрәкәтә башлады. Докторуң белә шәкилдә тутулмасы вә сүркүңә кәндәрилмәси Иттиһад вә Тәрәғгһи дүшмәнләринин бу сәрт, чидди иттиһадчыдан нә гәдәр чәкиндиқкәләрини көстәрир.

Малта эсарәти Иттиһад вә Тәрәтти рәһбәрләри үчүн мұхтәлиф бахымлардан мөһөк дашы олды. Орада мөмлөктәрин тәләжини иләрчә идәрә етмиш инсанлар санки илални мөһкәмә гаршысында ипишләр кими руһларынын он кизли нөгтәләрини гәдәр сојундулар. Вәфа, гәдиршүнаслыг, јолдашылыг, һәгиғи вәтәнпәрвәрлик, еғозим, лағәјдлик, һөкмүлдүк, гүрүр, хуласә, инсан руһунун мајасында мөвчүд олан бүтүн бу үнсүрләр мејдана чыхды. Јенә Малта эсарәти заманы бир милләтнин башында оланларла о милләтнин арасында кәчә бәзи бөјүк тәзадлар, эхлаг анлајышларынын фәрғли олдуғу әјани мисалларла үзә чыхды...

Мәселән, чаны вә руһу илә түрк милләтнә вәтәнијән бағлы олмајан, ләкин онун башы үзәриндә ән јүксәк вәзифәни тутан бир нәфәр јенә дә түрк милләтнин сајасында олдә етдији бөјүк вәрәдләггин иҗмәләрини һәбсхананын дәһләзләриндә белә бол-бол даямдан чәкимири, кәтиртдији ән ләзиз хәрәкләри, ән ипадр мејфәләри никилисләри вердији иләрләрән бәри галыб иләнмиш консерватәрлә кифајәтләнмәти олан әксәр јолдашларынын көзләри гаршысында бөјүк иштаһа илә јејир, кичикчән көзләрини гырпарла «пулуңу верән дудују чалар»— дејә она баханларла уча сәслә лар сәдрди. Онуң јанында исә түрк милләтниниң намә'лум гәһрәмә, Гастаному кәндләриндән кәлмиш бир нәфәр күнләри бириндә атама јакынлашар, габағына бир овуң шөкәр јорағар «Чајы чоң ичдијинизи көрдүм, мән о гәдәр дә севмирәм, олур ки, шөкәр пажымы топладым, инди сизә верирәм»—демишди. Вә бунула да о бирисини дәһшәтлән еғозимнә гаршы әзәмәтли алтруизм нүмүнеси көстәрмишди.

Јенә Фиргонни бәс'ул ишләриндә чалышмыш, әлиндә мадди имкаңлары олан баша бириси һәр әј өзүнә кәлән пуллари еттијачларына көрә һәбсханадакы касыб јолдашларынын арасында пәјлашдырар, дөшәк, јорған, јастығдан ибарәт әшјаларыны һәр кәчә бир јолдашынын јанына сүрүјү котирәрәк өзү илә башгаларынын арасында фәрғи ортадан галдырмаға чалышырды.

Даһа бир ибрәтамиз мисал. Анадолунун вә Муस्ताфа Камал Пашанын әлләриндә олан никилисләри азад сәчәкләри вә динниң гаршылығы олараг никилисләр дә Малтадан бурахылмаларына гәрар вердикләри әсирләри бир гисминни кичик никилис һәрәкәми илә бир кәчә италјан лиманларынын биринә котириб бурахмышдылар. Оңларың ичәрисиндә пулдулар өзләрини дәрһал бир вәситә тәпмш, шәһәрлә «Аллаһа исмарладыг»—белә дејәнән Европаның бөјүк шәһәрләринә доғру һәрәкәт етмишдиләр. Галандарың чибәлариндә беш гара гәлик дә јох иди. Әтрафларыны бүрүмүш италјанларын истәһалы бахышлары алтында гүрүјүб галмышдылар. Нәһәјәт, Ромадакы Анадолу нүмәјәндәси Чами Бәјә мурачигәт етмәк гәрарына кәддиләр. Чами Бәјәдән дәрһал пул

кәлди вә бу гафилә дә мөмлөктә, әксәријјәти Милли Мүчәдилә сыраларына гошулмаг үчүн дөндүләр. Гәрибә ишдир! Биринчилә Зәфәрин газанылмасына гәдәр Авропада раһат, гајғысыз һојәт сүрүләр, сонра мөмлөктә јайгытдылар, һәтта мөмлөктәти вә дөләти тәқрар әлә алмаг идһасындан белә чәкимәддиләр.

Көз һәкимии олан Паша һағында ашағыда данышачағым һекәјә дә бу мисаллардан бирдир.

Атамны сағ көзү кәңлијиндән хәстә иди. Узун мүддәт фикир вермиш, нәһәјәт көрмә габилитјәтини дә итирмиши. Малтада бу көзү бирдән-бирә шиддәтлә ағрымаға башлајыр. Сол көздә дә көрмәнин зәифләдији мә'лум олур. һәбсхананың һәкимләри кәнардан мөшһүр бир һәкими төвсијә едиләр. һәмни һәким көрмәјән көзүн дәрһал чыхарылмасынын лазым кәлдијини, әкс-тәғдирдә о бирисини дә кор олачағыны сөјләјур. һәбсханада бу ағыр чәраһијјә әмәлијјатыны апарачаг бир кимсә јохдур. Кәнардан кәтирилән доктор дә зәһмәт һағгы кими әлли инкилис лираси истәјир. Атам мәсләк бахымындан өзүнә ән јакын сајдыгы зәкини бир достундан²⁰ һәмни мәбләғи ашағыдакы шәрәтләрлә истәјир:

—Бурадан гуртарар-гуртармаз илк имкандә өлөјчәјәм. Мән өлсәм ушағларым һәмни пулу сәнә гәјтарачағлар. Икмини дә өлсәк мәним ушағларым сонин ушағларына верәчәкләр. Бүтүн бунлары да јолдашларымызың һузурунда, онларың шаһидлији вә имзалары илә бир сәнәд үзәриндә әкс етидрәјәм.

Мурачигәт етдији адам атама «Хејр, Әһмәдбәј»,—дејә чаваб верир.—Инсан эсарәтлә нә борч истәјәр, нә дә борч верәр».

Атам мәселәни көз һәкимии олан достуна данышар. һәким «Бу әмәлијјаты мән дә апара биләрәм, анчаг лазым олан әләтләри тапмалығыз»—чаванызы верир. Әләтләр тапылды. һәкимдән вә атамдан һәбсхана идарәсиниң башчылары апарылачаг чәраһијјә әмәлијјатынын нәтичәләри үчүн мәс'улијјәт дашыдыларына даяр кағыз алдығын сонра әмәлијјата ичәзә вердиләр. һәким һәбсхананың кичик хәстәханасында атамны хәстә көзүнү там мүвәффејјәтлән чыхарды вә ону хилас етди.

Атамны бу досту да Малтадан дөнәр-дөнмәз Анкараға кетди, орада шәһәрлән узат бир тәсәррүфатдә јашамаға башлады. һәмни тәсәррүфат иди Баш һәриб Штабын олдуғу јердәдир. Тез-тез ораја кедирдик. Паша евиндән о гәдәр дә чыхмыр, Милли Мүчәдиләнин башында даянаңлары јакындан таныдығы һалда араларында о гәдәр дә тамаса јола вермирди. Чүнки Анадолуда о заманлар мұхтәлиф сәбәбләр үзүндән танышым иттиһадчылар гаршы чәкинкән мүнәсибәт вәр иди. Башға сәбәбләр дә вәрди. Чоҳдан таныдығы Гази илә араларында лап өңчәләрдән галма бир аңлашылмазыг мөвчүд иди. Көз һәкимии Анкарада өз гәти гарыны верди. Бир даһа сијәстә гошулмајачағды. Гәләбәдән сонра оңа хидмәт тәклифләри олду. Ләкин һеч бирини гәбул етмәди.

Иттиһад вә Тәрәгги партијасыны јендән чанландырмаға чалышан көһнә јолдашлары да она јакынлашмаға чалышырдылар. Оңларла јанашмады. Оңун фикринчә, Иттиһад вә Тәрәггинин вәзифәсидә, өмүр дә сонә чатмышды. Истанбула кетди. Калдыкөјдә, өз өвниндә мүаличәхана ачды, садә, тавазөкәр бир һојат јашамаға башлады. Кечмиш шһрәти уңудулмушду. Хостәләри азды, һәтта ону итириб-ахтаран белә олмурду. Анчаг аглына һеч бир вахт тәкрар мејлана чыкмаг, «Мән вара!»—демәк кәлмирди.

Атамын бу достугу сон дәфә кичик мүәјинә отағында көрдүм. Лап уңаг вахтларымда олдуғу кими, мәнә мүрачнәтлә «Кәл јаныма,—деди.—Сонра ағзыны гулағымга тутараг «Чох гочалдым, елә дејилми?»—дејә сорушду, сонра мәндин чаваб көзләмәдән әләпә етди: «Бәли, әләдир, әләдир. Нә гәдәр тез гуртарса, о гәдәр јакшыдыр».

МӨЧҮЛ ГӘНРӘМАН¹

Иңчә, узун боју, кениш чижилләри, ағ бәнизи, сәлигә илә вурулмуш ағ сачлары илә көзүмүн өнүндәдир. Чох аз данышыр. Лакин нөвбәси кәлиб сөзә башладығы заман чижәрләринин дәринлијиндән кәлән галын, дадылы бир сәс Истанбул шивәсинин ислә етдији ән көзәл Азәри ләйчәси илә сизә хитаб едәчәкди.

Дүвјасыны дәјишәк күнәдәк Ризәдәл Вана, Гарсдан Әрзинчәна кими бөјүк бир мәмлөкәт парчасынын үзәриндә онун гәдәр сөвиләп, онун гәдәр сәјялан адам аз олду. Көзәл үзү, көзәл бәдәни, көзәл сәси илә, сөһбәтләри илә бүтүн о виләјәтләрин халгы арасында әсәтири бир чобан кими јашады. Түрк милләтинин сон әли иилик азадлыг мүбаризәси тарихиндә бу күн чох мөчүл, сәбаһ бу мүбаризәнин бүтүн һадисәләрини јорулмадан тәдиг едәчәк нәсилләр үчүн тамамилә јени бир сирр кими мејдана чыхахаг бу адам атамын он јакын достларындан иди. Араларында јаш фәриг азды. Икиси дә түркүн азадлыг вә мәдәнијәт мүбаризәси үчүн Түркүстандан Дунаја гәдәр узанан торпаг үстүндә дурмадан чарпышдылар.

Гарслы иди. 1878-чи илдә бу әсл түрк шһәрнинин русларә тәслимини он ики јашында көрдү. Арадан анчаг он ил кечәндән сонра русларә гаршы кизил, ачыг сјјәси һәркәтләрә башлады. Сонра даһа ләзымлә бир дөјүш мејданы кими Иран Азәрбәјҗанына кечди. Јаңында кичик гардашы Ајдын Паша да варды. Тәбриздә һазырладыглары үсјан заманы Тәбриз тәшкилатынын команданы Ајдын Паша шһид олду.

Икнини Балкан мүһарибәси башламыш, бөјүк Түрк дүвјасынын сонунчу мүстәгил парчасы да тәһлүкә алтына дүшүшүдү. Бе-

лә өлдүгдә, һәр шһәдан өввәл, онун имдадына тәләсмәк, ләзым иди.

Јаңында доггуз јүз көнүллү илә Истанбула кәлди. Сүвариләринин башында Истанбул күчләриндән сәрһәд кәдән әски бир түрк бәји сүрәтилә кечди вә һајятнын ән бөјүк һәјчәчәкларыннан бирини дә бу јолчулугда Әнвәр Паша илә гаршылашдығы заман јашады. Әнвәрин адыны бир өфанәви гәһрәмән кими ешитмишди. Оңун јаңында зәфәр лабудадур,—дејирди. Үз-үзә кәлдикләри заман өввәлчә һејрат етди. Дилләрә дүшән адам бу чаһан оғлан идими? Лакин бир нечә сәнијә сонра башга инсанын гаршысында олдуғуну айланды. Бу мәһчүб үздә гаршысындакына итаәт етмәји әмр едән чизкиләр варды.

Әдирнәјә кирән илк түрк²², әмр алмағы вә вермәји јакшы билән бу көнүллү командан олду. Башында сиври палағы, сүвариләрин илә дөрднала күчләриндән кечдији әски түрк пәјтахтынын халыс түрк халгы она көјдән емиш хиласкар кими һејрат, һејранлыг, бир аз да гөрху илә бахдылар. Көзләриндә интигамыны ала билмәмиш бир аслаһын түкүрпәдичи бахшылары варды. Гаһан дүшмәнин архасынча та Күмүлчүвәјә, Дәмәткөјә гәдәр чапды. «Дур!» әмри она кәлиб чатанда «Ничин? Ничин?»—дејә бағырды, «та Софијаја гәдәр кетмәк ләзымдыр!».

Вә әмрә итаәт етди!

Биринчи Дүвја мүһарибәси бәшләнар-башланмаз ону полк команданы кими Ираг чәһәбинсә көндәдиләр. Әскир тәһсил көрмәсинә бахмајараг, мүкәммәл һәрбчи олдуғуну бир даһа нәбат етди. Бу дәфә дә јаңында кичик гардашы һәсән бәј бир бөлујүн команданы кими ворушурду.

Императорлуғ мәғлүб олду, бүтүн чәһәләрдә ән јүксәк гәһрәмәнлыглә дөјүшә-дөјүшә јыхылды. Бөјүк түрклүк идеалынын харабалары гаршысында гәлби дәрин изтирахла долу Түрк ордусу тәрәфиндән гыса мүддәт үчүн керә алынмыш Гарса колди. Инди ону Түрк тарихинин чох ағыр, бир дөврүндә чох ағыр сьнаг көзләјрди. Мундрос мүтавиләсинә көрә түрк ордулары кечмиш түрк-рус сәрһәдидә чәкиләчәкди. Бу, бүтүн Гарс вә атрафыны, түрк вә мүсалман халгыны һәр тәһлүкәдән өввәл ермәни ишғалына, һәтта ермәни ғыргынына мәруз гојурду. Дөрһәл тәшкилат гурмаг, ләзым кәләрсә, јени бир түрк дөвләтинин асыаны гојмаг вә мудағиә тәдбирләри көрмәк ләзым иди. О, әксини дүшүнчәк бир инсан дејилди. Сон нәтиҗәндәдәк дөјүшчәк, сон даһла ганы ахмадан вәһшиләјини вә интигам еһтирасынын сәлигә вәтән торпагыны тәслим етмәјәчәкди.

Һәркәтә башлады. «Шураји-Милләт» ады илә топладығы милләт мәңдис «Чәнуби-Гәрби Гафғаз һекүмәти-Мүвәггәти-Милләт»²³ сурду. Өзү бу кичиник дөвләтин башчысы, гардашы һәсәнбәј исә Милли мүлафио назир олду.

Јени дөвлэт аз вахтада һопа; Чорут кими Гарсын јанындакы торпаглары да өз сөрһәдләри дахилинә гатды. Һотта даһа ирәли кетди. Ермәни гүвәләрини шидәтләи мәғлубијјәтә уградарға Нахчыванын бир һиссәсини, күрчүләрлә гаһлы вурушмалардан сонра иса Батум вә Ахысганы да өз дөвләтинин тәркибинә гатмаға мүвәфّفәг олдау.

1919-чу илдә инкилис әскәрләри Батума вә Гарса дахил олдурлар. Ихтијарындакы гүвәләрлә буларға гаршы чыха билмәјоҗәнини аңлајан һөкүмәт башчысынын вә кәдәрли нәтичә гаршысындакы јекәнә тәсәллиси јүз минләрлә түрк вә мүсәлманы ермәни ғыргынындан гуртармасы иди. Һеч олмәзса, инди бу халг мәдәни бир миллиәтин элиндә иди.

Инкилисләр Түркиядә мугавимәт һәрәкатыни тәшкил едә биләчәк нә гәдәр шәхс вәраһысыны топлајып Малтаја вә ја башга бир јерә көтүрәчәкдиләр. Бу гәрарла олләринә дүшәнә јахаландырлар. Гыса мүддәтдә бир дөвләтин тәмәнини гојмуш адамы әлбәттә сәрбәст бурхмәздиләр. Ону да, гардашында да Малтаја сүркүнә көндөрдиляр. Орада атамла бәрәбәр кечә-күндүз өмүрүнә ики илнин јашады. Һәбсхананын сојуг, даш отагларында дәстләг, вафа, аличәнәблыг кими мәфһумларын ачы, дады хатирәләри илә долу ики ил!

Әсәрәтдән гуртардыгдан сонра атамла һәр дәфә гаршылашдыглары заман бу хатирәләрдән узун-узлады бәс едир, кәһ гочаман бир императорлуғун мүгәлләдрәтини һәлл едән бәзир сјаәст вә һәкмијјәт адаларынын бу дәрәчәдә мә'нәвијјәтсәз бир һеч олмәмәларындан дудуглары һејрәти, кәһ да јашадыглары һејәтини күләчүк тәрәфларини, бә'зән дә јенә орада бүтүн фәзиләтләринә бәләд олдуглары инсанларын өзләринә көстәрдикләри тә'сири һејранлыгга дилә кәтирдириләр.

Малтадан бирбаша Гарса кәлдә вә 1922-чи илдә бурада Бәләдијјә рәиси олда. Гази ону илк дәфә көрдүјү андан севди. Мачәраларына јахындан бәләд иди. Гаршысындакы адам инчә эндымы, кезәл вә ағыллы башы илә бу мачәраларга там лајиг иди.

Дунјанын һәр јериндә сјаәст әләминдә јананлар, бөһтанлар, ифтирарлар, деди-гәдулар истифадә олуан әсәс силәһлардыр. Фәгат Шәрглә вә Шәргин тә'сири алтындыкы мәмләкәтләрдә, мәсәлән Шәрги Авропада сјаәстин биһасы эслиндә јалныз бу хаммалдан гурулмушдур.

Кечмиш Гарс мугавгәти һөкүмәтинин гуручусунун, јени Гарс Бәләдијјә рәисинин тәлеји дә бу силәһларын гурбаны олда. Анкара она јаваш-јаваш шүбһә илә бахмаға башлады. Бу шүбһәләр тәдричән ону Бәләдијјә рәислијиндән узаглашдырачаг дәрәчәдә күчәндди. Нәһәјәт, Сәрбәст фиргә мачәрәси башланды. Дусту вә чох севдији Әһмәд бәј Ағаоглундан кәлән бир телеграма әсәсән Гарса Сәрбәст фиргәни гурду. Фиргә сүр'әтлә бөјүдү. Тез бир

заманда демәк олар ки, бүтүн Гарс Сәрбәст фиргә рәисинин башына топланды.

Лакин үч әј кечмәмиш фиргә дағылды. Дүшмәнләри бу заман бүтүн кинләри, гәјзләри илә мејдана чыхдылар. Кәнчлији русларла мубаризәләрдә кечмиш, Әдиринин гуртаран гүвәләрин илк полкунуар көнүллә командалы, јүз минләрлә инсаны ермәни ғыргынындан гуртаран адам, Милли Мүчәдиләнин илк мугавимәт гүвәләриндән бирини дөвләт шәклиндә гуран вәтәнпәрвәр Ағры ұсанынын тәриқчиләри сырасында гәләмә верилди вә Назирлар һеј'әтинин гәрары илә Гәрб вилајәтләриндән биринә сүркүнә көндөрилди. Ермәни сүнкүлөриндән гуртардығы шәһәрдән өз вәтәндашлары тәрәфиндән чыхарылмасы она чох ағыр кәлир вә буру өлүмдән бәтәр бир фәләкәт кими гаршылајарды.

Назирлар һеј'әтинин гәрарына әсәсән Анкарада јашамағы даһа үстүн тутду. Бундан мәгсәди мә'руз галдығы ифтирарлары аңлатмаг, һәгигәти мејдана чыхармагды. Буна мүвәфّفәг олда, Гарса дөнмәсинә изн верилди.

Инди артыг јекәнә әрзусу бу ата јурдундан өләмә гәдәр әйрилмамагды. Әлиндә мәддијјәтдан әсәр-әләмәт галмамышды. Лакин мә'нәви чәһәтдән бөјүк зәнкиликләрә маликди. Ағры дағынын гаршысында онун гәдәр әзәмәтли, тәмиз, һәр тәрәфдән әсән фырытыналар мугавимәт көстәрмиш руһу вә хатирәләри илә баш-баша јашајачагды. Һәр нечә олса, бир тикә чәрәк пулу газаначагды. Бир күн она Гарсын һејван бәзарында јүз лирә маашла муәмилә мә'рулуғу тәклиф етидиклә буна севинчлә разылыг верди. Кечмиш Гарс мугавгәти һөкүмәтинин башчысы үчүн бундан сонра һәр һансы вәзифәсини Гарса галмаг, бу шәһәрдән әйрилмамаг шәрти илә фәрги јохду.

Хатирәләр дунјасында јашамаға башладыгдан сонра ичәрсиндә бир әруу кәјрәмәјә башлады. Истәјриди ки, бу вәтәни гуртулуш мүчәдиләсиндә ојнадығы рол, көрдүјү иш унуудулмасы. Һалбуки даһа әввәлдән вә индини өзүндә дә Милли Мүчәдиләнин Шәрг чәһбәсинин тарихи Қазым Гарабокир паша илә башланыр. Гарабокири чох севдири. Амма өзүндә дә бу тарихдә ролу варды. Бу ролун тәсдиг олуһмасы онун һаггы иди.

Бу әруја гапылдығы заманлар сандығыны ачыр, кичик сәдәф мүчрү ичәрсиндә сахладығы бәјраг вә мөһүрү чыхарарга саатларла бахыр, онларын һафизәсиндә чанландырдығы һадисәләри, дөјүшләри, эндишә, үмид вә һәјвәчәнләри хатырлајыр, бә'зән башыны ашағы дикир, бә'зән күлүмсәјир, бә'зән аз гәлә ағлајарды. Бәјраг Гарс мугавгәти һөкүмәтинин бәјрағы, мөһүр дә бу һөкүмәтин мөһүрү иди.

Нәһәјәт, гәрарыны верди, буһлары Анкараја апарачаг, Ингилаб Институтуна тәһвил верәчәк, бу сурәтлә дә гуртулуш вә ингилаб тарихиндә јерини тутачагды.

Институтта оңу соғу бир нәзакәтлә гаршыладылар. Сөйләдикләрини етнәсызлыгга динләдиләр, әманәтләрини лагејд төврлә адылар.

О, вүчудуну донуг нәзәрләрлә сүзән, додагларында бүрүзә вермәмәјо чалышдылары истәһзалы тәбәссүмләрлә «Тәшәккүр едирик!»—дејо тапыны кестәронләрини јанындан ајрылдыгдан сонра һәјатла сон бағларынын да голдугуну көрдү. Боғазыны гәһәр тыхамышды. Һарада олса јерә чөкөкәч, һыңгыра-һыңгыра ағлаја чағды. Мәһән кечән бир машына ишәрә етди, галдығы отели адыны сөйләдикдән сонра көзләрини гапајағар өз-өзүнә пычылады:

«Артыг өлмәлијәм!»

ӘН ЈАХЫН ДОСТ

Индә атамын ән јахын достуна нөвбә чатды. Бу кичик, әсмәр банзил, гара көзлү, зәиф бир гадһандыр. Бу аһамдыр. Хәтирәләрини артыг һеч бир шеји фәрг едә билмәдини гаранлыг күнчүндә инчә, зәиф ишәг киши көрүвән үзү кәдиккә ајдынланараг та өлүм јатағында оңу көрдүјүм ана гәдәр даим атамни јанында иди. Охујуб јазмағы өјрәнмишди. Лакин гадһи, әсил-нәсәбли бир Азәри аиләсинин мадди вә мәнәви әкинлији ичиндә инкишаф едән инчә әкәсәсини, һәсәс рунунун јаратдығы романтик тәбиәти бир халг адамы олан атамни чылғын, әсәби, мөсүлијјәтсиз ағыл вә характери илә дурмадан чарпышды, бу зәкә вә характерни кобуд тәрәфләрини чиләләјағар Ағаоглу аиләсинин чәмијјәт ичәрисиндә өз јерини тутмасына чох бөјүк көмәк көстәрди. Атамни рәгибләри, һәтта дүшмәнләри белә бу атамни гаршысында кинләрини, һидәтләрини унутмаг, һәтта көстәрмәкчә мәбуријјәтиндә галырдылар.

Атамла аһамын евләнмәси икисиниң дә доғулдуғу јер олан Гарабағда о заман мұхталиф сәбәбләрлә бағлы өзүнү көстәрән ичтимаһ дәјишкәнликләрини символу сәјлә биләр. Атам соснал чәрәјанларын бәзән ачыг, бәзән кизли шәкилдә бөјүк сарсынтылар мейдана чыхардығы Русияда литсеј тәһсилни битирдикдән сонра Франсаја кетмиш, Авронлада бир баһымдан ән романтик, бир баһымдан ән идеалист, үчүнчү бир баһымдан исә ән реалист фикир чарпышмалары арасында узун илләр Парислә галмыш, орадан чәпәләт вә әсарәт гаранлыглары ичәрисиндә јукуја далмыш ислам вә түрк әләмини һәр васитәјә әл атарар ојандырмаг һәјәчәны илә Азәрбајҗана дөнүмүшдү. Гарабағ халгы атамә Шәргин о инчә истәһзал руну илә дәрһәл «Фирәнк Әһмәд» ләгабини верди. Атам да бу ләгаби гәтијүн өзүндән узаглашдырмадан пал-палтарындан, гяфәсиндән титүмш дүшүңчәләринәдәк шәһәрәдәк әксәријјәтин һәрәкәтләри илә там әкс һәрәкәтләриндән чәкинмәмишди. Ләйһи

буңу едәркән, ејни заманда һәм дә шәһрин бүтүн ичтимаһ синифләрини мәнәсуб адамларла ајры-ајрылыгга мүнәсибәтләр јарадыр, тәссүбкешләр мұһитиндә динлә бағлы мұбаһисәләрдә салаһијјәтлә данышыр, тәрәгги вә инкишаф тәрәфдарлары илә түрк вә ислам дүнјасынын јүксәлиши мөвзусунда ләйһәләр чызыр, илк түркчә гәзетин әсасыны гојмага һазырлашырды. Бүтүн бу һазырлыглар арасында Гарабағни гадим вә әсилли-нәсәбли аиләләриндән Вәзировларын—јәни Вәзирзәдаләрини јекәнә гызмы Ситарә ханымла евләнмәјә дә гәрар вермишди.

Аһамын айләси буна разы дејилди. Јалһыз аһам мұбаризәләр, сәһбәтләри ислам вә түрк гадһыларынын кишиләр киши охујуб тәһсил алмалары илә әләгадар чәсур мүнәгишәләријә шәһәрдә дилләрә дастан олан Әһмәд бәјә өрә кетмәк истәјирди. Аһам бу гәрарында о гәдәр әзмил иди ки, нәһәјәт аиләсинин бүтүн мұғавимәти гырылды.

Арадан узун илләр кечәндән сонра ушағларынын, чох јахын достларынын јанында бу евләнмәнин сәркүзәштләрини аһадыр, бир-бириниң о заманкы һалларыны, һәрәкәтләрини зарафата сәларәг әләнәдриләр.

Ушағлар бир-бирини ардыңча доғулурду. Бүнвәрәдән зәиф олан аһамда дөрдүнчү доғушдан сонра артыг бүтүн өмүр бөјүк давам едән хәстәликләринин илк әләмәтләри өзүнү көстәрмәјә башлады. Атамын Азәрбајҗанда бир тәрәфдән рус һакимијјәтинә, о бири тәрәфдән исә тәссүбкешлијә, чәһәләтә, керилијә гаршы апардығы мұбаризәнин ачы сәһифәләри дә арвадыны мәнәви чәһәтдән, дахилән үзүрдү. Әринни башладығы мұбаризә күнүн бириндә нәһәјәт оңун һәјатыны төһкүкә алтында гојачаг бир һал ады. О заман мәшрутијјәти гәбул вә елан етдирәнләр арасында Парислә тәләбә икән таныш олдуғу доктор Назим, Әһмәд Риза киши достлары олан атам Түркијә көчмәк гәрарыны верди, аһам «Мән кетмәјә мәчбурам,—деди. Бу әсир түрк јурдуңу гуртарамаг һүрр түркләрин арасында олмалыјам. Сәни айләндән, мәмләкәтиндән зорла ајырмаг истәмирәм, истәјирсәңсә гал».

Аһам белә чаваб вермишди: «Өлүнчәјә гәдәр сәнилә бәрәбағ олачағам».

Бу сәтирләри јазаркән һафизәмдә дүнјадә көрдүјүм илк күчә, ичиндә јашадығым, өзүмү дөрк етдијим илк ев чанлары. Баби-Алидә Шәрәф Әфәнди чүкәсинин гаршыја доғру олан учунда, сәг тәрәфдә бир бина. Мән пәнчәрә өнүндәки бармағлыглардан тутараг бајыра баһырам. Јахындан оркестр сәдалары, шәргиләр, маршлар, «Јаша!» чығыртылары ешидилди. Мәшрутијјәтин иләнүнү тејд олунурду. Сонра хәјалим бирдән-бир Аксарайда Чапа арасындакы Мотлагураны мәнәһәлсәни пәрвәзләр. Бөјүк бағча ичәрисиндә бөјүк вә јени бир ев; артыг һәр шеји, һәр сәск, һәр ранки ачыгча көрүрәм. Инчә, мелахонлик, гүссә долу бир бәстә

бүтүн бу мәнзәрәни өз һүдүдларына алыр. Башым дизинни үстүн-дә, Фүзулинни мәшһур

Мәнн чандан усандырды,
Чафадан јәр усанмазды?

гәзәлини Азәрп шивәсинин дадлы аһәнкилә сөйләјән аنامы хатыр-лајырам.

1918-чи илдә бөјүк Фатих јангынында күл олана гәдәр бу евдән һафизәдә галан һадисәләр арасында анымын үзүнү һәм тәләшлү, һәм дүшүнчәли көрүрәм. Камил Паша һөкүмәтинин гыса вә Фла-кәли дөврүндә һәбсләр, тәғибләр, кизли јыгынчагларла раһат-лығы позулмуш евдә Биринчи Дүңја мұһарибсинин илм зәфәр-леринин һәшәси парлајыр. Соңра јенидән иштираблар һаким олу-ру. Ики јашлы кичик гардашым Бәширин Еренкөјдә дәниз сәјаһәти заманы бирдән-бирә баш естәлчәми олараг өлмәси атама һеч кәсин көзләмәдиди, онун сәрт характеринә һәтта јакылашдырмадығы елә торхунч, елә сарсыдычы тә сир бурадык ки, аном елундә нунда-раг атамы ушаг кими торумаг мөчбүријәтиндә галды.

Нәһајәт, Молла Гур'анидаки евдә сон сәадәт: атам Османлы Гафгаз ордусу илә бирликдә Нурп Пашанын мұшавири кими Азәр-бајчанын гуртарылмасына кедирди. Лакин бу сәадәт дә узун сүр-мәди. Бир нәчә ај соңра Фатих јангыны евимизи демәк олар ки, бүтүн ашјалары илә јакыч күл еләди.

Бурада мәнн заман-заман рә'јаларда мәнәналар арамаға вәғ едән гәрибә бир һадисәдән данышацагам.

Јангындан дөрд кәчә эввәл бир јуху көрдүм. Евимизин гонаг отагындан Фатих мәсчидинә бахдым. Бирдән минарәларин арасындан парлаг аловлар дилимләнди. Көзүмүзүн өнүндәки кешиш саһән сүр'әтлә кечәрәк евимизи тутду, соңра Аксараја тәрәф ен-ди. Нәјғарараг ојандым, анымын гојнуна сыхларараг бир аз да бәркдән ағламаға башладым. Анам да ојанды. Көрдүм јухуну данышдым. Сацларымы охшады. «Бу чох көзәл бир јухудур,— деди. Атандан јакшы хәбәрләр алачағыз». Дүз дөрд күн соңра Истанбулун фәтинин илдәнүмүндә јәнә евимизин гонаг отагындан. Фатих мәсчидинә бахдығым заман алов вә думан сүтүнлары көр-дүм. Бағгарараг аنامы чағрылдым. Анам мәнзәрәја бахды, һеч бир-шәј сөйләмәдән мәнн пәнчәрәнин өзүндән чәкди. Күнортаја гәдәр јангыны евимизәдәк кәлиниш вә о тәрәфә кечмишиди.

Евимизин јанмасы хәбәрини алан атам гыса бир мүддәтә кә-ләрәк Сәррачханабашындакы һачы Ариф Пашанын мәшһур көш-күвү кирәләди, бизи ораја јерләшдикдән соңра јенидән Гафгаза, Нурп Пашанын²⁴ јанына дөндү.

Јени евимиз бөјүк бир бағча ичиндә, кениш, ишығлы отағлары олан раһат бир јердә иди. Ушағлығымын, аиләмизин ән иштираблы

илләринин бурада кечмәси тәлејимизә јазылыбмыш. Инди Фатих мәһәлләсинин сол тәрәфиндә Ағсараја енан јол үзәриндәки јашыл саһә делијим һәмин бағчалыр. Фүрсәт дүшүкчә ораја кедир, бир скамјада отуруу о кечмиш илләри хатырлајырам.

Биринчи Дүңја мұһарибоси мәғлубијәтлә битмиш, Иттиһад вә Тәрәғги һөкүмәти иш башындан чәкилимшиди. Фиргәннин рәһбәр-ләри мәмләкәти бурағыч кетмишдиләр. Атам һәлә Азәрбајчандан дөһмәмишиди. Анам кәләр-кәлмәз ону да јахалаячаглар дејир, јакылашан күнләрин ағырлығыны һөссаслығыла, ағылла дәрк едирди. Нәһајәт, атам гәјытды, лакин елә кәлдијинин ертәс күнү шиндәст-ли сәтәләчмәдән јатаға дүшдү. Үч-дөрд күндән соңра кәчә јарысы евин бағчасы полисләрлә долду. Зәһф, узунбојлу, торбијәли бир адам олан комиссар «Бу кәчә евинизә оғру кәләчәкмиш, хәбәр алың, еви мұһафизә үчүн кәләчәк»,— деди. Анам онун отурмасы үчүн бир кресло көстәрди вә һәзин бир тәбәссүмлә «Хејр, оғлум,— деди,— сиз әримн һәбс етмәк үчүн кәлдиниз, хәстәдир, иди апара бил-мирсиниз, бузу да баша дүшүрсүнүз, гачмасын дејә бурадасыныз». Комиссар башыны ојди, «Ханым, мән бирүг гүлүјәм»,— дејәрәк сусду. Бу вәзијәт күнләрлә давам етди. Ән ахырдә һөкүмәт тәрә-финдән кәндәрилән һәким јатагдан галхмасына ичәзә вердикдән соңра атамы һәбс едик Бәкираға бөлүјүнә апардылар.

Һәрби мәһкәмәләр гурулду. Һәбс едилмиш иттиһадчыларын мәһкәмәләри башланды. Һәр кәс кимә һансы чәзанын вериләчәк-илә иарагланырды. Јалныз аном «Һеч бирисинә чәзә вермәјчәк-ләр»,— дејирди, онлары инкилиссләрә тәслим едәчәкләр». Бу дү-шүнчәсини һәбсханадә сәләдиди замана атам өзүндән чыхды. «Бә-лә шәј олмаз!»— дејә бағырды.— Бир һөкүмәт вә тәбәссүнн башға дөвләтләрә, һәлә үстәлик дә дүшмәнләрә тәслим едә билмәз». Ла-кин һејһат! Атам алданырды, анам һағлајды. Бир күн мөтбәхдә Бәкираға бөлүјүнә атама апармаг үчүн јемәк һазырлајырдым. Мән күчә гапысынын габағында идим. Тибб мәктәбинин таныдығымыз кәнч бир тәләбәсинин тәлаша бизә тәрәф кәлдијини көрдүм. А-намы сорудуш, мөтбәхдә олдуғуну сөйләдим. Гаچارаг јанына кетди, «Ханым фәһиди, апардылар!»— деди. Анам әслиндә чохдан тәхмин етдијини вә нәтичә гәршысында өзүнү итирмәди. Дәрһал һанмызы бир јерә топлады. Әввәлчә Бәкираға бөлүјүнә кетдик. Мәһбүслә-рын Әрәбајн карвансарасында олдуғуну сөйләдиләр. Инди дә ораја гачдым. Нәһајәт, Гыз гүлләси јакынығында дәмйрили, рәнки төкүлүмүш көһнә јүк кәмсинин јанына дүзүлмүш гајыглар арасы-на кетдик. Кәми әлли метрлик мәсафәдән сийалы инкилис әскәр-ләри илә долу моторлу гајыгларла эһәт олунушду.

Атам кәјртәнин бармагыларына дајанмыш, бизә бахырды. Јанында Зейя Көјалл варды. Һәр тәрәфдән сәс кәлирди. Лакин инди мән һәмин анда данышдығымыз, нәләр етдијимизи әсла ха-тырлајырам. Јалныз мөрһум гардашым Әбдуррәһманн бирдән-

бир гагын ичинд ајага галдыгыны көрүр, үрөжинин вэ сасынын бүтүн гүдроти илэ «Лашасын иттиһадчылар!»—дежэ багырдыгыны ешидирэм.

Атам Азорбайчандан дөнөркөн јанында орадакы гоһумларын-дан аладыґ Керенски²⁵ һөкуматинин төлавуи бұрахдыгы пуллар варды. Керенски ордулары болшевиклери һәр тэрәфдэ эзир, коммунист ингилабы моғлубијјотэ упрајырды. Бу пулларын дәјери дэ зафэрләрлэ бирликдэ турмадан артырды. Анам јенэ бир күн Бәкирага бөлүјүндэ «Әһмэд,—деди,—Керенски моғлубу олачаґ, болшевиклор удачаґлар, бу пуллари түрк пулларына дәјишөк, өнүмүздө гаранлыг күнлар вар, ишимиздэ јарајар». Атам да онун чавабында «Хејр,—деди,—коммунистлэрин эзилмеси лабудлур. Инкилислор вэ франсызлар онларын гөлөбө чалмасына имкан вермәзлэр. Пуллари сахла, даһа чоһ гимтләндији заман сатарсаң».

Атам јенэ алданырды, анам јенэ нағлы иди. Бу сөһбөтлэриндөн аз кемчмиш Керенски ордулары да элимиздөк пулларын дәјери дэ бирдән-бирэ јоха чыхды.

Атамын Маилтада кечән кизи илэ јакын эсарот һөјатынын онун романтик идеалит руһунда јаратыдыґ бөјүк һәрч-мәрчили инанама, бизлэрө јаздыґы мәктублардан көрмөк мүмкүндүр. Анамын чаваблары исе атамын үсјанларына гаршы он бөјүк тасолли мәнбаји олурду. Кичик һәрфләрлэ, нәстәлиг хәтти вэ Азери ләһчәси илэ јазылан бу мәктубларын һамасы «Әһмэд чан» хитабы илэ башланар, сонра да демөк олар ки, ејни көлмөлөр, ејни чүмлөлөрлэ евиң һалы, мөмлөкөттин вәзјјјјјти анладыларды.

«Әһмэдчан!

19 феврал 1920.

Шүкүр олсун аллаһа, сиздан мәктуб алдым. Биз һамымыз саламатыґ. Бир дәримиз јохдур сандан башга, Аллаһ бу ишләрэ бир хейриди сонлуғ версин. Ушағлар јакшыдыр. Бу күн почт күнү иди. Чоһ севиңирәм ки, сандан мәктуб алачаґам. Чүңки мәктуб алдыґымыз күн саннида көрүшүшү кими олурду. Аллаһ те көндөрсин сани биза. Кечәлар сани јухуда көрүб чоһ севиңирәм. Аллаһ сани орада саламат сахласын. Қарим вэ Әмир бәјләр салам көндөрдү, бурдада биздэ јарам едириләр. Бизим фикримиз чакма, Мөңдән Әсад Пашаја—көз һашими Әсад Пашаја вэ Зјја бәјэ—Зјја Көјалла салам сөјдә. Ханымлары јакшыдырлар. Көрүшүрүк. Үзүндән вэ көзлэриңдән өпүрөм. Башга нэ јазым?

20 октябр 1920.

«Әһмэдчан!

Шүкүр олсун аллаһа, сөндән бу күнлөрдө мәктуб алдым... ханым вэ күнләрлэ дэ Париса кедир. Сенин һаттында чоһ данышыдым. Көрөк са олур? Лакин биздә алаһдан башга бир көмөк, јардым јохдур. Һәр кас өз кефиндәдир. Биз париждан олдуґ бөјүк адамларын һамасыны тутублар вэ чоһ адам гачыб, һүсејн бәј эмиң орададыр вэ саламатдыр. Оранын ишлери чоһ парижандыр. Дүңјанын һәр јерини аташ бүрүјүб, һәр јер—јаныр. Күдәткени, һәлэ о заман бир јашында олан

һәмчүн һәр күн дејир: «Атам калачөк, онун үзүндән, көзүндән өпәзәм!» (Чоһ күнәм ки, бу мәктубун аввалин Ситара ханым, сонуку исе гызы Сүрөјјө ханым јазмышдыр. Үмүјјјјјлә, мәктубун мәтти гарышыґ вэ таһриф олунуш шәкльдә верилмишдир—В. Г.).

Атамын анама мәктубларында көһнө, пәдәршаһи аиленин төләблэринә үјүң бир шәкилдә, ејни заманда халама да мүрачәт эдилмәкдәдир. Бу мәктубларында атамын Истанбулда тәһна вэ пулсуз-парасыз аиләси үчүн нечә чырпындыгы ајдын көрүнмәкдәдир.

Маата, Полевиста, 17 мај 1920

«Әзизим Ситарә вә һүмәј!

Јенэ ики һафтадир ки, сиздан мәктуб алмырам. Неч шүбһә етирмам ки, бизим мәктубларла да ара-сыра сизә гаршы ејни мүамилени рәва көрүрләр. Бундан мәгсәд көрсән нәдир? Олмаја биз руһан вэ мәнән эзөк истәјирләр? Неч касә рәва көрүмдән бу мүамиләләрә мәрүз галмаґымыз һәлдәдир? Әкәр мәгсәд бизи мәнән сыхлышдырмаґларса, тобин ки, бу мәгсәдә наил ола билмәјчәкләр. Чүңки бизи дө күвәндиғимиз, сыхландыґымыз һагт вар, али әдәл-ләт вар. Ишлаллаһ, о һагт, о әдәл-ләт бир күн јерин тутар. Она гәдәр сизин дә, мөһним дэ борчум сабр едәк дөмөкдир. Истанбулдан алдыґым хәбәрләр сизин нә гәдәр тәһналик вэ чырпындыләр ичарисиндә сыхландыґымыз тәсәвүр етирмәни кифәјәтдир. Вәзјјјјјтиң бу чәтәттиң дүшүндүкчә дәли олмаґым кәдир. Нечә јашајарсыныз? Нә иш көрүрсүңүз? Һүсејн әмиң», Вахши «әһизәдәм»—бириси имдалдыныза јетмәдилэрини? Гафгаздан кәлән хәбәрләр артыґ бундан сонра онларын да кәлчәји фикрини һәмшиәлик арадан гәлдәдир. Әкәр индијә гәдәр кәлмәдиләрсә, бундан сонра неч кәлә билмәзләр. О заман на елчәксиниз? Бах, бу суал мәнн тајам сура: Әбдуғәли бәјлә көрүңсүңүзмү? Хүләсә, аллаһ хәтирини вәзјјјјјттиңиз, доланышыґымыз һагтында мәнә мүфәссәл хәбәр верин. Ушағлар мәнә јары-јарыла мәктуб јазсинлар. Әбдуғәлимандан вә Сүрәјјадан лап чоһдан бәридик ки, мәктуб алдырам. Мөңдән лап архајын олун. Сәһһәт вә саламатлығым, әлһәмдүлиллаһ, јериндәдир. Бүтүн ләст вэ тәһнышларә, һәмчинин әһизәдәлэриңи саламлар јетирин. Һамымызын көзлэриңдән өпүрөм».

Маата, Полевиста, 27 мај 1920

«Әзизим Ситарә вә һүмәј!

Јенэ 4 мај тарихан мәктубуңуздан сонра сиздан неч бир хәбәр алмадым. Бу күн почт кәлдән. Һәр кас ора јүрүлдү. Лакин һејһат ки, мәрүс оланлар ара-сында мән дә вардым. Јолашдыларымын бир гисми мәктуб алдыґлары һәлдә дикәрлери алибшө гәјитды. Неч шүбһә етирмам ки, сиз мәнә һәр почт илэ мәктуб јазырсыныз. Лакин на едәк? Мәктубу бәлә биза чоһ көрүрләр. Неч шүбһә јохдур ки, ејни мүамилени сизин кими гәдәм вэ чоһуґ-чоһуґа да рәва көрүрләр. Лакин бунда да сабр, едәчөк. Тәваккүл вэ мотанәттан тәчәлліјјәти-илаһијјәти мунтәзир олачаґыґ. Гој касә долсын, һағарәтин вэ зүлүм дәрәчәси гәртәттиң алаһа тохунсын. Јалпыз унутмајын ки, бизим вәзифәмиз бүтүн буныра матағанә вә сабрла дөмөкдир. Мөһним бурда сәһһәт вэ саламатим, әлһәмдүлиллаһ, јакшыдыр. Бүтүн дүшүнчәләрим сизә бағдырды. Гафгаздан кәлән хәбәрләр артыґ һүсејнин өзүң јетирәңиздә неч бир үмид јери гојмүр. Инди јалпыз аллаһа һәмшиячаґсыныз. Сизин бу һәлдәми мәнә һәлдәдән артыґ кәдәрләдир. Лакин сабр вә тәһмиңудән арлымыґаґымызә үмид бағлайыґ тәсәлли тапырам? Ушағлар: иттиһанларыңи-гуртардыларыңи? Сиз өзүңүз вә онлар нечәдирләр?

Рамазан нечэ кечирдиниз? Иншаллах, бу рамазан хаггы илә мүбарәк олар ва бүтүн бизим кимиләр тәсәли фәзәләр кәтирәр. Һүсејидан пул алмадыңызса, рича едирәм, әлиһиһә нәһийнә вәрсә сәтмағда тәрәдуд етмәјин. Әһәлиһиһә хаггында мәнә мөһүмәт вәри. Пәдән мәнә хуусун, јәһин почт һәл мәктүб јазмағын арасына кәсәдiniz? Башгалары алырлар. Сизин вә ушағларын үзләриндән өпүрәм. Ушағлар итбанһалына битирмишләрсә, мәнә аҗрыча мәктүб јазсынлар. Әбәди өпүшләр вә саламлар»

Малта, Поливерста, 21 ноябр 1920

«Әзизим Ситәрә вә һумаж!

Ушағлардан вә јахкилардан кәлән нәшөвәричн хәбәрләр һичран-әләминн тамам дәғ етмәсә дә, хәфилошадирин вә кетдикча ағырлашан бу узун аҗрылығ һүкүм чәкмак үчүн инсана тәсәли вә үмид вәрир. Бу белә давам етсин, иһәјәт, түрк таһрисы шөғәт гаһиларыны ачыб даһа итһанһаларны кифәјәт етәјиниз гарар вәриң вә әз јахшылығыны әсиркәмосин. Биз јола кәдәрәк. Бизим кимиләрин нә әһәлиһиһәт вәрдип? һәггиң на вәрсә, о, бөјүвүндә, О, өзүңү таһсиң, кәдәләјини тәһш елосин, һәр шәј дүшәләр. Бу күн кәзәл бир јаз күң иди. Күңшә о гәдәр парлаг, һавә о гәдәр саф вә тәһиз иди ки, инсан нәфәс аламыҗа өзүңиз тәһәләдәјини һисс едирән. Ахшак чәғи гаршы тәрәфиндакида бир гәдәр тәрәф кетдим, һәр тәрәф јахшылығдыр, һәтта бәз иһәләрә сары чикәчәк ачмышди. Тәләңјини лап башында нә көрдүм, билдиринизми? Дикәр әсир јолдашларын ораја чәј аҗармыш, чәмпәндәки отуруб ичирдиләр. Таһин ки, мәнә дә дәвәт едиләр. Виласон, о бир стәкән су мәнә о гәдәр ләззәт вәрдә? Кәјәјин лап узағлар, кәчидик заманына, Гарабаҗа, Галәнин о кәзәл дәғәләринә «Башучаја», «Дашалтаһ», «Шејдәр дүзүнә», «Шаһнеһинә», «Дәлиң-дәшә»²⁷, о иһәләрә ки кәзитиләринә пәрәвәздән. Бүтүн кечмиш, бүтүн гоһумлар, достлар, сәнимиз, күчәләримиз, бағчаларымыз бирчә күзәләримиз өңүдә әлилдән. Јенә соһра сиз әлидик, бүкүңкү һәлиһиһә дүшүндүм, о гәдәр кәдәрәндәм ки! Лакин бүтүн булар үчә дәғиҗә давам етди. һәјәтин бир ре ја олдуғуну хәтирләјәргә јенә күлдүм. Бу гәдәр заман вә мәнә кемшишкән, бу күңләр дә кечәјәчәкми, јенә дә бир-биринизгә говушајачағым? Әһәтбә, говушачағым, әлбәтә, көрүшәјин вә һәм дә иншаллах, лап јахында. Чүнки артыг һаггың тәһәзүр еләвәјин вахт кәлди. Мәндән бүтүн дост-аһшалар саламлар. Ев иһшә нә олдү? һәмиһиһәни кәзләриндән өпүрәм вә иншаллах, јахкиларда көрүшәјәримизә үмид едирәм»

Малта, Поливерста, 29 ноябр 1920

«Әзизим Ситәрә вә һумаж!

Бу мәктүбү јаздығым вахт бәјрмәдә һавә елә хошдур ки, елә бил мәј аҗидыр. Артыг гаршыдаки тәпәчкәдә сары чикәчәк ачмыш, һәр тәрәф јәм-јаһил өртүҗә бүрүнүшүдүр. Бир дәғиҗә әвәл мән балконда кәзиняг, гаршыдаки көр-фәздә дәјәнән кәминләрә бәхир вә сизн дүшүңдәк әз-өзүмә дејримди: «Аһ, нә оларды, бу кәминләрин бири мәнә алыб јанымызә апарәдиз, ики илдән бәри чох һәгәмиз, чох зәлимәнә сурәтдә һәсрәт гәлдиғым о севимли симиһәләрә көрәјим». Мән бу рејадә икән Јәмән гаһрәманы Фәһри Паша балконун баш тәрәфиндә «Әһәмбәдә», нә дүшүңүрән, олмаја дәрхырсан?»—дејә соршуду. «Аһ, Паша! Арамызда сымһәләјән бириңс вәрим? Јәлиһз бөзләриниз бәз күңләрдә бир вә артыг сымһәләјәр. Мәнә елә кәлир ки бу күң дә мәннә күңүмдүр?»—дејә чәвәб вәрдим. Әсәрәт һәјәтин бир хуусејитји дә булар. Бәзән инсаны дүрүн һүз, дәрнә кәдәр чүлғәләјәр, сабобин биләдизини бәсиләр бурулғанына дүрүн. Көзләрини о тәрәфләрә чевирәкәр севәјин инсанларла говушама о гәдәр шид-

дәтәл бир һисс, бир аруз дүјүр ки... Бах, һәмни заманда инсан һәсрәтләрини бир кәғз үзәринә бошалтымағла сәнки јүңкүләшпәр, раһатлығ таһпәр. Аллаһ шүкүр ки, бу күн мәктүб күңүдүр. Мән дә сизгә гаршыда мән әдәрәк сәнки јәлиһә дәһишләрам. Лакин сизн муһәсир етмәк шәрти илә! Әһин олуң ки, сәһһәтин вә сәғәлмәлиғи јеринәдир вә сизн һичранһиһәздән олан һәсрәтләриндән башга һеч бир мөһүсус кәдәрим јолағур. Иншаллах, тәһзилкә бүтүн вәтәнимизлә бирликдә биз дә гүртүчәләғмәт вә һәгг вә јерини тутачақ. Јәлиһз әләһдән о заманә гәдәр һәм мәнә, һәм дә сизә сәһһәт вә сәбр етә бүјүрмәләр үчүн язир-иһәз едирәм. Дәим әһәлиһиһәлә бағлы муһәсәсәл мөһүмәт иһтирарам. Бу илә Истанбулда гыш чох шидәтләр кевәр. Нечә доланырмыз? һумаж вә гышлар бу хуусәл, нә гәдәр тәсәләвиричн сәвәлр јазырларса дә, бир әз мәнә јүшүңарәк јағмышымы олдугарыны зонн едирәм. Ев мәсәләси нә олдү? Бүтүн дост-аһшаларә, хуусәнә дә Корим вә Әмир бөјләрә саламлар кәндирәм. һәҗымызын кәзләриндән өпүрәм».

Малта, Поливерста, 23 феврал 1920-чи ил.

«Әзизим Ситәрә вә һумаж!

7 феврал тарихи мәктүбуну алдым. Арасында Әбдүррәһманла Әбдүсә-мәд дә мәктүбләры олдугундан әндизләрини дағдым вә раһатлығ тәлдим. һәмә Әбдүррәһманым мәктүбү һәггәтәң «лошһәтәј!» Бүтүн јолдашлар бир-бир охудулар вә алығшадлар, һәмисә она вә бачы-ғарәдәларына бол-бол саламлар кәндирилрәр. Ушағын јағмыса дә өзү кимидир. Јолдашларын бәјрәндәкә тәһин ки, мән дә фәхр едирәм. Јәлиһз тәһсүсф едәрм ки, гызларә сон синифләриндә икән, Әбдүррәһманла Әбдүсәмәдди тән бир бөүҗә—ағсағатла мөһтәк илдугары заманда олардан аҗры дүшәдү. Артыг Таһримдан бу аҗрымаҗа бир сон вәрмесини аруз едирәм. Дүнөн кәчә Ситәрәни јухумада көрдүм. О на ширин бир јуху иди. Бу јухуғун узун сүрмәсини аруз едәрдим. Мән евдә илим, ушағлар дә јанымыздајды. Биләирәм, нә сабобәһән әвәлчә Ситәрә илә дејилдиҗ. соһра исе бир-биринизгә мәһәбәттиниз билдирдик. Мән Ситәрәни көндүкү аҗмак иһтирәјим. О дә һәр вәбәтә илә нә едирән. Хуласә, кечмиш һәјәтимиздән бир ләвһә! Лакин иһи тәһсүсф ки, аҗымә рејә олдуғуну көрдүјүм заман чох чәз олдүм. Лакин артыг бизимлә сүлһ музәкирәләри башланды. Иншаллах, бу кими рејәләрин һәггәт олачығә заман јахындашды. Әһәмәдүлillah, сәһһәт вә сәғәлмәлиғмә өз јериндәләр вә ораја кәлдәкә көрәкчәсини ки, зәиф дејиләм, әҗинә, лап јахшыям. Көндәријиниз пуларын һәмисыни чохдан алышып бу үј бәрәдә чохдан сизә јаздым. Индиз гәдәр о мәктүбләрымы алыш оларсыңыз. һаггында чох фикләшәјимиз. Догруду ки, һәјәттымыз чох йекәнсәјин. Такин гөтјәјән кәдәрәндиричн дејил. Аллаһ мәмләкәт вә милләтинизни ағиба-һисн јахшы еләсин. Бу ачылар уңудулар. Иншаллах, иһәләрн јолуна дүшәјү һисс олуңдур. Артыг һаггың гәләбәси өз үстәрәлә бәшләды. Бир әз даһа сәбр етмәли. Мәндән бүтүн достларә, јолдашларә, әмизәдәләрә салам дејин. һәмисымыз кәзләриндән өпүрәм».

Малта, Поливерста, 25 апрел 1921.

«Әзизим Ситәрә вә һумаж!

Бу мәктүбү јазаркән дүјдүгүм һиссијәти билдирәм ки, сизә нечә јетирим. һәм әсәбиләшпәр, һәм дә күдүрәм. Әсәбиләшпәр, чүнки артыг сәбәст олдуғым, дәрнә вурдуғум тәғерәмдән дүз бир аҗ кәчди. Сиз бу гәдәр иһтизәр чәкдиниз, һәләкү илә һәлә дә бурајам. Күдүрәм, чүнки бир ајдан бәри һәр күн вә һәр зәғиғә јола дүшмәк еһтиһәлә мөвәддүр вә һәр күн јени бир хәбәр чыхарғә иһтирәримизн сөнмәјә гөјмүр. Инди дә Ромадән алдығымыз хәбәрә көрә, бураја

* * *

Анамын мектубларындагы гејри-ади дәрәчәдә мә'сум мөтанәт әһвали-руһијјосини мугабилдә атамн мектубларында заман-заман зонфлик, кәдәр, үмидсизлик кезә чармагдалыр. Бу арада анамын гаршысында өз гүсурларын е'тираф етмәси, онун хәстәликләринин јекәнә сабби кими өзүнү кәстәрмәси атамн әсарәт һәјатында нә гәдәр мүхтәлиф руһи тәзјиләрә мә'руз галдығыны кәстәрп. Доғрудан да, атам анамын гаршысында күнаһкар иди. Чүнки әсоби, чылғын, давакар тәбиәти һәр кәсдән, һәр шејдән әввәл, анамын үстүндә өзүнү кәстәрдил. Нәш-ә ичәрисиндә отурудумуз јемәк масасында кичикч еһтијатсызлығын атамн нә һал-лара салдығыны, бошгабларын, стәканларын јерә чырпылдығыны, шорба касаларынын үстүмүзә-башымыза дағылдығыны санки инди да көрүрәм. Нәтта бу дава-далашлардан һафизомиздә галмыш күдүнч сәһнәләр дө вар. Нәвада учарә дүз гаршымыза гонан бишмиш тоғуз көзләринин габағындан чәкилмир. Бишмиш тоғуғун бу чох чанлы дурушу сүфрәдәки һиддәти бир аныға јох етмишди. Биз ушағлар гәһгәһә илә күләрәк атамыздан шапалағ јемәкч үчүн һәрәмиз бир тәрәфә гагыч дағылышанда онун фикирли-фикирли отагдан чыхдығыны хатырлајарам. Јалныз анам һәвәслә һазырладағы сүфрәнин пәришанлығы ичәрисиндә сәссизчә ағлајырды.

Сонра лүзүмсүз гысганчылығлар, сјајәт һәјатынын атамн руһунда топладығы һәрәкәтләрин, шикәјәтләрин, сөзләрин евин ичиндә бошталар, бир-бирини тә'ғиб едә һәјәчан вә төһкүк долу һадисәләр,—бүтүн буналар анамы сүр'әтлә әридр, чөкдүрүрдү. Малта әсарәти заманы атамн јолғуғуну биз һәсс етдирмәкч үчүн, аман Аллаһ, өзүнү нечә ода-кезә вурурду. Ахшәмилар, јени палтарларымызы, ајағгабыларымызы, чорабларымызы јатағымызын баш учуна һеч бир әјри-әксији олмадан тоја билмәк үчүн анчаг анам гәдәр изираб чөкмәјин нә демәк олдуғуну билән бир нисан лазым иди. О, изираблардан гүвәт алам бир нисанды. Бу фәлакәт илләриндә атамн әсарәтдә вә ја узак јерләрдә олан јолдашларынын аңләләринин дө битиб-түксәмәк билмәјән бир шөф-гәтлә јардымына чатмаға төләсрди. Санки азачык тәсәллин дө фәлакәттин мүшәрәк олмасында таппышыды. Ишғал алтындакы Истанбулда ушағларынын әлләриндән тутарағ митингләрдән ийтингләрә кедир, буналары һазырлајанлара јоллар кәстәрир, Ана-долуја кечмәк үчүн бир нечә күнлүз «кәздән итмәләри» лазым кәлән достлары евиниздә сахлајыр, чәсарәтнин даһа да артырарағ ермәни террорчуларынын шиддәтлә тә'ғиб етдикләри Бейһуд хан Чаванширә кизляничә евиниздә сығыначағ веррди. Бурада да анамын һадисәләри әввәлчәдән вә чох јакшы сезон бир интуитив

исте'дадына јени бир мисал кәтирмәк истәјирәм. Бейһуд хан евиниздә он, он беш күн галдыган сонра она артығ һеч бир шеј олмајачағы гәнаәти илә мејдана чыхмаға гәрар верди. Анам буна гәти е'тираз етди, «Хејр,—деди—Күчәјә чыхандан ијirmi дөрд саат сонра сәни өлдүрмәкчәләр». Анамы динләмәјән Бейһуд ханы һәси-гәтән дө ики күн сонра ермәни фәдәсин Төрләкән Перапалас мөл-манханасы јанунда кечә јарысы өлдүрдү.

Анамын өзүнә көрә диндарлығы варды. Аллаһа инаныр, «Сә-датдан»—Пейғәмбәр сүләләсиндән олдуғуну ифтихарла сөйләјирди. Гүвәт, мөтанәт, үмидвәран бүтүн е'тиғадлара һансы мәзһәбә андликләриндән асылы олмајарағ бағлды. Шиә олмасына бах-мајарағ, Әмәрдән дө Әли гәдәр мө'чүзә көзләјирди. Бу инанчын романтик, мистик тәрәфләри варды. Әјјуб Султанда о өнлә, мән дө архасында әлиндән тутарағ ијизәт дашындан кечдијимизи, Ае-бырдағ, Фуад Көпрулунун евиндә кечә гонак галарағ дан јери ағар-баркан ичәрисиндә атамн тәзликлә бизим јанымызда көндәрмәс үчүн һәзрәти Әлијә мектуб олан шүшәләри нечә дәфә дәннәз туу-ладығымызы јакшы хатырлајарам. Јенә бир мүғаддәс күнүн сүбһ вахты сомаја бахарағ бүтүн динларин пейғәмбәрләринә, бүтүн мәз-һәбләрин өвлијаларына ушағларынын атасыны тәзликлә гуртар-мағ үчүн јалварыш сәдәларынын ешитмишәм.

Бүтүн бу дуалар нәһәјәт ки, гәбула јетди. Бир кечә јарысы гапымызын өнүндә дуран машындан атам дүшдү. О кечәнин нә'ш-шәли шашғынлығыны унутмағ мүмкүндүрмү? Атам һапымызы бирдән-бирә гучагламағ истәјир, һапымыз да она сјни заманда сарыла билмәк үчүн чырпындырағ. Бизим ики ил әрзиндә ағләкәл-мәз дәрәчәдә бөјүдүрүмүз тахмин едорәк бөјүк ајағгабылар, ичиндә итнб-батдығымыз кениш палтарлар кәтирмишди. Бу атамн кечирдији һәјәчанын тәрәтији јанлышыг иди.

Он күн сонра атам кизляничә Анадолуја кечди. Беләликлә дө һәјәтимизын башга бир дөврү башланмыш олду. Истанбулун јеринә Анкара, кәһнә достларымызын јеринә бир нечәси истисна ол-мағла тамамилә тәзә достлар. Сакарја мұһарибәсиндән аз сонра башлајан бу дөвр—милял зәфәрләр, ингилаблар түрк милләтинин мадди вә мә'нәви јүксәлиши уғрунда тәшәббүсләр арасында кечән һәјәтимиз та Сәрбәст фирғаннин гурулмасына гәдәр давам етди. Анам керидә галмыш фәлакәт күнләринин ачысыны бу мөс'уд күн-ләрин нәш-вә һәјәчаны илә унутмаға чалышды. Лакин нә јазы ки, инди дө сәһһәти бүтүн мүәлицәләрә бахмајарағ, күн-күндән позулур, кечмиш илләрин бүтүн јорғунулағлары кичик, зонф вүчү-дуну мәрһәмәтсизчәсинә әзирди. Лакин зәкәсы о гејри-ади дүјмаг исте'дадыны һеч нә итирмәдән әввәллик кими горулур сахламышды, јенә дө атама ән јакшы шөјләри тәлгин етмәжә, ән доғру јоллары кәстәрмәжә мүвәфғә олурду.

Анам атамла онун сјајәт-јрлдашлары арасында бә'зән бир-

аража сыгышмаз». Сонра алава етди: «Гәлә сөйлә көрәк, сән бу гәзети чыхармаг үчүн пулу һарадан алырсан?»

Һәмин андача нечә горхунч бир нитриганын башладыгыны аяладым. «Пашам,—дедим,—«Ахын»ын нүсхәләри буража кәтириләрәк мәгаләләрим охунмага башладыгы заман гәзети багламага гәрәп вермишдим. Анчаг бир һалда ки, белә шүбһә вар, мүфәттишләриниз кәндорәрәк пуллари һарадан, нечә тапдыгымы юхлатдырмайынча гәзети багламајачагам». Буну ешидәндә Гази «Демәк баш апырсан!—дејә бағырды.—Һәм дә сән унудурсан ки, бурада бизә боғаз ортағысан».

Анам атамн әлләриндән жапышараг: «Гази сәнә елә беләми сөјләди?»—дејә соруду.

«—Бәли, Ситара, елә белә сөјләди вә бир ән ичәрисиндә һәјәтын ән дәрин кәләри ичими долдурду. «Пашам,—дедим, он сәккиз јашындан бәри түрк милләтнини хидмәтиндәјәм. Мәнә хидмәти боју дәфәләрлә бир чохлары бу сөзү сөјләдиләр. Намысына күлдүм. Аима инди сизин ағзыңыздан ејни сөзү ешитмәк мәни руһумун ән дәрин гатларына гәдәр сарсытды. Чүнки онлар кичик адамларды. Сиз исә бу мәмләкәти гуртармыш бир инсансыныз. Бир јандан бүтүн дүнјанын түрк иргиндән, түрк милләтиндән башландыгы тезисини ортаја атырсыныз, о бирн тәрәфдән дә сәрһәдләриниздән ики саатлыг мәсафәдәки халис вә миш тәссүф ки, әсир бир түрк јурдундан бу тәрәфдә өз азадлыгларыны мүһәфизә етмиш түркләрин јанына кәлән халис бир түрк «боғаз ортағы» дејирсиниз. Бу нә горхунч тәзаддыр вә нә үчүн аллаһ мәнә сизн белә бир тәзады учурум үзәриндә көрмәк фәләкәтнини нәсиб етди?» Сөзүм дејән кими ајага галхдым. Елә һәмин ән көзләмәдијим бир шеј олду. Ататүрк дә ајага галхараг бојнума сарылды, «Сән мәнн јанлыш аяладың, елә демәк истәмәдим»,—дејәрәк үзүмдән, көзүмдән өлмәјә башлады. Лакин орада галачаг һалда дејилдим. Неч нә сөјләмәдән чыхыб кәлдим».

Анам атамн әлләрини додагларына апарды.

—Үзүлмә, Әһмәд, јахшы чаваб вермисән. Гази бөјүк адамдыр, сәни севиp, әтрафындакы бәзи адамларын тәһрики илә буну етмишдиp,—деди.

Бир нечә һәфтә сонра «Ахын» гәзети бағланды. Аз мүддәтдән сонра исә Дарульфунун ислаһаты заманы атамн профессорлуғу да әлиндән алдылар. О заман Ататүркә чох јахын олан достларындан бирн атама онун шәрикләриндән бирнин бүтүн хүсуси данышығлары, гәзетин редаксиясына олуp-кечәнләри мүнәтәзәм шәкилдә гәјдә алдығыны хәбәр верди. Анам бу дәфә дә һағлы чыхышды.

Һәмин һадисәдән сонра анам, әввала, өзүнү узун илләрдән бәри мүәличә едән марһум һәким Ағил Мухтара «Өлүмүм јахынлашды, доктор. Фәгәт Әһмәди ичәрисиндә галдыгы мадди вә мә'нәви сы-

хынтылар арасында јап-јалныз гојуб кетмәк чох чәтнидир. О өзүнү «тутана» гәдәр јашаја билсәдим»,—демишди. Бу сөзләри нөвбә илә атамдан башга һамымыза тоқар етди. Лакин һејһат, артыг һәјәтыны бир ән да олса узатмаг мүмкүн дејилди. Бирчә тәсәлли варды. Һәминшә аллаһдан әриндән әввәл өлмәји истәмишди. Артыг бу арузу һәјәта кечирди. Өлүмүнә һазырлыг да көрүшдү—лап әввәлдән кәфәнини, табута өртүләчәк шалы, төкүләчәк күл сујуну, јандырылачаг ситиркафуp ағачларыны атамн билдији јерә јығмышды.

1933-чү ил 16 октябр кечәси шам сүффәси әтрафында инди. Јалныз бачым Тезер анамы јанындајды. Бирдән «Анама нә исә олуp»—дејә чығырдығыны ешитдик. Биз отағына кирәндә артыг анамы көзләри гапанмышды. Индики кими јалымдадыp—атам өнчә өзүнү итирди. Ситарәнин дүнјадан көчәчәји барәдә чох дүшүнүшүдү. Фәгәт бу аны әсла тәсәввүрүнә кәтирәмәмишди. Намымызын үзүнә ајры-ајрылыгдә бахды, сонра бирдән атамн дизләринә гапанараг һычгыра-һычгыра ағламага башлады.

ЭҺМЭД АҒАӨГЛУ. «МЭН КИМЭМ?»

Бу асар 1939-чу илдэ Истанбулда «Бен нејим» сөрлөвөһис илдэ чап едилмишдиң.

1 ЭЛИ КАМАЛ (1869—1921)—түрк јазычысы, сјисјас илэ дәвлөт хадимчи. Соңуочу Османлы һөкүмдари VI Мехметте дәврүндө гурулан Фәрид Демад Паша һөкүмәтиндө дахил ишләр назир вәзирәсини тутурду (1919—1920). Гурулуш Савашыны гәбул етмир, султан һакимјјатини тәрәфдари кими Ата-түрккө гаршы чыкырды. Редактәс алында чап олуған гәзәтләрдә дә һәмжи идејјанин гызгын тәрәфдари кими чыкыш едирди. 1921-чи илдэ Измирде сунгасчылар тәрәфиндән өлдүрүлүшү.

2 ТАҢТАЛ—гадим јунаи мифологјјасында Лидија, јакуд Фликирдын чары. Алаһлар тәрәфиндән әбди әзәбә мөһкүм едилмишдиң. Мифоложи сүжетләрдә көстөрилдијинә көрә, Таңтал богызина гәдәр сујуң ичирсиндә дајымы һәр тәрәфдән дә онуң үзәринә мејвә будақлары әјилб. Лакин о, сузулуғуну јатярмаг, јакуд ачлығын раф етмәк истадак сү дә, үстү мејвә илэ доду будақлар дә дәрһал чөкилер. Әдәбијјатда «таңтал әзәбә» дәп јакында олан әлчәтмәз бир шеј һаггында ишләдиңер.

3 СИАМ ЕКИЗЛӘРИ—бир-биринә битишкн доғулан суяғлар, «Сиам екизләри» ады алында 1811-ч илдә аш гәфәсләриндән бир-биринә битишкн һаада доғулуб, 1874-чу илэ гәдәр биркә һајат сүрүш Чанг вә Бнг гәрдашлары исләрдә туттур. Мәңзи һәһиәда дәп бир јердә оланлар, ајрымлазылар мәһиәсында ишләдиңер.

4 НУРУЛЛА АТАЧ—түрк јазычысы вә журналисти. Эһмәд АҒаөгулдин үзүн иләр бөү үсийәт сәхләдиңи јакын достларысында вә һәфкирләриндән бири.

5 МОНТЕН МИШЕЛ (1833—1929)—франсыз философу. Ону дүңә мигра-сында тамыдан вә бурлада да һаггында сөһбәт келән китабы «Тәчүрүбәләр»диң. Монтени философи тәһминдә башлыча јер һәр шејш үшбә илэ јапаһамаг—скепсизм туттур. Кемши дәврүн вә јашадыгы күңилерн конкрет тарихи фактлар, мүхәлиф тәбоғалар, мүхәлиф мадани сөвијәләр мәнсүб адамларын мөһшәт вә адетләри барисиндәк дәшүчүләр жаиры вә ессе термини Монтени ады илэ бағлыдыр. Онуң философи тәһмин вә фикирләри франсыз маарифчәләринә бөүк тәһсир көстәрмишдиң.

6 СЕЗАР ГАҒ ЈУЛИ (е. ә. 100-чу, јакуд 102—44-чу иләр)—Рома диктатору вә саркәлдәси. Е. ә. 49-чу илдә олуғун јардымына ахлақлардаг тоқбашына һакимјјәт уғрунда мүбаризә апармаға башламыш, 49—45-чи иләрдә Помпеји вә онуң тәрәфдарларыны тардамағын едәрәк бүтүн һакимјјәти өз әлиндә чамәләндирәк, әслиндә республика шәрәитиндә монарх оламуш. Республикачыларын сун-гәсди нәтижәсидә өлдүрүлүшүдә, «Галл мүбарибәси һаггында гәдәләр», «Вөтәндиз мүбарибәләри һаггында гәдәләр» кими тарихи әсәрләрин муәллифиндир. Тәғвим исләти вәкәрмишдиң.

7 РОМА РЕСПУБЛИКАСИ—еркн гулардыг дәврүндә Аврөпанын гәрб вә чәнүб-шимағ һиссаларинда, Кичик Асиянын, Шимали Африканын әрәсиндә Суррија вә Фәләстиндә дахил олмағла јаранымыш республика Гәдим Јунаһыстан-

дан сонра антк дәврүн ән бөүк дәвләти иди. Дахил чәкишмәләр нәтижәсидә ерәмишдиң әрәсидә сүгүта уғрамшдың.

8 РЕҢЕСАНС—дирчәлиш, интибаһ, јуксалыш мәһаларын вәрир. Гәрб вә Маркәзи Аврөпа дәвләтләринин мәдәнијјәт тарихиндә орта әсләр мәдәниј-јәтиндән јени дәвр мәдәнијјәтинә кечид мәһбәләс кими гәбул едилмишдиң. Италијада XIV—XVI әсләри, дикар Аврөпа дәвләтләриндә исо XV әсри соғу, XVI әсрин әввалләрини әһәтә едир. Ренессанс мәдәнијјәтинин ән мүһүм хусу-сийәтләри онуң дүнјәви характер дашымасында, һуманист дүнјәјәрүшүнү то-бәһ етмәсиндә, антк мәдәнијјәт әһәләрини дирчәлтмәсиндә өзүнү көстәридиң. Аврөпа Ренессансындән даһа әввал Шәрғдә, елчә дә Азәрбајҗанда аналогжи процес кетмишдиң.

9 ЛУТЕР МАРТИН (1483—1546)—алман бүркер реформасиясынын башчысы, алман протестантизминин (лютеранлыг) баниси. Лүтер өз тәһминдә като-лики киләсинин инсан илэ алған арасындагы вәситчә роһуну гәттијјәтә радд едирди. Тәнтәһәли дини мәрасимләрә, киләсини халғын һесабына вәрләмәсина гаршы чыкыш, өз әсәрләри вә фәалјјәти илэ үмүмалман әдәби дилини инкша-фарында мүһүм рөл ойнамышди. Лүтерини килә әләјинә мүбаризәсә Алмаһи-јадә итчимән-сийәси һәрәкәтләрин күчәлмәсинә тоқан вәришди.

10 КАЛВИН ЖАН (1509—1564)—франсыз реформасия хадими, калвиниз-мин баниси. Лүтерни тәһсирлә протестантизга мејл көстәрини, 1533-чу илдә католики киләсиндән үз чөвириндә. Калвинин ады илэ бағлы олан калвинизм дини чәрәјини католики киләсини јерәркија присисиләри вә елксәләрини радд еттиңи, әләһә ибадәти јалғыз Ичыл вә Төврат оғумағла маһәлуәләндир-мишди. Киләсә рәһбәрлик елән вә дүнјәви һакимјјәти өз әлиндә сәхләдиңи конисторја вәситчәли. Калвин дүнјәви әсеткәзини бөргәр олмасы уғрунда бир сира ислаһәтлар кечирмишди. О, католикизмни вә дикар дини чәрәјәләрини нүмәјәндәләрини аманчәлмәғла тәһсир едирди.

11 САВОНАРОЛА ЧИРОЛАМО (1452—1498)—Флоренсияда доминиқан монастрынын башчысы. Медициләрин зулмуңу гаршы чыкыр папа һакимјјәтини ифша едир, киләсин әсеткәзмә чығыр, һуманист мәдәнијјәтә гаршы итти-һамлар ирәли сүрүрдү (нәсәлән, бир сира ичәсәнт әсәрләрини јандырма-сыны тошкил етмишдиң). Медици сүләәсинин Флоренсияда гөвулясындаг сонра 1494-чу илдә булада республика усул-идарәсинин гурулмасина мүһүм хидмәт көстәрмишдиң. 1497-чи илдә киләсиндә узағлашдырылмыш вә едәм едил-мишдиң.

12 РАФАЕЛ САНТИ (1483—1510)—италјан рәссамы, һејкәлтәраш, Ренессанснын көркәмли нүмәјәндәләриндән бири. Әсәрләрини даһа чөк антк, мифоложија вә Ичыл мөзуларинда чәкишидир. Ватикан мөһарыг компози-јјанын јарядчыларындән биридир. Рома капитолинсидә дефи олуңмушдур. Онуң әсәрләри Ренессанс әстетикасынын вә һуманизминин инкшафарында бөүк рөл ойнамышдыр.

13 ЛЕОНАРДО ДА ВИНЧИ (1452—1519)—италјан рәссамы, һејкәлтәраш, мөһар, сәнәт изарирјјәчиси вә мүһәндис. Јуксәк Ренессанс ичәсәнатини аса-сыны гөјүшү, орта әсәрләри илэ еңсиклопедистләриндән бири кими танымыш-дыр.

14 КАТОН—гадим Ромадакы Пәрсиләр нәслинин бир голудур. Бу голун ики көркәмли нүмәјәндәси даһа ишәурдур БӘЈУК КАТОН (е. ә. 234—149)—Рома јазычысы, Рома әдәби насриңи баниси вә сјисјас хадим кими танындырды. О, әсәрләрини латын дилиндә јазан илэ Рома тарихисы кими. Романын ән гәд-дәм дәврәриндән тутмуш Иккинчи Пун мүбарибәсинә гәдәрки тарихини өзүндә етис едирдиң «Башланғычлар» китабынын, «Әкинчилик һаггындә» әсарини, чөл дүкәтүб вә нитләргә муәллифиндир. КИЧИК КАТОН (е. ә. 95—46)—Рома сјисјас хадими вә Бөүк Катонуң нәәси иди. Помпејин тәрәфдари олмуш Сәар-ын гәлбәсиндән сонра өзүнү өлдүрүшүдир. Ентимал ки, Эһмәд АҒаөгул өз гәдәрлиндә Бөүк Катонуң нәзәрдә туттурду.

15 БРУТ МАРК ЈУЛИ (е. ә. 85—42)—Рома сјисјас хадими, Помпејлә Сәзар-

арсындакы мубаризада биринчнин тарафинда олмуш. Помпейни маэлубия-
етинден сонра Сезарни тарафинда кемчиш, бир сура буюк ваэфларга таэин
олунушду. Лакин аз сонра Сезара гаршы сун-гаслда иштирак етимиш, Филанс
жахлыгындакы вурushimaда маэлубияэте уградымдан сонра өзүнү өлдү-
рүшүлдү.

16 **СОКРАТ** (е. а. 427/469—399)—галым юван философу. Жаэаты ва эсэр-
ларды нагтымакы маэдуматлар шакирдлеринден Кенсофону ва Платону эсэрле-
ринде горушуб сахламгыларын. Фалсофанын постулатлары ила кифаэталарын,
инсанни шуур ва барокаттарынн тэялимини илму дигат жетириди. Етикала
рационализм мөөгөндө дааныр, арамаэлыгыларын көкүчү билмээзликка ба-
лы шакилда изаа едидири.

17 **ШЕКСПИР УИЛИАМ** (1564—1616)—никкилис драматургу ва шаирни,
Эмаэд Агаоэлуни чох жүксак гийматлоидириди ва жарадкчылыгына дөно-дөно
мүрачот етдижи Авропа муаллифиринден бири Эмаэд бө 1903-чу ила «Каспи»
гезитинде дөрч етдириди «Шекспирини «Отеллосу ва Шиллерини «Гачагылары»
татар дулинда» адлы магаласында натта бири газар солмулуга варагар Азарбөйжан
язмчыларыны зонф драматуржи эсэрлөр жамаа вахт итирмекденс, харичи
диллара мүкхамал жуэалөнөб Авропа муаллифиринни, илк нөбөда исэ Шекспи-
рини эсэрлерини өз ала дилерини тарчмаэ етмаэге ва буонулда да бутун дуня
мэдониэети үчүн гачымаз олан шакирдлик мөршасинни кемчөөгө саслојириди.

«СӨРБӨСТ ФИРГӨ ХАТИРӨЛӨРИ»

Эсэр Истанбулда 1940-чы иладо нөшр олунушду.

1 **ӨБДУЛӨГӨ ЯАМИД ТАРХАН** (1852—1937)—түрк шаирни, драматург,
түрк адаби дилинин баниси. Түрк шеэрини илк дөфө тэбиот тэсвирлери ва фел-
софи мээзин кэтиримиш, сөрбөст шеэрин илк нучуларынн жаратымшыды. Султан
истаблданына гаршы чыкыр, милли аздалыг мубаризесинн тэрөнүм едидири.
Жарадкчылыгы хуэсун маарифчилик бахшыларынн мејдана чымасына ва
формалышасына таэир вестиримишди.

2 **ТУНСИ НАДИ АБАЛОӨГЛУ** (1880—1945)—түрк журналисти, публицист.
Эдаби-сијаси фелэжиэте Иттихал ва Таргати партизасы Салоник шөбосини
«Румели» гезитинин редактору кими башламыш, Османлы парламентинни, чум-
чулдуштурулдуган сонра исэ Туркжиэ Буюк Миллат Мэчлисини депутаты
сечилишиди. 1927-чи иладо Туркжиэнин ил ири гезетлеринден бири олан «Чум-
чулдужанын салби ва баш редактору иди.

3 **МИКЕЛАНЧЕЛО БУОНАРОТТИ** (1475—1564)—италиян жеёлктаршы,
рессам, меэмар ва шаир. Юксак Иттихалын идеалларыны өз сугутуна эсэрлери-
ди бөкүр бири пафос ва драматизма экс етдиришиди. Моменталлыг, пластик
лебэзлери драматизминн ва инсан көзөлижи гаршысында сарфөдсз по-
ростиш инсси Микеланчело жардкчылыгыны сэмјилиэтиринн башлыча хуэси-
јаталарынын Позиэтика фикир дарилишынн ва трагикма едилдири.

4 **ДЕЛАКРУА ЭЖЕН** (1798—1863)—франсыс рессамы ва графика устасы,
франсыс романтизмдин башмаларындан бири. Аздалыг етирисиш, һәр саһада
фөаллыга чыгырыш, чошуну жардымчылык фантазисы ва чошуну темперамент
Делакруанын жардымчылыгынын башлыча сэмјилэти ва хуэсијатлери сајмары.

5 **ӨБДӨТ ДИИ**—Османлы султанесинин сонунчу султаны. 1918-чи иладо
Султан VI Мехмет адлы ила тахта чыкмыш, 1922-чи иладо Туркжиэ Буюк Миллат
Мэчлисинин гарары ила султанлыг вөат едилдикка Италжиэа күнчирөтө кем-
чишиди. 1929-чу иладо Сан-Ремода лөфот етимиш, Дамашгада, Султан Салим түр-
босинни багчысында дафои олунушду.

6 **БАЛКАН ХЭРБИ**—29 юни 1913-чу илдан 10 август 1913-чу ила гөдөр бири
тарифдан Болгаристан, о бири тарафдан исэ Сербжиэ, Юванистан, Румынжиэ,
Черногоржиэ ва Туркжиэ арасында баш веран Икчици Балкан мубарисеси нэ-
рэдэ тутулур. Мубарисенин башламасына сөбө Балкан Иттигаф дөөлтлөрү

арсындакы араан идмалары олмушду. Бу мубариса нэтичесинде Туркжиэ Би-
ричнин Балкан мубарисесинде итириди Эдирне шаһарини өзүне гажтармага наал
олду.

7 **МИЛЛӨТЛӨР МЭЧЛИСИ**—Биричини ва Икчини дуня мубариселери ара-
сындакы дөврдэ фелэжиэт кестерини бејнөлөктөк тэшилкат. Парис Сулх конф-
ренсинде (1919—1920) жардымшы ва таркибиди 44 дөөлтти бирлашдири-
ди. Кемчиш ССРИ-да 1934-чу иладо бө кемчиэтегэ үзө габул олунуш, лакин 1939-
чу иладо Финланджиэнын талаби ила кемчиэтден чыхарылымшыды. Миллатлөр
Мэчлиси 1946-чы иладо бурхалымшыды.

8 **ВЕНИЗЕЛОС ЕЛЕӨТЕРИСОС** (1864—1936)—Юванистанын сијаси ва дөөлт
хадимни. 1910—1915, 1917—1920, 1924, 1928—1932-чи иладарда өлкенин баш
назирни олмушду. 1919—1922-чи иладо Юван-түрк мубарисесини өлкөмөри-
челеринден бири.

9 **ЛАИТСИЗМ**—Мустафа Камал Ататүрк тарафиндан елан едидиши аты
гаршы мубаризинн координатасы етмак мэгсөди ила. Исмет Пашанын рөбөрлөжи
алтында жардымшы депутат блоку.

10 **ГЫРХЛАР ГРУПУ**—Түркжиэ Буюк Миллат Мэчлисинде Сөрбөст фиргэ
республика притисипинден бири. Дини дөөлтдөн айрымасы ва дин хадимлери
дөөлт ишлерине гаршымак салажиэтлөрүнн олманасынн нэзэрда тутурду.

11 **МУДАНИА АНЛАШМАСЫ**—1922-чи ил октябрын 11-да Туркжиэнин Му-
данжиэ шаһаринде Туркжиэ Буюк Миллат Мэчлисинин мувандаларыла Бөйүк
Британжиэа, Италиэа ва Франса арасында имэаланын мугавиле. Октябрын 13-
да Юванистан да һөмин мугавилеэге гошулмушду. Бу мугавиле ил түрк халы-
нын милли-аздалыг мубаризасы мувафөжиэтла баша чатдырылымшыды. Юван
гошуналарынын Шарги Фракиядан чыхарылымасынн, сулх мугавилесди багланна
гөдөр Мүттефиг дөөлтлөрүнн ордуларынын Истанбулда ва Гара дөнис боэамы-
да сахламасынн нэзэрда тутан Муданжиэ айланышы Лозанна сулх мугавилеси
багланна гөдөр гувөздө олмушду.

12 **МУНДРОС АНЛАШМАСЫ**—1918-чи ил октябрын 30-да Мундрос ли-
манында Туркжиэ ва Бөйүк Британжиэа арасында багланмыш сулх мугавилеси.
Иккиликлерин тээжиэи ва дигитас алтында багланмыш Мундрос мугавилеси түрк
ордусунн данышгысыз тэслим олманасы, Антанта һарби кемилеринн Гара
дөниэаде ва боэаларада сөрбөст келиш-көалишинн тэмнин олманасынн, Ирандан,
Киликиядан, Дагстандан ва Загафэзиядан түрк һарби инссаларынн чы-
харылымсы һабелэ фөвалгадэ өзөжиэт бөнанасыла Туркжиэнин һар һанысы стра-
тежи мөнтөгөсинин Антанта гошуналары тарафиндан данышгысыз ишгал едди-
месинн нэзэрда тутурду. Мундрос айланышынн 11-чи бандиэе эсасан артык өз
мүстөгөлинини елан етимиш Азарбөйжан Инкилөтиринн нуфүз дөвөриэа дахил
едилди. 25-чи бандиэе эсасан исэ Азарбөйжанын дөмир жолары ва нефт көмөр-
лери иккилик команданылыгынын ихтиярдына верилдири. Туркжиэнин бир дөөлт
кими дунянын сијаси харөтисинден салынмасына хидмет едди Мундрос мугави-
леси эслинде түрклөр мувантети фисиле ва гувөэлери чөмөлдирмөк үчүн лазым
иш ва Ататүрккү башчылыгы ила кенишленин Гуртулуш Савашы сонда бу
бияырчы мугавиленин лөвгине кэтириги чыкарды.

13 **ГАРА КАМАЛ**—Туркжиэнин сијаси ва дөөлт хадими «Иттихал ва Таргати»
партизасынын үзлөрүндөн олмуш, Милли Мучадиледе фөал иштирак
етимишди. Ататүрккө гаршы сун-гаслда күнөлөндүрүлгөдөр, 1926-чы иладо Исти-
гал Мөлкөмөсинин гарары ила етам олунушду.

СҮРӨЖА АГАӨГЛУ. «БИР ӨМҮР БЕЛӨ КЕЧДИ»

Эсэр 1975-чи иладо Истанбулда чап лунушду.

1 **РЕНАН ЕРНСТ** (1823—1892)—франсыс философу, тарихчи ва эдабијяг-
шунас.

2 **МАДАМ АДАМ** (эсия адм Чуджетта Лавбер, 1836—?)—франсыс гадыи

жазычысы, «Нувёл Ревю» журналынын редактору во нашири. «Чон во Паскаты», «Ейбачар Лаида» во с. романларын мұаллифидар.

3 **КЕЗӨН ЧОРЧ НАТАНИЕЛ** (1850—1925)—маркиз, 1899—1905-чы илләрде Индиястанын вите-краслы, 1919—1924-чу илләрде Бөйүк Британиянын харичи шиләр назирю олмушду.

4 Шоргушнасларнын 1892-чы илда Лондонда кеңирнен Бејнолхаг конгрессин азарда тутулу.

5 1848—1896-чы илләрде Иран тахт-тачында отурушч Насрэддин шаһ Га-чар назарда тутулу.

6 **ЗЭРДУШТ** (е. а. VI аср)—пейгамбар во дин ислаһатчысы, зордуштулуун жарачычысы. Енин аманда во дини тәлимни башлыча китабы олан «Авестанын» он гэдим һиссаларини муаллифи сыйлар.

7 **ДАРМСТАТЕР ЧЕЛМС** (1849—1894)—франсыз шоргушунасы. «Иран төдигилери» эсарини муаллифи Елми жарачылыгында «Авеста» илде багы проблемлар асас јер тутууду. Дармстатер Зордуштуун ватонини Гэдим Азарбәјчаны һесап едон шоргушнаслардан эди.

8 **ЭҖМЭД РИЗА БЭЈ** (1859—1930)—турк сийасы во дөвләт хадиими. Султан II Абдулхамиддин әлефдарларындан. «Иттиһад во Тарғатг» партиясинин феал: үзәлериндан иди. Парисда турк во франсыз дилләринде «Мәшрутијет» адлы гәзет ишар едирди.

9 **ТАҖЫЕВ НАЧЫ ЗЕНАЛАБДИН** (1823—1924)—мәшһур Азарбәјчаны милдошчу, метсенат, зиялыларны бөјүк досту. Әһмад бәј Агаевин һажимдаг иштирак етдији «Каспи» во «Һајат» гәзәтләри онун мәдди вәсәиткә чәп олукруду.

10 «**ИРШАД**»—1905-чы ил декабрин 17-дан 1908-чы ил јујун 25-нә гәзәр Бақыда, Азарбәјчаны динлидә чәп олунан күндәлик сийасы, ичтиман во әдәби гәзет. Баш редактору Әһмад бәј Агаев—Агаоглу иди. Гәзет турк во ислам бирлији идеясынн табиг едир, өз сәһифәләринде елма, маариф, мәдәнијетә дәрмәргәли, принсипиал һазылар вәрирди. Габагчыл Азарбәјчаны зиялыларынын бөјүк һисми бу гәзет әтрафинда топлашымшы.

11 **ӘЛИБЭЈ ҺУСЕЈНЗАДӘ** (1864—1940)—көркәмли публикест, нашир, ичтиман хади, Петербургу университетинде тәһсил алышы, Истанбулгу университетини һәрби тибб факуләтисини битирмишди. «Һајат» гәзетинин во «Фүјүзәт» журналынын баш редактору олмуш, Русиягу мусәلمانларынн гуруталарыннн тәшкилиндә (1905—1906) һажимдан иштирак етимишди. 1910-чу илда Түркнәјә-көчмүш, бурада «Иттиһад во Тарғатг» партиясинин Мәркәз Комитәсинин үзәв во әсримишди әвәлләриндән «Тибаран кеңиләнигә» бәшләян түркүчүл һарәкәтинин идеологларындан бири киши кениш әдәби-сийасы фәаллијет көстәрмишди. Әтирунун сонунда гәзәт Истанбулгу университетинин профессору олмушду. Әдәби тәвгидә, тариха, сийасы проблемләрә, фәлсафәјә во тиббә дәјир бири сирә әсарларын во бәдин һазыларын муаллифидар.

12 **ГАСПРИНСКИ ИСМАЙЛ БЭЈ** (1851—1914)—Крым-татар маарифчәси, ичтиман-сийасы хади, нашир, «Тарчуман» гәзетинин (1883—1917) редактору. Москва һәрби мәктәбиндә тәһсил алышдылар. «Тарчуман» гәзети вәсәитсәли Русия империясындагы турк хагларынн «сөздә, фикрда, әмәлдә бирлик» идеясынн хидмәт етимишди. Русиягу мусәلمانларынн 1905—1906-чы илда Нижни Новгородда во Москвада кеңирлен I—III гуруталарыннн тәшкилатчыларындан во рәһбәрләриндән бири олмуш, Азарбәјчаны әдәби, ичтиман во сийасы муһитидә кениш әләғәләр сәләмләшмәл.

13 **ТОПЧУБАШОВ ӘЛИМҖАРДАНБЭЈ** (1865—1934)—публикест, таныммыш ичтиман во сийасы хади, Азарбәјчаны Демократик Республикасынн жарачыларындан бири. Тифлис классик гимназиясынн во Петербургу университетини һугу факуләтисини битирмишди. «Каспи» гәзетинин редактору, I Дөвләт Думасынн депутаты во Думадагы «Мусәلمان фракциясы»нын сәдри, Русиягу мусәلمانларынн I—IV гуруталарыннн тәшкилатчыларындан бири во иштиракчысы, «Иттифаг-муслими» жарачычысы во МК-нын дағий үзәв олмуш-

ду. 1917—1920-чы илләрдә Бақы Мусәлман Шуранс Мувағгати Ичрявијә Күмитәсинин сәдри, Азарбәјчаны Республикасы Парламентини сәдри, Парис соул конгрессиндә Республика мујазадә һәјатини башчысы иди. Азарбәјчадагы бөлшевик чеврилишиндән сонра Франслада муһачирәдә јашамышды.

14 **ВӘЗИРОВ ФӘРҖУХ БЭЈ**—Вәзирлар әклисәнә мәнсүб Гарабәг мұлка-дарларындандар. Петербургу университетиндә тәһсил алышы, әсрин әвәлләриндә Петербургда јашамышды. Арвады Хуруш хаһым Вәзирова бурада «Мусәлман кејрији чөмијетин» тәшкил етмишди.

15 1908-чы ил **КҖРНИЛӘТ ИХТИЛАЛЫ**—1908-чы ил јујун 3-дә Македонијадагы турк һәрби һиссаларини Султан II Әбдулхамиддә гаршы чыкылары ил бәшләян ингилиб һарәкәт. Истин һарәкәтин башында көчү турклар да-инәридләр. Ингилиб иштинисиндә Әһмад Риза үзәчәмчәларынын тәрофино кечмиш Султан 1876-чы ил Конституциясынн барна етмәк во Мәчлис чыгарма бәрсиндә форман илзәмәләгә мәбсүр олмушду.

16 **НӘБҖУ ЧӘВНАҖИРЛӘ** (1889—1964)—Һиндистанын сийасы во дөвләт хадиими, һиндистан халынын милли-әдәлгә мубаризәсиндә М. К. Гандини эи јахын сийаһдашларындан бири, һиндистанын инкисил ишгалы алынға олукру дөврәдә 10 ил инкисил зинданларында јәтмиш, һатгидә сөһбәт кәдән көкүтү-ләры во китабы да орада јазымышду. 1947—1954-чу илләрдә һиндистанын баш назирю во харичи ишләр назирю олмушду.

17 **КАЛИДӘ ӘДНБ АДЫВАР** (1884—1964)—турк јазачысы, Милли-әдәлгә һарәкәтинин әлову мубаризәләриндән бири. 1912-чы илда илк нашир чыккан «Јени Туран» романы илә түркүчүл һарәкәтинин најылмаасынн мүһүм јардәми көстәрмишди. 1950—1954-чу илләрдә Түркнәјә Бөјүк Милләт Мәчлисини үзәв олмушду.

18 «**ФӘРДА**», «**ВӘВЕЈЛА**»—Тоғиғ Фикратин во Әбдулһәг һамидин шәр-ләринин аллары.

19 **КАМИЛ ПАША ҺӨКҖМӘТИ**—1911—1912-чы илләрдә бөјүк вәзир Мәһмет Камил Паша Кыбырсыннын (1832—1912) башчылыг етдији һөкүмәт кабинетини. Камил Паша һөкүмәти дөврилдикдән сонра һажимијетә Тәләт Паша, Нури Паша во Чамал Пашанын рәһбәрлик етдији «Трунүвар» колмишди.

20 **ТҖРК ОЧАҖЫ**—1912-чы ил мартын 12-дә Истанбулда тәһсис едилән әдәби-мәдәни чөмијет. Турулаасы үчүн даһа әвәлләр тәшәббуслар кестарилмишди. Сийәсәт гаршимадан бу чөмијет елкони һәр јериндә ачығы бөлмәләр вәсәитсәли милли-мәдәни сәрәвәтләри горуғам во чөхалтағ, маарифи јағам, милләт во халг сәүксини тәблиг етмәк во с. мәсәлдәлә хидмәт едирди. «Түрк очағы»нын әсас тәһсисчиләри шәир Мәһмет Әмин бәј, Әһмад Фәрид бәј, Әһмад Агаоглу, Фуад Сәбит бәј иди. «Түрк очағы» инди да Түркнәјәнин бүтүн бәлкәләриндә фәаллијәтләрдән.

21 **ТҖРК ТҖРДҖ**—1911-чы ил августын 8-дә Истанбулда тәһсис едилмиш, һәмни илкн сонларында исә ејни адлы журналнаш әтир етмәјә бәшләмышдылар. Бу чөмијет өз гаршысында түркләрин елм во маариф бақымындан сәвијисини јүк-сәлтәкк вәзифәсини гөјүмшүдү. Банклар шәир Мәһмет Әмин бәј, Әһмад Агаоглу, Әлибәј һусејнзада, доктор Ағла Мухтар бәј, Јусиф Акчурра иди. Чөмијәтин сәдри во онун ејни адлы журналынын редактору Јусиф Акчурра олмушду. «Түк јүрүл» да һазыда өз фәаллијәтини давам етдирмәкдәдир.

22 **ЗИҖА КӨҖАЛП** (1876—1924) турк дүјисәсинн бөјүк фикир адамларындан бири, түркүчүлүг идеологу, јазычы во философ. Мүасир Түркнәјәнин ичтиман-сийасы гурулуш во инкисаф моделени вәрирди. Онун «Түркүчүлүг әсәсләри», «Гызыл алма», «Алтын шығ», «Јени һајат», «Түрк мәдәнијәти тарихи», «Түрк очағы» во с. әсарлары даһа мәшһурду. Әлибәј һусејнзадагә әсәсләнарәг мәшһур «түркүлшәк, исламлашмағ, мүасирләшмак» принсипләрини ишләпгә һазырлашымшы.

23 **ҺӘМДҖУЛЛА СУВНИ**—(1886—1966) «Түрк очағы»нын жарачыларындан во фәал хадимләриндән бири. Мүхтәлиф вахтларда Түркнәјә Республикасы

Һөкүмәтində мұхтәлиф мәс'ул вәзифәләр тутмиш, бир нечә харичә өлкәдә Түркияни сәфир кими тәғсис етмишди.

24 **ЛУСИФ АҚЧУРА** (1879–1935)—түрк бирлиги һәрәкәтинин көркәмли нумәјәндәләринин бири, журналист, тарихчи, иттиһам-сijasис хәдим. Симбирскдә татар мануфактурчиси-миллионерләрининдә олан Ақчуринләр аялисиндә доғулмуш. 1907-чу илдердә һәрби вә Парисдә Сәрбәст Сijasис Емләрдә Мақтабәләрини битирмишди. Истанбул-чи илдердә е'ибәрән «Кәзан мухбир» журналыны чыхармағә башламыш, 1908-чи илдердә исә Туркиягә мүнәбирәтә кетмишди. «Түрк жүрдүгүн» вә «Түрк оғачы»нын жаралдыларында вә фағал хәдимиләриндә иди. 1905-чи илдердә Анкара университетини сijasис һүтүг профессору, ејин заманда Ататүркүн ташаббусу ила жаралдылан Түрк Тарих Гүрүмүшүн илк сәдрә иди. «Үч тәрәк-сijasис», «Түркчүлүк» вә с. әсәрләри даһә мәшһурду.

25 **ФААД КӨПРҮЛҮ** (1890–1966)—түрк әдәбијатшунасы, сijasис хәдим. 1923-чу илдердә Истанбул университетини профессорду. 1949-чи илдердә гурулан Демократ Партијасынын әвдәр жаралдычысында бири, 1950–1957-чи илдердә исә Туркиянын харичә ишләр назирли олушду. Түрк әдәбијатты вә мәдәнијатини системли өйрәнилмәси сәһәсиндә мүнүм хидмәтләри вар. «Түрк әдәбијатты тарихи», «Түрк әдәбијатында илк мұтәсәффиләр», «Түрк саз шаирләри» вә башғә китабларын музалифидир. Азәрбајҗан әдәбијатты илдә јәхындына марәғәләнишми, «Азәр әдәбијатына дәвр тәдҗиләр» китабыны чап етдиришди.

26 **АБДУЛЛА ЧАВД** (1869–1932)—һәким вә шаир, иттиһам хәдим. Узун мүдәтт Авропа өлкәләриндә јашамыш, бәрәд әсәрләрини паралел оларғә франсыз вә түрк дилләриндә јазмышды. Авропа шаирләринин бир чох әсәрләрини түрк дилинә чевирмишди. «Иттиһад» илдә жунал нәшр едирди.

27 **ӘНВӘР ПАША** (1881–1922)—түрк сijasис вә дәвләт хәдими, һәңч түрк-лә һәрәкәтинин лидерләриндә бири. 1913-чу илдердә трибунаряттын үзү, һәрби назир вә баш штаб рәиси иди. 1918-чи илдердә Азәрбајҗанын кәмајиш таләсин ораду ила бирликдә Гағғазга кәлишди. 1919-чу илдердә һәрби трибуналын һөкүми илдә өлүм чәзасына мәһкум едилмишди. Орта Асияда басмачыларын болшевик режимиңә гаршы һәрәкәтиңә башчылығ етмиш, 1922-чи илдердә Гизыл Орду илдә дәушләрин бириндә өлдүрүлмушду.

28 **ТӘЛӘТ ПАША** (1874–1921)—түрк дәвләт вә сijasис хәдими. «Кәңч түрк-лә» һәрәкәтинин башчыларында бири. 1913–1916-чи илдердә Туркиянын дахил ишләр назирли, 1916–1918-чи илдердә баш вәзир олушду. 1919-чу илдердә гәјаб өлүмә мәһкум едилмиш, ериңи террорчулары тәрәфиндә Берлиндә өлдүрүлмушду.

29 **ӘМӘР НАЧИ БӘЛ**—Түрк јазчысы, иттиһам хәдими. Милли-азадлығ һәрәкәтиндә јәхынды һитрақ етмиш түрк јазчыларында бири иди.

30 **Jeune Türk**—Әһмәд Ағаоғлунын һитрақлы ила Истанбулда франсыз дилиндә нәшр олуған журнал. Кәңч түркләрин идеологизация хидмәт сәвр, ояларын фикир вә идеяларынын јайлымысында мүнүм рол ойнаяды.

31 1918-чи илде јуға ајм нәзәрдә тутулду. Һәмиш вәхт Әһмәд Ағаоғлу да Түркияниң Гағғаз ордусунун команданы Нури Пашанын мушавири сифәтләр Азәрбајҗанга кәлишди.

32 Азәрбајҗан Республикасынын сүгүтү ила нәтҗәләнен 1920-чи ил 28 апрел болшевик чевришиш нәзәрдә тутулду.

33 **ИТТИҺАД ВӘ ТӘРӘГҮГ**—Түрк ингилябчыларынын—Кәңч түркләрин сijasис тәшкәләти. Бүноврасиндә 1893-чу илдердә һәрби Тибб Мақтабәнин тәләбәләри тәрәфиндә гурулул «Тәроғи вә Иттиғәғ» дәрнәңи дајанып 1908-чи ил түрк ингилябыны һазирләш башчыла сijasис үзүш вә «Иттиһад вә Тәроғи» партијасы иди. Онуң Түркиядә вә Авропада кениш шәбәкәси варды. Әлҗабә жүрсәјиздә вә Һәмәд Ағаоғлу да бә партијаның МК-нын үзүшдә иди.

34 1918-чи илде јанварында гануңдан кәһ-әһ едилмиш иттиһамчылары муһимкә етмәк үчүн жаралдымы һәрби трибунал. Трибуналын сәдри Мустафа Назим Паша иди. Онуң тәркәбиңә бригада генераллары Зәки Паша, Әли Назим Паша, Мустафа Паша, полковник Рәчөб вә б. дахил иди. Муттәһимләр күр-

сүсүндә Муса Казым Әфәнди (кәмиш шәјхүл-ислам), Әсәд Әфәнди (кәмиш сәнат сәдри), һүсәји һәшим бәј (кәмиш почт, телеграф, телефон назир), Кәмиш бәј (Јоғут һәшим бәј) отурумшудлар. Кәмиш баш вәзир Тәләт Паша, һәрби назир Әнвәр Паша, һәрби-дәнишчи назир Чәмәл Паша, кәмиш маариф назир доктор Назим бәј, кәмиш мәллијә назир Чәвд бәј, кәмиш почт, телеграф, телефон назир Вәскан Әфәнди вә б. гяјаб сурәтдә муһимкә олуңурулда. Иттиһам едиләнләрдә Кәмиш бәј 1919-чу ил апрел 14-дә Истанбулға Вәзиздә мејданнада куја Јоғут рајоңундакы ериңи тәләпнарынын мүтәсәри кими е'дәм едилмишди.

35 1918-чи илде әвәлләриңдә Истанбул муттәғи гәшунар тәрәфиндә ишғал едилмәс нәзәрдә тутулду.

36 **ЧҮМҮЙҮНҮҢҮТ ХАЛГ ПАРТИЈАСЫ**—1923-чу илдердә Мустафа Кәмәл Ататүрк тәрәфиндә жаралдымышлар. Республика Түркијасында илк сijasис партија иди. 1923–1936-чи илдердә бә партијанын сәдри Ататүрк, 1936–1972-чи илдердә исә Исмет Инюну олушду.

37 **МИЛЛИ МУҢАДДИЛӘ**—Мустафа Кәмәл Ататүркүн башчылығ ила түрк халқынын 1918–1922-чи илдердә Түркияниң азадлығи вә әрази бүтөвүдү, милли мустағиллиги үчүнлә апардығы мүбарәсә.

38 **МИЛЛИ ҺӘКҮМӘТ**—1920-чи ил апрелиң 25-дә Ататүркүн башчылығи ила Анкарада жаралдылан Милли Мәжлис һөкүмәти. Истанбулдакы султән һөкүмәтиндән фәргән оларғә Милли һөкүмәт кениш хәл кутәләринин јардымында әсвәләр вә харичә ишғалчыларда дил тәләғ дағл, онылары Түркија һудудларында гәвғә үчүнлә мүбарәсә апардымышлар.

39 **БЕҺБҮД ХАН ЧАВАНШИР** (1877–1921)—Азәрбајҗанын сijasис вә дәвләт хәдими. Тифлис классик кимиясынын вә Алмијаныда Фребург Дағ-Мә'дан Академијасынын битирмишди. Бақы нефт мә'данларында муһандислик етмиш, хәјријәчилик фәәлијатилә машғул олушду. 1918-чи илдердә Азәрбајҗан Республикасынын Дахил Ишләр Назирли вәзифәсиндә чәлишмишди. Ермәни террорчусу тәрәфиндә Истанбулда өлдүрүлмушду.

40 Беһбүд ханың миллијетчә рус олан арвады Тамара Чаваншир нәзәрдә тутулду.

41 Беһбүд ханла бирликдә Истанбул јолу ила Парисә мүнәбирәт етмәк истајған гарданлылары Сурхә хан вә Чәмиш хан.

42 Беһбүд ханы өлдүрән Трабзон ериңисин Мисак Торлақян иди.

43 Истанбулда кениш әс-сада доғуған вә дәвруң журналистләри тәрәфиндә «сәриң мәһкәмәси» аяландырылан бә просесада гәтлә Торлақянын бирдә бирә үч ермәни вәкили—Истанбул университетини чәзә һүтүгү кафедрасынын профессору һәсриң Әфәнди, Османлы университетини профессору Барсамјан Әфәнди вә кәмиш гәзет редактору Мичәл Муғдифә едилрәлар.

44 Мәһкәмәнин сәдри инклич ишғал ордусунун забити мајор Фризи иди.

45 **КЕЧИБӨРҮН**—20-чи илдердә артығ пәйтақт кими јени тиклән Анкараны сәфирликләр вә дәвләт мүссәсләри, јүксәк рүтбәли дәвләт адалмаларынын евләринин јәрәдәлиниң пәюну иди.

46 **ФӘНӘРБӘҒЧӘ, ФӘНӘРІОЛУ**—Истанбулғә абғә јашыла мәһәлләләриди.

47 **ПАША**—Түркија Республикасынын јаралдычысы, милли-азадлығ һәрәкәтинин лидери Мустафа Кәмәл Ататүрк (1881–1938) нәзәрдә тутулду.

48 **ИСМӘТ ИНӨНҮ** (1884–1973)—Түркиянин һәрби-сijasис вә дәвләт хәдими, Ататүркүн әң јәхын сәләһәтәли. Профессорнал һәрби олуш, 1920-чи илдердә кәмајчыларә гошулушду. 1921-чи илде јанвар вә март ајларында Инюну кәмјә јәхынлығиңда јуған гошуңларынын дармәғәли етдикәниң соңра шөһрәт гәзәкчиһиңди. Гәсә фәсәлә ила 1923–1937-чи илдердә Түркиянин баш назирли 1938–1950-чи илдердә президенти, 1960–1965-чи илдердә исә јенидән баш назирли олушду. 1938–1972-чи илдердә, ејин заманда ЧүмүйүнҮҢҮТ Халг Партијасынын сәдри иди.

49 **БАЈАР МАҺМУД ЧӘЛӘЛ** (1884–1980)—Түркиянин сijasис вә дәвләт хәдими, Ататүркүн јәхын сәләһәтәлириндә бири. 1937–1939-чу илдердә өлкә-

Әдәбиятта натурализмнн асас идеяларындаан бири кими чыкмыш едияд. 1898-чи илде јудан маншалн франзис забити Дрефусун иши иле баглы јаздыгы «Мен иттин едирме» памфлетн Зојаны сијаси хадим кими да кәрнеја имкан верер.

3 **САРА БЕРНАР** (1844—1923)—Франзис актрисасы. 1872—1880-чи илларда «Комеди Франсез»де чалышмиш, 1898—1922-чи илларда эс өзунун јаратдыгы «Сара Бернар театры»на раһбарлык етмишди. Виктор Гүгогун, Дума-атаны, Едмон Ростонун в б. асэрлеринде драматик в трагик роллары бейук усталыгла ойнамышдыр.

4 **ЖАН ЖОРЕС** (1859—1914)—Франса солиаст партијасынн раһбары. 1904-чу илде «Гуманите» гезетинин асасыны гојмушду. Мустамлакчиликте, милитаризм в мүнәрибелоро гаршы аралык мубирэе апарды. Биринчи Дуја мүнәрибеси эрфасинда өлдүрүлүшүдүр. Бейук Франса ингилабынын тарихно даур асэрлринин мүнәлифиндр.

5 **ЖОРС КЛЕМАНОС** (1841—1929)—1906—1909 в 1917—1920-чи илларда Франсанын баш назирн. Кезин эсри 80—90-чу илларинда радикалчын һаркатынын лидерлериндир иди. Азэрбајчан Республикасынн да талејинин һалда едилгини Парис сүйл конгресси онун башчылыгы алтында кечмишди. Франсаны Европада һекемон devletо чевирије чалышарды.

6 **ВИСЕНТ ВАН-ГОГ** (1853—1890)—һолланд рессамы. Постимпрессионизмин кәркемлик мүнәјандариндн бири иди. Ентрасасы эмоционалдык, пайтайт каскын драматик дәрк в соссал етиразлар Ван-Гог јарадычылыгынын башлыча рунуки ташки етмәкчидир.

7 **ГОД ГОКЕН** (1846—1903)—франсы рессамы. Постимпрессионизмин көркөмлик мүнәјандариндн биридир. Символизм даһа чох мејл еди Гокен асэрлеринин асас мезвусуну Оксеанге халгарынын пайтайтанд, мошотиндон в өзүнмөхөс мифологизисинда алмышды.

8 **БАБИ-АЛИ**—Османлы императорларынн ресми инамөткәһи. 1920-чи илде Гаагр Османлы империясынн символу кими ишләдилрди (мәсалән, Кремл, Аг ев в с. кими).

9 **ТАРИХИ-СИЯСИ ПРОФЕСОРУ**—Әһмад Агаоглуун јакын досту в масладашы Јусиф Акчур (1876—1935) назарда тутулур.

10 **ТАРИХ ГУРУМУ**—1930-чу илде Ататүркчү тәшббүсү иле јарадылышы елми чамјет. Өз сьраларында ассын тарихчыларн бирлештирди. Академикли статусында олан Тарих Гуруму в күн да феалијетини давам етдирмәкчедир. Јусиф Акчур в Гурумун илк сарри олмушду.

11 **ПӘРДӘ АРХАСЫНДАКЫ АДАМ**—сөһбат Әһмәдбәјнин һәмјерлиси, көмчлик досту Әлбәј һүсејизаада (1864—1940) кедр.

12 **ҺӘТЕ ИОААНН ВОЛФАНГ** (1749—1832)—алман шакири, јени дөвр алман әдәбијатынын баниси, тәбнатуијас в мифтафәкир. «Фауст», «Шарг-Гәрд диваны» кими асэрлери иле бүтүн дунја миграсында танынр. Әлбәј һүсејизаа «Фауст»дан ары-ары һиссаларн азәрбајчалыча төрчүе етмишди.

13 **ШИЛЛЕР ИОААНН ФРИДРИХ** (1759—1805)—алман шакири, драматург, маарифчилик дөврүну санат нәзәрјячисин. Лессинг в Һете иле бирликде јени алман әдәбијатынын баниси саялдыр.

14 **ДАТЕ АЛИКЕРИ** (1265—1321)—италјан шакири, италјан әдәби дилчнин баниси. Енкелсин тәбиринде «орта асэрларн сон в јени дөврүн илк шакири»дир. «Чананәм», «Әрраф» в «Чаннат» кими үч һиссанд ибарат «Илһал комедијасы» иле дунја әдәбијатында мәшһурдүр. Әлбәј һүсејизаада бу асэрин биринчи китабыны турк дилина чевиришиди.

15 **АДАМ СМИТ** (1723—1790)—шотланд иғтисадчиси, классик буржуа ксисис иғтисаднын јарадычысы. Әлбәј һүсејизаада онун асас асэри олан «Тәбиәт в халгарын занкилијатини асаслары» асэрин төрчүје чевиришиди.

16 **ҺАФИЗ ШИРАЗИ** (1325—1389)—фарс шакири. Гәзал әдәбијатынын в суфизмин танынмыш мүнәјандариндн бири. Узун асэрлар боју Шәрғда, елчә де Азәрбајчанда һафиз диванында истхара етмәк—фәл ачмам үчүн истифәде олуиуру.

17 **ТАРКАВТО ТАССО** (1544—1595)—Иттиһад дөврүнк көркөмлик италјан шакири. «Азад едилмиш Јерусалим» гәһраманыгы еспосуну (1580) в санат нәзәрјячисин асар асэрлеринин мүнәлифиндр.

18 **ДОКТОРЛУГ В СИАСИ**—Әһмад Агаоглуун Парисдаки төләбәлик иллариндн јакын досту олан доктор Эсад Паша назарда тутулур.

19 **ЧӘЛӘЛ САҺИР** (1866—1935)—турк шаир в јазымчиси, Иттиһад в Тарәгги партијасынын танынмыш мүнәјандариндн бири.

20 Иттиһад в Тарәгги партијасынын органы олан «Тонин» гезетинин редактору һүсејин Чәлид Јалчын (1875—1957).

21 **МӘЧНУП ГӘҺРӘМАН**—турк ордусунун забити, Гарс-Әрдәһан бөлкәсинин Азәрбајчан эяласини ермани соғьмәрәһиндн горујан, Чәнуб-Гәрг Гағфаз Республикасы Назирлар Кабинетинин сарди, миллјетчә Азәрбајчан турку олан Ибраһим бәј Чәһанкиров.

22 1913-чу илде Әдирәнин болгар асарәтиндн гуртармасында Ибраһим бәјнин команданыгы едилди сувары аламы мустәсна гәһраманыгы кесторинишд. Шәһәра биринчи даһил оланун онун дөвүшүлери идилар.

23 **ЧӘНУБ-ГӘРБИ ГАҒЛАЗ ҺӘКУМӘТИ-МУВӘГГӘТИНИ-МИЛЛИГӘСИ**—Ибраһимбәј Чәһанкировун башчылыгы алтында 1918—1919-чу илларда Гарс, Батум, Әрдәһан бөлкәләринда јашајан Азәрбајчан туркларинин гурдугы мывәггәт devlet. Бу devlet Азәрбајчан Республикасына доғру ориентасја кәтүрүшүдү в кәлчәкдә һәмин республиканын тәрјихи һиссиси олмағи назарда тутулурду.

Һәмин илде Азәрбајчан мүнәјандә һәјәт тәрәфиндн Парис сүйл конгрессинде да галдарырылды. Бүтүндәк исә бу мывәггәт иларә үсүлу вә тарихи фуксijasыны шәрәфдә јеринә етирди—асл турк тортагларынн бир гисрин ермәниларн в күрчүларн элиндн гуртарды, орада јашајан турк-азәрбајчанлыларын ермани төрөрорун дилсиз гурбаларына чевирилмәларинн гәрб-шысыны ала билди. 1919-чу ил апрелин 30-да иккиләс команданылыгы Чәнуб-Шыгы Гағфаз Республикасынн Парламентинин толау, 30 нәфәр парламент в һекүмәт узав һәбс олунду в Малта адасына сүркүн едилди. Оларын сырасында Ибраһимбәј Чәһанкиров (баш назир), Муса Салһеоглу (полис комиссары), Мүхлиббәј Јусеф Јусефов (әрзәг назир), Муса Салһеоглу (полис комиссары), Мүхлиббәј Маһимәдзаде (почт-телеграф идарәсинин рәис), Мәммәдбәј Әлибәјзааде, Мат-вәј Рачински, Стефал Вачиалди в с. вәр иди.

24 **НУРИ ПАША** (1889—1945)—Гағфаз Ислам ордусунун команданы. Һәмин орду Азәрбајчан сийаһи гүваләрын иле бирликдә 1918-чи илде Бакынн бирлашмыш ермәни-болшарик гүваләрынн тәзмәниндә, 1920-чи илди мајда Кәчкәдә баш галдарын антиболшевик үмәнин раһбарлариндн бири де Нури Паша иди.

25 **КЕРЕНСКИ А. Г.** (1881—1970)—рус сийаси хадими. Мывәггәти һекүмәтин едилнји в баш назирн, али баш команданы, 1918-чи илдән сийаси мүнәчир. Тарихи даир бир сьра асэрларн мүнәлифиндр.

26 Шуша атрафиндагы јер алдары

27 Апрель 27-дә иккиләс комиссар Италјанге кәтирилән иттиһадчылар арасында һүсејин Чәлид Јалчын, Сәид Һалим, Аббас Һалим, Зия Кәјалп, Атиф Риза, Әһмәд Нәсим, Әһмәд Агаоглу в башгалары вәрди.

Бир наzir	189
Сiyаси тарих профессорумуз	192
Парда арxсында адам	196
Докторлуг вә сiyасәт	198
Мәшһуд гәһрәман	202
Әнi яхын дост	206
Изаһлар вә шәрһләр	222

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Ағаоғаулар андәси 3

ӘҺМӘД АҒАОҒЛУ

Мән кимән? 54

СƏРБƏСТ ФИРГӘ ХАТИРƏЛƏРИ

Гурулмасы вә яйылмасы	83
Фәтһи бәлә Гази арасындакы мәктублашма	86
Фиргәнин гурулуш шәклине данр илк е'тиразлары	87
Јени фиргәгә «Сәрбәст» адчыны ким верди?	91
Илк лис әләмәтләр вә бизни истинадкаймыз	92
«Јарин» гәзетиниң гаранлыг вә позучу ролу	93
«Јарин» гәзетиниң сечкиларинда иштиракын әлејһинә чыхардым?	95
Бәләдјя сечкилари мәсәлесиндә газиниң дүшүнчәләри	97
Измир һадисәләри	98
Измирә кедәркән кәмидә ешитдјниң хәбәр	100
Халгын һәјәчаны гаршысында һөкүмәтин гурудугу тәләләр	100
Измир күчәләриндә Шекспирвари фачиә	103
Фәтһи бәјни Измир нитги вә үјдурма бөһтанлар	106
Измир тәшкилаты вә бә'зи һадисәләр	107
Мүбаризиниң шиддәтләймәси вә фиргәнин бағланмасы. Халг фиргәсин гәзәтләри јени директивлар алды!	108
Јулис Нади бәј Газижә мејдан охујур	110
Газиниң психолокијасы вә гүдрәтнин сирри	111
Мәчхисин 22 сентјабр 1930-чу ил тарихли фәвгә'лә әчләсә	114
«Јарин» Фәвзи Пашаның президентлијини тәјкиф едир	116
Исмајла һаггы бәјни Газиниң үрәјинчә олмајан јазмасы	117
Гази илк чәксәмчәМ бир сүфрә сөһбәти	118
Чәлдә Нури илк Васиф бәјни башладығы нитригалар	121
Газиниң нитги үмидләри пуча чыхарды	122
Исмајла Мүштаг бәј хас олмајан руһи һал	123
Јулис Нади бәјлә арамызың ачыламысыңи сөһбәти	124
Нәһажәт—комедијаның ил үзү ачылар	125
Фиргәнин ләзги гәрәры нечә чыхарылды?	126
Фәтһи бәјни мәчхислә охудугу нтиһамнамә	129
15 октябр 1930-чу ил кечәсиниң гәһрәманлары	130
Сәрбәст фиргә драмынын сон пардасы	132

СҮРӘЈЈА АҒАОҒЛУ

БИР ӨМҮР БЕЛӘ КЕЧДИ

Андәй вә тәһсия иләрим	138
Пешәм вә сосад ишләрим	159

VILAYƏT QULIYEV
"Agaogluar"
Bakı — "Ozan" — 1967
ВИЛАЈӘТ ГУЛИЈЕВ
«Ағаоғлулар»
Бақы—«Озан»—1967

Рәссамы ВИЛАЈӘТ КӘРИМОВ
Техникий редактору СӘДӘГӘТ РӘЧӘБОВА
Корректору ЗҮЛФИЈЈӘ БАРИЗ ГЫЗЫ

Јыгылмаға әркилши 25.12.1966. Чапа мисалламынш 24-02.97. Кәтәп форматы 60×84/16. Јүксәк чәп үсүлу. Офсет кармәз № 1. Физики чәп вәзәги 14.75. Тиражы 500 нүслә. Гијмәти мугавилә илә.

Азәрбајчан ЕА. Низамни адныа Әдобијат Институту. «Озан» ишәријаты. Бақы. һ. Чәвди пр. 31. Мәртәбә—5, отаг—502, тел. 39-17-16. Азәрбајчан Республикасыныи Мәртбуат вә Информасија Назарлији «Гызыл Шорә» ичәрә мөтбәси. һ. Асланов күч. 80.

